

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

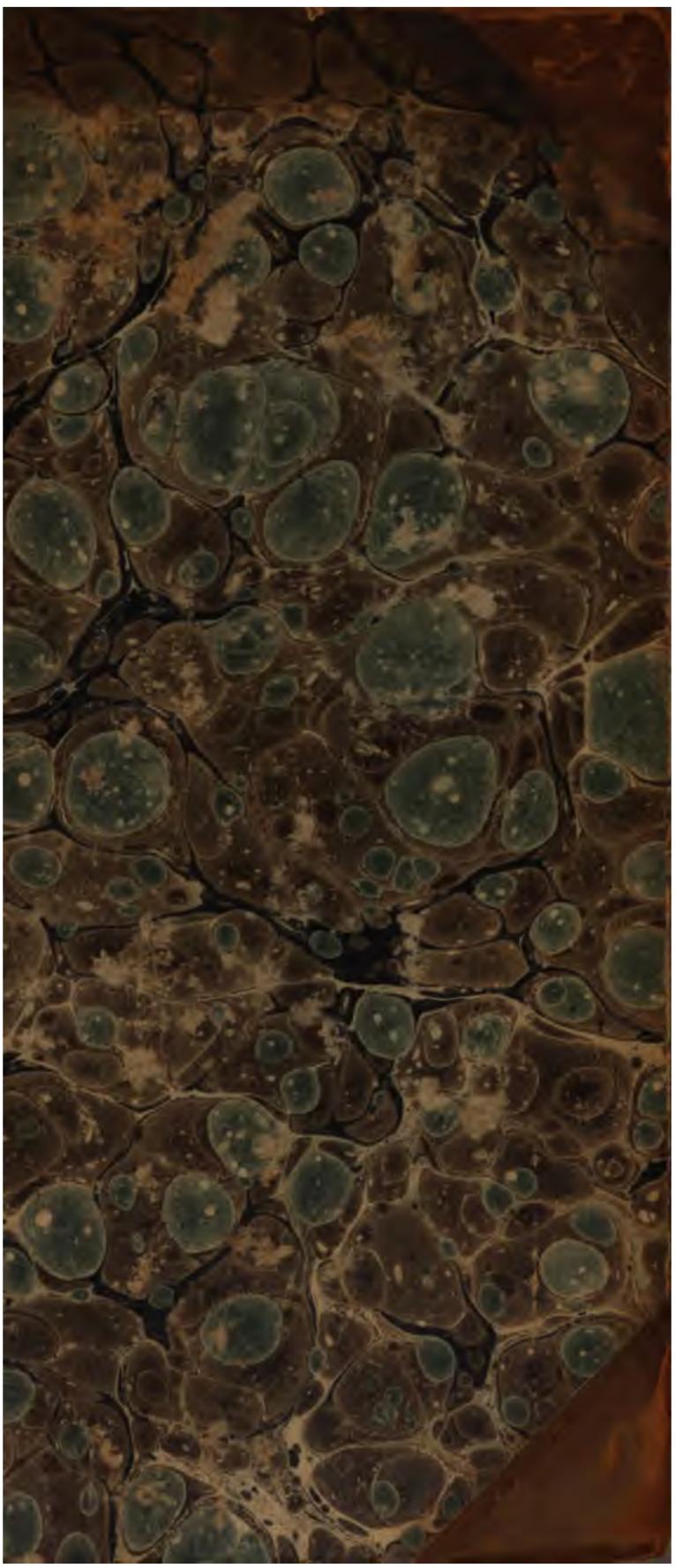
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

29

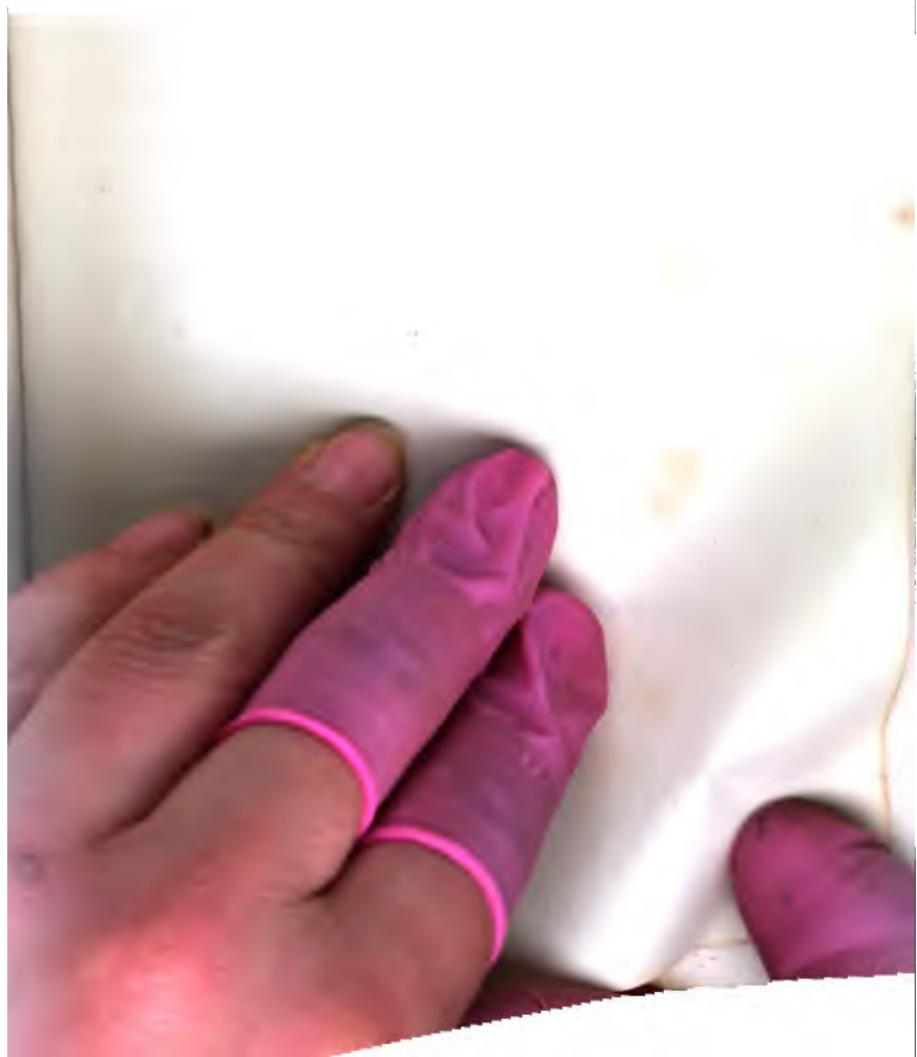
742.

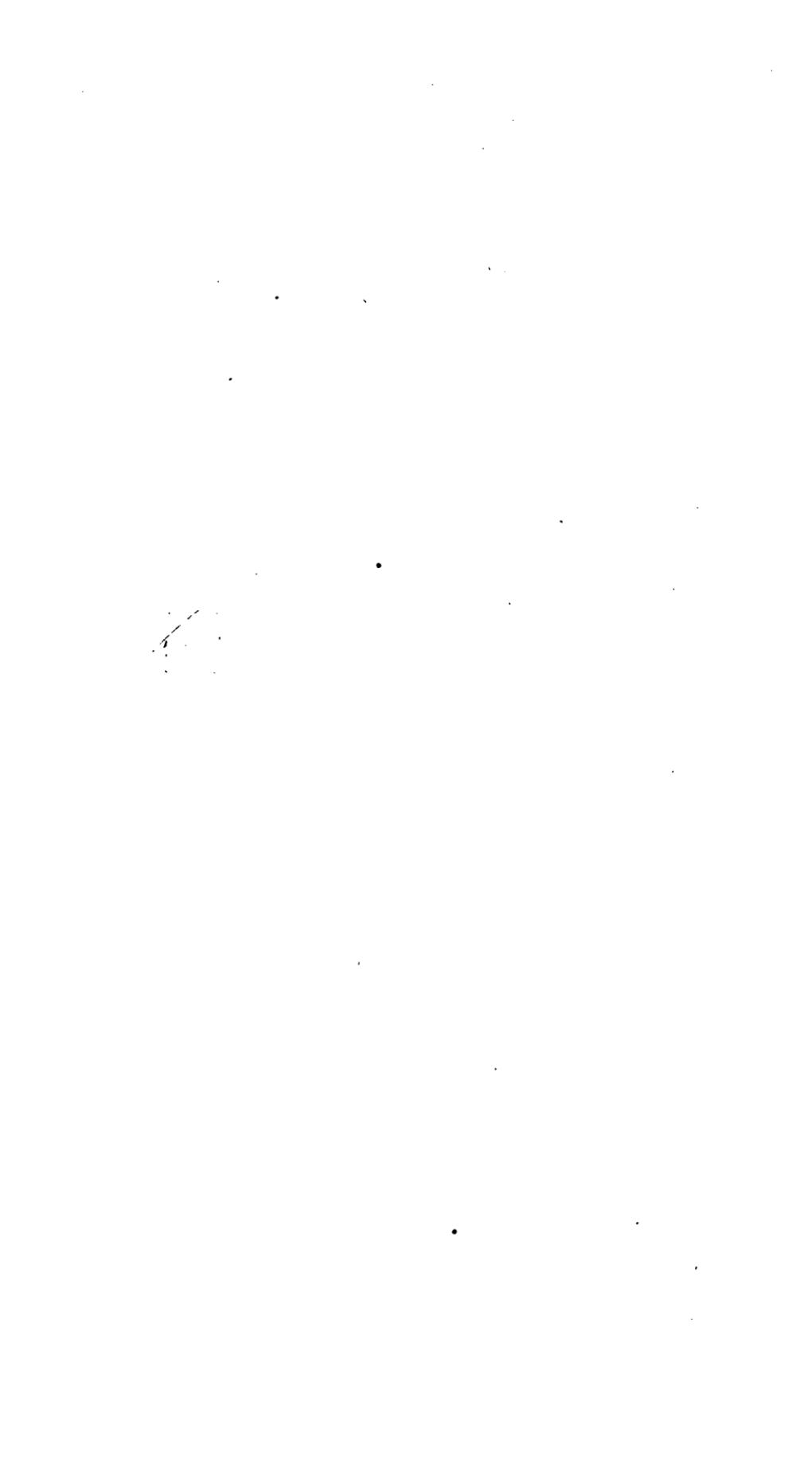

600004004E

HENR. THEOPH. TZSCHIRNERI

OPUSCULA ACADEMICA.

E D I D I T

JULIUS FRIDERICUS WINZER.

L I P S I A E
S U M T I B U S J. C. H I N R I C H S I L
M D C C C X X I X.

742.

Impressit Georg Maret.

P R A E F A T I O.

Quae variis temporibus ac locis, variasque per occasiones, his in terris dum agebat, Tzs chirnerus elaboravit opuscula academica: ea quemadmodum ipso illo, quo primum in lucem emissa essent, tempore sapientissimo probata fuerunt lectorum plurimorum iudicio, ita post auctoris mortem nacta sunt virtutum suarum fautores et laudatores permultos, qui, quae singulatim edita ferebantur, necdum una editione comprehensa exstabant, sedulo colligi typisque de novo, quam fieri posset acuratissime, descripta et conservari tutius et latius divulgari vellet. Quorum cognito desiderio, quo verius id visum esset atque ardentius, eo magis satis facere studuit b. Tzs chirneri vi- dua, femina nobilissima, sic quidem, ut negotii gerendi procuratorem me deligeret, delectoque omnem rei exsequendae provinciam demandaret. Cuius voluntati deesse ego nolui, duplii potissimum de causa, partim ne pietatis officium recusare viderer, partim ut obsequerer eorum desiderio, qui comprehensos habere et varique cuperent Tzs chirneri libellos academicos.

De pietatis officio si quaeritur: in multorum, qui

Deo benignissime adnuente mihi contigerunt, amicorum numero, Tzs chirnero quos aequarem, per paucos, quem praeferrem, haud quemquam mihi obtigisse unum, palam profiteri liceat. Ut enim nihil nunc dicam de animo eius et virtutibus, quarum notationem ac veluti imaginem, vividis depictam coloribus, alii iam satis accurate expresserunt: talis Tzs chirnerum inter et me, ex prima inde iuventute, tamque perpetua fuit animorum, studiorum, rerum etiam exteriarum convenientia et consensio, qualem in singulis invenias rarissime. Chemnitium deductus Tzs chirnerus adolescens, Koenigio moderante earundem mecum litterarum particeps est factus. In universitatem Lipsiensem delati nos ambo communi primum studiorum, deinde domesticae etiam vitae vinculo coniuncti viximus. Exacto triennii et quod excurrit spatio Dresdam simul profecti, ut examini pro candidatura ministerii, quod vocant, nos submitteremus, in unum idemque admissi examen, eodem virorum gravissimorum iudicio ornati, ab b. Reinhardo admonemur ambo, ut academicae vitae cursum porro teneamus. Itaque reversi Lipsiam, cui adsueveramus studiorum societati, eam denuo initam persequimur. Mox Vitebergam abit Tzs chirnerus, ibique privatim docet in aca demia; quod idem ego Lipsiae facio. Paulo post ea me, Dresdam evocatum, ut instituendis tironibus operam navem generosis, ex inopinato adit Tzs chirnerus, nuntians, se Mitweidam esse petiturum, ut sacrorum ibi curam gerat. Post tempus aliquod in academiam

bergensem redit; equidem Misenam transferor,
a provinciali magistri munere functurus. Nono
seculi anno rursus sedem mutamus eodem uter-
npare. Nempe ad Lipsienses dum revertitur
in universitatem ego Vitebergensem concedo.
aliquot annis bellum patria in terra geritur
simum. Frangitur Lipsiensibus in campis im-
Gallorum vis et dominatio; fugantur exercitus
, principumque foederatorum agminibus Saxo-
piae iunguntur. Quas dum Tzs chirnerus, sum
sacrorum militarium curam gesturus, sequitur,
m ego, Viteberga exsul, petere, illiusque vi-
bire iubeor. Quod facere sum iussus, lubenter
em suscipio. En adsum Lipsiae. Sed redit hoc
empore Tzs chirnerus. Consociatis igitur eodem
omicio studiis iterum vacamus per semestre.
finito revocant me Vitebergenses, Schmiedeber-
um degentes, ut supremum magistratum acade-
m capessam. Inter quos, quamdiu suo illi iure
ue utuntur conditione, versor. Mutatis tandem
m Saxoniarum rationibus, ad Lipsienses bene-
invitatus revertor ita, ut collega Tzs chirnero
cimus adiungar, eiusque, quoad vivit, consue-
mis, amicitiae, familiaritatis fructus capiam uber-
os et suavissimos. Namque ille et sententia et vo-
tate mecum fuit coniunctissimus. Quae res effecit,
ipse, tum aliarum virtutum ornamenti tum in-
iii fertilitate longissime me superans, quum scripta
afecisset quam plurima, in publicum prius quam

ederet singula, multa meoum communicaret. Quorum in paucis dubitantem aut haesitantem, in plerisque sic consentientem memet habuit, ut ei prorsus suffragarer. Haec autem scripsi, non ut de me ipse dicerem, sed ut, quae propriae mihi essent et peculiares, obser vantiae, caritatis, pietatis caussae cognoscerentur.

At vero innumeros paene nactus est Taschirnerus hodieque habet discipulos, amicos, cultores. Inter quos non pauci exstitere, qui, quam ex scriptionibus eius caeteris permagnam cepissent et voluptatem lectionis et scientiae multiplicis utilitatem, eamdem commentationibus eius academicis paratam sibi fuisse grati et laetabundi affirmarent, alii, qui nondum ipsis datam dolerent earum cognoscendarum copiam et facultatem. Quorum desideriis atque usibus instituenda hac sylloge vel primum satis facere vel denuo prospicere tanto ego minus dubitavi, quanto maioris pretii habendos esse hosce libellos periti et iusti rerum huiusmodi aestimatores censuerunt. Nam sive argumentorum varietatem et praestantiam, sive cogitandi et iudicandi subtilitatem, sive in tractandis atque explicandis rebus accurationem, sive denique disserendi perspicuitatem, copiam et suavitatem quaesiveris: haud aliquo facile horum genere bonorum substitui te in legendis libellis istis senties.

De singulis, quos concessi et secundum temporis ordinem disposui (nisi quod, cui nonus adsignari locus debebat, is decimo constitutus est, ex errore), pauoula significasse iuvabit.

mo exhibentur *observationes ad Pauli Apostoli, r̄um scriptoris, ingenium spectantes*; quam tioneum philosophico-exegeticam, tribus parlescriptam, pro venia docendi in academia Viniſi et pro loco inter Adiunotos Ordinis Phiorum Vitebergensium diebus xxii. et xxvi. Febr. anno MDCC. defendit auctor. — Subſe-de dignitate hominis per religionem christianam et declarata dissertatio theologico-historica, ex auctoritate Theologorum Ordinis in acade- Vitebergensi, pro licentia summos in theologia es capessendi die xxviii. mens. Novembr. anni xv. defendit. — Tertia est de *sacris publicis ecclesiæ ueteri studiose cultis* commentatio, duas lecternas partiolas, quibus ad solemnia Pentecoti et diem festum Michaëlis celebrand. Vitebergae MDCCCVIII. invitavit auctor, meditatus eo tem- historiam cultus sacri, cuius scribendae consi- n postmodo abiecit. — Caeteras commentationes universitate litterarum Lipsiensi Decani vel Procan- tarii munere fungens edidit omnes. Et quartam idem, cui inscribitur: *nominis germanici laudes taurorum sacrorum historia illustratae*, pariter- te quintam de bello Christianis non interdicto, post acem Parisiis primam conciliatam anno MDCCXIV. vulgavit. Quintam vero quamquam non absolvit: insequito tamen anno similis argumenti librum sub hoc titulo emisit: *Ueber den Krieg, ein philosophischer Versuch*; quem contulisse neminem peccabit. —

Sexta de *sacris ecclesiae nostrae publicis caute emendandis* tribus constat particulis, anno MDCCXV. editis, et dignissima videtur, cuius rationem habeant summi sacrorum publicorum moderatores. — Septimum locum tenet programma, quo, *ecclesiae et academiae Evangelicorum quid mutuo sibi debeant*, exponitur, quoque ad audiendam orationem, inter sacra saecularia coeptae ante annos trecentos Lutherò auctore ecclesiae christianaë instauratioñis a. d. xxxi m. Octobr. a. MDCCXVI. in aede Paulina recitandam, auctor invitavit. — Octava subiicitur *de claris veteris ecclesiae oratoribus* commentatio. Cuius quamquam novem particulas, annis MDCCXVII. MDCCXVIII. MDCCXX. et MDCCXXI. proposuit: imperfectam tamen et vixdum inchoatam reliquit argumenti copiosissimi tractationem. Etenim quos longe plurimos decreverat in scenam veluti producere claros veteris ecclesiae oratores (vid. pag. 195.), ex iis nonnisi Originem, Eusebium Caesareensem, Athanasium, Eusebium Emesenum, Macarium, Cyrillum Hierosolymitanum atque Ephraenum Syrum conspiciendos nobis exhibuit. — Nonum nunc locum occupat *commentatio, qua, graeci et romani scriptores cur rerum christianarum raro meminerint*, per tres partes, annis MDCCXXIV. et MDCCXXV. editas, disquiritur. — Decima, et ipsa anno MDCCXXIV. emissa, *de perpetua inter catholicam et evangelicam ecclesiam dissensione agit*. — Undecima, in qua *de caussis impeditae in Francogallia sacrorum publicorum*

ionis exponitur, anno MDCCXXVII. prodiit. Dissertationis argumentum ab eodem auctore modo tractatum, atque hac notatum inscri-

Wie geschah es, dass Frankreich katholisch reperies in libro, quem Poelitus edidit: Scher der Geschichte und Staatskunst, Tom. I. Part. 3. p. 284 sqq. — Duodecima eaque na est, de religionis christiana per philosophicam propagationem commentatio; cuius pri-auctor particulam anno MDCCXXVI. proponet reliquas rebus humanis perficere non

Et horum quidem libellorum exemplis a me additis Tzschriftenus paucula quaedam, a se prius sa, postea inseruerat ipse, quae fideliter ego idi. Alia nonnulla, ad orationis formam spectantia, quae nunc enim aliter expositurum esse normam, mutavi. In rebus, etiamsi non plane facerem auctore, quidquam immutare nefas duxi.

Omisi vero duas scriptiones eius academicas, annos MDCCCV. et MDCCXIX. editas, alteram *de virtutibus et vitiis inter se cognitione in doctrina monitionis diligenter explicanda*, alteram *de formis doctrinae theologorum evangelicorum dogmaticae distinguendis rite et aestimandis*. Quas hac ex sylloge excluendas esse iudicavi propterea, quia pliores deinde perfectiores eas exhibuit auctor; nempe priorem illam in libro: *Ueber die Verwandtschaft der Tugenden und Laster; ein moralisch-anthropologischer Ver-*

such (Leipzig, 1809), alteram hanc sub hoc titulo: Beurtheilende Darstellung der dogmatischen Systeme, welche in der protestantischen Kirche gefunden werden, insertam libro: Memorabilien für das Studium und die Amtsführung des Predigers, Vol. I. Part. 1. (1810) p. 1. sqq. Part. 2. (1811) p. 1. sqq.

Nec magis libellum illum, quem, a Tzschrnero profectum, consentiente eo Krugius suo adiecto nomine anno MDCCCXIX. edidit, ita inscriptum: *De luminiibus patriae nostrae nuper exortis gratulatio, repetendum curavi, quia, auctus passim et mutatus a Krugio, non talis plane, qualis fuerat ab origine, prodiit, neo primum eius superest exemplar.*

Quod restat, consilium edendi haec opuscula, non deprehendetar facile, qui improbet, nisi fortasse opinetur Tzschrneri vel vivi nimium iactatas fuisse laudes, vel mortui memoriam iam paene esse obliteratam; id quod ne fingendo quidem attingere quis possit, nisi aut ignarus rerum sit, aut partium studio se dederit, aut fuerit invidia commotus. Inno viget Tzschrneri memoria et vigilabit, quoad veri rectique amori integerrimo et virtutibus, quibus excelluit Tzschrnerus, caeteris stans constabit honor.

Scribeb. Lipsiae, mense Aprili,
anno MDCCCXXIX.

JUL. FR. WINZER.

INDEX OPUSCULORUM.

Observationes ad Pauli Apostoli, epistolarum scriptoris, ingenium spectantes. Partic. I. II. et III. Viteberg 1800	Pag. 1
De dignitate hominis per religionem christia- nam adserta et declarata. Viteberg. 1805 .	— 48
De sacris publicis ab ecclesia vetere studiose cultis. Partic. I. et II. Viteberg. 1808 .	— 87
Nominis germanici laudes instauratorum sa- crorum historia illustratae. Lips. 1814 .	— 115
De bello Christianis non interdicto. Lips. 1814	— 128
De sacris ecclesiae nostrae publicis caute emendandis. Partic. I. II. et III. Lips. 1815	— 137
I. Ecclesiae et academiae Evangelicorum quid mutuo sibi debeant. Lips. 1817	— 170
II. De claris veteris ecclesiae oratoribus. Partic. I.—IX. Lips. 1817—21	— 193
X. Graeci et romani scriptores cur rerum chri- stianarum raro meminerint. Part. I. II. et III. Lips. 1824 sq.	— 283

- X. De perpetua inter catholicam et evangelicam
ecclesiam dissensione. Lips. 1824 . . . Pag. 310
- XI. De caussis impeditae in Francogallia sacro-
rum publicorum emendationis. Lips. 1827 — 318
- XII. De religionis christiana per philosophiam
graecam propagatione. Commentatio I.
Lips. 1827 — 329

I.

VATIONES AD PAULI APOSTOLI, STOLARUM SCRIPTORIS, INGEN- NIUM SPECTANTES.

P R O L E G O M E N A.

§. 1.

P r a e f a t i o .

uam haud pauci, non minus doctrinae copia, quam solertia conspicui, in explicandis N. T. libris, in adis, quibus interpretatio regatur, praeceptis, atque Apostolorum et Evangelistarum enarrandis satis versati sunt: desideratur tamen, inter alia, ad hunc diem, accurata de ingenii scriptorum N. T. disputationem quidem de re, quum a viris harum rerum permonitus essem: ut primum legendis atque interpretationibus N. T. scriptis operam dare coepi, in eo mihi elatum esse arbitrabar, ut, quae singulis N. T. scriptis propria essent ac peculiaria, observarem diligenter, vata colligerem, atque ad certa revocarem capita disputationum eiusmodi, quae ad Pauli Apostoli ingenium pertinent, specimen, nunc quidem, opportunitate scribendi a, ideo emittere decrevi, ut, rectang in cognoscendo mendicando scriptoris ingenio ratione usus fuerim necne, ris doctis monitus intelligerem.

v. c. ab Ammonio in praefatione, quam Ernestii institutioni interpretis N. T. (Lips. 1792) praefixit p. 10 et 11, et in nota p. 48. atque ab Herdero in variis epistololarum, theologiae addiscendae modum et rationem spectantium, locis.

§. 2.

In quo scriptoris ingenium cernatur.

Quam ubique locorum, sive bestias, sive plantas, sive alia, quaecunque demum, rerum genera contemplatus fueris, miram deprehendes varietatem: eamdem in hominum quoque ingenii, moribus omniisque vitae conformatioe animadvertere licet. Quamquam enim omnes, quotquot humanitatis vinculo continentur, ita comparati sunt, ut cogitent, sentiant, appetant, verbisque cogitata et sensa significent: tamen, miram esse in cogitando, sentiendo, appetendo, loquendo varietatem, paulo accurriarior rerum humanarum observatio unumquemque, credo, docebit. Namque alii ingeniosi sunt et perspicaces, stupidi alii atque hebetes; iique ipsi, quos faatrix natura ingenii felicitate mentisque acumine ornavit, nunc rerum discriminibus reperiendis, nunc ideis novo plane modo coniungendis, nunc adsequendis rerum similitudinibus aptiores esse reperiuntur. Pari modo sensibus, quibus adficiuntur, unus plurimum differt ab altero. Etenim aliorum animus ea est quasi teneritate, ut quavis, vel levissima, aura vehementius adficiatur; aliorum vero animus quasi callo ita obductus est, ut ne tangatur quidem rerum simulacris ipsi illabentibus. Similiterque haud exiguum in appetendo esse diversitatem, cum rerum gestarum memoria docet, tum hominum, qui buscum vivimus, exempla loquuntur. Alios enim humi quasi serpere eaque sequi videmus, quae sensus titillant suaviterque adficiunt; alios autem sursum tendere eaque affectare intelligimus, quibus divinae humanaeque naturae similitudo cernitur. Modum denique ac rationem, qua homines, quid cogitent sentiantve, prodere solent ac significare, diversissimam esse, nemo facile negabit, qui legendis atque interpretandis variis scriptoribus, orationem nunc lente quasi fluere, nunc vehementius ferri, nunc in verborum proprietate acquiescere, nunc troporum atque imaginum luminibus delectari, nunc numeris apte compositis suaviter cadere, nunc absque periodorum concinnitate quasi ~~languore~~, intellexerit.

gnis iesta varietas diversa cum integrarum gentium ulorum hominum ingenia peperit. Quae enim aut gentibus, aut singulis hominibus, sive cogitandi, iendi, sive appetendi, sive loquendi modum ac respectaveris, propria sunt ac peculiaria, quibusque differunt atque dignosci possunt, cum nationum omnium ingenia efficere iudicantur. Tantaque inge- diversitas sit, necesse est, quanta in cogitando, lo, appetendo loquendoque varietas.

Iod quis habet ingenium, omnia, quaecunque de- grat, dicat scribatque, referre solent. Hinc fit, ut ac singuli, qui libris consignandis carminibusque tendis inclarescunt, neque toti in aliorum imitatione sur, proprium habeant ingenium. Hoc ita sese homines, qui varia aut prisci aevi monumenta, aut di- nostraæ aetatis scriptores paulo accuratius cognove- nisi intellexisse, sensisse tamen existimo. Qui in eo erat, ut, quae scriptori alicui propria sunt ac peculiaria, vet, cognoscendo scriptoris ingenio operam dare dici- Constituunt enim scriptoris ctiusvis ingenium omnia, ei propria sunt ac peculiaria, sive cogitandi, sive sen- si, sive fingendi, sive eloquendi modum ac rationem taveris ^{2).}

Quae nobis propria sunt ac peculiaria, ea aut naturae, primas quasi lineas ducit, aut rebus externis, quae num hominis vario modo formant, debemus. Licit magna admodum sit animi dotum varietas, multa tan- extrinsecus accedunt, quae haud parvam in compo- ndo uniuscuiusque ingenio vim habere solent. Etenim us, quo in lucem editi, parentes, a quibus educati, ma- stri, a quibus instituti, civitas, cuius moribus atque institu- , formati, religionis disciplina, cuius decretis imbuti sumus,

2) In constituenda hac notione egregie elaborarunt Beckius. (*Observ. exegetico-critic. Part. II. Observ. IV.* Quid sit scriptorem quemque suo ingenio accommodare interpretari?) Benj. Weiske (*Diss. de ingenio poëtae et oratoris. Lips. 1781.*) Maas (*Comm. quae inscribitur: Geist, eines Schriftstellers, Lecture, Uebersetzung.* In den Nachträgen zu Sulzers Theorie der Künste, Vol. III. Pars II p. 221 sqq.)

vitae, quam egimus, ratio, secunda et adversa, quae nobis evenerunt; multaque alia eo faciunt, ut, quam propriam habemus, cogitandi, sentiendi loquendique rationem induamus^{3).}

§. 3.

De utilitate ab accurata ingenii Paulini expositione speranda.

Quod ego, virorum doctissimorum auctoritate fretus, cepi captumque perficere deinceps consilium, scribendi nonnulla ad Pauli ingenium pertinentia, quamquam neque excusatione, nec commendatione eget: tamen, ne totus ex aliorum auctoritate penderet meoque iudicio nihil plane tribuere videar, pauca de utilitate, ab accurata ingenii Paulini expositione speranda, monebo. Habitura autem est, quam molior, ingenii Paulini expositio usum quintuplicem. Eius enim ope authentia scriptorum Paulinorum confirmari, specialis cum hermeneutica tum critica, Paulina adornari, lis de auctore epistolaq; ad Hebreos, diu illa multumque agitata, componi, denique de auctore orationum, quae Paulo in Actis tribuuntur, iudicari posse videtur. De quibus omnibus deinceps dicemus.

Argumenta, quibus librorum antiquorum authentia confirmatur, duplicis generis esse, alia externa, interna alia, omnes norunt. Ubi varii aut eiusdem aut proxime sequentis temporis scriptores (ab horum enim testimoniosis argumenta externa maxime ducuntur), plures libros ab uno eodemque scriptore profectos esse, memorant, in eorum indolem et naturam paulo diligentius inquirendum atque videndum est, num omnes unius eiusdemque hominis ingenium prodant necne? Si diligens horum librorum comparatio, omnes unius eiusdemque ingenium referre, docet, id ipsum non potest non pro insigni eorumdem authentiae documento haberi. Quare optandum esset⁴), ut vir do-

3) Hinc intelligitur, non modo utiliter, verum plane necessariam esse historicam, quam dicunt, interpretationem. Cf. Keil Progr. de historica librorum sacrorum interpretatione eiustud necessitate. Lips. 1788. Recus. in eiusd. Opuscc. acadd. a Goldhornio edit. p. 84 sqq.

4) Fuerunt enim passim, qui singularum epistoliarum authentiam impugnarent, uti Anglus v. The Dissonance of the four generally received Evangelists, and the evidence of their respective authenticity

ctus, qui haud exiguae cum scriptis apostoli familiaritatem contraxisset, singulas Pauli epistolas diligenter compararet, atque, omnibus unius eiusdemque ingenii signa impressa esse, exemplis allatis demonstraret. Quamquam enim pro argumenti, quod Paulus tractat, atque hominum, quibus scribit, diversitate, epistolae quoque ita diversae sunt, ut quam Romanis scripsit, subtilem atque severam; quam Corinthiis, primam misit, acrem atque acerbam; quam secundam, laetam ab initio (a. c. 1—9.) ac paene gestientem laetitia, deinde vero (a. c. 10—13.) acrem ac paene morosum; quam ad Galatas dedit, gravem atque pugnacem; augustam, admiratione plenam atque elatam, quam Ephesios; huic similem, tenuorem tamen et quasi remissiorem, quam Colossensibus; laetam atque hilarem, quam Philipensesibus et Thessalonicensibus primam; severiorem, quam iisdem secundam misit; sedatores, quas ad Timotheum et ad Titum; tenuem plane nec tamen sine amoris significatione, quam ad Philemonem scripsit ⁵), esse intelligas: tamen omnes ac singulae, quas hactenus commemoravi, epistolae, ita comparatae sunt, ut eas unius eiusdemque hominis ingenium prodere, facili negotio doceri posse videatur. Quodque ipsum ut certius demonstretur faciliusque intelligatur, comparandas esse censeo cum genuinis XIII Pauli epistolis suppositias illas, quae sub nomine Pauli circumferuntur ⁶). Namque instituenda eiusmodi compa-

examined. By Edward Evanson M. M. Ipswich MDCCXCII. 8. qui epistolas ad Romanos, Ephesios et Colossenses spuriis iudicavit, atque ex nostratis Schleiermacherus, Eichhornius, de Wette, qui epistolarum ad Timotheum et Titum authentiam in dubium vocarunt.

- 5) v. Baueri Rhetic. Paul. P. II. p. 791 sqq. Klotzschii prolus. de occasione et indole epistolae Pauli ad Philemonem, Viteb. 1792, ubi inde a pag. 5. de diversitate epistoliarum Paulinarum disputatur; in primis vero, quae Bergerus, Haenleinus, Jo. E. C. Schmidtius, Hugius, Eichhornius, Bertholdtius et de Wette in Introd. in N. T. de singulis Pauli epistolis exposuerunt.
- 6) Pauci licet essent, si Evangeliorum, Apocalypsea, Actorum et Epistoliarum, quae sub reliquorum Apostolorum nomine factae sunt, copiam inaignem cogitaveris, qui Paulum imitari sustinerent: circumferuntur tamen sub eius nomine: a) Epistola ad Laodicenses; vid. Fabricii Cod. Apocryph. N. T. Tom. I. p. 862. — b) Epistola Pauli ad Corinthios, quam una cum Epistola Corinthiorum ad

ratione effectum iri arbitror, ut, quae sit XIII Pauli epistolarum similitudo, magis etiam intelligatur.

Monitum est porro à multis, rei criticae atque hermeneuticae peritis, specialem (facilis, credo, huic verbo dabitur *venia*) cum hermeneuticen, tum criticen in emendandis atque explicandis veterum scriptorum monumentis insignem habituram esse utilitatem⁷⁾). Quae enim et de crisi et de interpretatione veterum scriptorum praecipiuntur, ita universe praecipi solent, ut, ubi ad singula loca vel corrigenda vel explicanda ventum est, dubii plerumque haereamus. Quare et rei criticae et rei hermeneuticae optime consuleretur, si praecepta ad huius illiusve nominatim scriptoris cum emendationem, tum interpretationem, pertinentia scriberentur. Praeceptorum, quibus vel crisis vel interpretatio singulorum scriptorum regitur, sistema,

Paulum primus omnium edidit Guil. Whiston, quamque, cum Armenica dialecto consignata esset, filii huius viri docti graeca versione illustrarunt, subiecta illa libro: Mosis Chorenensis historiarum Armenicarum lib. III. Amstelod. 1736. 4. Jo. Bened. Carpzovius, edidit eam graece atque latine: Epistolae duas apocryphae, altera Corinth. ad Paulum Apost., altera Pauli Apost. ad Corinth. etc. Lips. 1776. 8. Add.: Das Sendschreiben der Corinther an den Apostel Paulus und das dritte Sendschreiben Pauli an die Corinther, in armenischer Uebersetzung erhalten, nun verdeutscht und mit einer Einleitung über die Achtheit begleitet von Wilh. Fr. Rinck. Heidelb. 1823. 8. — c) Epistolae Pauli ad Senecam et Senecae ad Paulum, quae in antiquissimae operum Senecae edit. in Jac. Fabri Stapulensis Comm. in Ep. Pauli et in Fabricii Cod. Apocryph. N. T. Tom. I. p. 892. reperiuntur. Paulini ingenii indolem et naturam, quam nemo facile imitando adsequi potuerit, effecisse, ut pauci admodum epistolas Paulinas fingerent, recte, si quid video, monuit Henkius; v. Palay's Horas Paulinas editas ab Henkio, p. 400. Plura de his epistolis habent Elsing de pseudepigraphis Pauli. Lips. 1707. Dallaeus de pseudepigraphis apostolorum; Ittig de pseudepigr. Christi et Apostolorum, et Roesler Bibliothek der Kirchen-väter Part. 4. sub finem.

7) Cf. Eichhorn Vorschläge zur Hermeneutik in der Bibl. d. bibl. Litt. Vol. IV. p. 330 sqq. id. Briefe, die bibl. Exegese betreffend in der Bibl. der bibl. Litt. Vol. V. p. 200 sqq. — Eichstädt in Mori super Hermeneutica N. T. Acroasibus Academicis Vol. I. (Lips. 1797.) p. 144. — G. L. Baueri Critica sacra (Glassii Philol. sacrae Tom. II. Sect. prior) p. 4 sqq. et eiusdem Hermeneutica sacra (Glassii Tom. II. Sect. posterior) p. 10 et 351 sq. — Ammonius in Ed. Ernestii Institut. interpret. N. T. nota 8. p. 6. ad §. 2. — De omnibus ac singulis, quorum in adornanda Hermeneutica et Critica speciali ratio habenda est Beckius in Observat. critico-exeget: Part. II. copiosiss. egit.

specialis et critices et hermeneutices nomine schola appellare consuevit. Quum vero eiusmodi disciplinae ideo adornandae sint, quod omnibus ferme scriptoribus multa, quorum observatione aut crisis aut interpretatio eorum regatur, propria esse solent: appareat, praecepta eiusmodi eum omnium optime esse addnraturum, qui scriptoris, cui legibus istis ferendis consultum eat, ingenium cognitum habet atque perspectum.

Ut quae hactenus disputavi, accuratius intelligantur, exemplis nonnullis uti placet. Sic praecipit v. c. Griesbachius ⁸), breviorem lectionem, nisi testium vetustorum et gravium auctoritate penitus destituatur, preferendam esse verbosiori, quia librarii saepius addere, quam omittere soliti fuerint. Quam quidem legem, universe pronuntiatam, recte sese habere, rationes, quas addidit ille critico-rum princeps, demonstrant. At enīa vero, qui in emendandis scriptis Paulinis legem istam semper et ubique observandam esse putaret, egregie, opinor, falleretur. Etenim Paulus, quem natura ita formaverat, ut rerum, quibus adficiebatur, sensus diutius haererent nec statim exolescerent, unam eandemque sententiam, nunc iisdem, nunc synonymicis, nunc parum diversis verbis, terque quaterque efferre solet. Qui igitur legem, supra allatam, qua lectionem breviorem verbosiori preferre iubemur, in corrigendis Pauli apostoli scriptis sequeretur, vehementer erraret. Postulat enim ingenii Paulini proprietas, ut, iis saltem in locis, quae maiorem animi commotionem produnt, lectionem verbosiorem breviori anteponamus. Ipse quoque Griesbachius, lectionem verbosiorem breviori anteponendam esse indicat ⁹), si brevior lectio ingenio, stylo, aut scopo auctoris minus conveniens sit. In qua quidem lege ferenda eum Paulini nominatim ingenii rationem habuisse arbitror. Hoc unum, quod proposuimus, exemplum, criticam Paulinam abs-

8) v. Prolegomena Ed. N. T. Vol. I. (Halae Saxonum et Londini 1796.)
praef. Sect. III. p. 60.

9) I. l. p. 61.

que ingenii huius apostoli notitia non posse adornari, satis superque, credo, demonstrat. Sequitur, ut idem de hermeneutica Paulina doceamus. Quemadmodum praecepta, quae hermeneutica universalis tradit, a natura atque indole librorum N. T. ducuntur: ita hermeneutices specialis leges scriptoris, ad quem pertineat, ingenio superstruendas esse intelligitur. Itaque hermeneuticen Paulinam adornaturo hoc agendum esse apparet, ut, quibus Pauli nominatim interpretatione regatur, praecepta, proprietate ingenii Paulini observanda, deprehendat, colligat atque in certum ordinem redigat. Qui v. c. Paulum quodam membrorum parallelismo seu orationis concinnitate¹⁰⁾ delectari novit, in Paulinorum scriptorum interpretatione ad opposita maxime respici atque unum eorum per alterum explicari iubebit. Omnes quoque melioris notaę interpres in singulis locis tractandis, sive retunderent perverse interpretantium somnia, sive veram loci, in quo versabantur, interpretationem confirmarent, eorum quae Paulo propria sunt, rationem habuisse reperiuntur. Sic monitum est ab iis, qui Paulum membrorum, quem dixi, parallelismo delectari animadverterant, τα κατωτερα (μερη) Eph. 4, 9. respondere τῷ ὑψος v. 8., et cum ὑψος (ώρων) coelum significet, τα κατώτερα (τοιχητη) non posse non de terra intelligi, genitivum autem της γης explicationis causa additum atque ita intelligendum esse: κατεβῃ εἰς τα κατωτερα, τοντ' ἐστι την γην¹¹⁾. Si Paulus v. 8. dixisset: ἀνεβῃ εἰς τον οὐρανον, v. 9. procul dubio posuisset: κατεβῃ εἰς την γην. Quum autem v. 8. το ὑψος, Ps. 68. praeerunte, commemorasset, voc. τα κατωτερα v. 9. eligendum esse putavit, ut membrorum parallelismus,

10) Cf. De concinnitate in epistola Pauli ad Romanos, diss. auctore Ioh. Guil. Fuhrmann, quondam Profess. in Acad. Kilon. Lips. 1776. inserta Comment. theolog., quas Kuinoel, Velthusen et Ruperti ediderunt. Vol. I. (Lips. 1794.) p. 461 sqq. De eadem re pluribus infra disseremus.

11) Genitivum hanc habere vim, ut verbum, cui additur, explicet, multa exempla docent. Eph. 1, 18. τους διφθαλμους της διανοιας pro: oculos h. e. mentem. Coloss. 1, 18. κεφαλη του σωματος της ἐκκλησιας pro: κεφαλη του σωματος, τοντ' εστι της ἐκκλησιας. Coloss. 2, 11. 3, 24. Philipp. 3, 14. 2 Corinth. 4, 6. Cf. Bauerus in Philologia Thucydideo Paulina p. 29. 30.

quo valde nostrum delectari, infra docebimus, servaretur¹²⁾.
Sed haec hactenus.

Sequitur, ut, quamnam ingenii Paulini expositio in componenda līte de auctore epistolae ad Hebraeos habitura esse videatur utilitatem, paucis declaremus. Ut interpretes de huius epistolae, quam nonnulli commentarym vel oratiunculam appellare maluerunt, lectoribus, quibus scripta sit, in varias admodum partes discesserunt, dum eam alii Thessalonicensibus, alii Galatis, alii Macedonibus, alii omnibus omnino Judaeochristianis scriptam esse censerent: ita de eiusdem epistolae auctore mirum in modum dissenserunt, dum eam nunc Paulo, nunc Barnabae, nunc Clementi Alexandrino, nunc Lucae evangelistae, nunc Apollonio Alexandrino, nunc ignoto cuidam Judaeochristiano tribuerent¹³⁾. Argumenta externa ita comparata sunt, ut, cum qui adfirmant, tum qui negant eam Pauli esse, habeant, quo sententiam suam tueantur. Erat enim ecclesiae Alexandrinae traditio, Paulum huius epistolae auctorem esse, multis tamen, maximeque Origeni, haud probata. Latina vero ecclesia, Paulum eius auctorem esse, ad Hieronymi usque tempora constanter negavit. Quae quum ita sint, omnia redire ad argumenta interna intelligitur. Quare eum omnium optime versaturum esse puto, qui ingenium Pauli ex tredecim istis, quae apostolo plerorumque consensu tribuuntur, epistolis repetitum exponat atque ad illud, ceu ad lapidem Lydium epistolam ad Hebraeos exigat. Instituenda enim eiusmodi comparatione effectum iri arbitror, ut, referatne epistola ad Hebraeos ingenium Pauli necne, intelligatur. Quo effecto facile erit iudicare, sitne haec epistola ad Paulum, an ad alium quempiam referenda.

Quemadmodum denique quaesitum est, num orationes et sermones, qui I. C. ab evangelistis tribuuntur, ab his an ab

12) v. Koppius ad h. l. et Pott Exc. III. Ep. I. Petri. Errant igitur, qui aut de locis subterraneis, aut, cum Drusio, de sepulcro cogitant.

13) Quarum quidem sententiārum patronos qui vult cognoscere, adeat, praeter aliorum scripta, Fabricii Biblioth. graec. cura Harlegii Vol. IV, cap. 7. p. 808—812. et Spanheimum de auctore epistolae ad Hebraeos in eiusd. Operum Tom. II. (L. B. 1703.) p. 231 sqq.

ipso I.C. profecti sint: ita quaeri posse videtur, fueritne Lucas an Paulus auctor orationum, quae nostri nomen in fronte gerunt. Illa quaestio non facile solvetur, quum nulla habeamus monumenta, quibuscum orationes atque sermones I. C. comparari possint. Quaestio autem de orationum Paulinarum auctore ita comparata est, ut discuti posse videatur, quum alia in promptu sint monumenta, quae cum orationibus istis comparare licet. Cui quidem comparationi facilis rectiusque instituendae proderit ingenii Paulini, quam molior, expositio. At de utilitate ab ingenii Paulini expositione speranda, satis dictum est.

Ne autem Vos, Lectores Benevoli, illud poëtae in me meumque libellum cadere putetis, recordemini, velim, modestae libelli mei inscriptionis, quae non plenam ingenii Paulini expositionem, a qua tanta tamque multiplex utilitas sperari potest, verum observationes tantummodo, ad idioma, Pauli spectantes, pollicetur.

§. 4.

De modo atque ratione, qua in colligendis proponendiisque observationibus, ingenium Pauli spectantibus, uti placuit.

Consilii, qad ante aliquot annos ceperam, scribendi nonnulla, quae ad cognoscendum Pauli ingenium facerent, memor, quoties, nunc rerum mearum ratione postulante, nunc scriptorum Paulinorum suavitate invitante, ad legendas atque interpretandas cum epistolas, tum orationes Paulinas accessi, omnia ac singula, quae mihi notatu digna esse videbantur, notavi. Iterata deinde Paulinorum scriptorum lectione, nunc hoc, nunc illo interpretum, quorum plures aetas nostra vedit, praeenunde, quae notaveram et augenda, et emendanda et vero etiam delenda esse intellexi. Quum mihi sat multa observasse visus essem, alienus quippe ab eorum temeritate, qui, aliis spretis, omnia sibi debere volunt, libros atque libellos, Paulum spectantes, adeundos esse putavi ¹⁴⁾).

14) Placet hic subiicere brevem librorum, quibus usus sum, catalogum:
 1) Fabricii Biblioth. graeca cura Harlessii Vol. IV. cap. 7. studio Christiani Theoph. Kuinoel. Omnes fere, qui de epistolis Pauli bene meruerunt, Kuinoelius notavit diligenter, addita censura, brevi

tque omnibus, quos inspicere licuit, scriptoribus in unum cum coactis, quod quisque commodissime praecipere vi-

quidem, sed accurata. — 2) Wolfi Cur. philol. ubi in Prolegg. in Ep. ad Rom. multi, qui de Paulo scripsierunt, laudantur. — 3) Walch Bibliothe. theol. Vol. III. p. 448. — 4) Matthiae Flacii Illyrici Clav. Script. sacrae Part. II. Tract. 5. de stylo sacrarum litterarum. Cui tractatui caput de stylo Paulino insertum est. Multa a Flacio recte observata et explicata vidi. Quum autem, quae de Paulo disseruit, disputationibus ad omnes cum V. tum N. T. libros pertinentibus maximam partem inserta sint, huius libri usum multis difficultatibus septum esse, intelligitur. — 5) Friedrich Wittig's ältesten Pastoris an der St. Michaelis-Kirche zu Hildesheim, Erläuterung der Lehrart Pauli durch eine tabellarische Uebersetzung des Briefes an die Philipper, und eine ungezwungene Zergliederung des andern Briefes an die Corinther in Paragraphen und Anmerkungen. Braunschweig und Hildesheim, 1761. 4. (Coll. Ernesti nese theolog. Bibliothe. Band III. pag. 621 sqq.) Eiusdem fortgesetzte Erklärung der Lehrart Pauli durch eine ungezwungene Zergliederung des Briefes an die Römer. Hildesheim, 1764. 4. (Coll. Ernesti l. l. Ed. V. p. 178 sqq.) Quam Wittigius defendit sententiam, qua epistolas Paulinas eodem fere modo, quo quis theses addita illustratione scribere solet, exaratae fuisse putantur, nunquam, quantum scio, patronos nacta est. Quare huius libri nullam mentionem iniecisem, nisi auctor nonnulla ad parenthesos usum, Paulo admodum familiarem, pertinentia sciret observasset. — 6) Philologia Thucydideo-Paulina: vel notatio figurarum dictionis Paulinas cum Thucydidea comparatae, in usum exegeseos sacrae. Vulgata a Car. Lud. Bauero, scholae evangelicae ad Hirschbergam Rectore. Halae Magdeburgicae, 1773. — Id, Logica Paulina: vel notatio rationis, qua utebatur Paulus apostolus in verbis adhibendis, interpretando, definiendo, enuntiando, argumentando et methodo universalis: in usum exegeseos et doctrinae sacrae. Halae Magdeburgicae 1774. — Rhetoricae Paulinae, vel quid oratorium sit in orationes Pauli, notante C. L. Bauero etc. Pars I. inventionem (materia) vel res oratorie tractatas complexa, Halae 1782. Pars II. III. tractationem et elocutionem (formam) complexa (adspersis passim variis lectionibus codicis Mscpt. Membr. versionis vulgatae). Halae, 1782. Etsi haec Baueri scripta haud exiguum subtilitatem atque erudititionem prodant trattantque multa a Paulini ingenii interprete haud quaquam negligenda: desideratur tamen, maximam partem, accurata, cum de Paulini ingenii proprietate, tum de causis eorum, quae Paulo propria sunt, disputatione. Nam plerumque collegit tantum Bauerus, quae in scriptis Paulinis reperiuntur, eaque omnia ac singula cum ad rhetoricae, tum ad logicae, capita revocavit. Quum praeterea Bauerus nimius plerumque sit in coacervendis exemplis utaturque oratione, a simplicitate illa, qua schola Ernestina tantopere commendatur, aliena, non mirum est, scripta eius ab iis tantummodo legi, quibus legendi necessitas imposita est. Quae ego Baueri scriptis debeam, suis locis indicabuntur. — 7) Thalemann de eruditione Pauli iudeica, non graeca, Lips. 1769. Tantam nacta est haec Thalemanni commentatione auctoritatem, ut ab eo inde tempore, quo prodierat, Paulum, in graeca eruditione plane alienum fuisse, plurimi doctorum virorum affirmarent. Quoque maior esset Ernestii, quia, cum in institutione interpretationis N. T., tum in Bibl.

debatur, excerpti, et ex variis ingeniis excellentissima quaeque libavi. Collectis, examinatis et digestis, quae a scripto-

theolog. nova idem iudicium de Paulo tulerat, auctoritas, eo plures, Paulum graecis literis vel leviter tinctum fuisse, vehementer negarunt. Quamquam's sententia Ernestii et Thalemanni, quam multi admodum suam fecerunt, paulisper recedo: multis tamen nominibus laudandam esse arbitror Thalemanni commentationem. Rerudit enim eorum temeritatem, qui in praedicanda Pauli eruditione nimii fuerant, multa de iudaica eruditione Apostoli egregie monuit, scribendique genere, quod a simplicitate, scholae Ernestinae propria, haud exiguum commendationem habet, usus est. — 8) Leben und Charakter des Apostels Paulus. In der Charakteristik der Bibel von August Herrmann Niemeyer, Part. I. (Hal. 1780.) p. 131—426. ed. 4. Nolo in laudes, huic praestantissimo operi merito tribuendas, excurrere. Mouisse sufficiat, consilium, quod Niemeyerus sequebatur, ab eo, quod ego cepi, maxime differre. Ille enim sistere voluit Paulum hominem, christianum apostolum; ego autem, quae Paulo tamquam scriptori propria erant, enarrabo. Porro Niemeyerus hoc egit, ut alienos a scriptura s., ad assiduum eius lectionem invitarét, proponendo Pauli exemplo moribus consulteret, sensus pietatis excitaret excitatosque aleret: ego autem, exponendo ingenio Pauli authentiae scriptorum apostoli confirmandae, praeceptis criticis et hermeneuticis, quae ad Paulum nominatum pertineant, adorandas, denique liti, de auctore epistolae ad Hebraeos componendae, prodesse volo. — 9) A Paraphrase and Notes on the Epistles of S. Paul to the Galatians I. and II. to the Corinthians, to the Romans, to the Ephesians; to which is prefixed an Essay for the understanding of S. Paul's Epistles, by consulting S. Paul himself. A Londres, 1707.— coll. Bibliothèque Choisie, pour servir de suite à la Bibliothèque universelle. Par Jean Le Clerc. Année MDCCVII. Tom. XIII. A Amsterdam, 1707. p. 37. sq. Idemque liber in linguam vernacula translatus est sub hoc titulo: Johann Locks Paraphrasche Erklärung und Anmerkungen über S. Pauli Briefe. Aus dem Englischen übersetzt von D. Johann Georg Hofmann.. Nebst einer Vorrede von Johann David Michaelis. Vol. I. Francofurti ad Moen. 1768. Lockius modum ac rationem, qua epistolae Paulinae legi et explicari debeant, traditurus, difficultates, quibus earum lectio et interpretatio septa est, enumerat. Quas quum et ab aliis causis et ab ingenii Paulini natura repeatat, varia de scribendi genere, quo Apostolus uititur, egregie monet. Adspergam passim subtiles Lockii observations. Caeterum haud exiguum sensi voluptatem, quum Lockium et magis etiam Clericum non modo de Paulinarum epistolarum natura, verum etiam de universa N. T. interpretatione recte, maximam partem, sentire ac praeципere videmer. Lockium in constitendo, quod Paulus sequebatur, consilio atque reperiendo et definiendo rerum ordine recte maximam partem, interdum vero iusto subtilius versatum esse, monent Clericus et Michaelis, eundemque magis ingenii subtilitate ornatum, quam iusta linguarum cognitione instructum, ad epistolae Paulinas accessisse iidem dolent. — 10) Ti. Hemsterhusii Oratio de Paulo Apostolo, quae reperitur in libro, qui hanc habet inscriptionem: Ti. Hamsterhusii Orationes, quarum prima est de Paulo Apostolo; L. C. Valckenari tres orationes. Praefiguntur duas Orationes Ioannis Chrysostomi in laudem Pauli Apostoli, l. B. 1784., p. 1.—32;. Exordium

bus, quorum adeundorum mihi data erat potestas, observata cognoveram, in eo elaboravi, ut quandam quasi imagi-

satis longum excipit brevis eorum, quae Paulo evenerunt, commemoratio, quam fortitudinis, animi elati et prudentiae, qua Paulus conspicuus erat, praedicatio sequitur; denique pauca de stylo Pauli ab elegantia Graecorum alieno, subiunguntur. Nemo facile hanc orationem elegantem ac disertam sine voluptate leget, quamquam pauca, quae aut a novitate aut a subtilitate commendationem habent, exhibit. Duæ quae præfixæ sunt, orationes Chrysostomi laudant atque, celebrant Paulum ea, qua Chrysostomus pollebat, eloquentia. In prima comparatur cum Noacho, Abrahamo, Isaaco, Iacobo etc. ita, ut iis longissime præstare demonstretur atque angelis similis esse dicatur; in altera eiusdem animi fortitudo caeteraque, quibus conspicuus erat, virtutes prædicantur. — 11) Horæ Paulinae. Wilb. Paley's, A. M. Archidiakons zu Carlisle, Beweis der Glaubwürdigkeit der Geschichte und der Aechtheit der Schriften des Apostels Paulus aus ihren wechselseitigen Beziehungen auf einander. Aus dem Englischen. Mit einigen Anmerkungen von Heinrich Philipp Conrad Henke. Helmst. 1797. Quamquam hic liber præstantissimus, Henkianis observationibus egregie ornatus, hoc potissimum agit, ut, rebus historicis notandis atque invicem comparandis, scriptorum Paulinorum authentiam confirmet: varia tamen, quae ad cognoscendum Pauli ingenium faciunt, ibi deprehenduntur. Huc pertinet v. c. ea Henkii observatio, qua sententiam de graeca Pauli eruditione, confirmatam illam Ernestii atque Thalemanni auctoritate, impugnat. Huius libri lectio efficit, ut de authentia scriptorum Apostoli, ex signis Paulini ingenii, quae omnibus eius scriptis impressa sunt, demonstranda et confirmando cogitarem. — 12) Sebaldi Fulconis Ioh. Ravii oratio de I. C. ingenio et indole perfectissimis, per comparisonem cum ingenio et indole Pauli Apostoli illustratis. L. B. 1798. 4. Substitut Batavus in observationibus quibusdam universis, quae neque a subtilitate, neque a novitate magnam commendationem habent: nemo tamen hanc orationem, elegantem caeteroquin et disertam sine voluptate leget. — 13) Samuelis Werenfelsii Dissert. de style scriptorum N. T., quae reperitur in eiusd. Opusc. theolog. philosoph. et philolog. (Basileae, 1718.) p. 356 sqq. Versatur, quam laudavi, dissertatione in discutienda quaestione, tempore, quo vixit Werenfelsius, vehementer agitata, de linguae, qua scriptores N. T. usi sunt, puritate. Qua ita excussa, ut eorum, qui hellenisticam dialectum (*έλληνιστικὴν* non *Ελληνικὴν*) N. T. scriptoribus adserunt ibant, partes sequeretur, hoc agit Werenfelsius, ut, N. T. scriptores a rhetorum præceptis alienos fuisse, demonstret. Multa licet de universo, quo scriptores N. T. usi sunt, scribendi genere egregie disputaverit, eorum tamen, quae singulis propriis sunt, nullam plane rationem habuit. — 14) Co-gitationes de s. scripturae stylo: ab-honoratissimo Roberto Boyle, nobili Anglo et societatis regiae membro dignissimo. Genevae, 1680. Auctor huius libri, polemicum agens, in diluendis reprehensionibus eorum, qui illo tempore, inter Anglos maxime, s. scripturam perstringere solebant, versatur. Quae disputavit, non tantum ad stylum, verum etiam ad argumentum s. librorum pertinent. De scribendi autem genere ita egit, ut nemini facile satisfaceret, et, quae singulis scriptoribus propriis sunt, plane negligeret. — 15) Io. Guil. Fuhrmann de concinnitate in epistola Pauli ad Romanos. Lips. 1776. 4.

nem ingenii Paulini, quae animo obversaretur, effingere. Antequam enim observaveram, legeram, notaveram et examinaveram, quae observanda, notanda, legenda et examinanda esse arbitrabar, cavi diligenter, ne informarem apud animum ingenii Paulini imaginem, quippe qui soirem, opi-

repetita in comment. theolog. quas Velhusen, Kuinoel et Ruperti ediderunt, Vol. I. (Lips. 1794), p. 461 sq. Eiusd. Comment. de subtilitate Pauli in argumentis tractandis, Lips. 1777. 4. Neminem legisse has commentationes poenitebit. Multa enim ibi reperiuntur, quae ad cognoscendum Pauli ingenium faciunt; nec levem iidem libelli a scribendi genere commendationem habent. — 16) Friderici Spanhemii Miscellaneorum ad sacram antiquitatem et ecclesiae historiam pertinentium liber secundus, qui est de auctore epistolae ad Hebraeos. In eiusd. Operum tom. II. (L. B. 1703.) p. 171—330. Omnia, quae ad probandam, quam Spanhemius tuerit, sententiam, qua Paulus auctor epistolae ad Hebraeos fuisse putatur, dici possunt, Spanhemius attulit. Disputavit etiam p. 218 sqq. de formulis quibusdam et verbis, quae epistolae ad Hebraeos cum reliquis Pauli epistolis communia sunt. — 17) Super origine epistolae ad Hebraeos, Dissertatio historico-critica, auctore Christiano Friderico Schmidio. Lips: 1765. 4. Schmidius, probaturus, Paulum epistolae ad Hebraeos auctorem esse, nonnullas formulas Paulo familiares in epistola quoque ad Hebraeos obvias p. 10 laudat. Omnia vero, quae Schmidius attulit, ad pauca redeunt. — 18) Ueber die Uebereinstimmung Pauli mit den Reden Christi beim Iohannes. Vom P. Nicolai in Bremen. Stade, 1787. 4. Hoc agit auctor huius libelli, ut, unde Paulus religionis christianaec decreta acceperit, doceat. Deinde comparat invicem, quae apud Iohannem de Iesu Christo, munere eius ac morte dicuntur, cum iis, quae Paulus his de rebus disputavit. — 19) Berger Versuch einer moralischen Einleitung in das Neue Testament für Religionslehrer und denkende Christen, Pars III. Lemgoviae, 1798. p. 475 sq. Quamquam hic liber egregius ad aliud plane, quam ego sequor, consilium spectet, varia tamen hoc quoque pertinentia deprehendit. — 20) Michaelis Einleitung in die göttlichen Schriften des Neuen Bundes, (Gottingae, 1788. 2 Vol.) §. 10. ubi de genio Pauli, §. 23. ubi de Cilicimis et graeca apostoli eruditione disputatur. Add. quae Herbert Marsh (v. eius Anmerkungen und Zusätze zu Michaelis Einleitung. Aus dem Englischen in's Deutsche übersetzt von Ernst Friedrich Karl Rosenmüller, Gotting. 1795. monuit. — 21) Haenlein Handbuch der Einleitung in die Schriften des N. T. II. Th. II. Hälfte, (Erlangae, 1800.), ubi inde a pag. 526 egregie de Paulo disputatur. De dotibus Pauli p. 526 et de scribendi genere p. 558 agitur. — Adeundus quoque erat unus alterve eorum, qui vitam Pauli scripserunt Ioh. Pearsonius in Annalibus Paulinis, Baronius, Iac. Capellus, Sam. Basnage, Antonius Godellus, Claudio Dausqueius, Barthol. Gravantus, Thom. Massatius, Iohannes Brant, Hermannus Witsius, Ian. Bircherodius, Lud. Capellus, Guil. Caveus Tillemontius, Ioachimus Perionius, Ioach. Camerarius, G. Major Andreas Wilckius, Millius in Prolegg. §. 4 sqq. Ioach. Langius Benson, Niemeyerus, Hessius et Schroekhius Kirchengeschichte Th. II. p. 159 sqq. — Varios, quos notavi, libellos, v. c. Pfaff dissert. de apostolo Paulo, Tubaingae, 1750. aliquo non licuit inspicere.

one eiusmodi temere capta imbutum observandae atque gnoscendae rerum, quas tractat, naturae minus aptum esse. un eiusmodi, quam temere fiximus, imago, usque recursus, efficere solet, ut, quae rebus insunt, negligamus, quae non insunt, observasse nobis videamur.

Ita igitur scriptis Paulinis assidue tractandis, legendisse eorum, qui de Paulo scripsierunt, libris ac libellis, factum est, ut varia ad ingenium Pauli spectantia observarem. Quam observationum nonnullas ideo proponere decrevi, ut, quod supra significatum est, essemne ingenio Pauli expiendo aptus atque idoneus, a viris doctis monitus inteligerem.

Quum autem, quae nobis propria sunt, vel naturae vel rebus externis debeamus: duploem esse scriptoris cuiusdam ingenium explicaturi provinciam, intelligitur. Primum enim ea observare atque explicare tenetur, quae scriptori, cui operam suam dicavit, natura volente propria sunt; deinde vero iis, quae extrinsecus accesserant, observandis atque enarrandis operam det, necesse est. Quare observationes, idioma Pauli spectantes, propositurus ita versabor, ut, quae Paulo propria sunt, ad duplex caput revocem. Quorum primum, quae Paulo natura ita volente propria erant, exponet, secundum vero enarrandis iis, quae extrinsecus accesserant, absolvetur.

P A R S I.

*Observationes ad ingenium Pauli, quod quaque naturae
debebat, pertinentes.*

O B S E R V A T I O I.

Natura, solers et alma, ut omnium rerum, ita animorum quoque, parens ac fictrix, sic Paulum formaverat, ut facile, graviter vehementerque moveretur. Facile movetur, qui citius, quam alii, nunc hoc nunc illo modo adficitur; graviter, quem sensus rerum ita tangunt, ut diutius haereant neque statim exolescant; vehementer denique, cuius animum

rerum, quibus adficitur, sensus penetrant permeantque ita, ut iis solis duci se ac ferme abripi patiatur. Ab hac ingenii Paulini conformatione multa eorum fluxere, quae, ut scribendi genus, quo apostolus utitur, singularem plane colorem traheret, effecerunt.

O B S E R V A T I O II.

Ista teneritas et quasi mollities animi, qua fiebat, ut Paulus rebus animo obversantibus facilius quam alii moveretur, peperit exclamationum, apostropharum atque interrogacionum, quibus oratio Paulina distinguitur, frequentiam. Etenim is, quem natura ita finxit, ut citius, quam alii, nunc hoc nunc illo modo adficeretur, non potest non, cognita atque perspecta rerum, quae animo obversantur, magnitudine, bonitate, turpitudine, nunc admirationis, nunc laetitiae, nunc odii sensu tangi. Qui autem eiusmodi sensibus adficitur, admirationem, laetitiam, odium significet, necesse est. Hinc reperiuntur etiam in scriptis Paulinis subitae eiusmodi dolentis, admirantis atque optantis significationes. Quum v. c. Apostolus Rom. 7. miseram istam humanae naturae conditionem, qua nunc sursum tendit eaque agere studet, quae ratio et leges divinae (*νομός του Θεού* v. 22. *νομός του νοος* v. 23.) iubent ac postulant, hunc autem deorsum labitur sequē vi cupiditatum sensuumque illecebris (*νομός εν τοις μελεσι, νομός της ἀμαρτίας* v. 23.) duci patitur, declarasset, huius miseriae cogitatio ita subit animum Apostoli, ut dolens lugensque: miser ego qui sum! quis tandem liberabit me a corpore, in quo mortis causa sita est¹), v. 24.. exclamat. At sensus tristitiae et moeroris, qui animum eius occu-

1) In corpore, haec est Pauli sententia, peccatorum causa latet, (*νομός εν τοις μελεσι*) peccatum autem effecit mortem, (*τα γερ ὄψωντας της ἀμαρτίας ὁ θάνατος* Rom. 6, 23.), σωμα igitur, utpote remotior mortis causa, recte appellatur ex mente Pauli σωμα θανατου. Haec horum verborum explicatio, utpote simplicissima et sententiis Paulinis quam maxime accommodata, rectius sese habere mihi videtur, quam ratio eorum, qui σωμα θανατου per: σωμα θνητον, idque per: corpus fragile atque caducum explicant. Caeterum non est, quod moneam, verba: *εκ του σωματος του θανατου τουτου posita esse pro: εξ τοιπον σωματος του θανατου.*

averat, non diu admodum haeret. Quum enim apostolus it de beneficio I. C., quo se liberatum esse putabat a τῷ νομῷ τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου, (Rom. 8, 2.) aut de tempore, uno, solutis, quibus sese teneri aegre ferebat, vinculis, uti ceret I. C. consuetudine (Philipp. 1, 23.), cogitaret, beneficiorum divinorum cogitatione ita movebatur, ut gratum, uno affectus esset, animum Deo v. 25. significaret ²⁾. In ademque, quam Paulus Romanis scripsit, epistola in sapientiae divinae, cui adsequendae hominis ratio impar sit, admirationem abreptus: (Rom. 11, 33.) o profundam atque immensam, exclamat, Dei sapientiam atque scientiam! Decreta eius quam parum indagari, rationes, quibus utitur, quam parum intelligi possunt! Succurrit Apostolo similis prophetae (Jes. 40, 13. 14.) locus, quo recitat (v. 34.) exornatoque (v. 35.) in doxologia, quam dicunt, acquiescit. Similiterque in epistola, quam sive ad Ephesios, sive ad alios, quoscunque demum, scripsit, eiusmodi exclamationem (4, 26.) orationi inseruit. Si irascimini, ab initio versus dixerat, cave, ne peccetis. Irae mentione innecta, quam turpis iracundia sit, apostolus cogitat. Quumque optet, ut lectores hancce pestem quam maxime fugiant, exclamat: ὁ ἡλιός μη ἐπιδυνετω ἐπι τῷ παροργισμῷ ὑμῶν! Eamdem ingenii Paulini indolem, qua facile nunchoc nunc illo modo adficiebatur, frequentes doxologie, epistolis Paulinis insertae, produnt. Non ignoro, laudes eiusmodi, Deo tributas et tenori orationis insertas, a caeterorum quoque apostolorum scriptis haud alienas esse, ideoque a multis potius a librorum V. T. imitatione ³⁾, quam a

2) Orationem h. l. ellipticam esse, quilibet videt. Forsttan ex sequentis cap. 8. v. 2. supplendum est: ὁς ἡλεύθερωσε με ἀπὸ τοῦ νομοῦ τῆς ἀμαρτίας καὶ τοῦ θανάτου. Nam his post verba: ἐνχαριστω τῷ θεῷ insertis, omnia apte cohaerent. Neque tamen repugnaverim, si quis temporis, quo Apostolo, a corporis vinculo liberato, I. C. consuetudine frui liceret, cogitationem animum Pauli subiisse adfirmaret, coll. Philipp. 1, 23. Tunc autem verba: διὰ I. X. ita explicanda essent: gratias ago Deo, utpote Christianus, cui spem eiusmodi laetam fore licet.

3) Non modo in V. T. libris, verum etiam in scriptoribus arabicis doxologie eiusmodi saepius reperiuntur. Semper enim ubi vel **فَيَرْبُكُمْ اللَّهُ عَلَيْهِ**, vel **اللَّهُ عَلَيْهِ أَبْرَكُكُمْ** commemoratur, aut formula: **عَلَيْهِ الْسَّلَامُ**, aut similis, addi solet. Quae quidem consuetudo bene-

peculiari Paulini ingenii conformatio[n]e repeti. At enim vero, quum exemplis hactenus allatis demonstratum sit, Paulum ita comparatum fuisse, ut facilius in admirationem rapere, non dubito, quin doxologiarum, quibus oratio Paulina illustratur, frequentiam ⁴⁾ ab ea, quam dixi, ingenii Paulini natura et indeole repeatam. Doxologiis ea loca subiicere placet. in quibus Paulus, quae dixerat, interposita iuris iurandi religione confirmat. Saepius enim ⁵⁾ incident scriptorum Paulinorum lectores in formulas: μαρτυς γαρ μου ἐστιν ὁ Θεος (הָרָא עָד), ἐνωπιον του Θεου (הַפְנֵי יְהוָה), ὑμεις μαρτυρεσ ἐστε και ὁ Θεος, ἐν Χριστῳ, ἐν πνευματι ἀγιῳ ⁶⁾, hisque similes. Eiusmodi autem iure iurando, orationi inserto, tunc maxime uti solemus, cum res, quae animo obversantur, ita nos subito adficiunt, ut veras eas esse non tam intelligamus, quam potius sentiamus. Etenim animus ita affectus, operosam argumentationem, quam interdum etiam ipsa rerum, quae confirmantur, natura non admittit, plane respuens, in mera ad Deum provocatione acquiescit. Hisce formulis, quas Paulo admodum familiares esse, exempla, quae subieci, demonstrant, similis est illa: πιστος ὁ λογος! alibi nusquam, quantum scio, ter ⁷⁾ autem in scriptis Paulinis obvia. Veritatis rerum, quas Apostolus traditurnus erat, subita cogitatio, ut hanc gravem vocem ederet, effecisse videtur.

volentiae et laudis significationum, orationi inserendarum, ab ista animi teneritudine, quae rerum sensibus facile tangitur, Orientis hominibus propria, repetenda est.

- 4) v. Rom. 1, 5. 25. 9, 5. (hanc doxologiam sive ad Christum, quae antiquiorum Theologorum sententia est, sive ad Deum, quod plurimi nostrorum volunt, pertinere existimes, mihi esse potest perinde.) 11, 36. 1 Timoth. 1, 12. 17. Galat. 1, 5. 2 Corinth. 11, 31.
- 5) v. Rom. 1, 9. Philipp. 1, 8. 1 Thessal. 2, 5. Galat. 1, 20. 1 Timoth. 1, 20. 1 Corinth. 5, 5. 2 Corinth. 1, 23. 11, 10. Ephes. 4, 17. 1 Timoth. 2, 7.
- 6) Reperitur haec formula Rom. 9, 1. Noesseltus (Opusc. fasc. I. p. 147.) verba: οὐ ψευδομαι cum sequentibus: ἐν πνευματι ἀγιῳ iungenda et verba: συμμαρτυρουσης μοι της συνειδησεως parentheses nota includenda esse censem, ut Paulus cum per I. C., tum per Spiritum s. iuret. Quam quidem h. l. interpretationem ingenio Pauli quam maxime consentaneam esse puto. Solet enim nostre unam eamdemque sententiam bis efferre (exempla v. infra) et membrorum concinnitati, in hac nominatim, epistola, studet. Quod admissa, quam Noesseltus suadet, interpretatione, in hunc locum cadere intelligitur.
- 7) 1 Timoth. 1, 15. 3, 1. 2 Timoth. 2, 11.

Exclamationibus, quae apud Paulum reperiuntur, lautis atque explicatis, ita apostolum comparatum fuisse, ut bus animo obversantibus citius moveretur, satis, opinor, monstratum est. Sequitur, ut idem ex usu apostrophatum, Paulo admodum familiari, doceatur.

Apostrophen vocamus repentinam orationis inversionem eiusmodi, qua aut res, aut homines, sive praesentes, sive absentes, aversi ⁸⁾ ab iis, quibus vel dicimus, vel scribimus, compellamus. Ea igitur epistolarum Paulinorum loca, in quibus apostolus lectores adloquitur, in apostropharum numero minime habenda esse apparet. Quum enim qui epistolas scribit, non secus loqui soleat, ac si coram sint, quibus scribit, non potuisse apostolum alia orationis forma uti, intelligitur. Hinc in iis tantummodo locis apostrophas agnoscendas esse puto, in quibus Paulus, omissa, qua uti cooperat, orationis forma, hunc illumve, ad quem epistola non pertinet, sive moniturus, sive reprehensurus, sive laudaturus compellat. Kiusmodi autem inversione, qua oratio ad hunc illumve repente dirigitur, tunc potissimum uti solemus, quum animum aut laetitia, aut indignatio, aut aliis, quicunque demum, sensus repente subit. Mutua enim est inter sentiendi atque imaginandi vim confunctio, qua fit ⁹⁾, ut, ubi incaluerimus paulisper, phantasia vim suam exserat. Si laetamur, de quibus laetamur, si irascimur, quibus irascimur, si lugemus, quos lugemus, phantasia oculis nostris subiicere sollet. Hinc fit, ut ira saevientes, laetitia gestientes, dolore distracti non secus loquantur, ac si coram conspiciant, quos pro irae, laetitiae atque doloris auctoribus habent. Similiterque poëtae atque oratores, qui in naturae imitatione versan-

8) Quintilianus Institut. orat. lib. IX. cap. 2. ἀποστροφὴν esse dicit aversum a iudice sermonem. Recte; loquitur enim de oratione coram iudice recitanda. Hic, cum universa τῆς ἀποστροφῆς notio constituenda esset; non dubitavi, quin eam esse dicere sermonem aversum ab iis, quibus vel dicimus, vel scribimus.

9) Cf. Heydenreich Fragmente über den Zusammenhang der Empfindung und Phantasie. Inserta est haec commentatio eiusdem Philosophi libro, qui inscribitur: Originalideen Vol. II. N. 4. p. 100. Infra, ubi de metaphoris et prosopopoeiis dicendum erit, plura hac de re monebuntur.

tur, subitam eamque vehementem animi commotionem significaturi, cum res, vita et anima carentes, tum homines, longissime absentes, adeoque defunctorum umbras compellant solent. Quae quum ita sint, non reprehendendus esse mihi videor, qui apostrophas, in scriptis Paulinis obvias, pro animi facile incandescentis signo habeam. Ne autem temere quid sumsisse videar, age ad exempla veniamus. Enarratis, primo epistolae ad Rom. capite, vitiis atque flagitiis, quibus sese Graeci et Romani inquinaverant, quum apostolus videret, fore, ut Iudei, iniqui admodum gentium peregrinarum aestimatores, Graecos et Romanos acriter taxent atque reprehendant, unum, quem cernere sibi videtur, Iudeum eiusmodi hunc in modum monitus compellat (cap. 2. v. 1.): quare tu quoque, qui damnas ($\tau\alpha\ \acute{\epsilon}\theta\eta\eta$), non habes, quo excuseris. Eo enim, quod alios damnas, temetipsum reum pronuntias; eadem enim facis, index severe. Quum deinde apostolus, cur Iudeus eiusmodi ἀναπολογητος sit, v. 2. declarasset, ad eundem, v. 1. graviter monitum, v. 3. orationem dirigit: hoc perpende, inquiens, tu, qui damnas-reos eiusmodi peccatorum, quae ipse committis. Tunc poenas divinas effugies? In eademque apostropha ad quintum usque versum pergit. Multis deinceps de iustitia divina, de praemiis sperandis, de poenis metuendis, de iudicii a Deo olim habendi ratione atque indole, de recti atque honesti legibus, quas natura hominum animis insculpserit, egregie disputationis, ad eamdem apostrophen v. 17. redit eamque ad v. 24. usque continuat. Quum apostolus Rom. 9. Deum plenam in homines potestatem habere omniaque ex supremi rerum omnium moderatoris arbitrio pendere demonstrasset, ($\delta\gamma\ \vartheta\acute{e}\lambda\acute{e}\iota\iota$, $\acute{\epsilon}\lambda\acute{e}\iota\iota$, $\delta\gamma\ \delta\acute{e}\ \sigma\acute{u}\lambda\eta\vartheta\acute{u}\nu\acute{u}\iota\iota$), retundit hominis, in decretis Dei acquiescere nolentis, audaciam, hac apostropha v. 20: tu autem, homo, quis es, ut audeas cum Deo altercari? Idem apostolus, commemorata Rom. 13. divina magistratum origine et auctoritate v. 1., ac demonstrata iis obsequendi necessitate v. 2., hominem, qui magistratus metuendos esse aegre ferat, v. 3. ita adloquitur: magistratum igitur non metuere vis? Recte fac, et praemia ab eo conquereris. Cui loco non assimilis est apostrophe cap. 14. v. 4. et 10: tu quis es, qui alienum ser-

in dannare sustineas? pertinens illa ad hominem, aut Es-
norum disciplipae addictum, aut rituum iudaicorum tena-
m, qui certis quibusdam ciborum generibus abstinendum
se putabat. Porro, quum essent inter Corinthios, qui sa-
entiam suam, spreta apostoli auctoritate, iactarent, ante
culos sibi ponit vanum eiusmodi iactatorem, eiusque arrogan-
am hac utens apostropha: quisnam effecit, ut aliis praesta-
tes? quidnam habes, quod non acceperis, et si accepisti, cur
loriaris, tamquam non accepisses? retundit. Non ignoro
lures apostrophas, quae hic commemorari possint, in epistolis
Paulinis deprehendi: idem vero ego lectoribus parcendum
esse novi. Quare haec de apostrophis dicta sunt. Sequi-
tur, ut ingenii Paulini indolem et naturam, qua facilius nunc
hoc nunc illo modo adsciebatur, ex interrogationum fre-
quentia demonstremus.

Interrogamus ¹⁰⁾ aut sciscitaturi, nunc rerum, quibus
cingimur, novitate moti, nec vitae communis usu ac con-
suetudine ducti, aut sensus, animum repente subeuntes, sig-
nificaturi. Gignuntur autem interrogationes eodem fere mo-
do, quo apostrophae. Sensibus excitatur phantasia, quae
efficit, ut cum res, tum homines, qui aut ex nobis quaerant,
aut nos ex ipsis quaerere iubeant, praesentes cernere nobis
videamur. Quum apostolus, (Rom. 8, 32.) Deum, qui ne
filio quidem suo peperoerit, omnis generis bona per Chri-
stum nobis concedere declarasset, atque amoris divini et be-
neficiorum, quae Christo accepta referimus, cogitatio ita
animum eius subiasset, ut sese intimo in Deum et Christum
amore affectum sentiret, simul autem de difficultatibus ac
miseriis, ab iis, qui Deum et Christum amant, superandis co-
gitasset, phantasia subiicit quasi oculis eius varia ista malo-
rum genera. Quae quuin coram cernere sibi videatur, amo-
ris in Deum et Christum atque fiduciae, in iisdem collocan-
dae, plenus, interrogans exclamat v. 35; quis nos avellat ab

10) Cf. Quintilianus Institut. orat. Lib. IX. cap. 2. — Longinus
περὶ ὕψους, cap. 18. τὴν πευσίν καὶ ἀποκριτήν multum commen-
dat, iisque orationi maiorem vim atque ornatum conciliari posse
existimat.

amore Christi? num miseria? num calamitas? num vexatio? an fames vestiumque penuria? num pericula? num supplicia? In eodemque c. 8., cuius pars extrema insignem animi commotionem prodit, postquam v. 30. declaraverat, Deum electos ad religionem christianam invitasse, invitatos peccatorum venia beasse, a peccatis immunes felicitate ornasse, fiduciae, in Deo collocandae, plenus circumspicit quasi atque exultans quaerit v. 31 sqq.: ad haec quid dicimus? si Deus nobis faret, quis nocere nobis poterit? qui filio suo non percipit, sed eum pro nobis omnibus morti tradidit, quomodo non concedat nobis cum eo omnis generis bona? ¹¹⁾ quis accuset, quos Deus amat? Deus absolvit, quis est, qui damnet? Tertio eiusdem epistolae capite cernere sibi videtur hominem his fere verbis sibi instantem v. 1: quid tandem iuvat Iudeum esse? aut quamnam utilitatem e circumcisione habent? Hunc refutaturus: plurimum, inquit v. 2, omni modo (s. c. iuvat, esse Iudeum), nam primum promissa Dei iis (Iudeis) concredita sunt (*ἐπιστευθησαν τα λογια του Θεου*). His dictis cernere sibi videtur eumdem illum hoc fere modo sese urgentem: Hoc quid iuvat? Iudei fidem non habuerunt promissis divinis. Namque ad eiusmodi dicentem pertinet interrogatio v. 3: quid si nonnulli fidem non habuerunt? Num eorum incredulitas fidem Dei (constantiam in promissis servandis) irritam faciat? Similes interrogations cum in eadem epistola, tum in multis aliis scriptorum Paulinorum locis ¹²⁾ reperiuntur; quas copiosius persequi longum foret. Satis enim demonstrasse mihi videor ex usu exclamationum, apostropharum atque interrogationum, Panlo admodum familiari, eum ita comparatum fuisse, ut facile moveretur.

11) Verissima sunt, quae Erasmus de hoc v. 32 monuit. Nam vehementius est, inquit, quomodo non etiam cum illo nobis omnia donabit? quam si dixisset: haud dubie et omnia nobis cum illo donabit. Hac enim fiducia manifestae veritatis sic urgetur auditor, quasi non habeat, quod respondeat.

12) v. c. Rom. 9, 30. 32. 10, 14. 15. 12, 20. 1 Corinth. 4, 7 sqq. 1, 20, 2, 11. 3, 3. 4, 7. 5, 12, 6, 16. 19. 8, 10. 9, 1. 24. 10, 16. 29. 30. 11, 13. 14. 22. 12, 15. 6, 29—31. 14, 6. 7. 9. 23. 36. 2 Cor. 1, 17. 2, 2. 16. 3, 1. 6, 14. 16. 11, 7. 29. 12, 13. 18. Galat. 2, 14. 3, 1—5. 4, 16. 21. Coloss. 2, 20. etc.

O B S E R V A T I O III.

Naturam, quid posset in Paulo expertam, ita eum forasse, ut non modo facile, verum etiam graviter moveretur, ipra monitum est. Graviter autem moveri diximus, quem ensus rerum ita tangunt, ut diutius haereant, nec statim exlescant. Quam fuisse indolem Pauli, varia, quae allaturi suus, locorum genera demonstrant.

Ac primum quidem hoc pertinent loca scriptorum Paulinorum eiusmodi, in quibus una eademque res nunc verbis iisdem, nunc plane synonymous, nunc parum diversis terque quaterque significatur. Deinde commemoranda est ea Pauli ratio, qua singulas rerum, quas tractat, partes copiose enumerat. Tertio loco orationis formam, quae Graecis κλιμαξ, Latinis gradatio dicitur, posuerim. Denique hic non omitenda sunt loca eiusmodi, in quibus noster unam eamdemque sententiam cum affirmans, tum negans pronuntiat. Videamus de singulis.

Paulo accuratior rerum humanarum observatio, optima rectae interpretationis magistra, solere homines, quos sensus sive laetitiae, sive doloris, sive indignationis, sive amoris graviter tangunt, ut promanet et significant animi sensus, unam eamdemque rem terque quaterque repeteret ac decantare iterum iterumque, unumquemque, credo, docabit¹⁾.

1) Quae hanc eamdem in-rem, diverso licet consilio, Schleussnerus in Dissert. de parallelismo sententiarum egregio subsidio interpretationis grammaticae V. T. (Lips. 1781. 4.) §. 3. p. 8: disputavit, digna sunt, quae in memoriam revocentur. „Utinam, inquit, consulissent vitam communem, optimam sanas interpretationis magistram, omnes, qui parallelissimum sententiarum accusare haud dubitant. Haec enim eos docere poterat, qua ratione homines, vel summo malo perculsi, vel laetitia affecti, suos animi sensus aliis enarrare soleant ac declarare. Quam parum rem simpliciter narrasse contenti vix verborum satis habeant, ad animi sensus promendos (αἱ συμφοραὶ ποιοῦσι μαχαλολογούσι) variis modis, interdum iisdem, unam eamdemque rem repetere soleant, et tum deum gaudio vel tristitiae suee satisfecisse se putent, si rem, saepius dictam, iterum decantaverint.“ — Sententiarum parallelismus, seu unus eiusdemque sententiae cum in primo, tum in secundo membro repetitio, Hebreorum carminibus propria, repetenda esse mihi videtur ab ea ingenii gentium orientalium natura et indole, qua rerum sensibus graviter movebantur. Quorum quidem carminum, quibus Paulus, utpote Iudeus, innuitus erat, lectio, eo haud dubie fecit, ut, quam natura suasit, ra-

Etenim res, quae animo firmius inhaerent atque altas quasi radices egerunt, nsque recurrunt, atque animum denuo quasi impellunt atque exagitant. Quare non dubitavi, quin frequentes, quae in scriptis Paulinis reperiuntur, unius eiusdemque vel notionis, vel sententiae iterationes, pro animi, rerum sensibus graviter tacti, signo admodum luculento haberem. Solet enim Paulus primum, ut ad exempla veniamus, unam eamdemque rem nunc iisdem verbis, nunc synonymicis, nunc parum diversis terque quaterque significare. Sic dicit Philipp. 4, 4: *χαιρετε ἐν Κυριῳ παντοτε χαλιν ἐσω, χαιρετε*²⁾, et Galat. 1, 8: Si vel ego, vel angelus, coelitus delapsus, alia vos doceret, quam quae ego vos docui, sacer esto! Eamdemque sententiam v. 9. denuo repetit: quod dixi, iterum dico, si quis alia vos doceret, quam quae a me accepistis, sacer esto! Porro in epistola ad Romanos Iudeum, iniquum gentium aestimatorem, compellans, dicit cap. 2. v. 4: *ἡ τὸν πλοντὸν τῆς χρηστοτητος αὐτὸν, καὶ τῆς ἀνοχῆς, καὶ τῆς μακροθύμιας καταφρονεῖς;* num spensis summam eius benignitatem, in ferendis peccatoribus patientiam atque lenitatem? Quamquam haec tria, quibus Apostolus utitur, verba non plane synonyma sunt, quum per τὴν χρηστοτητὰ universa Dei benignitas atque benevolentia, et per τὴν ἀνοχὴν καὶ τὴν μακροθύμιαν lenitas Dei, quae in differendis peccatorum poenis cernitur, significetur: nemo tamen facile erit, qui hanc trium

tionem lubentius etiam sequeretur, atque in iis quoque locis, quae haud magnaam animi commotionem produnt, frequenti rei eiusdem iterationi indulgeret. Ejusdem parallelismi sententiarum vestigia in Ioannis epistolis deprehendisse sibi videntur Matthias Flacius in Clav. script. s. part. II. tract. 5. de stylo Ioannis, et Zieglerus in Bemerkungen über einige schwierige Stellen und Ausdrücke der Briefe Johannis, v. Neues theologisches Journal, fortges. v. Gabler, Jahrgang 1799. St. 7. seu Band 14. St. 1. p. 2. Cf. etiam Morus in Acroas. Acad. super Hermeneutica N. T. ed. Eichstaedt, Vol. I. p. 96. Loca V. T. huc pertinentia sunt v. c. Ps. 17, 1. ubi sententia: accipe preces meas, iisdem fere verbis ter significatur. Ps. 18, 3.

- 2) Cavendum est, ne huc eiusmodi loca referamus, in quibus Paulus sententiam primariam, post insertam parenthesis, denuo ponit, v. c. Ephes. 2, 1. 5. Nam in eiusmodi locis ideo repetitur sententia primaria (quam rationem Quintilianus VIII, 3. *ἐπαναληψιν* vocat), ut lectores, finitam esse parenthesis, intelligant.

erborum, in uno loco, conianctionem a distinguentis potius **ubtilitate**, quam a gravi atque vehementiori animi commotione, repetere malit. Benignitatis divinae cogitatio tam gravior, si quid video, animum apostoli adficerat, ut ei significandae et declarandae non posset non diutius immorari. Atque inde factum est, ut apostolus tria ista verba (*χρηστοτητα, ἵνογην και μακροθυμιαν*) ad significandam unam eamdemque rem iungeret ac copularet. — Denuo nunc percurrens integrum, cuius particulam recitavi, locum, in eadem, quam professus sum, sententia confirmor. Omnia enim, apostropha, interrogatio atque usus tropi insignem animi commotionem sic produnt, ut, quin triplex benignitatis divinae significatio ab eadem repetenda sit, non dubium esse videatur. Postquam Paulus, voluisse Deum, ut Christus imperii coelestis particeps esset, Eph. 1, 20. declaravit, maiestatem Iesu Christi adumbraturus his verbis v. 21. utitur: *ὑπερανα πασης ἀρχης και ἐξουσιας και δυναμεως και χριστητος, και παντος ὀντοτητος ὀνομαζομενου οὐ μονον ἐν τῷ αἰώνι τοντῷ, ἀλλα και ἐν τῷ μελλοντε.* Alii, me subtiliores, in reperiendis atque constitutendis horum verborum discriminibus elaborent. Ego, alienus quippe a perversa, ut videtur, ratione eorum, qui, quae animas graviter vehementerque motus promit et quasi effundit, ex scholae subtilitate aestimare solent, in his similibusque locis significaciones animi, maiestatem I. C. non tam cogitantis, quam potius sentientis, reperisse mihi videor. *Και παντα, περgit apostolus, ὑπεταξεν ὑπο τους ποδας αὐτου· και αὐτον ἐδώκει κεφαλην ὑπερ παντα τη ἐκκλησιᾳ, omnia pedibus eius subiecit eumque supremum ecclesiae Dominum constituit.* Vix verborum satis habet apostolus ad declarandam, qua I. C. ornatus sit, dignitatem atque maiestatem. Eiusdem epistolae lectores iubet Paulus cap. 4, v. 2. aliorum vitia benevole (*ἐν ἀγαπῃ*) ferre *μετα πασης ταπεινοφροσυνης και προστητος και μακροθυμιας.* Quae verba si apostolus ex scholae subtilitate distinguiri voluisset, την ἀγαπην tamquam notionem universam, sub qua reliquae continentur, primo loco posuisset, neque eam, tamquam aliud agendo, sub finem versus commemorasset. Vehementer optabat, ut Ephesii, aut quicunque demum huius epistolae lectores fuerint, mutuo se amore amplecte-

rentur atque animorum concordiae studerent. Quod quantopere optet, significaturus, plura verba eaque parum diversa ad unam eamdemque rem declarandam iungit ac copulat. Alius in eadem epistola locus est, ex quo, quum Paulus unius eidemque sententiae diutius immoretur, eamque variis quasi ex partibus contemplandam conspiciendamque lectoribus praebeat, rerum notiones ac sensus firmius animo eius inhaesisse, intelligitur. Nam 2, 8—10. sententiam: ex mera Dei gratia servati sumus, terque quaterque, aliis verbis usus, inculcat³). Primum enim v. 8.: τη χαριτι, inquit, ἐστε σεσωμενοὶ διὰ τῆς πιστεως. Deinde, quamquam sponte intelligitur, eos, qui ex gratia servantur, non sibi, sed Deo salute suam debere, tamen: καὶ τοντο, addit, οὐκ ἐξ ὑμων, sed: θεον το δωρον subiicit, ut sententia per oppositum illustretur. Quid quod eamdem sententiam v. 9. accuratius etiam definit: οὐκ ἐξ ἐργων, inquiens, sc. σεσωμενοὶ ἐστε. Versu denique 10. confirmaturus sententiam, versu 8. propositam, nos ποιημα θεον esse adfirmat. Cui loco simillimus est Tit. 3, 4. 5. quem laudasse sufficiat. Aliud eiusmodi opiniones (hoc enim verbo, frequens eiusdem sententiae repetitio, a rhetoribus insignitur) exemplum exstat Coloss. 2, 14. ἐξαλειψας το καθ' ὑμων χειρογραφον — αὐτο ἡρκεν ἐξ του μεσου — προσηλωσας αὐτο τη σταυρῳ, quibus formulis hoc unum: I.C. legem mosaicam sustulisse, declaratur. Pariterque verba ac formulae Rom. 1,

3) Plerumque, ubi Paulus beneficiorum, quae peccatoribus propter I.C. ex mera Dei benignitate contingent, mentionem iniicit Rom. 3, 20 sqq. 5, 8. 2 Corin. 5, 14 sqq. Galat. 2, .16. 20. Philip. 3, 8 sqq 2 Timoth. 1, 9 sqq. Titus 3, 4 sqq. omnis orationis forma insignem animi commotionem prodit. Cuius quidem rei causa in eorum, quae ei evenerunt, ratione sita est. Quum enim Pauli, de misericordia Dei erga peccatores scribentis, animum gratiae divinae quam ipse expertus erat, quum forsitan fulmine et tonitru, coherero oborto, (Cf. Eichhorn über die Nachricht von der Bekhrung des Apostels Paulus zum Christenthum, in der Allgem Bibl. der bibl. Litt. Vol. VI. p. 1 sqq et Ammon Commentariū exegistica de repentina Pauli ad doctrinam christianam conversione in Opusc. theolog. Erlangae, 1793.) quod a peculiari Dei gubernatione ac moderamine repetebat, ad religionem christianam adducetur, cogitatio subiicit, fieri non potuit, quin vehementius animis commoveretur. Est haec scita Storri Observatio, v. Eiusd. Opus Acad. ad interpret. librorum S. pertinentia (Tubingae, 1796.) Vol. n. 1. de sensu historico p. 7.

21. 22. ἐματαιωθῆσαν ἐν τοις διαλογισμοῖς αὐτῶν — ἐσκοτισθη ἡ ἀσυνετος αὐτῶν καρδια — ἐμαρφωθῆσαν, Rom. 6, 6. πολαιος ἀνθρωπος — το σωμα της ἀμαρτιας — ἡ ἀμαρτια, Rom. 14, 21. προσκοπτειν — ἀσθενειν ⁴⁾ — σκανδαλιζεσθαι, Rom. 2, 7. 10. δοξα — τιμη, θυμος — δργη, θλιψις — στεναχωρεια v. 9. 11, 33. ϕιματα ἀνεξερευνητα — ὄδοι ἀνεξιχνιαστοι, 1 Corinth. 1, 10. τῳ αὐτῷ τοι — τῃ αὐτῇ γνωμῃ, 11, 30. ἀσθενεις — ἀρρωστοι, 15, 58. ἐν ἀτομῳ — ἐν φυτῃ ὁφθαλμου unam eamdemque rem significare, intelligitur. Plura loca ⁵⁾, quae huc pertineant, notavi: at copiosius ea persequi, nec vacat, nec lubet. Nam, quae adduxi, exempla sat superque demonstrant, diutius Paulum rerum notionibus immoratum ideoque ita comparatum fuisse, ut graviter animo adficeretur. Antequam autem ad reliqua locorum genera, quae eamdem ingenii Paulini conformatioem prodant, ulterius pergam, monere liceat iuvenes, harum literarum studiosos, ut, quo quis subtilior rerumque discriminibus reperiendis aptior est, eo diligenter, in explicandis Pauli epistolis, a distinguendi libidine sibi caveat.

Sequitur, ut, quam hactenus dictis Paulo assertum ivimus, ingenii conformatioem ex locis eiusmodi, in quibus apostolus singulas rerum, quas tractat, partes cōpīose enarrat ac paenē effundit, probemus. Namque rerum sensus ac notiones, quum Paulus declarandis iis et significandis diutius immoretur, firmius animo eius insedisse, haec pariter atque illa, quae adhuc commemoravimus, demonstrant. Loca autem, quae in promtu habemus, haec fere sunt. Primo epistola ad Romanos capite, quod in declaranda Graecorum atque Romanorum impietate versatur, appellat v. 29., quos hacte-

4) ἀσθενειν respondet hebraico נִזְחָם apud 70, ideoque non differt a τῳ προσκοπτειν. Chrysostomus et Theophylactus exponunt προσκοπτειν, monente Erasmo, per σκανδαλιζεσθαι.

5) Quid plura exempla desiderat, cf. Rom. 7, 12. 13. 16. 8, 22. 2 Corinth. 1, 20. 3, 3. 4, 8. 21. 5, 8. 9. 13. 10, 23. 12, 4—6. 16. 13. 2 Cor. 1, 9. 4, 17. 12, 10. 11, 22. 12, 7. 12. 18. 20. 21. 13, 3. Galat. 1, 12. 16. 17. 5, 20. Ephes. 1, 21. 3, 8. 4, 6. 16. 31. 5, 19. Coloss. 3, 16. Philip. 1, 20. 2, 1. 2. 15. 16. 25. 1 Thessal. 2, 9. 12. 3, 7. 12. 4, 6. 16. 5, 6. 1 Timoth. 2, 1. 2. 4. 5. 3, 15. 2 Timoth. 3, 10. 11. Tit. 3, 12. aliaque multa.

nus descripsérat, πεπληρωμένονς πασῃ ἀδικιᾳ. In hac autem notione universa non acquiescit, verum diutius ἐν τῇ ἀδικιᾳ ita commoratur, ut singulas eius partes copiose enarret. Subiicit enim τῇ ἀδικιᾳ, quae ex Hebraeorum dicendi usu ac consuetudine universam improbitatis notionem amplectitur, τὴν πορνείαν, τὴν πενηντα, τὴν πλεονεξίαν et τὴν κακιαν. Efficit autem, quo apostolus ferebatur, impetus, ut partibus τῆς ἀδικιας verba, quae latius patent atque universam improbitatis notionem amplectuntur, (τὴν πονηριαν και τὴν κακιαν) immisceret. Atque deinde ἐν τοις πεπληρωμένοις πασῃ ἀδικιᾳ diutius ita haeret, ut eos μεστοντι φθόνου, φονου, ἐριδος, δαλου, κακοθειας, ψιθυριστας, καταλαλους, θεοστυγεις, ινδριστας, θνερηφανους, ἀλαζονας, ἐφενδετας κακων, γονευσιν ἀπειδεις, ἀσυνθετους, ασυνθετους, ἀστοργους, ἀσπονθους, ἀκελεημονας nuncupet. Aliud eiusmodi meridiamon, hoc enim nomine, quam illustramus, orationis forma appellatur, exemplum Tit. 3, 1. 2. reperitur. Ὅποιμιμησκε, inquit apostolus, Titum v. 1. compellans, Ὅποιμιμησκε so. τους Χριστιανους, προς παν ἐργον ἀγαθον ἔτοιμους ειναι. Huius universae notionis partes singulas (species) v. 2. ita enumerat: μηδετα βλασφμειν, ἀμαχους ειναι, ἐπιεικεις, πασαν ἐνδεικνυμενους προσοτητα⁶). Locus Rom. 8, 25. quem supra, quum de interrogationibus earumque vi ac potestate verba facerem, commemoravi, insigne rationis, quam illustramus, exemplum praebet. Alius, sensibus rerum leviter tantummodo tactus, dixisset haud du-

.6) Præcaeus atque Hessius, qui illum sequitur, verba v. 1: προς παν ἐργον ἀγαθον ἔτοιμους ειναι ad priora referenda atque hoc modo intelligenda esse putant: præceptis magistratum rectis atque honestis morem gerant, si autem impie quid iussum fuerit, caveant, ne exequantur. Quum autem, quam elegi, huius loci interpretatio, qua verba: προς παν ἐργον ἔτοιμους ειναι, ad sequentia pertinere atque sententiam universam, cuius partes singulas sequens v. 2. enumeraret, continere putantur, ingenio apostoli, qui μεμισμον frequentat, magis consentanea esse videtur, non dubitavi, quin ei calculum meum adponerem. Eamdemque ob causam Kuinoelius hanc huius loci interpretationem probavit. Cf. Christ. Theoph. Kuinoel explicat. ep. Pauli ad Titum, Lips. 1790. 4. quae inserta est Comment. theolog. ed. a Velthusen, Kuinoel et Ruperti, Vol. 2. (Lips. 1795.) p. 475. Locis parallelis, a viro docto allatis, addi possunt Rom. 1. 29. Galat. 5. 19—22. ubi Paulus, vitiositatis mentione insecta, (τα ἐργα της σαρκος) plura vitiorum genera enumerat.

ie: nihil avellet me ab amore Christi. Paulus autem, per anem fore, quo Christum amplectebatur, amorem graviter sentiens, cogitationi eius diutius immoratur, et singula, quibus ut tolli, aut imminui posse videatur, ita enumerat, ut neque aec, neque illa, suo in l. C. amori obsoluta esse adfirmet. Corinth. 6, 4. in omnibus, inquit, eos nos trahemus, quos ministros Dei esse decet (*ἐν πάντι συνιστώντες ἑαυτοὺς ἐς Θεον διακόνοι*). Huic τού πάντος notioni ita inhaeret, ut eam, singulis partibus enarrandis, ad v. 8. usque persequatur nisi verbis: ἐν ὑπομονῇ πολλῃ, ἐν θλιψειν, ἐν ἀναγκαις, ἐν στρογγωρεις, ἐν πληγαις, ἐν φυλακαις, ἐν ἀκαταστασιαις, ἐν κοπαις, ἐν ἀγρυπναις, ἐν νηστειαις κ. τ. λ. In prima, quam Paulus Corinthiis scripsit, epistola, cap. 6. v. 9. τοὺς ἀδίκους τῆς βασιλειας τοῦ Θεον participes fore negat. Quumque verbis: μη πλανασθε, Corinthios monuisse, ne sese in errorem adduci paterentur, qui sint οἱ ἀδίκοι, per partes eundo, ubi rius declarat: οὐτε πορνοι, inquiens, οὐτε εἰδωλολατραι, οὐτε μοιχοι, οὐτε μαλακοι, οὐτε ἀρσενοκοιται, οὐτε κλεπται, οὐτε πλεονεκται, οὐτε μεθυσοι, οὐ λοιδοροι, οὐχ ἀρπαγεις, βασιλειαν Θεον οὐ κληρονομησοντι. Cui loco Galat. 5, 19—21. plane similis est. Hic enim τα ἔργα τῆς σαρκος, tamquam notionem universam, v. 19. commemorat, et singula, quae sub ea contineantur, inde a v. 19. ad v. 22. usque enumerare pergit.

Tertio loco eam orationis formam commemoravi, quae Graecis κλιμαξ, Latinis gradatio dicitur⁷⁾. Haec autem gradatio tum locum habet, cum varias aut notiones aut sententias ita copulamus, ut maiori vi pollentes eas excipient, quae minus ponderis habent. Atque utimur ea ad sensus, qui augentur et incrementa capiunt, declarandos. Qui: euge! laetor, exsulto, gestio! exclamat, laetitiam crescentem, qui:

7) Nonnulli rhetorum gradationem in iis tantummodo locis agnoscunt, in quibus sequentia antecedentibus eodem verbo iunguntur, ut in illo Ovidiano:

Videras henc visamque cupit potiturque cupita,
eam vero, quam illustramus, orationis formam incrementum (*αὐξησιν*) appellant. Hic, quum subtilis ista distinctio mea non intersit, feci cum iis, qui hoc discrimen negligunt.

doleo, excrucior, despero! dolorem augmenta capientem significat. Sensus autem, qui augmentur, diutius haerere, sponte intelligitur, quum, si statim exolescerent, nulla plane incrementa capere possent. Itaque a me, Paulum ita comparatum fuisse, ut rerum sensibus graviter adficeretur, probaturo, ea scriptorum apostoli loca, in quibus nunc notiones, nunc sententiae maiori vi ac potestate pollentes eas sequuntur, quae minus ponderis habent, neutiquam praetereunda erant. Paucia proponere liceat exempla. 1 Corinth. 4, 8. vanos, qui inter Corinthios vivebant, iactatores hac utens ironia perstringit: *ἡδη κεκορεσμένοι ἔστε·* crescit indignatio, ideoque ulteriorius pergit: *ἡδη ἐπλουτησάτε, χωρὶς ἡμῶν ἐβασιλεύσατε, δι- τάτι, reges quasi facti estis sine meo auxilio meaque institu- tione.* In epistola ad Philippenses cap. 2. v. 8. miserae, qua Christus, dum his in terris viveret, utebatur, conditioni declarandae hoc modo immoratur: 1) *ἔταπειρωσε ἑαυτον*, 2) *γε- νομένος ὑπηκοος μεχρι τον Θανατον*, 3) *Θανατον δε σταυρον*. Porro, significaturus Thessalonicensibus amorem, quo eos amplectetur, οὐτως διμειρομενοι ὑμων, inquit 1 Thess. 2, 8. εὐδοκονμεν μεταδουναι ὑμιν οὐ μονον το εὐαγγελιον τον Θεον, ἀλλα και τας ἑαυτων ψυχας. (Hoc quum in vos affectus sim amore, non modo evangelium vobis tradere, verum etiam vitam in vestrum commodum profundere volo.) Obversabantur animo Pauli Thessalonenses, inter quos multos amore suo quam maxime dignos deprehenderat; his, secum reputat, religionem christianam tradere volo, multis licet, quod gero, apostoli munus septum sit difficultatibus; immo (crescit enim, qui animum subierat, sensus) promptus sum atque paratus ad vitam meam, si rationes eorum eiusmodi quid postulent, in eorum commodum profundendam. Rom. 5, 1. sqq. exponit Paulus de felicitate eorum, qui ob fidem I. C. habitam Deo probentur. *Δικαιωθεντες*, inquit v. 1, *εἰρηνην εχο- μεν προς τον Θεον* (in gratiam cum Deo rediimus, nec quidquam nobis ab eo metuendum est). *Αι' ον*, v. 2. pergit, και την προσαγωγην ἐσχηκαμεν τη πιστει εις την χαριν (per I. C. copia nobis facta est beneficiorum, quibus hucusque fructi sumus, per fidem adsequendorum.) *Και κανχωμεθα*, addit, *επ' ἐλπιδι της δοξης τον Θεον* (et gloriamur de spe felicita-

, a Deo accipiendae). *Oὐ μονὸν δε, v. 3. συμμίκτη καὶ νύχωμεθα ἐν ταῖς θλιψεσιν* (non modo de hac spe, sed etiam miseriis, quas ferimus, gloriamur.) Sensim paulatimque una felicitatis, qua *οἱ δικαιωθεντες περ τὴν πιστήν* fruantur, rite ad alteram progreditur.

Restat, ut de quarto locorum genere, ex quibus ita Paulum comparatum fuisse, ut rerum sensibus graviter tangere, apparere existimo, paucis agamus. Reperiuntur scilicet scriptis Paulinis loca ejusmodi, in quibus apostolus unam undemque sententiam primum affirmans, deinde negans protinat. Sic v. c. Rom. 9, 1. et 1 Timoth. 2, 7. *ἀληθεῖαν λέγω, οὐκί, οὐ ψευδόμαι.* Philipp. 2. Christus, inquit, v. 6., quamquam Deo similis erat, tamen de hac, quae ipsi cum Deo intercedebat, similitudine non tamquam de praeda gloriabatur; ed, pergit v. 7, eamdem sententiam negative, ut scholae verbo utar, declaraturus, semet ipsum deprimebat, hominibusque similis factus servi formam atque habitum induebat. Galatas, ne sese ab iis, qui tenendae legis mosaicae necessitatem defendebant, in errorem adduci paterentur, monitus, libertatem, inquit cap. 5. v. 1., in quam vos Christus vindicavit, firmiter teneatis, *neque* vos denuo servitutis ingo submitatis. Eiusdemque capituli v. 16. dicit: quae leges divinae postulant, observetis, (*πρενεματι περιπτατείτε*), quae autem cupiditates iubent, cavete, ne agatis. Haec exempla sufficient. Docent, quod volo, Paulum diutius immoratum esse rebus, quae animo eius obversabantur. Quod quum pro animi, quem rerum sensus graviter tangant, signo satis luculento habeam, recte sese habere, quam tertio loco posui, observationem, idoneis exemplis demonstrasse mihi videor.

O B S E R V A T I O IV.

Quum hactenus, ita Paulum fuisse comparatum, ut facile ac graviter animo commoveretur, quantum et rerum mearum ratio ferebat, et angusti, quibus libelli eiusmodi circumscripsi sunt, limites patiebantur, comprobasse mihi videar: sequitur, ut, eundem sensibus agitatum esse vehementioribus, ex variis locorum generibus demonstrare aggrediar. Vehementer autem commoveri censendus est, quem

rerum, quibus adficitur, sensus penetrant permeantque ita, ut iis solis duci se ac ferme abripi patiatur. Nec paucā, quae hanc ingenii Paulini conformatiōnem prodant, in scriptis eius deprehendisse mihi videor¹⁾). Ac primum quidem ea loca huic pertinere censeo, in quibus noster cum singula verba, tum integras sententias omittit. Qui sensibus placidis et sedatis reguntur, de omnibus, quae scribunt, accuratius cogitare atque cavere solent, ne omittendis aut verbis aut sententiis apta rerum coniunctio turbetur; qui autem sensibus vividis ac vehementibus feruntur, de iis, quae non tam scribunt, quam effundunt, minus accurate cogitare ideoque committere solent, ut haud raro desint, quibus apta et continua cum verborum, tum sententiarum coniunctio efficiatur.

Fert hoc usus loquendi omnium linguarum, estque communis omnium scriptorum, a scholae ἀχριβειας alienorum, consuetudo, ut has illasve particulas omittant, quaeque cum restrictione aliqua intelligi debent, universe pronuntient. Quare loca eiusmodi haud pauca, ubi το μονον, μαλλον, ἐπι πλειστον similiaque cogitando addi debent, in scriptis, apo-

1) Si quis nonnulla eorum, quae nunc commemoraturus sum, variis in locis, non tantum a sensuum, quibus Paulus ferebatur, vehementia, verum etiam ab eo apostoli more, quo epistolā dictare solebat, repetenda esse arbitraretur, non magnopere repugnaret. Partim enim varia loca in ipsius Pauli epistola obvia Rom. 16, 22. Galat. 6, 11. 1 Corinth. 16, 21. Coloss. 4, 18. 2 Thessal. 3, 17.; partim nomina Timothei, Sosthenis et Silvani, quae in Msc. epistoli Pauli praefixa leguntur, scribarum ope apostolum usum esse, demonstrant. Cf. Heumannus in epistola de scribis epistolarum Pauli cui adsestitur in Michaelis Einleit. Th. II. §. 171. p. 1189 et Griesbachius in libello: Curae in histor. textus gr. epp. Pauli p. 42. Quae autem Ferdinand Stosch in commentatione de epistolis apostolorum idiographis Guelferbyt. 1751 in contrariam sententiam disputavit, ita comparata sunt, ut in iis nemo facile acquiescat. Quemque Quintilianus (v. Instit. orator. lib. X. cap. 3.), quantopere ist dictandi consuetudo τη αχριβεια obicit, docuit, quin varia eorum quae nunc commemoraturus sum, nonnullis in locis, aequo recte a hac consuetudine, atque a fervore ingenii Paulini repeti possint non facile dubitabit. Num autem, ubi ad singula loca ventum est hoc illudve num ab hac, an ab illa causa repetendum sit, haud facile dici posse videatur, neque negari possit, eorum, quae allaturus sum, genera a sensuum, quibus apostolus ferebatur, vehementia fluxisse, in singulis locis tractandis moris istius nullam rationem habui.

i obvia esse²⁾), nemo facile mirabitur. Haec autem ratiōnālē neque caeteri N. T. auctores, neque Graecorum et Romanorum scriptores ignorant, hec in loco vix commemorābāt. Quod vero Noster etiam tum, cum docentis subtiles et apta rerum verborūmque coniunctio maiorem ἀξρην̄ desiderabat, saepius et singula verba et integras sentias omittere solet, non modo obiter commemorandum, um uberius etiam declarandum ac demonstrandum esse etur.

Ita igitur Noster cum singula verba, tum integras sentias omittere solet, ut eiusmodi aut ellipses aut aposiopētā aptum et continuum orationis tenorem turbent atque tollent. Sic dicit Philipp. 2, 12. 13: μετα φοβου και τρομου την πτωσιαν κατεργαζεσθε, ο Θεος γαρ εστι ο ενεργων κ. τ. λ. Iūti vestrae prospiciatis, nam Deus efficit, ut, quod bonum statimque est, non modo velimus, verum etiam agamus. Nec quomodo cohaerent? quomodo hoc, quod scio, Deum φρειν και το θελειν και το ενεργειν, memet impellere potest, ego saluti meae prospiciam? Immo vero, si Deus omnia facit atque operatur, quid virium mearum usu opus sit, non deo. Quodsi vero verbum: Θεον post verba: μετα φοβου και τρομου deesse putemus, ut Apostolus lectores την ξαντων πτωσιαν μετα φοβου και τρομου του Θεου κατεργαζεσθαι horatur, omnia apte cohaerent. Hoc sumto Apostolus dixisse insendus est: curate salutem vestram ita, ut Deum colatis, am Deus est, etc. Me autem haec non temere sumsisse, doct Eph. 6, 5. Ibi enim verbum: Θεον suppleri, locus parallelus Coloss. 3, 22. non modo suadet, verum etiam iubet. Quo uide verbo omissio, quantopere apta sententiarum con-

2) Cf. 1 Corinth. 8, 1. 9, 10. 6, 18. 7, 33. 34. 10, 23. 11, 21. 15, 22. Galat. 1, 10. Rom. 11, 26. 1 Thessal. 5, 7. 2 Timoth. 3, 11. v. Bauerus in Philologia Thucydideo-Paulina p. 162. et in logica Paulina p. 579 sqq. Hanc observationem, quae sepius unicuique sponte quasi offert, multi tamen interpres temere neglexerunt, ideoque turpiter errarunt. Sic fuerunt, (v. c. Neumannus in Aphorismis p. 429.) qui, loca Rom. 10, 18. 16, 26. Coloss. 1, 6. 23. Rom. 1, 8. 1 Thessal. 1, 8. prementes nec cum restrictione aliqua intelligentes, eo usque temeritatis progrederentur, ut religionis christinae institutionem, repugnante rerum gestarum memoria, ad omnes omnino, vel remotissimas, gentes ab ipsis apostolis perlatam esse adsererent.

innictio turbata sit, me non monente intelligitur. Rom. 4, 8. eum felicem praedicat Apostolus, cui Deus peccata condonet. Haec autem, pergit v. 9, felicitas, num in Iudeos tantummodo (*περιτομην*), an vero etiam in paganos (*ἀχροβοστιαν*) cadit? Atque nunc Abrahamum, antequam circumcidetur, per fidem iustificatum esse, hoc et sequenti v. 10. docet. Haec vero argumentatio, quomodo tandem cohaeret cum illa interrogatione? Procul dubio supplendum est: immo vero felicitas ista (*δι μακαρισμος*) ad gentes quoque pertinet. Hanc enim sententiam si inserendam esse putamus, quorsum pertineat, quae subiungitur, argumentatio, liquet. Similiterque Rom. 8, v. 14. cum v. 15. non cohaeret, nisi sententiam: *vos spiritu Dei agimini atque estis filii Dei, cogitando addidideris*³⁾. Saepissime autem opposita desiderantur. Απεστειλε με, inquit apostolus 1 Corinth. 1, 17. Χριστος οὐκ εν σοφιᾳ λογου, ἀλλα — — Hic deest, quod τη σοφιᾳ λογου opponatur. Haesitarent interpretes, nisi locis cap. 2. v. 4. huic simillimus, εν ἀποδειξει πνευματος και δυναμεω supplendum esse, doceret. Rom. 8, 12. δρετλεται ἐσμεν inquit, ον τη σαρκι deest autem τη πνευματι, aut eiusmod quid, quod τη σαρκι respondeat. Rom. 8. init. το γαρ ἀδυνατον του νομου — — δ θεος πεμψας τον νιον αυτον — — και τερπινη την ἀμαρτιαν εν τη σαρκι. Non habes, quod ad accusatiūm το ἀδυνατον referas. Rom. 4, 1. omissa sunt verba: χαρι του θεου. Galat. 2, 6. omissum est: οὐδεν εμοι προσανετεθι Subiicitur quidem apodosis verbis: εμοι γαρ οι δοκουντι οὐδεν προσανεθετο, sed inflexe⁴⁾.

Porro tum omittere solet Apostolus aut verba aut sentencias, cum docentis subtilitas maiorem ἀχριθεισην desideret.

- 3) Qsi plura ellipsoꝝ eiusmodi exempla desiderat, cf. Röm. 10, § 5, 12. 1, 8. 1 Corinth. 4, 8. 8, 1. 11, 21. 22. 14, 18. 2 Corinth. 2, 2. Galat. 1, 10. 2, 9. 3, 6. 2 Thessal. 1, 10. 1 Timoth. 6, 6. Multa hic pertinentia deprehendes in Wolfii disputatione De agitione ellipsoꝝ in interpretatione librorum s. Lips. 1800. Nemo si volupitate leget, quae Wolfius de ellipi 1 Timoth. 4, 1—3. ob p. 29. et 30 monuit.
- 4) Anacolutha et anantapodota in epistolis Paulinis obvia esse, multi patribus monuerunt, e. c. Irenaeus III. 7. Tertullianus de resurrect. cap. 43. Photius ep. CLXIV. Bauerus autem hac quoque ex p. Paulum cum Thucydide comparandum esse putat. Cf. Diss. lectione Thucydidis optima interpret. disciplina, p. 64 sqq.

Sic 1 Corinth. 7, 1. *καλον*, inquit, ἀνθρωπῷ γυναικος μη τεσθαι. Quae qui legit, eo facile adduci potest, ut, austera *nasticae disciplinae severitatem commendari* ab Apostolo, inetur. Si autem verba: *δι' ἐνεστωσαν ἀναγκην*, aut similia lita essent, nunquam fieri potuisset, ut monasticae severis patrum ad hunc similesque locos provocarent. Nihilonus facilis, credo, venia Apostolo dabatur, ubi eum, qua alacritate atque vehementia, ab una re ad alteram ita ferri gitaverimus, ut non posset omnia ac singula iustis limitis circumscribere. Commendasse autem Apostolum vitam libem tantummodo ob temporum, quibus vixit, iniquitatem, in alia loca, tum huius capititis v. 26. demonstrant. In epitolâ ad Rom. 14, 21. *καλον*, inquit, *το μη φαγειν χρεα, μηδε τειν ολυρον*. Haec quoque sententia accuratius definienda erat. postulum enim ab eorum, qui vino et carne semper et ubique abstinentem esse putabant, severitate alienum fuisse, neque in commendasse, locus 1 Timoth. 4, 1—5. satis superque vocet. Hoc enim loco inspecto atque extremis loci nostri veris diligenter expensis, tum demum *καλην* esse, ex mente auli, vini et carnis abstinentiam intelligemus; cum ea, ne uis προσκοπη, caveatur.

Quod hactenus demonstratum ivimus, Apostolum ita nisse comparatum, ut vehementer animo commoveretur, ea quoque declarat orationis Paulinae forma, qua, invitante mera literumque verborum similitudine, ab una re ad alteram cito ransire, ac paene dixerim transilire, solet⁵⁾). Affluunt enim

5) Cf. Flacius in clav. S. S. part. 2. tract. 5. p. 205 sqq. et tract. 4. lapsus styli ex alio in aliud p. 403 sqq. Robertus Boyleius in cogitationibus de stylo S. S. p. 19—20. Egregie hac de re disputavit Lockius, v. La bibliothèque choisie par Jean Le Clerc s. l. Tom. XIII. p. 40—41. Integrum locum subiicere placet. Outre cela il y a des raisons d'obscurité, qui sont particulières à S. Paul et qui concernent sa manière d'écrire et son tempérament. C'étoit un homme, comme il paroit, d'un esprit vif et prompt et d'un tempérament ardent. Cette disposition d'esprit lui suggeroit une grande quantité de pensées, sur tout ce, qui se présentoit à lui; de sorte que, quand il étoit occupé à écrire, cette foule de pensées faisoit, pour ainsi dire, effort pour sortir en même tems de son esprit et pour être mise sur le papier. Ainsi disposé, il ne pouvoit pas demeurer dans un état de calme, qui lui donnât moyens d'observer l'ordre et la méthode, d'où naît la clarté du discours. C'est à cette véhémence

ad animum vehementius agitatum rerum multarum simulacra, quibus, ceu navicula turgidis fluvii undis, ducitur, fertur, abripitur; quod eorum, qui laetantur, lugent atque irascuntur, exempla demonstrant. Quare non dubitavi, quin insignem locorum eiusmodi copiam, in quibus Paulus, consilii, quod sequebatur, oblitus, ab alia re ad aliam fertur, pro animi vehementius agitati signo admnodum lūculento haberem. In priori primae, quam ad Corinthios dedit, epistolae parte hoc agit Paulus, ut falsos doctores, qui munera apostolici auctoritatē ipsi detractum ibant, atque Corinthios in varias sectas distrahebant, confutet eosque temeritatis atque erroris convincat. Quum plurimi Corinthiorum eos maxime, a quibus initiati erant, duces sequerentur et antesignanos, ideoque metuendum esset, ne Pauli, qui paucissimos baptismate initiauerat, auctoritas imminueretur: sese non tam baptizandi, quam docendi causa a I. C. missum esse, v. 17. monet. Docendi munere, quod ex I. C. mandato gerebat, commemorato, hoc et sequenti capite in declaranda indole et natura doctrinae, quam Corinthiis tradiderat, ita versatur, ut de eius simplicitate, de vi, quam habitura sit, deque dignitate eius atque origine divina multis exponat. Tertio demum capite, post longas ambages, eo, unde orsus erat, revertitur ⁶⁾). Rom. 1. 1. se esse dicit apostolum tradendo evangelio destinatum. Hunc evangelii notioni uberioris declarandas ita inhaeret, ut illud a prophetis annunciatum esse v. 2. et ad filium Dei pertinere v. 3. doceat. Filio commemorato, naturae eius accuratius explicandae v. 3. et 4. immoratur. Deinde, ab eodem apostoli munus sibi traditum esse, memorat, idque quorsum spe-

et à cette abondance de pensées que l'on doit attribuer les longues parenthèses, qu'un attentif lecteur peut remarquer en ses épîtres. C'est ce qui fait que, dans le milieu d'un raisonnement il en interrompt quelquefois la suite pour se jeter sur quelques pensées, que ses propres paroles lui faisoient naître, et qu'après avoir dit par forme de digression ce, qu'il trouvoit à propos, il revient à sa matière, sans en avertir son lecteur, qui peut facilement perdre le fil de son discours. Il faut apporter beaucoup d'attention, pour en joindre ensemble les parties écartées l'une de l'autre, et en faire ce tout bien lié et bien suivé. Egregie!

6) Eundem, quem ego, sententiarum nexum constituit Schulze in: Pauli Brief an die Corinther, herausgegeben und erklärt von Joh. Christ. Friedr. Schulze. Halae, 1784. p. 4.

v. 5. exponit. Ideo autem sese apostolum constitutum adfirmat, ut τα ἔθνη ad religionem christianam adducere. In quorum quidem numero esse quoque, quibus scribere Romanos v. 6. declarat. Atque v. 7. demum, post tot instantias sententias, in salutatione v. 1. coepta, ulterius pergit. unde prioris ad Thessal. ep. capite hoc egerat Paulus, primum rationem, qua usus esset, in tradendis religionis retis defendere, atque amorem, quo Thessalonicenses pleceretur, significaret, deinde eorumdem in admittenda religionis institutione facilitatem, in servanda constantiam daret atque praedicaret. His expositis, idem in eos carere adfirmat v. 14., quod in Christianos inter Iudeos viventes. Nunc, Iudeorum mentione facta, v. 15. et 16 re, tam exponere coeprat, omissa, Iudeorum in I. C. alios prophetas impietatem atque odium, quo gentes perseverentur, addita poenarum iis luendarum significatione, riter reprehendit, et v. 17. demum ad rem, a qua profectus at, revertitur. Aliud, idque insigne, hanc eamdem in rem templum Eph. 3, 1. reperitur. Τοντον χεριν, inquit Apostolus, ἐγώ Παντος — apodosis: καμπτω τα γονατα μου τ. λ. v. 14. demum redditur. Quum enim sese Θεσμιον του φιστου ὑπερ των ἔθνων sub finem v. 1. appellasset, sententiae, gentes quoque beneficiorum religionis christianaee particeps esse, his v. 2. verbis: είγε ἡχουσατε την οίκονομιαν της χαριτος του Θεου της δοθεισης μοι εις ὑμας inhaeret, eamde v. 3. uberioris declarare pergit. Hic denuo parenthesin userit v. 3. et 4., qua finita, declarandae τον μυστηριου positioni v. 5. et 6. immoratur. Cernebatur autem μυστηριον istud eo, quod τα ἔθνη συγκληρονομα και συσσωμα και σύμμετη της ἐπαγγελειας αντον ἐν τω Χριστῳ pronuntiabantur. Evangelium v. 6. commemoratum ad alia v. 7. progrediendi occasionem Apostolo praebet. Huius (εὐαγγελιον), inquit v. 7, ἦνομην διακονος κατα την δωρεαν της χαριτος κ. τ. λ. Nunc η γραπτι, qua sibi, τω ἐλαχιστοτερῳ, munus apostoli traditum est, v. 8. inhaeret. Sed paulo post, quorsum spectet, quo fungatur, munus, significat v. 8. et 9. Quumque eo illud pertinere declarasset, ut omnes, quae sit ἡ κοινωνια του μυστηριου, intelligant, eo ipso fieri, ut omnibus ἡ πολυποικιλος σο-

φτια τὸν θεον innotescat, v. 10. ulterius docet. Nunc v. 11. miram istam Dei sapientiam uberioris declarat eamque in consilio, quod Deus ab aeterno inde cooperat, et per I. C. ratum esse voluerat, cerni adfirmat. Christi mentione iniecta, eius beneficio hoc nobis contigisse adseverat, ut bono atque composito animo ad Deum accedere possemus. Huius παραπομπας, quae ab homine christiano abesse nequeat, cogitatio efficit, ut lectores, ne ob miseras, sibi ipsorum causa subeundas, animum despondeant, hortetur. Et nunc demum v. 14., tot sententiis insertis, quae v. 1. dixerat, ulterius persequitur. In hac potissimum, quam Paulus Ephesiis scripsisse dicitur epistola, ita iunxit Noster sequentia prioribus, nunc participio, nunc pronomine relativo, nunc copula, nunc praepositione usus, ut Flacio magna eius pars unicae periodo similis esse videretur. Similia loca, in quibus Apostolus, hoc illove verbo invitante, ab una re ad alteram labitur, in omnibus Pauli epistolis reperiuntur. 2 Corinth. 2, 14. verbum ὁσμῆς, 3, 1. verbum ἐπιστολῆς efficit, ut Paulus, re, quam tractare cooperat, omissa, ad alia pergeret⁷). Insigne autem exemplum Rom. 3, 2. obvium est. Ibi enim, iudaicae religionis professionem multa commoda habere, demonstratur, πρωτον μεν γαρ, inquit v. 2., δτε ἐπιστευθησαν τα λόγια του θεον. Verbum ἐπιστευθησαν eo adduxit Apostolum, qui soni similitudine facile alliciebatur, ut transiret ad την απίστιαν nonnullorum ex Iudeis, eaque την πιστιν του θεον haud irritam fieri, demonstraret. Qua quidem disputatione suscepta, reliqua iudaicae religionis commoda, quorum commemorationem verba: πρωτον μεν γαρ sperare iubent, ut pote ad alia delatus, enumerare omisit⁸). Haec Apostoli con-

7) Plura exempla v. in Hänlein Handbuch der Einleitung in die Schriften des N. T. tom. II. Part. II. p. 564.

8) Multi iisque optimae notae interpretes το πρωτον per: maxime, praecipue, explicant. Quamquam ex usu loquendi haec esse potest huius verbi significatio, malo tamen, ob particulas περ γαρ, in prima verbi πρωτον significatione subsistere. Namque semper, quaustum scio, formula πρωτον μεν γαρ ab iis usurpatur, qui, plures rei cuiusdam partes enumeraturi, primae partis mentionem faciunt. Causa, qua moxi interpretes a prima huius verbi significatione recedendum esse putarunt, in eo haud dubie sita est, quod το δέντρον et reliqua deesse videbant. Quum autem, qui factum

udo, qua, pro insigni rerum ad animum affluentium co-
ab una re ad alteram ferebatur, parentheses, quibus le-
epistolarum Paulinarum valde impeditur, peperit. Quum
in animo Apostoli rerum multarum simulacra, quibus sese
patiebatur, obversarentur, facile fieri potuit, ut, quae
ei obtulissent, aliena licet a consilio, quod sequebatur;
ioni insereret. Exempla cum multa eorum, quae hacte-
persecuti sumus, loca, tum alia, quae subiecimus,⁹⁾,
ebent.

Paulum vehementibus et vividis sensibus duci atque ferri,
nonstrat denique insignis in proponendis sententiis ob-
vandisque linguae, quia utitur, legibus negligentia. Qui
imvehementius animo commovetur, hoc tantummodo agens,
qui animum subiere, sensus prodat atque significet, accu-
tionem in iis, quae animo obversantur, declarandis non
agnopere curare solet. Quinque Paulo praeterea saepius
ad dubie festinandum esset, instante forsitan atque ur-
ente, qui literas perferret, nuntio, ut, quae scripsisset, aut
ro aut nunquam deno percurrere et emendare posset,
ulta loca, ab ἀκριβειᾳ, quam cum logicae tum grammaticae
ges postulant, aliena, in scriptis eius deprehendi, non est,

sit, ut reliqua non commemorarentur ex more Pauli, hactenus illu-
strato, facile intelligatur: non dubito, quia prima τὸν πρῶτον signifi-
catio h. in l. tenenda sit. Consentientes habeo Erasmus et Gro-
tium. Sermonem hunc non consummat, inquit Grotius, sed
differt in cap. 9, 4.

⁹⁾ Rom. 2, 11-16. 5, 13-17. 12, 4-5. 1 Corinth. 4, 15. 6, 12-24.
7, 17-24. 15, 20-28. 2 Corinth. 9, 9. 10. 12, 2. 4. Nonnullae
parentheses, quae facile abesse potuissent, eo ortae sunt, quod Pau-
lus in verbis struendis paulo negligentius fuit, v. c. Rom. 1, 13.
οὐ θελω δε ὑμας ἄγνοειν, ἀδελφοι, ὅτι πολλακις προεθεμην ἐλθειν
προς ὑμας (καὶ ἐκαλυθην ἄχρι του δευτοῦ), ἵνα καρπον τινα σχω και
ἐν ὑμιν x. τ. 1. Hac parenthesi supersedere potuisset Apostolus, si
scripisset: οὐ θελω δε ὑμας ἄγνοειν, ἀδελφοι, ὅτι πολλακις προε-
θεμην ἐλθειν προς ὑμας, ἵνα καρπον τινα σχω και ἐν ὑμιν x. τ. 1.:
αλλ ἐκαλυθην ἄχρι του νυν. Plurimi procul dubio scriptores graeci
ea, quam dixi, ratione haec verba collocassent. Reperiuntur etiam
parentheses non aucto loco positae. Rom. 1, 20. verba; η τε αἰδος
αὐτου δυναμις και θειοτης ideo procul dubio addita sunt, ut pri-
mam huius versus φησιν: τα γαρ ἀσρατα αἴνου ἀπο κτισεως κασμου,
explicarent. Hinc Paulus ita haec verba collocare debuisse, ut η δε
αἰδος αὐτου δυναμις x. τ. 1. verbum κασμου ἔξιperent; reliqua
vero: τοις ποιημασι νοονμεγα καθοραται ultimo loco ponerentur.

quod miremur. Huc pertinent a) ea loca, in quibus Paulus praescrivit, quae natura sua esse debebant posteriora, v. c. Rom. 14, 9: Χριστος ἀπεθανε, ἀνεστη και ἀνέζησεν. 1 Corinth. 1, 30: δις (Χριστος) ἐγενηθη ἡμιν εσφια, δικαιοσυνη, ἀγιασμος και ἀπολυτρωσις. Haec ἀπολυτρωσις, quae in eo cernitur, quod nos I. C. a peccatis liberavit, priori loco ponenda erat, quia ἡ δικαιοσυνη και ὁ ἀγιασμος in eum tantummodo, qui a peccatis immunis est, cadere possunt¹⁰⁾. 1 Corinth. 12, 3: διτι οὐδεις, ἐν πνευματι θεου λαλων, λεγει ἀναθεμα Ἰησονν, pro: διτι οὐδεις, λεγων ἀναθεμα Ἰησονν, ἐν πνευματι θεου λαλει. b) Ea loca, in quibus Paulus genera speciebus (sit venia scholae verbis) immiscet. V. c. Coloss. 3, 5. varia flagitia commemorat: πορνειαν, ἀκαθαρσιαν κ. τ. λ. hisque ἐπιθυμιαν κακην immiscet. Ἐπιθυμια vero κακη, utpote notio universa, primo loco commemoranda erat, ut ei deinde ἡ πορνεια, ἡ ἀκαθαρσια κ. τ. λ. quae omnia sub illa continentur, commode subiici possent. Similiterque 1 Corinth. 12, 10: τα ἐνεργηματα των διναμεων τη προφητεια, τη διακρισει πνευματων caeterisque immiscenur, quum tamen sub istis ἐνεργημασι reliqua omnia contineantur¹¹⁾. Aliud in hanc eamdem rem exemplum, quod Rom. 2. reperitur, supra notavi. c) Loca, in quibus separantur, quae coniungenda erant. Rom. 4,1. verba: κατα σαρκα cum verbo: τον κατερρα iungi debant. d) Loca, in quibus sententiae imperantes pro concedentibus, hypotheticae pro negantibus, exceptivae, ubi nulla exceptio est, ponuntur. Imperantes pro concedentibus; 1 Corinth. 7, 15. χωριζεσθω pro: ἐξεστι χωριζεσθαι, 11, 6. κατακαλυπτεσθω pro: ἐξεστι κατακαλυπτεσθαι, 14, 35. ἐπερωτατωσα

10) Plura exempla habet Bauerus in Logica Paulina p. 375 sqq. Nonnulla vero eorum, quae attulit, ab h. l., si quid video, aliena sunt. V. c. 1 Corinth. 6, 11. ἀπελουσασθε, ἡγιασθητε, ἐδικαιωθητε. Sane δικαιωθηται, inquit Bauerus, prius est in oeconomia salutari, quam ἡγιασθηται. Vereor, ne Bauero, haec scribenti, septem illi, quos dicunt, gradus conversionis obversati sint. Omnia apto et idoneo loco posita esse intelligetur, si hunc locum ita interpretati fuerimus: baptismate ad religionem christianam adducti, vitae sanctimoniae operam dedistis ideoque Deo probati estis atque accepti.

11) Nolim vero ad hoc locorum genus cum Bauero (v. Logicam Paulinam p. 397) Rom. 8, 35. revocare. Cur enim verbum κυρδυνος pro notione generali habendum sit, non video.

pro: ἔξεστι ἐπερωτᾶν, 1 Timoth. 3, 10. διαχωριζομένων pro: ἔξεστι διαχονεῖν. Hypotheticae pro negantibus; Galat. 1, 7. εἰ μη pro: ἀλλα, et 2, 16. Exceptivae, ubi nulla exceptio est; 1 Corinth. 11, 11. ubi πλῆρες est i. q. caeterum. Philipp. 3, 16. 4, 14. πλῆρες καλῶς ποιησάτε, ubi πλήρες est i. q. nihilominus. Ephes. 5, 33. 2 Corinth. 11, 28. Multaque praeterea loca deprehenduntur, in quibus particulae πλήρες, ἔκτος, παρότος, μονὸν, χωρὶς. εἰ μη non excipiunt, verum nectunt, augent et explicant. Plura locorum eiusmodi, quae haud exiguum in proponendis efferendisque sententiis negligentiam produnt, genera facile adferre possem. Sed Bauerus, qui in notandis eiusmodi locis ita diligens fuit, ut nihil sere omittaret, otium mihi fecit. Atque idem vir doctus, qui loca, logices praceptis minus consentanea, in Logica Paulina collegit, quae a grammatices legibus abhorrent, in Philologia Thucydideo-Paulina diligenter notavit. Ibi enim, Paulum in nominum, pronominum atque verborum usu omnique orationis forma ita negligentem esse, ut pluralem pro singulari, singularem pro plurali, pronomen possessivum pro indefinito, indefinitum pro possessivo ponat, casus permutet, et modos ac tempora pervertat, exemplis allatis demonstratur. Quare, quam nec, quod addatur, magnopere habeam, nec, quae alii copiose exposuerunt, recoquere velim, lectores exempla desiderantes ad istam Philologiam Thucydideo -Paulinam esse volo alegatos.

O B S E R V A T I O V.

Quos natura ita finxit atque formavit, ut sensibus vividis et vehementioribus adficerentur, eosdem alma ingeniorum parens imaginandi facultate, quae haud exigua vi polleat, donavit. Etenim mutua est inter sentiendi et imaginandi facultatem coniunctio ¹⁾), qua fit, ut, ubi sensus vividiiores et vehementiores animum subeunt, imaginandi vis excitetur, et, quo maiora sensus incrementa capiunt, eo magis et ipsa exardescat et fermeat. Quae quam ita sint, fieri non potuit, quin

1) Cf. Heydenreich l. s. 1.

Paulus, quem sensibus agitatum esse vehementioribus docuisse mihi videor, imaginandi facultate, magna vi pollente, interetur. Atque haec insignis phantasiae vis efficit, ut metaphorae, allegoriae, prosopopoeiae et hyperbolae haud paucae orationem Paulinam distinguerent.

O B S E R V A T I O VI.

Tropi a dupli^ci repeti possunt caussa, vel a linguae penuria¹), vel ab imaginandi facultate. Homines enim res plane novas et inauditas hucusque significaturi, deficiente iusta verborum copia, ad significanda varia rerum genera, uno eodemque uti cooperunt verbo. Quumque tropus ea sit orationis forma, qua verbo, certae cuidam rei dicato, aut ob similitudinem, aut ob coniunctionem quandam, ad aliam rem significandam utimur, quomodo linguae penuria censeri possit troporum inventrix, facile intelligitur. At vehementer erraret, qui omnes ac singulos tropos ab hac linguae penuria repetendos esse arbitraretur. Etenim imaginandi vis, sensibus, qui animum subjere, excitata, rerum multarum imagines et simulacra animo ita offerre solet, ut similitudines eorum facile animadvertantur. Atque hinc fit, ut homines, quorum phantasia sensibus vehementioribus excitatur, tropos quam maxime frequentare soleant²).

Paulus, de rebus novis plane neque unquam auditis dicturus, non potuit non verbis usu tritis, aliisque rebus dicas, ad significandas res eiusmodi novas uti. Tropos autem, qui vel a linguae, qua Paulus utebatur, penuria, vel ab idiomatis hebraici imitatione fluxerunt, nunc quidem missos facio, et in iis potius subsisto, qui imaginandi facultati, qua Noster pollebat, originem suam debebant. Atque ex hoc troporum genere, quum omnes enumerare ac singulos longum foret, eos potissimum, quibus Noster cumprimis delectatur, commemorabo.

1) v. Ernestii Instit. Interp. N. T. ed. 4. cura Ammon. p. 32.

2) Recte igitur sese habent, quae Longinus cap. 32. περὶ πληθός μεταφορῶν, de usu metaphorarum, monet. Ὁ τῆς χρειας (των μεταφορων), οὐκοῦ δύναται τὰ παθη, χειμαρρου δικην, ἐλευνεται καὶ την πολυπληθειαν αὐτων ὡς ἀναγκαιαν ἐνταυθα συνεψελχεται.

Omnium maxime frequentare solet Paulus tropum a divitiis repetitum, ad significandam rerum magnitudinem, copiam et abundantiam. Nemini non succurrent formulae, πλούτος της δοξῆς, πλούτος της χαριτος, πλούτος της πλεοφοριας της συνεσεως, βαθος πλούτου και σοφιας και γνωστως θεου, πλούτος Χριστου, πλούτος ὡν ἐλεει, hisque similes³⁾, quarum nulla, quantum scio, in reliquis N. T. libris obvia est, si ab uno loco (Iacob. 2, 5.) discesseris. Aequae frequentes sunt formulae tropicae a certaminibus artibusque Graecorum gymnasticis repetitae. Sic hortatur Paulus Timotheum (1 Timoth. 6, 12.) verbis: ἀγωνίζου τον καλὸν ἀγῶνα της πιστεως, ut, quae religionis christianaे caussa agenda sint, strenue agat; et in secunda ad eundem epistola (4, 7.) verbis: τον ἀγῶνα τον καλὸν ἥγωνισμαι, sese, quae sibi agenda sint, strenue egisse, significat. Similiter formulae et verba: στρατευεσθαι την καλην στρατειαν, 1 Timoth. 1, 18., οἱ; καλος στρατιωτης, 2 Timoth. 2, 3., ἕαρ δε και ἀθλη τις. οὐ στρατευονται, ἐαν μη νομιμως ἀθληση v. 5., βραβεειν, Coloss. 3, 15., Θριαμβενειν 2, 15., δψωνια Rom. 6, 33. et αἰγμαλωτιζειν Rom. 7, 23. 2 Corinth. 10, 5. a re militari et gymnastica repetita sunt⁴⁾. Nec minus delectatur Paulus tropis ab aedificiis et ab aedificando de promtis. Namque saepius verbum οἰκοδομειν ita occurrit, ut, conferre suum ad aliorum utilitatem, quocunque modo quis possit, sive docendo, sive cohortan-

3) v. Rom. 9, 23. 3, 4. 10, 12. 11, 11. 12. 2 Corinth. 8, 9. Ephes. 1, 7. 18. 2, 7. 3, 8. 16. 4; 7, 2, 8. Coloss. 1, 7. 2. 2. 3. 16. 1 Timoth. 6, 18. Paley, cui loca allata debeo, fuisse hoc verbum usum ex iis, quibus Paulus maxime delectatus sit, monet (v. eius Horas Paulinas p. 204), eoque ipso, coassenteante Heakio p. 431, in demonstranda epistolorum, quas Paulus ad Ephesios et Colossenses scripsit, authenticia uititur.

4) Tropos, quibus Paulus utitur, ab iis, qui sermones I. C. distinguunt, eo differre, quod hi omnes ac singuli a rebus domesticis et ubique obviis, a liliis, a passeribus, ab ovibus, a sideribus, a tempestibus etc., illi autem interdum a rebus non ubique obviis, v. c. ab artibus gymnasticis et ab ales repetiti sunt, recte mosuit Ravius in oratione s. l. p. 45. Causa huius diversitatis in eo haud dubie sita est, quod Paulo, qui Tarsi vixerat multaque itinera fecerat, multas admidum res cognoscere licuit, quae I. C. nunquam innotuerant.

quod miremur. Huc pertinent a) ea loca, in quibus Paulus praeposuit, quae natura sua esse debebant posteriora, v. c. Rom. 14, 9: Χριστος ἀπεθανε, ἀνεστη και ἀνέγενεν. 1 Corinth. 1, 30: δέ (Χριστος) ἐγενηθη ἡμιν σοφια, δικαιοσυνη, ἀγιασμος και ἀπολυτρωσις. Haec ἀπολυτρωσις, quae in eo cernitur, quod nos I. C. a peccatis liberavit, priori loco ponenda erat, quia ἡ δικαιοσυνη και ὁ ἀγιασμος in eum tantummodo, qui a peccatis immunis est, cadere possunt¹⁰). 1 Corinth. 12, 3: δι τι οὐδεις, ἐν πνευματι θεου λαλων, λεγει ἀναθεμα Ἰησονν, pro: δι τι οὐδεις, λεγων ἀναθεμα Ἰησονν, ἐν πνευματι θεου λαλει. b) Ea loca, in quibus Paulus genera speciebus (sit venia scholae verbis) immiscet. V. c. Coloss. 3, 5. varia flagitia commemorat: πορνειαν, ἀκαθαρσιαν κ. τ. λ. hisque ἐπιθυμιαν κακην immiscet. Ἐπιθυμια νero κακη, utpote notio universa, primo loco commemoranda erat, ut ei deinde ἡ πορνεια, ἡ ἀκαθαρσια κ. τ. λ. quae omnia sub illa continentur, commode subiici possent. Similiterque 1 Corinth. 12, 10: τα ἐνεργηματα των δυναμεων τη προφητειᾳ, τη διακρισι την ενεργηματων caeterisque immiscentur, quum tamen sub istis ἐνεργημασι reliqua omnia contineantur¹¹). Aliud in hanc eamdem rem exemplum, quod Rom. 2. reperitur, supra notavi. c) Loca, in quibus separantur, quae coniungenda erant. Rom. 4, 1. verba: κατα σαρχα cum verbo: τον κατερα iungi debent. d) Loca, in quibus sententiae imperantes pro concedentibus, hypotheticae pro negantibus, exceptivae, ubi nulla exceptio est, ponuntur. Imperantes pro concedentibus; 1 Corinth. 7, 15. χωριζεσθω pro: ἔξεστι χωριζεσθαι, 11, 6. κατακα λυπτεσθω pro: ἔξεστι κατακαλυπτεσθαι, 14, 35. ἐπερωτατωσω

10) Plura exempla habet Bauerus in Logica Paulina p. 375 sqq. Nonnulla vero ororum, quae attulit, ab h. l., si quid video, aliena sunt V. c. 1 Corinth. 6, 11. ἀπελουσασθε, ἡγιεσθητε, ἔδικαυσθητε. San δικαιωσην, inquit Bauerus, prius est in oeconomicia salutari, quam σγνασθηται. Vereor, ne Bauerio, haec scribenti, septem illi, quo dicant, gradus conversionis obversari sint. Omnia apto et idoneo loco posita esse intelligetur, si hunc locum ita interpretati fuerimus: baptismate ad religionem christianam adducti, vitae sanctimoniae operam dedistis ideoque Deo probati estis atque accepti.

11) Nolim vero ad hoc locorum genus cum Bauero (v. Logicam Paulinam p. 397) Rom. 8, 35. revocare. Car enim verbum κακην pro notione generali habendum sit, non video.

: ἔξεστι ἐπερωταν, 1 Timoth. 3, 10. διακονειτωσαν pro: πι διακονειν. Hypotheticae pro negantibus; Galat. 1, 7. η pro: ἀλλα, et 2, 16. Exceptivae, ubi nulla exceptio est; orinth. 11, 11. ubi πλην est i. q. caeterum. Philipp. 3, 16. 14. πλην καλως ποιησατε, ubi πλην est i. q. nihilominus. bes. 5, 33. 2 Corinth. 11, 28. Multaque praeterea loca de-
henduntur, in quibus particulae πλην, ἔκτος, παρεκτος,
η, χωρις, ει μη non excipiunt, verum nectunt, augent et
plicant. Plura locorum eiusmodi, quae haud exiguum in
sponendis efferendisque sententiis negligentiam produnt,
nera facile adferre possem. Sed Bauerus, qui in notandis
usmodi locis ita diligens fuit, ut nihil fere omittaret, otium
illificet. Atque idem vir doctus, qui loca, logices praece-
sis minus consentanea, in Logica Paulina collegit, quae a
rammatices legibus abhorrent, in Philologia Thucydideo-
Paulina diligenter notavit. Ibi enim, Paulum in nominum,
onominum atque verborum usu omniue orationis forma
a negligentem esse, ut pluralem pro singulari, singularem
ro pluri, pronomen possessivum pro indefinito, indefini-
um pro possessivo ponat, casus permuteat, et modos ac tem-
ora pervertat, exemplis allatis demonstratur. Quare, quum
ec, quod addatur, magnopere habeam, nec, quae alii co-
nose exposuerunt, recoquere velim, lectores exempla desi-
lerantes ad istam Philologiam Thucydideo - Paulinam esse
velo alegatos.

O B S E R V A T I O V.

Quos natura ita finxit atque formavit, ut sensibus vivi-
dis et vehementioribus adficerentur, eosdem alma ingenio-
rum parens imaginandi facultate, quae haud exigua vi pol-
leat, donavit. Etenim mutua est inter sentiendi et imaginandi
facultatem coniunctio ¹⁾), qua fit, ut, ubi sensus vividiores et
vehementiores animum subeunt, imaginandi vis excitetur, et,
quo maiora sensus incrementa capiunt, eo magis et ipsa ex-
ardescat et ferveat. Quae quum ita sint, fieri non potuit, quin

¹⁾ Cf. Heydenreich l. s. 1.

Paulus, quem sensibus agitatum esse vehementioribus docuisse mihi videor, imaginandi facultate, magna vi pollente, interetur. Atque haec insignis phantasiae vis efficit, ut metaphorae, allegoriae, prosopopoeiae et hyperbolae haud paucae orationem Paulinam distinguerent.

O B S E R V A T I O . VI.

Tropi a duplice repeti possunt caussa, vel a linguae penuria¹⁾, vel ab imaginandi facultate. Homines enim res plane novas et inauditas hucusque significaturi, deficiente iusta verborum copia, ad significanda varia rerum genera, uno eodemque uti cooperunt verbo. Quumque tropus ea sit orationis forma, qua verbo, certae cuidam rei dicato, aut ob similitudinem, aut ob coniunctionem quamdam, ad aliam rem significandam utimur, quomodo linguae penuria censeri possit troporum inventrix, facile intelligitur. At vehementer erraret, qui omnes ac singulos tropos ab hac linguae penuria repetendos esse arbitraretur. Etenim imaginandi vis, sensibus, qui animum subiere, excitata, rerum multarum imagines et simulacra animo ita offerre solet, ut similitudines earum facile animadvertantur. Atque hinc fit, ut homines, quorum phantasia sensibus vehementioribus excitatur, tropos quam maxime frequentare soleant²⁾.

Paulus, de rebus novis plane neque unquam auditis dicturus, non potuit non verbis usu tritis, aliisque rebus dicas, ad significandas res eiusmodi novas uti. Tropos autem, qui vel a linguae, qua Paulus utebatur, penuria, vel ab idiomatis hebraici imitatione fluxerunt, nunc quidem missos facio, et in iis potius subsisto, qui imaginandi facultati, qua Noster pollebat, originem suam debebant. Atque ex hoc troporum genere, quum omnes enumerare ac singulos longum fore eos potissimum, quibus Noster cumprimis delectatur, commorabo.

1) v. Ernestii Instit. Interp. N. T. ed. 4. cura Ammon. p. 32.

2) Recte igitur sese habent, quae Longinus cap. 32. περὶ πληθῶν μεταφορῶν, de usu metaphorarum, monet. Ο τῆς χρείας (των μεταφορῶν), inquit, καιρὸς ἐνθα τα παθη, χειμαρροῦ δίκην, ἔλαινετο καὶ τὴν πολυπληθειαν αὐτῶν ὡς ἀναγκαῖαν ἐνταυθα συνεψελχεται.

Omnium maxime frequentare solet Paulus tropum a iis repetitum, ad significandam rerum magnitudinem, iam et abundantiam. Nemini non succurrent formulae, ut της δοξης, πλοντος της χαριτος, πλοντος της πληροιας της συνεσεως, βαθος πλοντου και σοφιας και γνωσεως ν, πλοντος Χριστου, πλονσιος ὡν ἐν ἔλεει, hisque similes ³⁾, rum nulla, quantum scio, in reliquis N. T. libris obvia si ab uno loco (Iacob. 2, 5.) discesseris. Aequre frequentunt formulae tropicae a certaminibus artibusque Graeum gymnasticis repetitae. Sic hortatur Paulus Timotheum (1 Timoth. 6, 12.) verbis: ἀγωνιζου τον καλον ἀγωνα τιστεως, ut, quae religionis christianaे caussa agenda sit, strenue agat; et in secunda ad eudem epistola (4, 7.) eris: τον ἀγωνα τον καλον ἡγωνισμαι, sese, quae sibi agenti, strenue egisse, significat. Similiter formulae et verba: στενεσθαι την καλην στρατειαν, 1 Timoth. 1, 18., ως καλος φατινης, 2 Timoth. 2, 3., έαν δε και ἀθλη τις, ον στεφαναι, έαν μη νομιμως ἀθλησην v. 5., βραβενειν, Coloss. 3, 15., ψαυθενειν 2, 15., δψωνια Rom. 6, 33. et αιγμαλωτιζειν Rom. 23. 2 Corinth. 10, 5. a re militari et gymnastica repetita sint ⁴⁾. Nec minus delectatur Paulus tropis ab aedificiis et aedificando de promtis. Namque saepius verbum οἰκοδομω ita occurrit, ut, conferre suum ad aliorum utilitatem, noncunque modo quis possit, sive docendo, sive cohortan-

³⁾ v. Rom. 9, 23. 3, 4. 10, 12. 11, 12. 2 Corinth. 8, 9. Ephes. 1, 7. 18. 2, 7. 3, 8. 16. 4; 7, 2, 8. Coloss. 1, 7. 2, 2. 3. 16. 1 Timoth. 6, 18. Paley, cui loca allata debeo, fuisse hoc verbum unum ex iis, quibus Paulus maxime delectatus sit, monet (v. eius Horas Paulinas p. 204), eoque ipso, consentiente Henkio p. 431, in demonstranda epistolarum, quas Paulus ad Ephesios et Colossenses scripsit, authentia utitur.

⁴⁾ Tropos, quibus Paulus utitur, ab iis, qui sermones I. C. distinguunt, eo differre, quod hi omnes ac singuli a rebus domesticis et ubique obviis, a liliis, a passeribus, ab ovibus, a sideribus, a tempestibus etc., illi autem interdum a rebus non ubique obviis, v. c. ab artibus gymnasticis et ab alea repetiti sunt, recte monuit Ravius in oratione s. l. p. 45. Caussa huius diversitatis in eo haud dubie sita est, quod Paulo, qui Tarsi vixerat multaque itinera fecerat, multis admodum res cognoscere licuit, quae I. C. nunquam innotuerunt.

do, sive castigando, sive consolando, significet ⁵). *Οἰκοδομη* autem nunc de coetu christianorum (1 Corinth. 3, 9. Ephes. 3, 21.), nunc de corpore, animi quasi habitaculo (2 Corinth. 5, 1.), nunc de utilitate, quam aliis praebemus (Rom. 14, 19. 15, 2. 1 Corinth. 14, 3. 2 Corinth. 10, 8.), dicitur. Similiter verba *Θεμέλιον* et *Θεμέλιον* saepissime metaphorica significazione in scriptis Paulinis reperiuntur. Inter formulas tropicas, quibus Noster quam maxime delectatur, eae quoque referendae sunt, quae a vestibus vel induendis vel exuendis fluxerunt. Neminem fugiunt formulae: *ἐνδυσασθε σπλαγχνα οἰκτιζων* (Coloss. 3, 12.), *Χριστον* *ἐνδυσασθε* (Galat. 3, 27.), *εἰλε γάι τι εἰκόνα σαμενοι* (hanc enim lectionem preferendam esse iudico), *οὐ γυμνοι εὑρεθησομεθα* (2 Corinth. 5, 3.), hisque similes a Schleusnere sub verbis *ἐκδυω* et *ἐνδυω* laudatae.

Reperiuntur porro tropi a tentoriis ⁶) 2 Corinth. 5, 1. 12, 9.), a speculo (1 Corinth. 13, 12. 2 Corinth. 3, 18.), a parturiente (Gal. 4, 19.), a morte (Ephes. 2, 1. Rom. 7, 4. 8, 13. 36.), a sepeliendo (Coloss. 2, 12. Rom. 6, 4.), a vita, (2 Corinth. 3, 16. Gal. 3, 21.), a regnando (Rom. 5, 14. 17. 6, 12. 1 Corinth. 4, 8.), a prospera corporis valetudine (1 Timoth. 1, 10. 4, 3. 2 Timoth. 4, 3. Tit. 1, 9. 2, 1.), a fermento (1 Corinth. 5, 7. 8. ⁷) Gal. 5, 9.), ab odore (2 Corinth. 2, 14. 15. 16. Ephes. 5, 2. Philipp. 4, 18.), ab igne (1 Corinth. 3, 15.) ⁸), ab aestate, (1 Corinth. 1, 2. 3. 14, 20

5) v. Rom. 15, 20. 1 Corinth. 8, 1. 10, 23. 14, 4. coll. Schleusner s. h. v. et Koppio ad 1 Thess. 5, 11.

6) Hoc forsitan eo factum est, quod Paulus artem tentiorum, in usu militarem e pellibus conficiendorum, tractabat. Cf. Cotelier. Constitut. Apostol. II, 63. Erasmus et Stunica ad Act. 18, 1 Schurzfleisch in diss. de Paulo σχηναστουφ, et in altera, quam inscripsit: animadversiones ad insignes Ciliciae antiquitates. Saubertus in Opp. Posthum. p. 143. et Suicerus Thes. Eccles. tom. I p. 981.

7) Sententia, quam Paley in Horis Paulinis p. 79. et Michaelis ad h. proposuerunt, quamque Henkius in Observat. 5. Horis Paulinis sucta p. 416. auctoritate sua confirmavit, qua Paulus temporis, quod hanc epistolam scripsit, ratione eo adductus esse putatur, ut haec nominativum tropo uteretur, non abhorret, credo, a probabilitate.

8) cf. Eichstaedt in Mori super Hermeneutica acroasibus academicis vol. I. p. 181.

3. 4. 15.)^o), ab alea (Ephes. 4, 14.), a primitiis (Rom. i. 1 Corinth. 15, 20. 23. 16, 15.), a paedagogo (1 Cor. 4, 15. Galat. 3, 25.), a naufragio (2 Timoth. 2, 4. 5. 6. 10th. 1, 19.) aliisque rebus repetiti.

Interdum ita continuat Paulus tropos, ut allegoriae exodeant; quod ex locis 1 Corinth. 3, 10 sq. Ephes. 6, q. 1 Thess. 5, 8. 2 Timoth. 2, 20. sat⁹ superque intur.

Insignis praeterea cum troporum, tum allegoriarum nū proferri posset. Quum autem hacten⁹ dictis, quod effectum esse videatur: his missis ad reliqua, quam potest, brevissime exponenda progrediar.

O B S E R V A T I O VII.

Quae est īter sentiendi et imaginandi facultatem con-
jō, prosopopoeias quoq⁹, in scriptis Paulinis obvias,
risse censenda est. Omnes enim, qui vehementius ani-
mōmoventur, sive laetantes exsultent, sive dolentes de-
nt, sive ira efferantur, sive amoris desiderio ducantur,
tata sensibus animum subeuntibus imaginandi facultate,
res, quibus cinguntur, tum rerum notiones atque ideas,
animo conceperunt, tamquam naturas vita et ratione
ditas sistere et tractare solent. Oratores etiam atque
ae, tum maxime, cum sensus vehementiores, ut imagi-
ni facultas vim suam exsereret, effecerunt, nunc res vita
tatione carentes, nunc rerum notiones atque ideas surgere
int, accedere, loqui, silere, audire, laetari, dolere, iisque
uunt omnia, quae tantummodo in naturas vita et ratione
editas cadunt. Et quo major est sensuum vehementia ac
intasiae calor, eo saepius prosopopoeiis eiusmodi dele-
atur¹).

^o cf. de h. l. Morus in Dissert. ad Ephes. 4, 11—17., qui verba: μετόν ήλικιας πληρωμάτος χριστού, per: μετρου ήλικιας πεπληρω-
μένης (terminum iustae aetatis christianaæ) interpretatur. Eodem
que modo Erasmus, Zegerus et Clarius h. l. intellexerunt. v. Cri-
tica s.

¹ Illic factum est, ut orientales potissimum poëtae prosopo-
dulegent, v. Ps. 85, 11. 12. 114, 3. 4. Ies. 1, 2. 20. 31.

Inter prosopopoeias apud Paulum obvias omnium maxime semper mihi placuit, quae 1 Corinth. 13, 4 sqq. reperiuntur. Voluit hic Paulus, ut ἡ ἀγαπη̄ personae formam indueret. *H* ἡ ἀγαπη̄, inquit, lenta est ad poenam, bene cupit, non invidet, haud temere agit, non effertur, non indecor agit, non sua commoda quaerit, non exacerbatur, mala non machinatur, non improbitate, sed virtute delectatur, quaevis operit, quaevis credit, quaevis sperat, quaevis sustinet! Egregie! Cernere mihi videor foeminam, mansuetudine, lenitate, modestia et benignitate conspicuam. Alias prosopopoeias, quae Coloss. 3, 15. 1 Corinth. 12, 15. 16. 21. 25. 26. Rom. 5, 14. 6, 12. 14. Galat. 3, 8. reperiuntur, laudasse sufficiat.

O B S E R V A T I O VIII

Denique fluxerunt a mutua inter imaginandi et sentiendi vim coniunctione hyperbolicae, quae passim in scriptis Paulinis occurrunt, dictiones. Hyperbolice loqui iudicatur, qui, quae aut non sunt et finit, aut nunquam fieri possunt, tamquam sint, aut fieri saltem possint, sistit a proponit. Quum enim apud omnes, quorum animus vehementius agitatur, maior esse soleat phantasiae vis, quam iudicii et rationis, facile fieri potest, ut, dum sensum impetu ferantur, esse ac fieri posse opinentur, quae ratio, ubi animus sedatis regitur sensibus, non posse locu habere intelligit. Quae quum ita sint, non dubitavi, quae hyperbolas, orationem Paulinam distinguentes, a sensu vehementia et phantasiae calore repetendas esse censeret. Pauca subiicere liceat exempla. In epistola ad Galatas 1, 8. angelus, inquit, coelitus delapsus, alia vos doceret, quam quod ego vobis tradidi, sacer esto! In prima ad Corinthios epistola 13, 2. leguntur verba: si fidem haberem, ut montes trahere possem etc.¹⁾, et in secunda, quam iisdem scriptis

Ierem. 9, 16. 47, 6. Habac. 2, 11. Deut. 32, 1. 2 Sam. 11, aliaque plura V. T. loca. Paulum omnium maxime prosopopoeiam delectatum esse, Sutius ad Rom. 8, 19. observavit.

1) Eadem hyperbola Matth. 17, 20. obvia est. Iudeos. quam maxima delectatos esse, docuerunt interpretes ad h. L.

Satanas, inquit 11, 14., angeli lucis personam induit. buscum locis ubi Rom. 9, 3. 1 Corinth. 5, 1. aliaque paraverimus, saepius Paulum indulisse hyperbolis, ingemus.

Quamquam haud paucas praeterea in promptu habeo oblationes, ad ingenium Pauli spectantes: eas tamen, ne niaugeatur libelli moles, in aliud tempus differo. Quoquies spero, fore, ut viri docti, qui forsitan in huncce libelliciderint; de multis admodum meliora memet edoceant iisque modum et rationem, in reliquis pertractandis tenent, monstrent atque significant: eo lubentius in hactenus sis subsisto. Etenim ego, a stulta eorum vanitate, quibus sita placent, ut neque addendum quidquam, nec demen-
tia, neque ullo modo immutandum esse arbitrentur, alieni, quae viri docti monituri sunt, grato animo accipiam, que ita utar, ut addam, quae desiderentur, omittam, quae persua indicentur, emendem ac corrigam, quae esse vi-
antur mendosa. Et quemadmodum in caeteris rebus nihil
huc inveni, quod firmius tenerem meoque amplecterer
ensu, quam id, quod mihi quam simillimum veri videre-
rit: ita hac quoque in re, saepius in probabilitate acquies-
cendum esse, intellexi.

II.

DE DIGNITATE HOMINIS PER RELIGIONEM CHRISTIANAM ADSERTA ET DECLARATA.

Comparanti mihi identidem mores atque instituta gentium, a religione christiana alienarum, cum moribus et institutis nationum, quae Christo nomen dederunt, haud exiguae inter utrasque cum multis in rebus, tum maxime in iudiciis super homine eiusque natura latissime esse videbatur dissensus. Animadvertisse enim comparatione instituta, omnes ferme gentes, a religione christiana abhorrentes, satis licet caeteroquin cultas, multis nec obscuris signis impium naturae humanae contemtum proddisse; at nationes, Christi nomen professas rectius agnosce praestantiam hominis et dignitatem, eumque multo maiori dignum habuisse honore. Inter causas huius rei, sitas illas in mutatis regnorum formis, legibus aptius constitutis, aucto diversarum dissitarumque gentium commercio, atque in literis diligentius cultis latiusque per hominem omnium ordinum diffusis, religionem christianam referendam neque ultimo loco ponendam esse intellexi. Quum enim paulo diligentius in religionis nostrae decreta inquirerent ea que ita comparata esse viderem, ut quam plurimum faciat ad declarandam et adserendam naturae nostrae dignitatem quumque cogitarem, hanc ipsam religionem, late diffusam magnam in regundis hominum animis vim habuisse, admicandum verosimile esse iudicavi, haud ultimas eius fuisse partem in animis hominum ad agnoscendam naturae suae dignitatem adducendis. Quae quidem res quum et ob commendationem

n, quam habet exinde religio christiana, et ob lucem, historiae generis humani affundit, uberiori digna esse etur expositione, placuit eam huiusce dissertationis aratum facere. In persequendo autem hocce argumento ebitur ordo, ut, re ipsa paucis explicata, decretis religione christiana adseri et declarari naturae nostrae digni, demonstretur, ac posthaec commoda, exinde nata; emorentur.

Atque res ipsa ita comparata est, ut non desiderare vir explicationem subtilem et copiosam. Dignitas enim iis tribuatur, quos magni facere solemus, facile intelligi quid sit, quod religionem christianam adseruisse dicarasse naturae nostrae dignitatem. Effectum esse de religionis christiana decretis, animis hominum ad ac per magnam terrarum orbis partem disseminatis, omnes rectius, quam antea factum erat, intelligerent, hominem naturam, quae magni fieri debeat, quamque vere et contemnere nefas sit. Neque vero hoc mihi volo, mes, a religione christiana alienos, naturae suae dignitatis prorsus ignorasse. Quamquam enim non fuerunt inter eos atque Romanos, qui praestantiam hominis et dignitatem ea subtilitate explicarent eaque facundia enarrarent, explicatam eam atque enarratam videmus ab *Herdero*, *Zollikofero* et *Heydenreichio*: extiterunt in nonnulli, qui satis honorifice de natura hominis sentit, eamque sublimiori loco positam esse viderent. *Plato* summum, qui res humanas ad divina et coelestia traducere bat, commemorat, maxime in *Timaeo*, *Phaedone*, iis, quos de *Legibus* scripsit, libris, multa eorum, quibus naturae nostrae dignitas continetur, summis eam extollit laudes, adfirmatque το κυριωτατον ψυχης ειδος αἱρεει ημας στην ἐν οὐρανῳ συγγενειαν, ὡς ὄντας φυτον οὐκ ἔγγειον, οὐρανιον, praestantissimam animae nostrae speciem illere nos ad coeli cognitionem, tamquam animalia non nemo sed coelesti semine nata¹). Pariterque *Epictetus* ad *Arrianum* honorifice admodum de natura hominis iu-

¹⁾ *v. Timaeum p. 481. vol. IX. Opp. ed. Bipont.*

dicat, idem esse eum dicit προηγούμενον θεού ἔργον, praecipuum Dei opus, ἀποσπάμα τον θεον, aliquam naturae divinae particulam²⁾). Atque *Eurysus Pythagoraeus*, prope accedens hac quidem in re ad religionis christianaæ decreta, teste Clemente Alexandrino³⁾ doouit, τον δημιουργον αὐτω χρωμένον παρεδειγματι ποιησαι τον ἀνθρωπον. Quid nonnulli e græcis, idem nonnulli ex romanis philosophis viderunt. *Cicero*, explicata naturae nostræ præstantia, propter ingenieratam homini a Deo rationem, esse ei dicit⁴⁾ aliquam cum Deo similitudinem, cognitionem, societatem; et *Seneca*; ita est, inquit⁵⁾, carissimos nos habuerunt Dii immortales habentque, et, qui maximus tribui honos potuit, ab ipsis proximos collocaverunt. Neque in V. T. libris frustra quaeruntur loca, ad declarandam hominis dignitatem pertinentia. Quamquam enim, quae in nonnullis Geneseos locis commemoratur, hominis cum Deo similitudo (I, 27. V, 1.) nonnisi ad imperium in bestias pertinere videtur, tamen et hoc in laudem hominis atque honorem cedit, quod tamquam dominus rerum creatarum sistitur. Neque haec dignitatis naturae nostræ commendatio vi sua caruit, quem in hoc ipso Geneseos libro ideo nefas esse dicatur, hominem occidere, quod ad Dei similitudinem formatus sit (IX, 6.). In Psalmo octavo autem laudatur homo et prædicatur non modo ob imperium in bestias, ipsi concessum, verum etiam eam ob causam, quod eum Deus curia sua amplectatur, quod locum teneat paulo tantummodo inferiorem aut angelis a Deo ipso⁶⁾, quodque gloria et honore ornatus incedat. Quamquam igitur ex his hactenus dictis satis patet, fuisse inter homines a religione christiana alienos, qui naturae no

2) v. Arrian. Dissertatt. L. II. c. 8. §. 11. p. 205. ed. Schweighaeus.

3) v. Strom. L. V. p. 559—60. ed. Sylb.

4) de Legg. L. I. c. 8.

5) de Benef. L. II. c. 29.

6) Verba versus sexti: בְּרִירֵי מַעֲמָקִים duplēm admittit explicationem, prouti verbum: בְּרִירֵי, aut de angelis intelligi quae est plurimorum interpretum sententia, aut cum Eichhorn (v. Biblioth. Literat. bibl. univ. P. I. p. 497.) et Rosenmüller (v. Scholia eius in V. T. ad h. l.) ex prisca loquendi simplicitate loco pronominis: בְּרִירֵי, positum putem.

praestantiam et dignitatem agnoscerent et praedicarent, n nullus dubito, quin eamdem per religionem christiana-declaratam adsertamque esse defendam. Etenim relichristiana non modo amplexa est, quae a philosophis T. auctoribus super hac re dicta sunt, verum etiam adiis novas easque sat graves atque idoneas rationes, et a late admodum disseminaretur ac divina polleret auctate, multo maiorem vim habuit in regundis hominum is mutandisque moribus, quam omnia philosophorum, celeberrimorum, systemata.

Est autem dignitas naturae humanae, quam religio christiana adseruit et declaravit, duplicitis generis, interna altera, a extrinsecus accedens. Interna est, quae ipsa hominaturae et indole continetur, externa, quae venit ab honoquem ei aliunde tributum, et a loco, quo positum eum vivis. Nam non modo ob virtutes, quibus aliquis ornatus magni eum facimus, verum etiam ob pretium atque hominem, qui ei ab aliis, quos et ipsos magni pendere solemus, etur. Quam utramque naturae humanae dignitatem religio christiana adseruit et declaravit. Atque internam quia, dum sisteret hominem tamquam naturam ratione et liberpraeeditam, laetiora in dies rerum suarum incrementa ratiem, neque unquam interituram, et prope accendentem ad ipsius similitudinem; externam vero, dum generis humorigines ad Deam auctorem referret, hominique primum inres creatas locum tribueret, res humanas perpetuae numinis ue subiectas esse doceret, tradiceretque, τον πνευματικόν θεον non dignatum esse, naturam humanam induere, eaque induit inter homines vivisse, tisque egregia amoris sui exhibuisse cumenta. De quibus singulis age videamus.

Quamquam religio christiana, utpote aliena a scholam subtilitate, nec rationis naturam accurate explicuit, nec terminos, intra quos sese continere illa debeat, constituit, nec taestionem de libertate arbitrii, diu illam multumque agitam, solvit et ad liquidum perduxit: hoc tamen unusquisque facile concedet, sisti hominem decretis eius tamquam naturam ratione ac libertate ornatam. Docent enim libri sacri, et posse, ut homo, contemplanda rerum natura, Deum esse

cognoscat (Rom. 1, 19. 20.); commemorant legem morem pectori nostro insculptam (Rom. 2, 14. 15.); monent lectores, ut, quae ipsis tradantur, diligenter explorent (1 Thessal. 5, 21.), eosque saepissime hortantur, cum ad investigandum, quod verum, tum ad eligendum, quod honestum est. Eiusmodi autem hortatio vana esset atque irrita, si homo ratione careret et vero honestoque cognoscendo ineptus esset. Vindicare porro religionem christianam naturae nostrae libertatem, h. e. honesti eligendi malique fugiendi arbitrium, patet exinde, quod in libris sacris probi ab improbis discernuntur, hisce poenae, illis autem praemia decreta esse dicuntur, hominesque crebro monentur, ut prava et turpia fugiant, recta autem atque honesta sequantur. Et maxima pars doctorum ecclesiae christianaes, premens, hac quidem in re literarum s. vestigia, tribuit homini rationem ac libertatem, hasque virtutes esse dixit eximia naturae nostrae ornamen ta. Potissimum autem in eo elaborarunt Patres ecclesiae, ut homini liberum arbitrium vindicarent, ideoque crebro admodum verba fecerunt de τῷ ἔχουσιν et ὑπεξέσοντι, naturae nostrae inserto; quam in rem loca haud paucā apud *Justinum Martyrem*⁷⁾, *Clementem Alexandrinum*⁸⁾, *Origenem*⁹⁾, *Irenaeum*¹⁰⁾, *Theophilum*¹¹⁾, *Tertullianum*¹²⁾, *Novatianum*¹³⁾ et *Lactantium*¹⁴⁾ reperiuntur.

Fuerunt quidem inter ecclesiae doctores, qui, dum alios saluti, alios miseriae aeternae Deum e decreto absoluto destinasse traderent, sustulisse existimandi sunt arbitrii libertatem. Sed sententiae huius patroni, Augustinus, Godeschalculus, Thomas Aquinas, Calvinus, Beza et qui synodi Dordracenae decreta

7) *Apolog.* I. c. 54—58.

8) *Strom.* L. I. p. 368. L. IV. p. 630.

9) *de princ. proem.* p. 48. et L. III. c. 1. et fragm. in *Genes. Op. tom.* II. p. 4.

10) *advers. Haeres.* L. IV. c. 4. p. 231—32.

11) *ad Autolyt.* L. II. c. 36.

12) *contra Marc.* L. II. c. 6—7.

13) *de trinit.* c. 1.

14) *Institt.* div. L. VII. c. 5.

i sunt¹⁵⁾ , quamquam argumentis ex ipsa scriptura s. s. quod volebant, demonstratum iverunt, aberrarunt anima in literis s. tradita; quod locis s. literarum, ad quos ocare solebant, paulo accuratius inspectis facili negotio ripotest. Quum enim in ipsis libris s. electos commemorarent (v. Matth. 20, 16. 22, 14.), eoque ipso, quod vole-demonstrari posse existimarent, vim huius verbi et potem non satis cepisse videntur. Etenim ἐκλεγειν (רְכָב) primum seligere, deinde amare, tertio in amoris et bellentiae documentum beneficis ornare significet, ἐκλεκτοι selecti, nunc Deo cari, nunc ii dicuntur, qui beneficiis, eo oblati, potiti sunt. Quare locoruin N. T., in quibus i vocati, pauci autem electi esse dicuntur, hic sensus est: is offertur religio christiana et, quam parat, felicitas, i autem salute, ipsis oblata, potiuntur. Neque verbis: εἰναι et προοριζειν, et dicendi formis: τεθηναι et κεισθαι τι, quae reperiuntur passim in N. T. scriptis, decreti ab illi notio inest. Etenim δριζειν et προοριζειν non: e deo absoluto destinare, verum: velle, constituere, decernere significat; et τεθηναι seu κεισθαι εἰς τι ii dicuntur, quibus, i ob decretum Dei absolutum, sed quamcunque aliam obssam, certum aliquid est ac paratum¹⁶⁾). Pariterque facile fieri potest, verba (Act. 13, 48): καὶ ἐπιστευσαν, δόσοι ήσαν αγμενοι εἰς ζωὴν αἰώνιον, minus recte intellecta esse aecclis Calvini, qui iis ad confrmandam sententiam suam abro utebantur. Nam οἱ τεταγμενοι εἰς ζωὴν αἰώνιον opponuntur iis, οἱ οὐκ ἀξιούσι χρινουσι ἔαντον τῆς αἰώνιον ζωῆς vers. 46.), ideoque sunt i. q. οἱ ταξαντες ἔαντον εἰς ζωὴν αἰώνιον, h. e. qui sequi voluerant τὴν ταξίν divinam consequendae salutis aeternae, qui audire optaverant Apostolos, institutione eorum ad τὴν ζωὴν αἰώνιον adducerentur. Esse item nec Graecis, nec N. T. scriptoribus inusitatum, for-

¹⁵⁾ v. Pfaffii Dissert. specimen historico dogmatico in articulo de gratia et praedestinatione exhibens; in Primitiis Tubingens. vol. I. p. 96. et Hottingeri fata doctrinae de praedestinatione et gratia Dei salutari. Tiguri 1727. 4.

¹⁶⁾ v. de his similibusque dicendi formis Morus in Dissertatt. theolog. vol. I. p. 135 sqq.

mam reciprocā voce passiva exprimere, interprētes multis exemplis docuerunt¹⁷⁾). Quemadmodum hoc loco usi sunt Calvini sectatores, ut Deum decrevisse nonnullis felicitatem aeternam docerent, ita, ut eū in alios destinasse demonstrarent miseriae aeternae, ad Matth. 25, 41. provocarunt, idque ipsum verba: *το πνρ το αιωνιον το ήτοιμασμενον* innuere existimarent. Sed, ut taceam πνρ istud ήτοιμασμενον dici non τοις κατηραιμενοις, verum τῷ διαβόλῳ καὶ τοις ἄγγελοις αὐτοῦ, Iesus ipse Deum dāmnaturum esse dicit (v. 42 sqq.) improbos non ob decretum aliquod absolutum, sed ob neglecta humanitatis officia. Neque, quod volunt Calviniani, e capite nono Epistole Pauli ad Romanos doceri potest, quum ibi non de singulis hōminibus, quos Deus aut beare aut damnare velit, sermo sit, verum potius demonstretur, esse Deum supremum rerum omnium dominum, qui beneficia sua et concedere et negare possit, quibuscumque demum ipsi placuerit, ideoque non debere Iudeis mirum videri, quod gentes ad religionem christianam adduci decreverit. Sic igitur apparet, decretum Dei absolutum, quod tollit arbitrii libertatem, merum theologorum nonnullorum commentum esse, et a doctrina Iesu Christi et Apostolorum prorsus abhorrente. Ac quum sat multi sententiam istam cum literis sacris tum rectae rationis decretis contrariam esse demonstraverint, ita deserta est ab omnibus ferme ecclesiae reformatae doctoribus, ut recentiori tempore ne in terris Batavorum quidem, ubi olim acerrime defendebatur, multos patronos haberet.

Neque vero religio christiana, dum hominem egere docet luce divina in vero scrutando, et gratiae adminiculis in animo emendando, tollere existimanda est ratiōnis usum et arbitrii libertatem. Eadem enim quum tradat, in hominis arbitrio positum esse, num sequi velit lucem divinam et uti adminiculis gratiae neone, facile intelligitur, neque rationi, neque libertati quidquam decretis eius detrahi. Quare theologi intelligentiores quique, licet praeeruntibus literis s. docent, opus esse homini, tum verum scrutanti, tum animum

17) Legendi sunt de hoc loco, praeter Wetsteinum, cum Wolfius in Cūris tom. I. p. 1202. tum Krebsius in Observatt. Flav. p. 222.

danti, adiumento divino, naturae nostrae libertatis armi vindicarunt, rationis praestantiam agnорunt, atque ore docuerunt, his ipsis virtutibus primam, dignitatis ae partem contineri.

Fert hoc rationis ac libertatis natura, ut, qui hisce viris ornatus est, ad maiorem in dies perfectionem accedit, nec, quo ab initio positus erat, loco haerere terretur. Bestiae, utpote quae ratione et libertate carent et naturae impetu feruntur, eadem hodie sunt, quae ante saecula fuerunt, quum contra videre liceat, homines, e quibus data est veri cognoscendi, mali fugiendi, honeste eligendi potestas, mores mutasse, vitam exornasse et gloria rerum suarum incrementa cepisse. Quare, quum rechristiana sistat hominem tamquam naturam ratione et tate ornatam, eadem tradat necesse est, ita eum companim esse, ut possit beatque ad maiorem in dies accedere actionem. Ac Iesum eiusque apostolos intellexisse, hominem et animum perfici posse et exornari, exinde pue colligitur, quod auditores suos atque lectores saepe antur, ut continuo cum in animo emendando, tum in tandem cognoscendisque rebus christianis elaborent. Nam tum esset, eum hortari, ut ulterius perget, qui naturae necessitate, quo ab initio positus erat loco, haerere tenetur. (I. auctor epistolae ad Hebreos τους τελειους habere ait 5, v. 14.) τα αἰσθητηρια γεγυμνασμενα προς διακρισιν ου και χακου, hisque verbis significat, animum hominem adduci posse usu et exercitatione, ut, quod bona est atque honestum, a malo ac turpi facile discernatur. Inque alio loco (12, 11.) aerumnas et calamitates esse dicit idem, ητις ἀποδιδωτι τους δι' αὐτης γεγυμνασμενοις χαρακτηρικον δικαιοσυνης, et his quoque verbis innuit, hominem animos ad maiorem adduci posse perfectionem. Nec et religio christiana, quod placuit nonnullis, perfici quin genus humanum et durare, singulos autem homines inspirare atque extinguiri; verum omnes omnino homines sistit tamquam naturas, quae nunquam intereant, sed ad την ζωην ιωνον ideoque ad maiorem in dies perfectionem adducantur. Quam quidem esse religionis christianae doctrinam,

nulla eget demonstratione, quum Iesus et apostoli crebro admodum de vita, post mortem speranda, verba faciant, ac Paulus nominatim sperare nos iubeat, fore, ut olim res divinas, quarum nunc temporis mancam tantummodo et imperfectam cognitionem habemus, plenius atque perfectius intelligamus (1 Corinth. 13, 9—12).

Qui naturae nostrae ob virtutes, hactenus commemoratas, debetur honos, eo summopere augetur, quod religio christiana docet, hominem divinam imaginem referre ac virtute colenda ad Dei ipsius similitudinem accedere. Non modo in libro Geneseos (1, 27. 5, 1, 9, 6.) imago divina homini impressa commemoratur, verum etiam Iacobus Apostolus esse dicit homines γεγονότας καθ' ὅμοιωσιν θεον (3, 9.). Ac quum et Iesus et Apostoli moneant homines, ut Deum imitentur, τελεῖοι sint ἀσπερ ὁ πατηρ ἡ ἐν τοις οὐρανοῖς, fiantque θειας κοινωνοὶ φυσεως (Matth. 5, 48. 2 Petr. 1, 3. 4. Coloss. 3, 10.) religionem christianam docere intelligitur, fieri posse, ut homo ad Dei similitudinem accedat. Patres ecclesiae et sequentium temporum doctores, licet mirum in modum super haere nugarentur, atque, imaginem divinam explicaturi, in variis partes discederent, dum alii cerni eam existimarent in τῷ λογικῷ et αὐτεξουσιῷ, quae erat plurimorum sententia, alii pertinere eam arbitrarentur ad corporis praestantium, in qua haeresi Audeanei seu Anthropomorphitae fuerunt, alii eam referendam esse dicentes ad imperium in bestias, quod Sociniani et Arminiani docuerunt, alii denique, ut Methodius in virtute, usu et exercitatione parta, hominis cum Deo similitudinem quaererent¹⁸⁾, omnes tamen uno ore docuerunt hominem Dei imaginem referre et magnam dignitatis naturae nostrae partem hac ipsa hominis cum Deo similitudinem contineri¹⁹⁾). Neque vis et momentum huius doctrinae est sublatum est, quod doctores ecclesiae imaginem Dei peccat

18) Varias patrum super hac re sententias copiose et accurate enarravit Körner in Dissert. de imagine divina. Witebg. 1768. 4.

19) Ἐν τῷ γαρ εἰπειν θεον, inquit Theophilus ad Autolyc. L. II. c. 2 p. 158. ed. Wolf., ποιησαμεν ἀνθρώπον κατ' εἰκὼνα καὶ καθ' ὅμοια σιν τὴν ἡμετέραν, πρωτον μηνει το ἄξιωμα του ἀνθρώπου.

οπλαστῶν amissam esse dixerunt, quum eosdem do-
e sciamus, hancce iacturam per I. C. reparatam, et uni-
te factam esse recuperandi, quod amissum erat, potesta-
Ac quamquam facile concedo, neque Iesum et Aposto-
n quo imago divina cernatur, explicuisse, nec doctores
siae apte semper et commode hancce rem enarrasse;
n sententia: homo est natura, referens illa Dei, supremi
n omnium domini, imaginem, animis Christianorum
o inculcata, licet neque explicaretur subtiliter, neque
ligeretur ab omnibus, haud parum eo fecit, ut naturae
rae honos suus haberetur.

Sic igitur religio christiana adseruit et declaravit in-
am hominis dignitatem, dum eum sisteret tamquam na-
m, quaes praedita sit ratione et libertate, ad maiorem in
perfectionem adducatur, adeoque prope accedat ad na-
re divinae similitudinem. Eadem vero religio christiana
stravit quoque ac demonstravit externam naturae nostrae
nitatem, venientem illam ab honore, quem Deus et Chri-
nobis habuerunt, et a loco, quem inter res creatas te-
nus.

Ac primum quidem hancce dignitatem, naturae nostrae
rinsecus accendentem, adseruit et declaravit religio chri-
tiana, dum generis nostri origines ad Deum auctorem refer-
hominique primum locum inter res creatas, quae quidem
in terris contineantur, tributum esse doceret. Philoso-
i, a religione christiana alieni, si a Stoicis discesseris ²⁰),
neglexerunt prorsus locum de generis nostri originibus,
genus humanum nec ortum unquam esse dixerunt, neo-
teriturum; in qua sententia multi, quos *Censorinus* com-

²⁰) Hi enim, prope accedentes hac quidem in re ad religionis christia-
nae decreta, generis humani origines ad Deum auctorem retule-
runt, hominemque egregiis Dei beneficiis ornatum esse docuerunt.
v. *Senec.* de Benef. L. VI. c. 23. In prima autem illa constitu-
tione, inquit, cum universa disponerent (Dii), etiam nostra viderunt ra-
tionemque hominis habuerunt. — Dii non possunt videri nescisse, quid
effecturi essent, cum omnibus alimenta protinus et auxilia provide-
rint; nec eos per negligentiam genuere, quibus tam multa genera-
bant. Cogitavit enim nos ante natura, quam fecit; nec tam leve
opus sumus, ut illi potuerimus excidere.

memorat²¹⁾, nominatimque *Ocellus*²²⁾, fuerunt, aut denique ortum esse docuerunt hominem fortuito atomorum concurso, quod Epicuraeis nominatimque *Lucretio*²³⁾ placuit. At religio christiana, uti rerum omnium, ita hominis quoque auctorem Deum esse declaravit, eumque ποιησας docuit οὗτος ἐνος αἰματος παν ἐθνος ἀνθρωπων κατοικειν ἐπι παν το προσωπον της γης (Act. 17, 26. coll. Act. 14, 15. 16. 1 Corinth. 15, 45—50. Matth. 19, 4. Gen. 1, 27. 28. 3, 20.). Quae quidem doctrina quam non modo ab omnibus ecclesiae patribus et religionis christiana doctoribus traderetur ac crebro inculcaretur, verum etiam migraret in plurimorum, qui recentiori tempore scripserunt, philosophorum systemata: factum est, ut homines sese esse inteligerent naturas, a supremo rerum omnium domino ac gubernatore profectas, eoque ipso ad sentiendam agnoscendamque naturae sua dignitatem adducerentur. Nam quemadmodum liberi et servi in communionem aliquam dignitatis, qua parentes ac domini ornati sunt, venire solent: ita pars aliqua summae, qua Deus conspicuus est, dignitatis ad naturas, ab ipso profectas, pertinere videtur. Et quemadmodum cavere solemus, ne seruos atque liberos eorum, quos aut timemus aut reveremur, spernere et laedere videamur, ita hominem spernere ac laedere verebitur, quicunque eum non caeco naturae impetu in lucem editum, sed a supremo rerum omnium domino factum formatumque esse cognovit. Cuius quidem argumenti pondus ac momentum auxit apud nonnullos modus et ratio, qua in libro Geneseos generis nostri origines enarrantur. Quum enim liber iste, ex prisca loquendi simplicitate, hominem nullius rei interventu (immediate) a Deo creatum esse tradat, nonnulli patrum ecclesiae id ipsum vehementer urserunt, atque in honorem naturae nostrae cedere existimarunt, quod Deus res caeteras δια τον λογον creasse, hominem vero sua-

21) de Die Natali cap. IV. p. 25 sqq. ed. Lugd. Bat.

22) v. libellum eius Πέρι της του παγκος φυσεως cap. III. Αναγκη, inquit, το γενος των ἀνθρωπων αἰδιον είναι. cf. Varro de re rust. L. II. cap. 1.

23) v. L. V. v. 788 sqq.

nu formasse suique oris anhelitu animasse dicatur²⁴⁾). Namquam hoc argumentum, utpote suppeditatum, ab initia linguae hebraicae et priscae loquendi simplicitate intelligentioribus harum rerum arbitris non facile pro-r, eam tamen habuisse videtur utilitatem, ut hominibus rudioribus, qui humanis ad Deum tralatis non offendolent, naturae nostrae dignitas commendaretur. — Deus creavit hominem, eundem positum esse tradidit christiana loco sublimi, ac primas inter res creatas, nos quidem cernimus, partes tenere. Declarant hoc non loca Geneseos, in quibus imperium in bestias homini sum commemoratur (1, 28. 9, 2. 3.), et psalmus octauo tenere dicitur homo locum, paulo tantummodo autem, aut Deo ipso inferiorem, verum idem innuit Dominum cogitare iubet audientes, quantum bestias ante-nt (Matth. 6, 26.). Ac multi patrum ecclesiae, eandem exi sententiam, homini primum inter res creatas locum erunt, eiusque causa facta esse dixerunt, quaecunque s' cernantur; quod testimonia Tertulliani²⁵⁾, Ori-²⁶⁾, Lactantii²⁷⁾ atque Chrysostomi²⁸⁾ con-unt.

Sic *Theophilus ad Autolyc.* L. II. cap. 28. p. 158; ed. Wolf. παντα γαρ λογφ ποιησας, ινquit, και τα παντα παρεργα ηγησαμενος, μονον ιδιων έργον χειρων άξιον ήγειται την ποιησιν του ἀνθρωπου, ετ *Basilius Magnus* in homilia in *Lacitis* habita (v. Opp. tom. II. p. 593 ed. Garnier). haec habet: Λογφ έποιησε τα χερσαῖς, προσταγματι γεγονε τα των έλεγαντων μεγεθη, τα των καμηλων, ίπποι και βοες και όσα μεγεθει διαφέρονται και ισχυν ζωα, κατα άγειας έκτισθη ένε προσταγματι και το έτι θαυμασιωτερον, προσταγματι ούρανος, προσταγματι ήλιος, προσταγματι βότανη, προσταγματι ή των θύσιων φυσις, ή τε ύπερ των ούρανον και την γην έστορεσμενη, και ταις κοιλοτησιν έκκεγκμην, παντα προσταγματι: ο δε ἀνθρωπος χερσι διεπλασθη έθε την περι των ἀνθρωπων τιμην, έβασθην ο διαβολος έιδεν ότι ήλιον προτιμοτερος. ο μεν γαρ προσταγματι εις το ειναι προηλθεν, ο δε χερσι θεον διεπλασθη. Loca similia me deprehendere memini apud *Hieronymum*, *Prudentium* aliasque priorum saeculorum scriptores.

) adv. *Marc.* L. V. c. 13.

) Homil. in *Genes.* V. Opp. tom. II. p. 56.

) de ira Dei cap. 13. coll. Instit. div. L. VII. cap. 4. 5.

) Homil. VIII. in cap. I. *Genes.*

Quod religio christiana Deo iubente in lucem prodiisse docet genus humanum, idem subiectum esse dicit perpetuae numinis curae, et accepisse perhibet egregia divini amoris documenta. Primum enim tradunt libri sacri, Deum res hominum externas curare, nosse, quibus homines egeant (Matth. 6, 8.), necessitatibus eorum prospicere (Matth. 6, 26—32. coll. 17, 24—28.), defendere eos a malis et calamitatibus (1 Petr. 5, 7.), iisque bona quaque largiri et concedere (Act. 14, 17.). Deinde commemorant curam Dei circa animos hominum ad sapientiam, virtutem et felicitatem adducendos, eaque factum esse dicunt, ut non modo prophetae seu doctores subinde prodirent (Hebr. 1, 1.), verum etiam, ut ὁ νιος του Θεου coelitus delaberetur, hominibusque cum docendo, tum moriendo salutem pararet (Ioh. 3, 16. Rom. 5 8.). Crebro admodum laudant atque praedicant Apostoli benignitatem Dei per Iesum Christum manifestatam, eamque effecisse docent, ut homines την νιοθεσιαν acciperent, intelligerentque, Deum paterno sese amplecti amore (Gal. 4, 5 Ephes. 1, 5.). Atque auctor epistolae ad Hebraeos ita Deum rebus humanis consuluisse dicit, ut ne angelis quidem prospexisset; οὐ γαρ δηπον, inquit (2, 16.), ἀγγελων ἐπιλαμβανεται, ἀλλα σπερματος Αθρααμ ἐπιλαμβανεται. Ex his aliis que sat multis sacrarum literarum locis satis intelligitur, docere religionem christianam, genus humanum esse Deo curae cordique, et abundare egregiis amoris eius et benevolentiae documentis. Cuius quidem rei cogitatio non potest non eo facere, ut honorifice admodum de natura nostra sentiamus, quum ex iis, quae Deus hominum caussa instituiss perhibetur, hominem ab ipso supremo rerum omnium dominio magni fieri, intelligatur²⁹⁾). Magni faciamus necess

29) Vedit hoc inter alios *Augustinus*, qui in libro de civitate D. L. VII. c. 31. p. 186. tom. VII. ed. Benedict. haec habet: „Quam esim, quod sumus, quod vivimus, quod coelum terramq; conspicimus, quod habemus mentem atque rationem, nequaquam valesamus actioni sufficere gratiarum: tamen quod nos onerat obrutosque peccatis et a contemplatione suae lucis aversos, ac tembrarum, id est iniquitatis, dilectione caecatos, non omnino desruit, misitque nobis Verbum suum, qui est eius unicus filius, q; pro nobis, assumta carne, nato et passo, quanti Deus hominem p;

108 Deus, supremus rerum omnium dominus, cura sua cti dignatur, ac cavere debemus, ne spernamus eos nusve, quos ab ipso Deo summis beneficiis ornari ac m loco haberí videmus.

At non modo Deus cura et amore, quo genus humanum xus est, verum etiam ὁ νίος αὐτοῦ, qui amore erga hōductus hasce in terras descendisse, naturam nostram se hominesque beasse prohibetur, quantus naturae te honos habendus sit, declaravit. Ex verbis Ioannis .): ὁ λαγός σαρξ ἐγενέτο καὶ ἐσκηρωσεν ἐν ἡμιν, ε di- auli: Χριστὸς Ἰησοῦς ἐαυτὸν ἐκενώσε, μορφὴν δονλουν, ἐν ὅμοιωματι ἀνθρώπων γενομένος καὶ σχῆματι εὑρε- ἔσ τοι φρωτος (Philipp. 2, 7. 8. coll. Rom. 8, 3. Hebr. 2, et ex aliis literarum s. locis intelligitur, docere religio- christianam, τον νιον τον Θεον seu τον λογον naturam man induisse eaque indutum his in terris vixisse. Et iquam theologi loca ista literarum s. diverso modo interunt; in definienda explicandaque, quam iis superstru- nt, doctrina in variis partes discesserunt, et explicaturi, explicari nequeunt, in argutias ac nugas incidérunt: ta- in eo consenserunt, ut aut Deum ipsum, aut filium eius, aturae nostrae communionem venisse docerent. Quae tem doctrinā non exiguum habuisse videtur vim in ani- hominum ad agnoscendam naturae suae dignitatem ad- endis. Quum enim homines audirent, aut Deum ipsum, filium eius non designatum esse, ipsos fratrum nomine ellare (Hebr. 2, 11.) atque in naturae ipsorum communio- nre, agnoscere debebant naturae suae dignitatem, ac as indicare, sperti atque contemni, quos aut Deus aut filius tanto dignos habuisset honore ³⁰). Et quum literae s.

daret, nosceremus etc., quae corda, quot linguae ad agendas ei gra- tias satia esse contendenter?“

³⁰ Monent hoc passim patres ecclesiae, v. c. *Augustinus* in libro de vera religione cap. XLV. p. 757. tom I. ed. Benedict. „Sed quum omnibus modis, inquit, medeatur animis Deus pro tempore oportunitatibus, quae mira eius sapientia ordinantur, de quibus aut non est tractandum, aut inter pios perfectosque tractandum est, nullo modo beneficentius consuluit generi humano, quam quum ipsa sapientia Dei, id est unicus filius consubstantialis Patri et coester-

tradant, Iesum Christum, amore erga homines duxit, hasci in terras descendisse adeoque mortem pro iis subiisse (*ηγα πησεν ήμας και παρεδωκεν ἑαυτον ὑπερ ήμων*, Ephes. 5, 2 Rom. 5, 5.), etiam hoc eo facere debebat, ut homines, quantum naturae sene tribuendum sit pretium, intelligerent. Nam naturae, quas ὁ *ὕιος του Θεου* ita amavit; ut eas docendo mriendoque bears decerneret, non possunt non magno a omnibus haberi pretio, qui, quanta sit *του λογου* maiestas cognorunt.

Quam religio christiana adserit et declarat naturae nostrae dignitatem, eam pertinere dicit ad omnes omnino homines, eoque ipso, quem decretis eius illustratum esse defendimus locum, absolvit. *Θεός, inquit Paulus* (1 Timothei 2, 4), *πάντας ἀνθρώπους θελει σωθῆναι, et alibi: ἐπεφανη χαρις του Θεου η σωτηριος πασιν ἀνθρώποις* (Tit. 2, 11). *Οὐκ εστι Θεος*, dicit Petrus (Act. 10, 34. 35.), *προσωπολητης, ἀλλ' ἐν πάντι εἴθει, δι φοβουμενος αὐτον και ἐργαζομεν δικαιοσυνην, δεκτος αὐτῳ εστι.* Hisque verbis uterque significat. Deum cura sua et amore omnes omnino homines aplecti. Pariterque tradunt scriptores sacri, beneficia I. C. omnes homines, nulla generis, gentis ordinis ratione halta, pertinere (Galat. 3, 27. 28. 1 Corinth. 12, 13.), ac Christus dedit hominibus *έαντον ἀπιλυτρον ὑπερ παντων* (1 Timoth. 2, 6). Ex quibus quidem aliisque, quos commemorare longum fore, litterarum s. locis satis, credo, quod volumus, intelligit si modo supra dictis demonstratum est, amore, quo Deus que Christus homines amplexi sunt, declarata esse naturae nostrae dignitatem. Huc quum accederet, quod Iesus et Apostoli haud dignabantur homines pauperes, loco obscuratos et a literis alienos ad religionem christianam adduc (v. Matth. 11, 5. 25. 1 Corinth. 1, 26—28.), eundemque r

nus, totum hominem suscipere dignatus est, et Verbum caro factum est et habitavit in nobis. Ita enim monstravit carnalibus non valentibus mente intueri virtutem, corporeisque sensibus de quam excelsum locum inter creaturas habeat humana natura, non solum visibiliter (nam id poterat et in aliquo aethereo cor ad nostrorum adspectuum tolerantiam temperato), sed homini in vero homine apparuit; ipsa enim natura suscipienda erat, liberanda.

iorum saeculorum doctores sequebantur³¹), non modo it, Iesum eiusque ministros satis honorifice de ordi- nferiorum hominibus sensisse, verum etiam data est ae doctoribus declarandi opportunitas, eamdem omnium o hominum esse naturam. Quum enim nonnulli, nomini ano infensi, ut *Iulianus*³²), id ipsum Jesu et Apo- ritio darent, quod servis, mulierculis hominibusque is evangelium praedicassent, monent ecclesiae doct- iominatimque *Cyrillus*³³), reprehensionem Iuliani rus, homines pares nascoi, eamdem omnium esse natu- na ἀπαστιν ἀνθρωποις η φυσις), ideoque fieri posse, ut et ignobiles aequae sapienter honesteque vivant, ac qui s atque honoribus abundant. Idemque haud pauci r illos doctores ecclesiae tradunt; e quibus unum lau- sufficiat *Lactantium*, qui, eundem persequens lo- em. ob caussam Christianos fratrum nomine appellari quod sese pares esse intelligent³⁴).

Neque vero sat habuerunt religionis christianaे docto- ea commemorare atque exponere, quibus naturae no- dignitas continetur, verum etiam retulerunt hunc locum res, dederuntque operam, ut homines, cogitanda natu- rae dignitate, ad exsolvenda officia, cum sibi tum aliis a, adducerentur. Exempla nonnulla, huc pertinentia, sis N. T. libris reperiuntur. *Paulus* v. c. monens tianos intelligentiores, ut sese demittant ad imbecillita- torum, qui το τα εἰδωλοθύτα ἐσθίειν nefas iudicare sole- parcendum iis esse dicit, pro quibus Christus mortuus tom. 14, 15. 1 Corinth. 8, 11.), h. e. non esse negligen- quos Christus tanti fecerit, ut mortem adeo pro iis et. Pariterque *Iacobus* monet lectores, ut iis male re caveant, quos Deus ad sui similitudinem formaverit), et Dominus ipse hortatur homines ad fiduciam in Deo

³¹. *Theodoreti Graec. Affect. Curat. Disputat.* V. p. 840. tom. IV. ed. Schulz.

³². *Cyrrillum contra Julian.* L. VI. p. 206. ed. Spanhem.

³³. contra Julian. l. l. p. 207.

³⁴. *Institt. div.* L. V. c. 15. p. 593. ed. Walch.

ponendam, dum eos de naturae suae praestantia cogitare iubet (Matth. 6, 26.). Neque loca, huc pertinentia, in scriptis patrum ecclesiae frustra quaeruntur. Sic *Gregorius Nazianzenus* in oratione decima sexta, quae περὶ φιλοσοφίας, de pauperibus amandis, inscribitur, pauperes esse dicit³⁵⁾ τοὺς το κατ' εἰκονα λαζοντας δμοιως ἡμιν (aeque ac nos imaginem divinam referre), eoque ipso movere studet ~~ad~~ dientes, ut officia, miseris debita, exsolvant. Atque *Eusebius* monet³⁶⁾, hominem, ubi de sua cum Deo similitudine cogitarit, non posse non eo adduci, ut exuat et fugiat *vitia naturae* suae dignitati contraria. Neque recentiorum temporum doctores locum istum neglexisse existimandi sunt, quum, intelligentiores quosque, aut doctrinam de moribus exponentes, aut populo morum praecepta tradentes, crebro admodum de naturae nostrae praestantia verba fecisse, et argumentis ab eadem ductis in commendandis inculcandisque, quibus homines tenentur, officiis usos esse, ex ipsis eorum scriptis intelligatur.

Religionem christianam, adserenda et declaranda, quae hominem ornat, dignitate, saluti generis nostri consuluisse et conjectura probabile est, et indicis quibusdam indicatur. Fieri vix potuit, quin religio, pollens illa auctoritate divina, et per magnam terrarum orbis partem diffusa, animos hominum decretis suis imbueret, praeceptis regeret, hocque modo mores eorum mutaret vitamque componeret. Neque hanc meram esse conjecturam, scrutanda rerum gestarum memoria intelligitur. Nam gentium a religione christiana alienarum comparatio cum nationibus Christi nomen professis unumquemque, credo, facile docebit, religionem christianam attulisse hominibus multa nec exigua commoda, e qui-

35) v. Opp. tom. I. p. 247. ed. Col.

36) v. Praeparat. Evang. L. VII. c. 10. p. 316. His similia sunt, quae in libello *de dignitate conditionis humanae*, qui aut Ambrosium aut alium priorum temporum scriptorem auctorem habet, leguntur v. Opp. *Ambrosii* tom. II. Append. p. 612. ed. Bened.

ic quidem ea tantummodo paucis commemorabo, quae a sunt a declarata et adserata naturae nostrae praet et dignitate.

eque vero hoc mihi volo, illuxisse, simulatque religio una tradi coepisset, auream, quam dicunt, aetatem, esse ubique locorum feritatis et barbariei reliquias, ut Christo nomen dedissent, naturae nostrae dignitatem nosse, eaque cogitanda adductos esse ad explenda, in sibi, tum aliis deberent, officia. Non ita ignarus rum gestarum, ut multa in legibus, institutis, moribus et vita nationum, Christi nomen professarum, deprendesciam naturae nostrae dignitati plane contraria. imperatorum Romanorum, maximeque Byzantinorum, etatis speciem prae se ferrent, impium crudelitate sua ruria naturae humanae contemtum prodiderunt. Germanicae aliaeque nationes, septentrionem versus de- non protinus exuerunt, susceptis Christianorum saeritatem atque barbariem. Detestandam inter eas reus crudelitatem et impium uxorum servorumque con- m. Ac ne nostrorum quidem temporum ea est felicitas naturae humanae dignitas agnoscatur ab omnibus et a sint ubique locorum, quae ei repugnare videantur. inc usque diem nationes, quae accessisse dicuntur ad um vitae morumque cultum, homines inferiorum or- a negligunt; Afris servitutis iugum imponunt, bella et eaque satis atrocia; et his aliisque signis haud obscurant, naturam humanam non ubique locorum tanti quanti fieri debeat ab iis, qui religionis christianaee de- et praeceptis sese duci patiantur.

At vehementer erraret, qui ex his hactenus dictis sequtus, aut religionem christianam ita comparatam esse, ut facere possit ad regendos emendandosque hominum eos, aut certe nullas eius faisse partes in mandatis moribominibusque ad humanitatem adducendis. Quid enim i tempore varia impedimenta salutari eius vi et efficacibuerentur, nemini mirum videri debet, non sublata ubique locorum, quae decretis eius atque praeceptis rehant. Quo religio christiana primum in lucem prodibat

tempore, tradebatur Romanis, quorum mores ita corruptos fuisse scimus, ut nullus remedio locus esset, adeoque religio ipsa morum pessimorum contagione corrumperetur. Post haec nuntiabatur evangelium gentibus feris ac barbaris, quae nonnisi sensim paulatimque ad mansuetudinem et vitae cultum adduci poterant. Atque omni tempore salutaris eius vis et efficacia impedita est, nunc stupore hominum, avaritia et superbia, nunc moribus et institutis, quae aut vetustate sua commendabantur, aut tolli difficulter poterant ob arctam cum regnorum formis et cupiditatibus singulorum coniunctionem. Nihilominus idoneis doceri potest argumentis, religionem christianam rebus humanis egregie consuluisse. Nominatimque adserenda et declaranda, quae hominem ornat, dignitate, hoc, si quid video, effecit, ut, *quantum vitae hominis pretium tribuendum sit, rectius, quam antea factum erat, intelligeretur, servitus, nisi abrogaretur prorsus, mitigaretur certe et ab intelligentiori quoque dampnaretur, de omnibus omnino hominibus erudiendis et ad vitae cultum adducendis cogitaretur, denique vicia nonnulla ac scelera, dignitati hominis quam maxime contraria, minuerentur.* Quae singulis exemplis nonnullis confirmando et illustranda sunt.

Qui de natura hominis satis honorifice sentit, non potest non intelligere, magnum vitae eius pretium tribuendum esse, diligenterque cavebit, ne, quos Deo iubente in lucem prodiisse et perpetuae curae eius subjectos esse novit, ull modo laedere videatur. Quique hominem ideo his in terra cellocatum esse intellexit, ut mentem et animum colat et exornet, hocque modo aptus fiat ad tenendum, quo a Deo creatus est, consilium, nefas iudicare debet, quempiam e medi tollere, atque impedire, quo minus metam, a Deo ipsi propontam, attingat. Quare religio christiana, declarans naturam nostrae dignitatem, adduxit sectatores suos ad agnoscendum quod *vita hominis tribui debet, pretium, nominatimque fecit, ut cum ludi gladiatori, qui inter Romanos in usu era tollerentur, tum impius foetidum abigendorum atque infi- tium exponendorum mos ab intelligentiori quoque vehementer damnaretur.*

Immanis erat Romanorum mos, prodehs ille nefandus

elitatem et impium naturae humanae contemtum, quones in arenam descendere et decertare invicem iubebat vulneribus eorum et caedibus delectarentur. Non it non vehementer indignari, qui, quae fuerit ludorum atiorum ratio, duce *Cicerone*, *Livio*, *Suetonio* natimque *Seneca*³⁷⁾ noverit, multa hominum milia re iis periisse cogitarat³⁸⁾), ac tantam saepe fuisse intellectum spectantium crudelitatem, ut pollicem verterent, hoc signo homines, labore et vulneribus fessos, ferrum rete ac mortem certando quaerere iuberent³⁹⁾). Et tantus inter Romanos horum ludorum amor, ut, teste *Cine*⁴⁰⁾, nullum tempus esset frequentioris populi, quam gladiatorium, ac non modo mares, verum etiam foeminae, exuta sexus sui mansuetudine, cruentis istis spectaculis delectarentur. Religionem christianam, quae humanitatem commendat et mansuetudinem, et sectatores suos ascendunt, quod vitae hominis tribui debet, pretium additum, eo fecisse, ut ludi gladiatori abrogarentur, admodum simile est, quum eos ab omnibus priorum temporum christianis vehementer improbatos et ab iis demum imperiis sublatos esse sciamus, qui Christianorum sacra susserant. Omnes ferme priorum saeculorum scriptores, *Tullianus*⁴¹⁾, *Cyprianus*⁴²⁾, *Athenagoras*⁴³⁾, *eophilus*⁴⁴⁾, *Lactantius*⁴⁵⁾ aliisque ludos istos ve-

) v. Ep. VII. cf. *Iusti Lipsii Saturnalium Sermonum Libri duo*, qui de gladiatoriis agit in Opp. tom. III. p. 483 sqq. *Meierotto Ueber Sitten und Lebensart der Römer in verschiedenen Zeiten der Republik* Th. I. p. 27 sqq.

) *Traianus*, quum, Dacia domita, triumphum egisset, decem gladiatoriis millia in arenam deduxit; v. *Dio XLVIII*, 15.; unde colligi potest, alio quoque tempore non exiguum fuisse gladiatorium, qui decertare iuberentur, numerum, ideoque insignem hominum multititudinem ludis istis periisse.

)) v. *Iuvenal.* III, 36. et *Cic.* *Quaest.* *Tusc.* L. II, c. 17.

)) v. pro *Sext.* c. 59.

1) *de spectac.* c. 19—21.

2) *ad Donat.* p. 5.

3) *Legat.* p. 38.

4) *ad Autolyc.* L. III, c. 15.

5) *Institut.* div. L. IV. c. 20.

hementer improbat, esse eos dicunt spectacula *cruenta*, hortanturque Christianos, ut eos angue peius fngiant et aver-sentur. Ac si quis diceret, spectacula ista non ob crudelitatem, quam spirabant, verum eam qb caussam Christianis tantopere displicuisse, quod aut tempore Saturnalium, aut diebus Minervae sacris, edi solita fuissent, ac partem aliquam rituum sacrorum Christianis invisorum effecissent, non negarent, odium, quo Christiani res paganorum sacras habebant, eo fecisse, ut ludos istos abominarentur, idem vero affirmarem, eos alias quoque ob caussas improbatos esse et reprehensos. Nam *Theophilus* in eo, quem laudavi, loco τας θεας των μονομαχων, inquit, ἡμιν ἀπειρηται δρᾶν, ἵνα μη κοινωνοι και συνιστορεσ φονων γενωμεθα, hisque verbis significat, Christianos spectacula ista ideo aversatos esse, quod caedes videre nollent. Pariterque exinde, quod a temporum istorum scriptoribus saepissime spectacula *cruenta* dicuntur, colligi potest, Christianos ea abominatos esse ob crudelitatem, quam prodebat, et impium naturae humanae contemptum. Quae quidem Christianorum, ludos istos damnantium, voces hoc effecerunt, ut a Constantino vetarentur⁴⁶⁾ et, quum difficile sit tollere mores inveteratos, ab Honorio a. 404 prorsus abrogarentur⁴⁷⁾). Ac si quis diceret, Constantinium, non humanitate, sed superstitione motum, spectacula ista sustulisse, quippe quem multis, quae gessit ac suscepit, ingenium ferox et crudele prodidisse sciamus, fieri facile posse monerem, ut, qui cupiditatibus incensus aut timore suspensus crudelem sese praebet ac ferocem, metu excesso sedatisque cupiditatibus rectae rationis pracepta sequatur, et leges ferat haud exigua a iustitia et humanitate commendationem habentes. Quod si cogitaverimus, ludos istos religionis christianaee decretis plane repugnare, a Christianis reprehensos et ab iis demum imperatoribus sublatos esse, qui Christianorum sacra susceperant, vix dubitari potest, religionem christianam haud parum eo fecisse, ut, ab intelli-

46) v. *Euseb.* in Vita Constant. L. IV. c. 25.

47) v. *Prudent.* contra Symmach. II, 11. 21. et *Bachii Historiam Iurisprud.* Rom. edid. a Stockmanno p. 503. et 509.

tri quoque damnati, interposita legum auctoritate abrotur^{48).}

Penes omnes ferme gentes a religione christiana alienisque satis cultas, immanis foetuum abigendorum et immen exponendorum mos reperitur. Inter Graecos⁴⁹⁾ latimque inter Athenienses⁵⁰⁾ τον χυτρισμον seu το γυνα satis crebrum suis, multis ex signis colligitur. Erat Athenis pecuniae foeminarum genus (*εγχυτριαι* dicunt), quae exponendis infantibus adhibebantur, et saepe dum oum in comoediis graecis, tum in latinis Planti et itii, quarum argumenta e rebus Graecorum repetita omnis rei cardo circa filium filiamve vertitur, quae infans exposita frisset, a parentibus et cognatis agnosceretur. Nec Graeci, si a Thiebanis discesseris⁵²⁾, leges habent, quibus parentum aut levitati et temeritati, aut avaritia et crudelitati cantum iretur. Adeoque inter Lacedaemonis lege sancitum erat, ut infantes debiles ac deformes in etas abiicerentur⁵³⁾; atque inter Athenienses licuisse parenti, infantes eiusmodi exponere et enecare, exinde abile est, quod leges Solonis, teste *Sexto Empirico*⁵⁴⁾, mibus eadem in liberos iura tribuerunt, quae iis ex lege Romuli et XII tabularum concessa erant. Nam ex lege Romuli, quamquam iubebant cives omnem partum vivere ac, quae primogenitae essent, filias tollere, licuit tamen niti cum filias, quae deinceps nascentur, tum infantes los et monstrosos exponere aut enecare, si modo ostensi

Consentientem habeo, hac quidem in re, *Edwardum Ryan* in libro: *Geschichte der Wirkungen der verschiedenen Religionen auf die Sittlichkeit und Glückseligkeit des Menschengeschlechts*. Aus dem Engl. übersetzt von *Kinderwarter* p. 317 sq.

v. quae concessit *Bartels* in libro: *Ueber den Werth und die Wirkungen der Sittenlehre Jesu*. Th. II. p. 200—203:

v. *Petitum ad Leges Atticas* p. 144.

Ἐγχυτριαι μων; αἱ ἐξιθειδαι ἐν χυτραις τα βρεγη: v. Schol. ad Aristophanis *Vespas* v. 288.

) Hos legem habuisse, qua, ne quis infantem recens natum exponearet, prohibebatur, auctor est *Aelianus*; v. *Variar. Historiar.* L. II. c. 7.

) v. *Plutarchum in vita Lycurgi* cap. 16.

) v. *Hypothes. Pyrrhon.* L. III. p. 180.

essent quinque vicinis proximis atque illi exponendos esse censuissent⁵⁵). Quam Romuli legem in XII tabulis Decemvirorum auctoritate confirmatam esse, e Cicerone intelligitur⁵⁶). Atque in usu fuisse, mergere et exponere infantes debiles ac monstruos, uterque Seneca docet. „Nascuntur quidam, inquit Seneca pater⁵⁷), aliqua corporis parte multatati, infirmi et in nudam spem idonei, quos parentes sui abiiciunt magis, quam exponunt.“ Et apud Senecam filium⁵⁸) haec leguntur: „Portentosos foetus extinguimus, liberos quoque, si debiles monstruosique editi sunt, mergimus.“ Quamquam, quas commemoravi, leges, concedentes parentibus ius vitae et netis, satis inhumanae sunt et impium hominis contemptum produnt: mores tamen peiores legibus fuisse videntur. Nam admodum verosimile est, leges istas ita migratas esse a multis, ut non modo infirmi et portentosi, verum etiam infantes integri, quos parentes aut ob coniugis odium, aut ob malum omen, aut quamcunque demum ob caussam, alere et educare nollent, exponerentur. Quid interdum factum esse signis nonnullis hisque haud obscuris indicatur. Sic ipse Augustus ex nepte Iulia post damnationem editum infantem agnosci aliisque vetuit⁵⁹); et Suetonius, defuncto Germanico partus coniugum in doloris significance expositos esse, narrat⁶⁰). Pariterque Tacitus, ubi de rebus Indaeorum et Germanorum exponit⁶¹), apud neutrum horum populorum in usu esse dicit, numerum liberorum finire aut quemquam ex agnatis necare, hisque verbis innuere videtur, fieri a Romanis, quod barbari nefas iudicent. Neque inter Graecos tantum et Romanos, verum etiam inter Sinenses, cultissimam Asiae gentem, impius liborum exponendorum mos reperitur, ut ab iis traditum acce-

55) v. *Dionysium Halicarnass.* L. II. c. 15. p. 266. vol. I. ed. Reisk.

56) de Leg. L. III. c. 8.

57) v. Lib. V. Controv. 33.

58) v. de ira L. I. c. 15.

59) v. *Suetonium in Octavio* c. 65.

60) in *Calig.* c. 5.

61) v. *Histor.* L. V. c. 5. et de moribus German. cap. 19.

qui super itinera istuc fecerunt⁶²⁾). Quotidie in urbe stius (Peking) infantes exponuntur, neque exponere se prohibutum est, atque a ministris publicis quavis urbem peragantibus tolluntur, non ut alantur, verum inspectu hominum amoveantur, et semianimes in soleicti misere pereant. — Quamdiu incorrupti erant orum mores, nulla aut rara foeminarum, quae viscerim intulissent, exempla reperiuntur, quum morum tas gignere soleat et alere amorem sobolis et desiderio. Labentibus autem rebus Romanorum, quem luxurias libido in rempublicam invehementur, tanta insequutrum corruptio, ut multae foeminae, pertaesae molesta puerperii, quem in utero gerebant, foetum enecare abitarent⁶³⁾). Neque meretrices tantum, verum etiam simorum Romanorum coniuges crebro admodum foedegisse, et magnam huiusce criminis fuisse frequentiam, is scriptorum temporis istius locis intelligitur⁶⁴⁾). Dar quidem leges, mulieribus, quae visceribus suis viris sent, exilii poenam minitantes⁶⁵⁾), at non ideo eas esse, quod impium iudicatum esset, foetum enecare, e colligi potest, quod ad uxores tantummodo, nec ad erinebant, quae foetum extra matrimonium conceptum sent. Decretae erant poenae foeminis, quae partum non ob caudem commissam, sed ob iniuriam malitiam⁶⁶⁾). Quodque magis etiam miraberis, fuit adeo sophus, isque unus e celeberrimis, qui licere interdum et, foetum abigere. Aristoteles, qui in quaque civi- certum esse debere civium numerum ac definitum exi-

v. Barrow's Reise nach China Th. I. p. 204—212.

v. quae super motibus temporum istorum disputavit Meiners in der Geschichte des Verfalls der Sitten, der Wissenschaften und Sprache der Römer p. 95 sqq.

v. Juvenal. VI. 593 sqq. Senec. in Consol. ad Helviam c. 16. Ovid. Fast. I. 619 sqq. Sueton. in Domitian. v. 22. Minuc. Felix in Octav. c. 30.

) v. L. 8. D. ad L. Corn. de sicariis et L. 4. de extraord. poenis.

) v. quae super hac re monuit Bochmer in Meditat. ad Constit. crim. Carol. ad Art. 133. §. 5.

stimabat, εὐποτεισθαι δει, inquit⁶⁷⁾, την ἀραβλωσιν, περι hominum multitudo nimis augeatur. Ac quamquam fieri eam debere dicebat, antequam foetui sensus et vita inesset (πριν αισθησιν ἐγγενεσθαι και ζωην): tamen haecce eiusa sententia ita comparata est, ut cum decretis religionis christiana, tum placitis philosophorum nostrorum planissime repugnet.

Quod si cum moribus Graecorum et Romanorum hactenus enarratis hominum nostrorum mores comparaveris, facile, credo, animadvertes, eam temporum nostrorum esse felicitatem, ut, quod pretium vitae hominis tribuendum sit, rectius, quam olim factum est, intelligatur. Quamquam enim inter nos tres quoque foetus abiguntur et infantes exponuntur: hoc tamen nec ita crebro, ut inter Graecos et Romanos, factum esse intelleximus, nec ab iis fieri solet foeminis, quae nobiles et honestae haberi cupiunt. Meretrices tantummodo abigunt foetum, et infantes non facile exponuntur, nisi ab iis, quae non habent, quo, quem innuptae conceperunt, partum alant ac sustentent. Praeterea inter omnes nationes, Christi nomen professas, leges latae sunt, quibus, ne aut foetus abigatur aut partus exponatur, propositis poenis iisque sat gravibus prohibetur. Neque licet e legibus nationum christianarum infantes debiles et infirmos abiicere: monstrantur tantummodo capite et facie humana carentia, nec cantrur. Ac, quod primo loco commemorare debebam, loca publica habemus infantibus, qui expositi sint, alendis educandisque idonea; quibus, quantum scio, Graeci atque Romani prorsus caruerint: Londini, Parisiis, Lisbonae, Moscoviae, Venetiis, atque in omnibus ferme frequentioribus Europae urbibus loca eiusmodi, egregia pietatis et humanitatis monumenta, reperiuntur.

In efficienda, quam factam esse dixi, morum mutatione religionis christiana non ultimas fuisse partes, admodum verosimile est. Num leges, quibus partum exponi poenis propositis vetabatur, ante tempora christiana, an ab iis dum imperatoribus latae sint, qui Christi nomen profess-

quaestio est, agitata illa inter iureconsultos doctissimi cui componendas memet imparem sentio. *Gerhard Noodt*⁶⁸⁾ a christianis demum imperatoribus leges, s liberos exponi vetaretur, latas esse defendit; *Cornelis van Bynkershoek*⁶⁹⁾ autem, contraria amissis sententiam, leges eiusmodi iamjam inde a tempore ni, Hadriani et Antonini Pii prodiisse existimavit. Nos, quae uterque hac de re disputavit, fuisse concedimus. Severi temporibus iureconsultos, qui partus expositione vehementer improbarant⁷⁰⁾, adeoque legem Cornelie sicariis, et legem Ponipeiam de parricidiis ad infantes errent, ac prodiisse edicta imperatorum, quibus, foebigi, vetabatur: ildem vero Constantium primum existimamus, qui iuberet, ut infantes egenorum publicis alerentur⁷¹⁾, ne parentes penuria et egestate cinua indignum impellerentur; ac Valentianum, Vam et Gratianum primos leges tulisse, quibus, qui partum suisset, capitali supplicio dignus declararetur⁷²⁾. Ac rem christianam effecisse, ut leges istae darentur, et paroxpositio ab intelligentiō quoque pro criminē nefando retur, vix dubitari potest, quum non modo decreta eius.

v. librum eius, qui inscribitur: *Iulius Paulus seu de partus expositione et nece apud veteres*, in *Opp.* (L. R. 1724.) p. 567 sqq. et eiusd. Amicam Responseionem ad difficultates *Iulio Paulo motas*, a Cornelio van Bynkershoek l. l. p. 591 sqq.

v. Opusculum eius de iure occidendi, vendendi et exponendi liberos apud veter. Romanos, insert. Opusc. ed. Conradi. Hala 1729. Pertinet hoc potissimum *Iulius Paulus*, qui Severi temporibus floruit. Fragmentum libri eius de Sententiis reperitur l. 4., Digest. de agnoscendis et alendis libris, atque ita sese habet: Necare videtur non tantum is, qui partum perfocat, sed et is, qui abilicit et qui almonia denegat, et is, qui publicis locis misericordiae causa exponit, quam ipse non habet.

Reperitur haec lex in Cod. Theodos. L. XI. tit. 27. tom. IV. p. 188. ed. Gothofredi, et ita se habet: Aereis tabulis, vel cerussatis, aut linteis mappis, scripta per omnes civitates Italiae proponatur lex, quae parentum manus a parricidio arrebat votumque veritat in melius: officiumque tuum haec cura perstringat, ut, si quis parent adferat subolem, quam pro paupertate educare non posset, nec in alienis, nec in veste impetranda tardetur, cum educatio nascentis infantiae moras ferre non possit: ad quam rem et fiscum nostrum et rem privatam indiscreta iussimus praebere obsequia.

l) v. de his legibus *Gerhardi Noodt Iuliu Paulum*, cap. 6. p. 575 sqq.

adducant hominem ad agnoscendum, quod vitae debetur, pretium, verum etiam impietatem parentum, qui aut foetum abegissent, aut infantes expostuissent, a Christianis priorum temporum, vehementer improbatam esse, ex ipsis eorum scriptis intelligatur. *Iustinus Martyr*, ubi de moribus Christianorum exponit, ἡμεῖς, inquit⁷³⁾, ἐπιθετα γεννησαντες τοντούς εἶναι δεδιδόμεθα *Athenagoras*⁷⁴⁾, *Tertullianus*⁷⁵⁾, et *Minucius Felix*⁷⁶⁾ foetu abigendo homicidium committi dicunt; et *Lactantius*: si quis, ait⁷⁷⁾, liberos ob pauperiem non poterit educare, satius est, ut se ab uxoris congressione contineat, quam sceleratis manibus *Dei opera* corrumpat. Quod quum omnium temporum Christiani docerent et inculcarent, accederetque philosophia, humanitatem commendans, factum est, ut nefas esse intelligeretur, partum exponere et foetum abigere; utque leges, criminum istorum reis poenas minitantes, ubique locorum promulgarentur, et hospitia excipiendis alendisque, qui expositi essent, infantibus idonea cum publicis, tum privatis sumtibus conderentur.

Multa praeterea commemorare possem, quibus Graeci et Romani, cultissimae antiquitatis nationes, sese ignorasse significarunt, quantum vitae hominis pretium debeatur. *Lacadaemonum κρυπτα*⁷⁸⁾, lex Romanorum, qua, domino occiso, omnis familia, quae sub eodem tecto mansitaverat, ad supplicium agi iubebatur⁷⁹⁾, et impius dominorum mos,

73) *Apolog* I. c. 36.

74) v. *Legat. pro Christ.* p. 38.

75) v. *Apologet.* c. 9. ubi haec leguntur: Nobis vero homicidio semel interdicto, etiam conceptum utero, dum adhuc sanguis in hominem deliberatur, dissolvere non licet. Homicidii festinatio est, prohibere nasci, nec refert, natam quis eripiat animam, an nascentem disturbet. *Homo est et qui est futurus.* coll. ad *Nat.* L. I. c. 15.

76) v. *Octav.* c. 30. Sunt, inquit, quae in ipsis visceribus, medicamentis epotis, originem futuri hominis extinguant et parricidium faciant, antequam pariant.

77) in *Institut.* div. L. VI. c. 20.

78) v. *Manso in libro: Sparta. Ein Versuch zur Aufklärung der Geschichte und Verfassung dieses Staats.* B: I. Th. II. p. 135 sqq.

79) Qui historiam huius legis cognoscere cupit, adeat *Bachii Histori jurisprud.* Rom. ed. Stockm. p. 341 sqq. et eiusdem. *D. Trajanus*

vos aegrotos, quos alere nollent, exponere sole-
), immanem prodit crudelitatem, et non potest non-
no spretae a nationibus istis naturae humanae satis-
to haberi. Quodque magis etiam miraberis, fuerunt
philosophi, qui, quod pretium vitae hominis habendum
iurarent. Sic *Hæcato*, philosophus graecus, Cice-
ste ¹¹), quaesivit, si viro bono in mari iactura facien-
t, equine pretiosi potius iacturam faceret, an servi li-
uam movere quaestionem ab omnibus nostris impium
manum iudicaretur. Nolo autem exemplis, quorum
ta in sententiae mense testimoniū commēmorare pos-
narrandis diutius immorari, quum, quod volo, hac
ictis satis, credo, demonstretar. Veniendum est po-
id, quod loco secundo postinus, docendūque, re-
m christianam declaranda hominis dignitate effecisse,
itus, nisi prorsus abrogaretur, certe mitigaretur, et ab
gentiori quoque, ea homine indigna, damnaretur.

Qui satis honorifice de natura hominis sentit, qui cum
e et libertate praeditum eamque ob caussam ab ipso
is in terris collocatum esse novit, ut rerum suarum in-
ita quam laetissima capiat, quique non ad singulos tan-
verum ad omnes omnino homines pertinere intellexit,
naturam nostram ornat, dignitatem: is non potest non
lutein abominari, quippe quae hominem sui iuris et ar-
esse non sinit, eum impedit, quo minus mentem et ani-
colat et exornet, ac quos pares genuerat natura, ita
res efficit, ut, quas alter sibi intulisset iniurias, alter
teneatur inultas. Quae quum ita sint, facile intelligi-
servitatem, ceu homine indignam, vehementer impro-

seu de Legg. Traiani Commentar. p. 123 sqq. Exemplum, quo do-
ceri potest, legem istam multis hominibus interitum attulisse, habes
in Taciti Annal. L. XIV. c. 42—46. eamque ne intelligentioribus
quidem displicuisse, exinde colligitur, quod Ulpianus L. I. D. de
Sc. Silan. nullam domum tutam esse posse dicit, nisi periculo ca-
pitii sui castodiam dominis, tam a domesticis, quam ab extraneis,
praestare servi cogantur.

) v. Suetonium in vita Claudi c. 25.

) de Off. L. III. c. 23.

bandam esse e religionis christiana decretis, quae ita comparata essa demonstravi, ut homines ad agnoscendam naturae suae dignitatem adducant. Ac quum hanc ipsam religionem, late admodum diffusam, magnam in regundis hominum animis vim habuisse sciamus; admodum verosimile est, decreta eius ac praescepta tantum valuisse, ut servitus, nisi abrogaretur prorsus, certe mitigaretur et ab intelligentiori quoque vehementer improbaretur.

Qui in scriptis rebus Graecorum, et Romanorum versatus est, novit, servorum, dure ac severè habitorum, cum apud hos, tum apud illos magnum admodum fuisse numerum. Athenienses 400,000, Coriathii et Aeginenses plures adeo habuisse dicuntur servos⁸²⁾; atque inter Romanos numerus eorum tantus erat, ut censum ingenuorum aequaret⁸³⁾. Erat autem conditio servorum, si ab iis discesseris, quo Athenienses alebant⁸⁴⁾, tam dura et molestia ut, eos non hominum, sed pecudum loco habitos esse, facile intelligatur. Notum est, quae fuerit Spartanorum in servos, qui Helota dicuntur, crudelitas, quaeque dominorum iniuriae ferenda iis fuerint inultae. Nihil delinquentes saevis adficiabantur verberibus, ut, sese servos esse, inteligerent, et haud paucorum, aut iubentibus, qui magistratum capessiverant, Ephoris, aut a iuvenibus Spartanis, qui bellis et caedibus dele-

82) Memorat hoc de servis Atheniensium *Athenaeus Deipnos*. p. 27. *Hume (v. Essay on the Populosity of ancient nations T. I. P. I. p. 459.)*. Athenaeum errasse, et 40,000 tantum servos in terris Atticis vixisse defendit. At idem Athenaei confirmatum iverunt *Wallace* in *Dissertation on the number of Mankind, tam Itenem in libro: Geschichte und Zustand der Sklaverei und Leibeigenschaft in Griechenland* p. 68 sqq.

83) v. *Krause* Geschichte der wichtigsten Begebenheiten des heutigen Europa B. I. p. 41. et *Ioachimi Potgiesseri* Commentar. iuris Germanici de statu servorum, in Prolegom. §. 36. p. 43. Scriptor romani multos commemorant dominos, qui examinae greges, legio et agmina servorum habuissent; quod ubi cogitaverimus, quaeque apud *Senecum de clement.* L. I. c. 24, de tranqui amicn. c. 8. et ap *Iuvenalem* lli. 140. leguntur, insperatum, non dubium esse potest quin servorum numerus tantus fuerit, quantum eum fuisse dixi.

84) Athenienses satis benignos erga servos fuisse, ex iis intelligitur quae apud *Xenophonem de Republ. Atheniens.* cap. 1. §. 10 sc. p. 53—56. ed. *Zeun*, leguntur. Cf. *Dorville* ad *Charit.* p. 62. *Athenaeus Deipnos*. p. 266.

lebant, misere interimebantur ⁸⁵). Quaeque irritanos, eadem ferme inter Romanos servbrum erat. Penes dominum erat ius vitae et necis ad Augusti tempora nullis legibus temperatum, quo dominos ita sos esse, ut delicta vel levissima, velut cibam adurere, everttere, crystallinum frangere, dicto tardius a fuisse, cruce aliisque suppliciis punirent, multis mae Vedii Pollionis ⁸⁶) exemplo doceri potest. Existi Romani, servos non personarum, sed rerum tantummodo habendos esse; et hinc factum est, ut domini quae*di* in mancipia licere arbitrarentur, nec saevitiae eo crudelitati legibus cautum iretur ⁸⁷). Fuerunt qui philosophi, qui clementiam erga servos commendarent, in mancipio cogitandum esse dicerent, non quantum spune pati posset, sed quantum permitteret aequi natura ⁸⁸); sed nullus, nec Graecus neque Romanus, in equidem scio, improbabit servitutem, ceu homine am, eamque tollendam esse iis rationibus demonstrare a nostris philosophis commemorantur.

Pariterque inter Germanos, Persas aliasque antiquitates servorum conditio admodum iniqua erat. Ger- licet leniores quam Romani erga servos essent, tamen, to teste ⁸⁹), ius vitae et necis in eos exeruerunt, que Persis concessum fuisse, ex *Ammiana Marcel-*⁹⁰) intelligitur. Ubi autem leges ita servos negligunt,

le Helotis legendus est Reitemeier l. l. p. 132 sqq. Manso in libro : parta. Ein Versuch zur Aufklärung der Geschichte und Verfas- sung dieses Staats. B. l. Th. II. p. 185 sqq. et Huyne in Communi- catione: E quibus terris mancipia in Graecorum et Romanorum for- drecta fuerint; in Opusc. academ. vol. IV. p. 120 sqq.

i. Seneca de ira L. III. c. 40.

Qui plura de misera servorum Romanorum conditione legere velit, adeat Joachimi Potgiesseri Commentar. de statu servorum in Prolegom. §. 43—46. p. 51 sqq., L. Pignorti Commentar. de servis in Utriusque Thesauri Antiquitatum Romanarum Graecarumque novis supplementis, congest. a lo. Polene, vol. III. p. 1138 sqq. et Callia- chium in Dissert. de suppliciis servorum, ibid. p. 348 sqq.

Huc pertinet Cicero de Off. L. I. c. 13. et Seneca de Clem. L. I. c. 18. et Epist. 47.

de moribus Germ. cap. 25.

i. L. XXIII. p. 260. ed. Paris. prim.

ut vitae adeo et necis arbitrium penes dominos esse sinant, conditio eorum non potest non dura esse et iniqua.

Num religio christiana ficerit ad minuendam mitigandamque servitutem necne, quaestio est, quae virorum doctorum ingenia diu multumque exercuit. Fuerunt quidem nonnulli, qui eam, hac quidem in re, nihil effecisse censerent⁹¹⁾; plurimi autem, inter quos *Potgiesserus*⁹²⁾ et *Rabertsonus*⁹³⁾ primo loco ponendi sunt, contrariam amplexi sententiam, minutam mitigatamque servitutem magna ex parte religioni christianaee deberi, non contempnendis argumentis docuerunt⁹⁴⁾). Pensitatis, quas utrinque allatas vi di, rationibus, admodum verosimile iudicavi, religionis christianaee, hac quidem in re, non ultimas partes fuisse, quamquam idem intellexi, aliis quoque caussis, nominatimque uribus conditis et auctis, haud parum tribuendum esse.

Fecit autem religio christiana cum ad minuendum servorum numerum, tum ad coercendam domitorum potestatem. Ac quamquam multi, mera ducti superstitione, pro redemtione animae servos manu miserunt⁹⁵⁾: alii tamen aliquisque aptioribus moti rationibus libertatem suis concessi evidentur. Nonnulli certe eoram, qui homines ad servos minuendos hortarentur, aptioribus argumentis usi sunt. Sic *Gregorius Magnus*, Pontifex Romanus, Montanus et Thomam servili nexu absolvens, haec fere stripsit: „Cū redemtor noster, totius conditor naturae, ad hoc propiti

- 91) Inter hos omnium maxime referendus est *Raynal*, v. eius *Histoire philosophique et politique des établissemens des Européens dans deux Indes* tom. I. p. 26 sqq.
- 92) v. *Commentarios iuris germanici de statu servorum*, L. IV. c. p. 666 sqq.
- 93) v. *Geschichte Kaiser Karl V.* Th. I. p. 435—448.
- 94) Huc pertinent: *Tyge Rothe* in libro: *Die Wirkung des Christthums auf den Zustand der Völker in Europa.* Th. I. p. 248—*Ryan* in libro: *Geschichte der Wirkungen der verschiedenen Religionen auf die Sittlichkeit und Glückseligkeit des Menschengeschlechtes* Uebersetzt von *Kindervater*, p. 310 sqq. et *Lage* in den Predigten über den Einfluss der christlichen Religion auf die Glückseligkeit der bürgerlichen Gesellschaft.
- 95) v. quae hac de re cum *Robertsonus* l. l. p. 438. 439. tum *giesserus* l. l. L. IV. c. 42. §. 5. p. 751 sqq. monuerunt.

umanam carnem voluerit assumere, ut divinitatis saepe direpto, quo tenebamur captivi, vinculo, pristinae estitueret libertati: salubriter agitur, si homines, quos ratio liberos natura protulit, et ius gentium iugo substitutis, in ea, qua nati fuerunt, manumittentis libertate reddantur⁹⁶⁾).“ Et *Smaragdus*, Abbas, in legia ad Ludovicum Pium capite trigesimo: „Vere, obediens debet homo Deo et eius praceptis, in quan- telle possibilitatem dederit obediens. Et inter alia prae- salutaria et opera recta propter nimiam charitatem quisque liberos debet dimittere servos, considerans, non illi eos natura subegit, sed culpa, conditione enim liter creati sumus, sed alii aliis culpa subacti. Honori- rgo, Iustissime ac Piissime Rex, pro omnibus Deum, quia, ut scriptum est, pro omnibus honorificavit te, in servis tibi subactis siue in divitiis tibi concessis, ex liberos faciendo, et ex istis eleemosynas tribuendo⁹⁷⁾).“ quidem hortationes, ab argumentis haud ineptis du- vi sua non prorsus caruisse, admodum credibile est. — terea religio christiana effecit, ut inter varias gentes prima servorum disciplina mitigaretur, nominatimque, minis ius vitae ac neq; adimeretur. Quae inter Roma- ab Augusto, Hadriano et Antonino Pio decreta erant et ita ad coercendam dominorum potestatem⁹⁸⁾, a Con- ino eiusque successoribus aucta sunt et confirmata⁹⁹⁾. terque in legibus variarum Germaniae gentium, quas, eptis demum Christianorum sacris, latas esse scimus, a huc pertinentia reperiuntur. Sic leges ecclesiasticae les, in servis admissas, ulciscerentur, dum dominis, fa- mis eiusmodi reis, censuram aliquot annorum dicta-¹⁰⁰⁾; sic, e legibus Longobardarum, dominus, qui con-

v. L. V. Ep. 12.

apud Dacherium, tom. V. Spicileg. p. 51.

) v. quae colligit Polgiesserus l. l. in Prolegom. §. 47. p. 56. 57.

) v. L. un. C. de. emend. Serv. coll. *Libania* in Orat. de servitute p. 651. Opp. tom. II. ex ed. Morel.

) Docet hoc cap. V. Concilii Illiberitani, ubi haec leguntur: Si quae foemina, furore zali accensa, flagellis verberaverit ancilam ita, t.

iugem servi sui comprésserat, cum servi tum ancillae iacturam faciebat¹⁰¹), et apud Anglosaxones servus, die dominica iussu domini opus servile exercens, manumittendus erat¹⁰²). Carolidarum aevo ita mitigata est servorum disciplina, ut servus et ancilla, quibus dominus oculum aut dentem iniuria excussisset, in solatium accepti vulneris libertate donarentur¹⁰³). Neque inter Germanos tantum, verum etiam inter alias gentes, nominatimque inter Suecos¹⁰⁴), Prussos et Lithuaniae¹⁰⁵); qui dure admodum servos habere soliti fuerant, suscepta religione christiana minutam mitigatamque esse servitutem, viri harum rerum periti iudicaverunt.

Quodsi vero hactenus disputata idoneis harum rerum arbitris non satis probentur: nemo tamen facile negabit, religionem christianam effecisse, ut servitus, Graecis et Romanis haudquaquam improbata, a multis admodum nostrorum temporum hominibus vehementer damnetur. Supra monitum est, Graecos et Romanos, adeoque celeberrimos eorum philosophos, locum de servitute neglexisse, nec ullum fuisse qui eam, utpote indignam homine, tollendam esse demonstrasset. E nationibus autem, Christi nomen professis, sa multi iisque non contempnendi prodierunt scriptores, qui, hominem impediri servitute, quo minus mentem et animum colat, et consilio, quo creatus et his in terris collocatus es-

infra tertium diem animam cum cruciatu effundat, et quod incertum, an casu, an voluntate occiderit: si voluntate, post septem annos, si casu, per quinquennii tempora, acta legitima poenitentia, communione placuit abstinere (aut quae senior esse videtur lectio acta legitima poenitentia ad communionem admitti placet), v. Collectionem antiquam Canonum, cap. CII. tom. IX. Spicileg. Dache p. 74. quem locum *Potgiesserus* l. 1. L. III. c. 6. p. 630. 631. citavit. Pariterque in Capitulari Ludovici Pii et Lotharis cap. XX. haec leguntur: Si quis servum proprium sine conscientia iudicoccidet, excommunicatione vel poenitentia biennii reatum sanguinis emendabit, v. *Potgiess.* l. 1.

101) v. Leg. Longobard. L. I. Tit. XXXIII. §. IV.

102) Leges Inae Regis cap. III. apud *Wilkins* in Legg. *Anglosaxon.*

103) Loca huc pertinentia laudavit *Potgiesserus* l. 1. L. IV. cap. 9. p. 738.

104) v. praeter scriptores a *Potgiessero* l. 1. L. I. cap. 3. §. 59. p. 1 laudatos, *Friedrich Rühs Geschichte Schwedens*, Th. I. p. 136.

105) v. *Potgiesserus* l. 1. L. III. cap. 6. §. 5. p. 632. 633.

at, demonstrarent, omnium hominum eamdem esse eademque iura monerent, et his aliisque usi rationores suos ad tollendam servitutem hortarentur. Et unum est, ut intelligentiores quique temporum nostros nines servitutem damnarent, de ingo, Afris impo- heinenter conquererentur, et ex animo optarent, ut, hunc usque diem in terris nostris supersunt servitutiae, prorsus amoverentur. Atque eam esse religio- stianae naturam, ut sectatores suos ad damnandam et lam, quaeque aboleri non potest, mitigandam ser- adducat, *Quakerorum* exemplo docet. Quake- uminis decreta religionis christianaee ac paecepta alte , et magnam admodum vim in regundis eorum ani- ere, nemo facile negabit, qui mores eorum et insti- ilo accuratius novit. Ex eademque Quakerorum fa- t multi prodierunt, *Foxus*, *Burlingius*, *Wooll- is*, *Benezetus*¹⁰⁶), alii, qui turpem venaliciariam inter damnarent, dominos ad tollendam servitutem ntur, scholas erudiendi servorum pueris idoneas ent, et servos, quacunque demum possent ratione, ab dominorum defenderent¹⁰⁷).

Iuae delecta sectatores religionis christianaee ad impro- 1 damnandamque servitutem adduxerunt, eadem, si ideo, effecerunt, ut, omnes omnino homines erudien- ad vitae cultum adducendos esse, intelligentiores qui- lerent. Nam qui esse homines novit naturas ideo ab eo creatas hisque in terris collocatas, ut ad maiorem perfectionem adducantur, et vitae post mortem spe- praeparentur, non potest non intelligere, conceden- sse omnibus ac singulis mentis animique colendi op- uitatem. Quod quum sapientiores quique Christiani vi-

ter varios libros, quos servorum Americanorum caussa scripsit, emoratu dignissimus est, qui ita inscribitur: A short Representa- on of the calamitous State of the enslaved Negroes in the British Ominions. Philadelph. 1766. 8.

ectu digna sunt, quae de Quakeris, servorum rebus bene consu- ntibus, narravit Brissot von Warville in libro: Neue Reise durch ie vereinigten Staaten von Nord-Amerika im J. 1788. Th. II.

derent, cum de erudiendis inferiorum ordinum hominibus, tum de gentibus feris ac barbaris ad vitae cultum adducendis cogitarunt, eamdemque ob caussam multa suscepserunt atque instituerunt, quae apud Graecos et Romanos, cultissimas antiquitatis nationes, frustra quaeruntur.

Quorum magna est in terris nostris agricolarum et opificum eorumque ingenuorum frequentia, eorum inter Graecos et Romanos admodum exiguis numerus erat, quum et agris colendis et exercendis artibus sellulariis servi adhiberentur. De servis autem erudiendis et ad vitae cultum adducendis nec Graecos, neque Romanos magnopere laborasse, exinde colligitur, quod nusquam, quantum equidem scio, aut scholae, aut alia eiusmodi instituta, iis erudiendis idonea, commemorantur. Erant quidem inter servos anagnostas et paedagogi, quos a literis non alienos fuisse scimus. Reliquos autem servos, quorum multo maior numerus erat, maximeque eos, qui in metallis et ergastulis detinebantur, domini ita neglexerunt, ut non possent ad vitae morumque cultum accedere. Pariterque de reliquis inferiorum ordinum hominibus erudiendis et ad vitae cultum adducendis non magnopere laboratum est. Nec scholae patebant, ad quas pueri opificum deducerentur, nec doctores publici constituti erant qui populo religionis decreta et morum praecepta exparent. Sacerdotes non decebant populum, sed ritus sacri administrabant, atque ad scholas philosophorum non nisi huius ditiones et altiori loco positi deducebantur. Et maxima hominum pars, a magistratibus et dominis neglecta, ne iis quidem imbuiebatur morum praeceptis et religionis decretis, quae prima humanitatis elementa iudicantur.

At alia est eaque longe melior rerum nostrarum ratio. Intelligentiores quique reges et magistratus christiani operi dederunt, ut omnes omnium ordinum homines ad vitae cultum adducerentur, et caverunt, ne quisquam religionis christiana decreta et praecepta ignoraret. Ubique locorum sculae conditae sunt, in quibus ea certe traduntur, quae ne ignorare debet; neque usquam inter nationes, Christi men professas, doctores publici desiderantur, qui populo

igionis christianaæ et morum praecepta exponere

que vero in eo acquieverunt Christiani, ut de eru-
nferiorum ordinum hominibus cogitarent, verum
eram dederunt, ut gentes ferae et barbaræ, quas a
et Romanis prorsus neglectas esse scimus, ad vitae
ie cultum adducerentur. Ac quamquam facile con-
perstitutioni, avaritiae et regnandi cupiditati partem
iguam missionum, quas dicunt, tribuendam esse,
en persuasum habeo, sat multos, honestis ductos ra-
itinera ad gentes barbaras suscepisse, eorumque
dorum auctores fuisse. Angli potissimum, qui so-
propagandæ religionis christianaæ caussa eamque
brem condiderunt ¹⁰⁸), nominatimque Dissentien-
lonconformistæ ¹⁰⁹), Dani, qui et ipsi auctore Fri-
V. societatem eiusmodi instituerunt ¹¹⁰), et fratres
ci, qui multarum missionum auctores fuerunt ¹¹¹),
spe, nec regnandi cupiditate ducti misisse videntur
ini pœcones ad gentes feras et a vitae cultu alienas.
runt multi certe eorum, qui aut ipsi nationes barba-
runt, aut itinerum istuc faciendorum auctores fue-
ationes istas non spernendas et negligendas, verum
ionem christianam et humanitatem adducendas esse,
homo creatus est, consilio satisfaciant. Etenim qui
ae hominem ornat, dignitatem, non potest non aegre
tegras nationes a vitae morumque cultu abhorrire,
imo optare debet, ut ubique locorum feritatis et bar-
eliquiae tollantur, omnesque homines, quo creati a
his in terris collocati sunt, consilium teneant. Nullus
quantum equidem scio, nec Graecus, neque Romanus

Mosheim's Kirchengeschichte B. V. p. 132 sqq.

librum eund. B. IV. p. 41. B. V. p. 136.

Schlegel's Kirchengeschichte des achtzehnten Jahrhunderts. B. III.
theil. I. p. 442 sqq.

librum eund. B. I. p. 205—219. et de singulis missionibus; Ol-
dorp's Geschichte der Mission der evangelischen Brüder auf den
malibischen Inseln St. Thomas, St. Croix und St. Jean, Barby 1777.
David Cranz Historie vom Grönland und besonders der Mission
evangelischen Brüdergemeine. 1765.

ideo gentes feras et barbaras adiit, ut eas, tradendis morum praeceptis et literarum elementis, ad vitae morumque cultum adduceret.

Restat, ut, quod ultimo loco posuimus, paucis persequamur, ac religionem christianam fecisse doceamus ad minuenda vitia nonnulla et scelera, quae naturae nostrae dignitati quam maxime repugnare iudicantur. Novi quidem omnem super hac re disputationem lubricam esse atque ancipitem nec, quod volo, ita demonstrari posse, ut nullus dubitatione locus supersit. Nihilominus admodum credibile est, minutam esse inter nationes, Christi nomen professas, crudelitatem et saevitiam, fastum et superbiam ac turpem libidinem idque ipsum cum alias caussas, tum religionem christianam effecisse.

Qui diu multumque in scrutandis rebus Graecorum e Romanorum versati sunt, moribus eorum et institutis haec obscura crudelitatis et saevitiae signa impressa esse iudicantur¹¹²⁾; idque ipsum cum ex. iis, quae supra monita sunt aliunde intelligitur. Bella atrociter gesta, poenae servidelinquentibus decretae, nominatimque poena crucis, ad eum convivia Romanorum, quae haud raro sanguine gladiorum decertantium conspergebantur¹¹³⁾, aliaque multa in piam saevitiam produnt et crudelitatem; ac nemo facile si ira et indignatione res ab imperatoribus romanis gestas cognoscet. Non ignoro, a Christianis quoque, medio potissimum aevo, multa atrociter et crudeliter gesta esse: idem vero ergo, institui commode comparationem inter Graecos et Romanos, atque inter nationes feras et barbaras, quas Germanos, Prussos, Suecos, Danos etc. medio aevo fuisse sciunt. Cum Graecis et Romanis, cultissimis antiquitatis gentibus non nisi quae hodie sunt Europae nationes commode possunt componi. Qua instituta comparatione non eam inter homi-

112) Cf. quae monuit F. V. Reinhard in libro: Versuch über den P. welchen der Stifter der christlichen Religion zum Besten der Menschen entwarf, p. 233. ed. 4.

113) v. Iusti Lipsii Saturnalium Sermonum Libros duo, qui de gladiis. L. I. c. 6. p. 489. 490. tom. III. Opp.

esse intellexi bellorum atrocitatem, poenarum severit singulorum crudelitatem, quam olim fuisse histot. Nostri homines parcunt victis, iisque nec vitam, tatem eripiunt, caute admodum et circumspecte in idis poenis versantur, mitigant eas, quantum fieri adeoque eorum salutem curant, qui gravissimorum n rei habentur, neque ullum facile Neronem inter centiorum temporum deprehendes¹¹⁴). — Quemn crudelitas et saevitia, ita fastus quoque et superbia, Christianorum sacris, imminuta est. Cum imperatōni, tum Califae aliisque Orientis reges insolentem m prodiderunt, cives altis superciliis contemserunt, honores sibi vindicarunt, nec secus sese gesserunt, ac iam excessissent conditionem. Pariterque homines alio positi nominatimque domini, animum, fastu et suinflatum, multis modis significarunt. Romani indecorarunt, cum servis vocem consociare, et non nisi natibus, sibilis et digitorum crepitū servos arcessere¹¹⁵). Tanta autem inter homines nostros non facile re-superbia, eamque eo potissimum imminutā esse ex-quod regibus et dominis satis crebro inculcabatur, omnium hominum esse naturam, quodque cives ac naturae suae dignitatem cogitantes, cavebant, ne, quae occupare solet regum ac dominorum animos, super-irpi alerent adulacione. — Denique religio christiana, iturae nostrae dignitatem declararet, effecisse videtur, is libido minueretur. Notum est, inter Graecos non multos fuisse paedicones, verum etiam ne turpe quidem um esse, pueros paedicare. Quid quod fuerunt legis-, cavendum esse existimantes, ne civium numerus ni-geretur, qai flagitii istius reis nullas poenas decerne-¹¹⁶). Magnam vero fuisse huiusc flagitii inter Roma-

¹¹⁴ Wenck zu Gibbons Geschichte des Verfalls des römischen Reichs. h. I. p. 166.

¹¹⁵ Potgiesserus l. 1. Prolegom. §. 53. p. 53.

¹¹⁶ Aristoteles de Republ. L. II. c. 8. p. 212. et Plato de Leg. L. I. l. 28. ed. Bipont.

nos frequentiam, exinde colligitur, quod Romae non modo foeminae, verum etiam mares in promptu erant, qui Venerem mercenariam exercerent; et Alexander Severus, quem operam dedisse scimus emendandis civium moribus, non tollere audebat tantam turpitudinem¹¹⁷⁾). Quamquam non ea est inter homines nostros morum integritas, ut nec hoc neque alia eiusmodi flagitia usquam reperiantur: tamen ab omnibus, qui probi et honesti dici haberique cupiunt, turpe iudicatur, pueros paedicare, et inter omnes Europae nationes reis eiusmodi flagitiorum poenae decretae sunt; atque admodum credibile est, cum turpitudinis notam hisce flagitiis inustam, tum poenarum, iis decretarum, metum haud paucos ab iis committendis avocasse.

Haec habui, quae de dignitate hominis, per religionem christianam adserita et declarata, disputarem. Quodsi idoneum harum rerum arbitris effecisse videor, religionem christianam, dum homines ad agnoscendam naturae suaे dignitatem adduceret, rebus eorum egregie consuluissé, operaे et temporis, in persequendo hocce argumento consumti, nunquam me poenitebit, quum id ipsum non possit non hanc vim habere, ut religioni christianaе ab intelligentiori quoque homino suus habeatur.

117) v. Lampridium in Alex. c. 24.

III.

SACRIS PUBLICIS AB ECCLESIA VETERE STUDIOSE CULTIS.

quilibet ea potissimum soleat meditari, quae ipsum attingunt et crebrius animo ipsius obversantur, nos, scrutanda rerum christianarum memoria delectamur, per numero veterem et recentiorem contemplati sumus am, ut unam cum altera compararemus. Quod saepe lverteramus, historiam tum demum dici posse optitiae magistram, quam idoneam variorum temporum ere docet comparationem, id, veteris ecclesiae decessis et instituta cum placitis, moribus et forma recentiores ecclesiae conferentes denuo intelleximus. Ac quum figurari possimus, esse non paucos, qui eadem rerum christianarum meditatione delectentur, placet aliquam institutionem veteris ecclesiae partem enarrare et disserere pauca ris publicis ab ecclesia vetere studiose cultis. Ut enim nimum adverteremus, causa fuit ipsa nostrorum temporis ratio. Nam quo magis refrixisse videmus rerum sacram morem et desiderium, quo plures inter homines non reperiuntur, qui recedere a sacrorum communione haud escant, quoque saepius in templo, quae desolata, et in quae desertae dici queant, incidimus: eo magis et consequo haec suscipitur scriptio, et temporum nostrorum rationibus consentaneum iudicavimus, quam studiose sacra puma veteribus Christianis culta fuerint, docere et caussas gionis, cultu eorum probatae, enumerare.

Veteres autem Christianos, i. e. Christianos ante Constantini tempora, sacra publica admodum studiose coluisse, docent primum cura et solertia, quam in condendis iis et augendis posuerunt; deinde religio et verecundia, qua ea observarunt; porro constantia eorum, qua nec molestiis, nec periculis a Deo et Christo publice adorando arceri potuerunt; denique desiderium revertendi ad fratrum conventus, in iis animadvertisendum Christianis, qui abesse iussi fuerant ab ecclesiae communione. De quibus singulis deinceps dicetur.

Christo rebus humanis exempto, crebro convenire solebant Apostoli eorumque amici nunc in templo, nunc in aedibus privatis, sacra consueta facturi (v. Luc. 24, 53. Act. 14.). Fieri non potuit, quin Apostoli sese in his ipsis conventibus, recolenda rerum a Christo gestarum memoria, mutu consolarentur, magistri voluntati obsequentes coenam s. celebrarent, et forsitan eo iam tempore Dominum, in coelum sublatum, divinae maiestatis participem, et brevi, angelorum chorus stipatum, ad solemnum regni Messiani inaugurationem reversurum, precibus venerarentur. Paulo post sectatores Christi, remoti a synagogae communione (facti ἀποστυγγόν in peculiarem coiverunt societatem, quaeque hoc modo prima orta est ecclesia Hieroselymitana, habere coepit sacra peculia, formata quidem ad synagogae similitudinem, diversa tamen a sacris Iudeorum. Apostolis dehinc ad exter profectis, ubi coetus christiani, ibi etiam sacra christiana condita sunt, quod partim ex Actis, partim ex Epistolis Pauli et reliquorum Apostolorum intelligitur. Nam saepius praecipiunt Apostoli, in primis Paulus, de modo et ratione, quae sacra ecclesiae agenda sint, commemorant Episcopos et Presbyteros, quibus cura sacerorum demandata fuerit, conqueruntur de hominum nonnullorum, qui a fratribus conventibus abhorruerint, negligentia, atque lectores suos hortantur, ut precibus *communibus* se resque suas Deo commendent. Adierant quidem Apostoli urbes potissimum et metropole frequentes et opulentas, utpote quas esse noverant sedes synagogarum (synagogae enim erant Christianorum seminaria ideoque in illis maxime oppidis et urbibus condita sunt a

initio sacra christiana. Quum autem succedente tempore dif-
fusa esset religio christiana sensim paulatimque in municipia
et vicos, ibi quoque sacra christiana agi coeperunt, idque
passim Apostolorum iam aetate factum esse exinde apparet,
quod inter oppida, ecclesiarum christianarum sedes, in N. T.
scriptis commemorata, nonnulla ignobiliora reperiuntur¹).
Ortis, saeculis secundo et tertio, ecclesiis in omnibus fere
celebrioribus imperii Rōmani oppidis, ibidem sacra publica
instituta esse, docet crebra ecclesiarum ibi conditarum com-
memoratio, et colligitur omnium maxime e nominum Epi-
scoporum, qui Conciliorum Actis subscripterunt, multitu-
dine. Neque mirum videri potest, sacra solemnia in eiusmodi
oppidis acta esse, ubi magna erat Christianorum frequentia.
Hoc vero memoratu dignum est et veterem ecclesiam magno
rerum sacrarum desiderio arsisse demonstrat, quod Chri-
stiani, in vicis et pagis degentes, ne saepius carere cogeren-
tur pietatis exercitio, in hisce pagis suis et vicis sacra publica
condiderunt. Quod ne temere sumsisse videamur, testimo-
niorum nonnullorum auctoritate confirmare placet. Sic Dio-
nysius Alexandrinus, qui saeculo p. C. N. tertio vixit, sese,
in Aegypto commorantem, convocasse narrat τους πρεσβύ-
τερους καὶ διδασκαλους των ἐν κωμαις ὀδελφων²), et conven-
tus fratrum in suburbis habitos commemorat³), eoque ipso
satis docet, a Christianis Aegyptiis condita fuisse sacra pu-
blica in vicis et pagis. Eusebius, de Silvano, Gazae episco-
po, qui in persecutione Diocletiana capite plexus est, lo-
quens, nancupat eum ἐπισκοπον των αμφι την Γαζαν ἐκκλη-
σιων⁴), et Epiphanius mentionem facit presbyterorum Dio-
doridis, pagi in Carcharis Mesopotamiae, qui ibi saec. III.
res sacras administraverint⁵); unde intelligitur, Palaesti-

1) v. catalogos ecclesiarum, quarum in N. T. mentio fit, conditos a Fabricio in Luce Evangelii toti orbi exoriente, cap. V. p. 83 sq.
et a Iac. Hartmanno in libro; de rebus gestis Christian. sub Apost. cap. VII. p. 107.

2) v. Euseb. H. E. L. VII. cap. 24.

3) ibid. c. 11.

4) v. H. E. L. VIII. cap. 13.

5) v. haec. L. XVII. 12. 11.

nos quoque Christianos, ab oppidis, episcopaliū ecclesiarum sedibus, alienos, sacra peculiaria desiderasse. Pariterque docet canon LXXVII Concilii Illebitani⁶), habiti a. 305 sub Diocletianae persecutionis initiis, conditas fuisse in Hispania exeunte saeculo tertio et ineunte saeculo quarto ecclesias rusticanae. Neque Christianos Syriacos, in vicis et pagis degentes, sacris peculiaribus carnisse, appareat ex Epistola synodi, quae Antiochiae in causa Pauli Samosateni a. 270 habitā est, ubi Episcopi των ὁμορων ἀγρων commemorantur⁷). Quodque hactenus demonstratum ivi, eo confirmatur egregie, quod aetate, de qua loquor, ad finem vergente Chōrepiscoporum (ἐπισκοπῶν τῆς χώρας, episcoporum ruris) saepius mentio iniicitur⁸), qui, quod ipsum etymon verbi innuit, socii esse debebant et adiutores Episcoporum, in rerum ad rusticanae ecclesias pertinentium administratione. At non modo qui ruri, verum etiam qui in oppidis, late patentibus, degabant Christiani, saepius carituri fuissent sacrorum communione, si omnes, sacra facturi, in uno epidemque loco debuisserent congregari. Quare per oppida frequentiora, simulatque laetiores factae erant res Christianorum, plures ecclesiae conditae sunt, et Romae nominatim ante Diocletianae persecutionis tempora quadraginta basilicas erectas fuisse, ex Optato discimus⁹). Quae quidem sacra ut rite possent admini-

6) Verba canonis haec sunt: „Si quis diaconus, regens plebem sine episcopo et presbytero, aliquos baptizaverit, episcopus eos per benedictionem perficere debebit.“ Admodum probabile est, quum vel in municipiis ignobilioribus episcopos constitutos fuisse noverimus, sermonem hic esse de diaconis, sacra ecclesiarum rusticanaarum administrantibus, cf. canon XX. Conc. Toletani, habiti a. 400.

7) v. Euseb. H. E. L. VII. c. 30.

8) v. can. XIV. Conc. Neocaesariensis a. 314. et can. XIII. Cons. An-cyrani a. 314. congregati. Ac numerum eorum, ideoque etiam numerum ecclesiarum rusticanaarum, cito summopere auctum esse, exinde colligitur, quod Gregorius Naz. in carm. de vita sua p. 8, n. 32 narrat, Basiliū Caesareensem subiectos sibi habuisse 50 Chōrepiscopos:

9) de schism. Donat. L. II. p. 49. Loqui autem Optatum non de suo, sed de Diocletianae persecutionis tempore, orationis series docet. Et aliis quoque in civitatibus plures ecclesias extrectas fuisse saec. III, exinde colligitur, quod, Diocletiano iubente, multae ecclesiae diratae, et Christianis creptas (v. Euseb. H. E. L. VIII. c. 2), iis-

, conducenda erant auditoria, exstruenda aedificia, i doctores publici, ideoque sumtus erogandi haud exi qui quum, nullo iubente magistratu, sponte suppeditati it a Christianis¹⁰), haec ipsa cura eorum et solertia, in indis sacrorum solemnibus demonstrata, quanti ea fece clesia vetus, unumquemque, credo, docebit.

At Christiani non modo condiderunt, verum etiam au it sacra publica, partim curantes, ut ea crebro admon agerentur, partim constituentes doctores publicos, et ntes, simulatque resederat paululum persecutionum su aedificia, agendis iis idonea. Christo rebus humanis ere congregati sunt Apostoli quotidie; deinde autem con runt sectatores eorum sabbati potissimum die; quod non m videri potest, quum ecclesiae christianaee formam to ad synagogae similitudinem compositam fuisse sciamus. quam vero multi Christiani, Paulo in primis auctore, sese teneri lege Mosaica intelleixerant, in multis ecclesiis dies quo Christus in vitam redierat, in locum sabbati succ t, aliis tamen ecclesiis, rerum Iudaicarum magis studio sabbatum tamquam diem festum agentibus. Atque in ta esse sacrorum solemnia die dominica in ipsis rerum stianarum initii, colligitur e nonnullis N. T. locis¹¹); inque saec. I et II cum ipsa religione christiana propa esse, ita potest doceri, ut nullus dubitationi locus su it¹²). Orta posthaec a medio inde saeculo secundo arri inter ecclesias, per varias orbis Romani partes dis sas, coniunctione, quae inter eas erat diversitas, aliis batum, aliis diem dominicam ut festum celebrantibus, ita imē tolli posse videbatur, ut dies eterque sanctus habe

demque, Constantino rebus eorum favente, redditae sunt (v. Euseb. H. E. L. X. c. 5.).

) „Modicam unusquisque atipem, inquit *Tertullianus* Apologet. c. 39. menstrua die, vel quam velit, et si modo possit, apponit. Nam ne mo compellitur, sed sponte offert.“

) v. Act. 20, 7. 1 Corinth. 16, 1—2. Apocal. 1, 10. cf. *Eichhornii* Comment. in Apocalyps. p. 38—41.

) v. Epistolam *Barnabae*, c. 15. p. 47. tom. I. Opp. PP. Apost. ex edit. Cotel. — *Iust. M.* Apolog. II. p. 98. — Plura loca, sed se riorum maxime scriptorum, congesit *Cotelerius* ad l. l. *Barnabae*.

retur. Atque sic duo singularum hebdomadum dies sacris agendis festi celebrabantur¹³⁾, quamquam sabbatum, multis in ecclesiis, non ea, qua dies dominicus, religione observabatur¹⁴⁾. Huc accesserunt non multo post Iustini Martyris aetatem sacra diebus stationum (h. e. feria quarta et sexta) habita, quae eodem fere modo, quo sacra diei dominici, acta esse, exinde colligitur, quod multarum certe ecclesiarum Christiani in horum quoque dierum solemnibus s. coena uti solebant¹⁵⁾. Praeter haec festa hebdomadalia (sit venia verbo) iis ipsis, de quibus mihi sermo est, temporibus, Constantini M. aetatem antecedentibus, festa nonnulla anniversaria instituta sunt. Nam in haec tempora incidit origo του πασχατος σταυρωσιμου, h. e. origo festi in mortis Christi et coenae, ab eo institutae, memoriam celebrati¹⁶⁾, quocum brevi post το πασχα ἀναστασιμων, h. e. festum, quo Christi redivivi memoria recolere debebant Chrestiani memoriam donorum spiritus sancti, Apostolis datorum¹⁷⁾; nec incredibile est, coepisse Christianos a tertio inde saeculo sacra, Christo in coelos sublatu dicata, celebrare¹⁸⁾. Quae festa magna religione celebrata fuisse, exinde colligitur, quod et Paschatos et Pentecostes solemnibus integra octava dicata erat, adeoque quadraginta illi dies, inter Pascha et Pentecosten interiecti, festi agebantur¹⁹⁾. Praeterea singulae ecclesiae sacra peculiaria habebant, e quibus ea potissimum commemoranda sunt, quae ad servandam

13) v. Boehmeri Dissertatt. iuris ecclesiast. antiqui p. 23. 24.

14) v. idem Boehmerus l. l. p. 29 sq.

15) v. Tertull. de orat c. 14. cf. Binghami Orig. Eccles. vol. V. p. 282.

16) v. Tertull. de orat. c. 14. Quae praeterea huc pertinent loca, colligit Mosheimius in Comment. de rebus Christian. ante Constant. M. p. 437 sq.

17) v. Tertull. de idololat. c. 14. et de baptismo c. 19. et Irenaeus de Paschate.

18) v. Hornii Abhandl. Ueber das Alter des Himmelfahrtafestes, in Wag- nitz Liturg. Journal. B. V. St. III. p. 305—312.

19) v. Tertull. de idololat. c. 14. et de corona militis, c. 13.

tyrum memoriam iis ipsia, quibus martyrii coronam reverant, diebus instituebantur (natalitia martyrum). A saeculo inde secundo tantum martyribus habitum esse orem, ut memoria eorum festis anniversariis, quibus agentes constantiae eorum et pietatis exemplum Christianis oblos poni debebat, recoleretur, idoneis confirmari potest imoniis²⁰). Atque sic facile intelligitur, auxisse Christos sacra publica admodum studiose, ut, Deum et Christum crebro adorantes, et alerent pietatem et facerent eam atam.

Ita igitur auctis Christianorum sacris mox intellectum aegre carere ecclesiam personis publicis, quae iis operatur. Quare mos ille ecclesiae apostolicae, quo quilibet Christianus docendi facultatem habebat, sensim paulatimque latus et peculiaris hominum, res sacras administrantium, lo constitutus est. Qui ab initio res ecclesiarum externas averant et disciplinae prospexerant, Episcopi et Presbyteri, abierunt succedente tempore in publicos ecclesiarum stores, ita quidem, ut ab ipsa inde Apostolorum aetate Episcopi et Presbyteri fere soli docendi munere fungerentur²¹). Adeoque, sacris christianis, quae ab initio ad synagae similitudinem composita fuerant, post medium saeculum undum magis ad sacrorum templi Iudaici exemplum formata, et orta inter clericos et laicos discrimine, ne licuit quidem inibus, quibus hoc placuisse, Christianis doctorum partes ere, verum ius et potestas sacris operandi solis clericis concessa fuit. Neque exiguis erat vel his temporibus numerus clericorum. Nam in plurimis non urbium modo et oppidorum celebriorum, verum etiam municipiorum ignobiliorum ecclesiis, praeter Episcopum, praesulem sacerdotum, lures presbyteri, anagnostae praeterea seu lectores, psal-

²⁰) v. Epistolam ecclesiae Smyrnensis apud Euseb. H. E. L. IV. c. 15. Cypriani ep. 34. p. 47. et Tertullianum de corona militis, cf. Caspar Sagittarius de martyrum natalitiis in primitiva ecclesia. Jenae 1683. et Schroechii Christl. Kirchengeschichte, Th. III. p. 113 sqq.

²¹) v. Forbigeri Dissert. de muneribus ecclesiae aetate Apost. L. 1776. et Planckii Geschichte der christlich-kirchlichen Gesellschaftsverfassung, B. I. p. 24 sq.

mistae et exorcistae sacris faciundis adhibebantur²²⁾. Qui quidem doctores publici quum privatis ecclesiarum sumtibus alendi essent, exinde quoque, quod eiusmodi sacerdotum collegia eaque satis ampla constituta sunt, Christianos sacrorum augendorum et exornandorum admodum studiosos fuisse intelligitur. — Huc accedit, quod Christiani, simulatque res eorum laetiores esse cooperant, exstupendis aedificiis, usui sacro dicatis, sacra sua exornarunt. Primo quidem et secundo p. C. N. saeculo non habuerunt Christiani, quibus continuae nunc ab odio Iudeorum, nunc a superstitione et saevitia eorum, qui Deos adorabant, metuenda erant vexationes, aedifica sacra. Etenim non credibile est, homines, de securitate sua sollicitos, magistratibus suspectos, multisque civium suorum invisos, ita palam res suas egisse, ut omnium oculi in ipsos conversi fuerint. Congregatae potius sunt ecclesiae saeculis primo et secundo in aedibus privatis (*προσευχαῖς*, oratoriis), quarum copiam iis Christiani ditiores faciebant, ac saepius adeo in coemeteriis aliisque locis, ab hominum frequentia remotis, conventus clandestini et nocturni instituendi erant²³⁾. Quare fallitur Baronius, qui ex Ignatii ad Magnesios Epistola demonstratum ivit, Christianos sub saeculi secundi initium templo habuisse²⁴⁾. Neque vero eorum mihi probatur sententia, qui Christianos ad Constan-

22) Sacerdotum collegia satis ampla fuisse, ut unum modo commemo-rem exemplum, patet ex Cornelii, qui medio saeculo 3 vixit, ad Fab. epistola (v. Euseb. H. E. L. VII. c. 43.), ubi quadraginta et sex Presbyteri, qui Romae res sacras administraverint, commemo-rantur.

23) Loca patrum hoc pertinentia collegit Kortholtus in Pagano Obtrecta-tore, p. 489 sq.

24) v. Annales eius ad A. C. 52, §. 97. ubi ad Ignatii Epistolam ad Magnesios c. 7. p. 56. vol. II. ed. Cot. provocat. Non possunt autem Ignatii Epistolae, quas adulteratas esse duplex earum, quae cir-cumfertur recensio, docet, pro fonte limpido haberi. — Quod Ba-ronius, idem adserendum iverunt Bona L. V. Rer. Liturg. c. 19. §. 1., eo in errorem adductus, quod verba: ξυλησιά et σύνταγμα non de conventibus, sed de locis conventuum dici putat, et Ioannes Mede Anglus in Tract. de ecclesiis primitivae ecclesiae, anglice scripto, quem Bochmerus in Dissert. iuris ecclesiastici antiq. Dissert. II. de antelucanis Christianorum coetibus, p. 35 sq. refutavit.

l. usque aetatem templis caruisse volunt²⁶), eo, si quid vi-
in errorem delati, quod Origenem, Minucium Felicem,
bium, Lactantium, aliosque patres apologeticos, Deum
is, aris et statuis erigendis coli negantes, male interpre-
unt. Nam non desunt testimonia, quibus Christianos
a Septimii Severi temporibus, qui imperium Romanum
CCXI—CCXXXV. tenuit et rebus Christianorum fa-
edificia, sacris agendis dicata, erexit docetur. Pro-
hoc satis, quae Lampridius de Severo, iubente, ut lo-
Christianis occupatus, quem popinarii vindicatum sibi
nt, Christianis redderetur, memoriae prodidit²⁶), idem
nonnullis Tertulliani locis colligitur²⁷). Neque haec
la omnia tempore Diocletianae persecutionis deleta et
stianis erupta esse, docet Gregorius Thaumaturgus, ita
ibens ecclesiasticae disciplinae rationem²⁸), ut illius
ue aetatis Christianos templo habuisse intelligatur. Ac
ore, inter Valerianam et Diocletianam persecutionem
iecto, quum numerus Christianorum mirum in modum
is fuisse, sat multas ubique locorum basilicas exstructas
, partim Eusebius²⁹ et Optatus³⁰ memoriae prodi-
unt, partim exinde colligitur, quod Christianis, Diocle-
tio iubente³¹), multa templo erupta iisdemque, Constan-
rebus eorum patrocinante, redditia sunt³²). Sic igitur
istiani erigendis aedificiis, usui sacro dicatis, auxerunt et
rnarunt sacra, simulatque iis in lucem prodire resque

Placuit hoc *Suicero* in thea. eccles. sub voce: ναος p. 388. et *Ve-*
delio in *Exercit.* in *Ignat.* ep. ad *Magnes.* c. 4. n. 2. p. 68.

) in vita *Severi*, c. 49.

) v. contra *Valentin.* c. 3. de corona militis c. 3. et de pudic. c. 4.

) v. eius epist. can. c. 11. p. 41. Opp. ed. Paris 1622. Legenda quod-
que sunt, quae *Gregorius Nyssenus* in vita *Gregorii Thaumat.* tom. III.
p. 567. de basilicis, quae tempore eius exstructae et a *Proconsule*
Romano dirutae fuerint, memoriae tradidit.

) v. H. E. L. VIII. c. 1. ubi in locum των παλαιων αιχοδομηματων
εὑρεται ἐκ θεμελιων ἔκκλησιας successisse narrat.

) de Schism. Donatist. L. II. c. 49.

) v. *Euseb.* H. E. L. VIII. c. 2. — *Lactant.* de morte perseco. c. 12.
et c. 5., et Instit. div. L. V. c. 11. — *Theodoret.* L. V. c. 39.

2) v. *Euseb.* H. E. L. X. c. 5.

sueas palam agere licuit, et hoc quoque modo, quantum ipsorum fuerit rerum sacrarum studium, declararunt.

Quae Christiani tanta cura et solertia condiderant et exornaverant sacrorum solemnia, eadem maxima religione et verecundia observarunt. Nam primum admodum frequentes ad ea facienda accesserunt, nec ullus facile communione eorum diutius voluit earere. Iustinus Martyr, describens solemnies Christianorum conventus: *την τον ἡλιου λεγόμενη ἡμέρα, inquit³³⁾, παντων κατα πολεις ἡ ἀγρον μενοντων συνελενσις γινεται, et paucis interiectis: την δε τον ἡλιου ἡμέραν κοινῇ παντες συνελενσιν ποιουμεθα, hisque verbis, si vel τοπαντες nolueris premere, quod utique non preimendum est, significat, singulas ecclesias quavis die dominica ita congregatas esse, ut nemo facile ab earum conventibus abhorreret. Neque, si recte memini, conquesti sunt patres ecclesiae priorum temporum de negligentia Christianorum in sacris obiundis, quod severi illi mortui censores, aequo ac doctores publici nostrorum temporum, facturi fuissent, si deserisacra animadvertisserint. At Deziana persecutionis tempore imminutam fuisse pietatem et religionem Christianorum, crebra eorum docent exempla, qui, constantiae et strenuitatis, a primorum temporum Christianis in fide profitenda demonstratae immemores, fidem eiurarunt librosque sacros magistribus tradiderunt. Quare credere licet, eodem tempore defecisse passim religionem Christianorum in sacris faciendis, idque ipsum sub temporum, de quibus loquor, exitum factum esse, exinde colligitur, quod Concilium Illeitanum, habitum illud a. 314, corripi eos decrevit³⁴⁾, qui, in civitate positi, tres dominicas ad ecclesiam non accessissent. Idem tamen Concilii Illeitan canon probat, nefas iudicasse Christianos diutius a publicis conventibus abesse, quoniam, nisi ita iis visum esset, non facile passi fuissent, eiusmodi legenti sibi obrudi. Ac si vel concedi deberet, fuisse passim Christianos negligentiores in frequentandis fratrum conventibus*

33) v. Apolog. II. p. 98.

34) v. Canonem eius XXI.

upra de auctis saerorum solemnibus disputata sunt, ab opinor, docent, plurimos Christianos ubique locorum opere iis delectatos esse et satis crebro publicis precicasse. Nam quemadmodum quaevis aetas tollit, quae vacanea iudicat, ita ea tantummodo condit et instituit, necessaria habet, nec credibile est, veterem ecclesiam, registratum arbitrio, sed suis legibus rectam, absque s caussis aucturam fuisse sacrorum solemnia. — Deinde

Christianorum in observandis sacris religio ex eo, is satis diu vacare debebant, nam sacri eorum conver longum admodum tempus ducebantur. Initium eobebat uno et interdum pluribus etiam psalmis decantani psalmodiae, in nonnullis ecclesiis, preces intermistae

Sequebantur deinde lectiones literarum sacrarum, et cum quidem tres quatuorve eadem *avvaḡet*, inter quas preces fiebant, nunc hymni recitabantur. Has excipi omiliae, primis temporibus breviores, posthaec lon . Dehinc preces fundebantur pro catechumenis, eneris, competentibus et poenitentibus, et tum demum fidelium celebrabatur. Deserere autem ecclesiam, ann s. coena celebrata esset, nefas iudicasse Christianos, e licet colligere, quod partim in Canonibus, qui Apo um nomen prae se ferunt³⁵), partim in Conciliis non , saeculo quarto habitis³⁶), excommunicationis poena creta est, qui, non celebrata eucharistia, e conven ecclesiae discessissent. — Neque porro religionem tianorum in sacris observandis demonstratus hoc silentio praetermittere, quod coenam sacram cre admodum celebrarunt. Instituebant primi Christiani is die sabbati aut solis, hac quoque in re morem Iudei , quo festis diebus propinquos, vicinos et amicos ad am vocare solebant, imitantates³⁷), convivia sanctiora, coena sacra in Christi memoriam celebranda finieban-

v. Canon. IX.

Decrexit huc e. g. Concilium Antiochenum a. 341 habitum, canone II.

cf. Hugo Grotius de coenae administrat., ubi pastores non sunt, p. 22.

tur ³⁸⁾). Quae quidem agapae (nam sic convivia ista appellabantur), ab initio forsitan inter privatos parietes habitae, mature cum publicis, h. e. communibus, Christianorum supplicationibus coniungebantur; quod non mirum videri potest, quum a Iudeis quoque convivia in templi conclavibus instituta esse sciamus. Nam eum fuisse priscarum ecclesiarum morem, ut, finitis sacrorum solemnibus, agapas eiusmodi instituerent et inter haec ipsa convivia s. coenae sacramento uterentur, partim e notissima illa Plinii epistola ³⁹⁾), partim ex Apologetico Tertulliani ⁴⁰⁾ intelligitur. Neque tum, quia, aucto mirum in modum Christianorum numero, agapae istae aut a sacrorum solemnibus seiunctae, aut prorsus sublatae fuerant, desijit coena sacra crebro admodum celebrari. Nam per omnes ecclesias quavis die dominica ⁴¹⁾ et e multarum ecclesiarum consuetudine in iis quoque sacris, quae partim diebus stationariis, partim diebus martyrum memoriae dicatis, agebantur ⁴²⁾, ita administrata est, ut, quotquot adessent praeter catechumenos et poenitentiam agentes Christiani, via deberent.

Cum hac in observandis sacris religione eximia cuncta erat verecundia. Placet et hoc uno eodemque altero exemplo demonstrare; nam omnia persecuti longum foret Sic ipse adorationis ritus admodum erat modestus et verecundus. Solebant enim Christiani adorare Deum in genu prolapsi ($\eta \alpha \lambda \iota \sigma \tau \varsigma \gamma \omega \nu \alpha \tau \omega \nu$), quoties preces faciebant, si a die dominica et a tempore, inter Pascha et Pentecosten interiecto, discesseris, huncque ritum, Orientis mores redolenter, satis antiquum esse, multis docetur testimoniis ⁴³⁾. Si

38) cf. Boelmeri Diss. de coitionibus Christian. ad copiendum cibis in Disserunt. iuris ecclesiast. antiq. p. 242 sqq.

39) L. X. ep. 97.

40) cap. 39.

41) v. Iust. M. Apolog. II. p. 98. cf. Bingham Orig. Ecclesiast. vol. I p. 570 sqq.

42) v. Tertull. de orat. c. 14. de coron. militis c. 3. et Cyprian. ep. (37.) ep. 37. (34.)

43) v. Hernae Pastorem, Part I. vis. I. n. I. in PP. Apost. edit. Co tom. I. p. 75. — Acta Theclae in Grab. Spicileg. tom. I. p. 96.

nefas iudicabatur, sedentem preces fundere⁴⁴), et Christiani nonnisi paenulis depositis⁴⁵) et corpore lo- ad sacra facienda accedebant. Ac si metiri licet tem- , de quibus loquor, mores ex institutis aevi sequentis, orum erat, monere et increpare eos, qui loco non de- ederent, murmure obstreperent, dormitarent, riderent tus facerent⁴⁷). Sunt autem haec levioris momenti, iti horum rituum, quos Christiani in sacris faciendis abant, magis superstitionem redolere, quam verecun- significare videntur. Quare nolo diutius huic loco im- i.

Multo magis elucet Christianorum pietas et religio e ntia eorum, qua nec molestiis, nec periculis arceri sese sunt a sacrorum communione. Multas admodum mo- primis Christi sectatoribus, sacra facturis, devoran- isse, quilibet, rerum christianarum non prorsus igna- intelligere debet. Congregabantur Christiani, quamdui, andique periculis et insidiis, templis carebant, tem- nocturno, in locis abditis et ab hominum frequentia re- nec campanarum sonitu aut tubarum clangore convo- Ex quo intelligitur, Christianos; ad sacra accedentes, m et vigiliarum molestias, saepe tempestatis iniurias se tolerare. Rebus eorum a saeculo inde III. in melius is, magna quidem harum molestiarum pars sublata est. psa sacra ita erant comparata, ut nostri certe homini- atis molesta videri debuissent. Nam, ut taceam, sacra i satis diu morata esse omnes, qui ad conventus publi- ccesserant, condita sunt nonnullis in ecclesiis sacra ma-⁴⁶), acta illa quotidie; et passim, hoc iam tempore,

Clementis Rom. Ep. I. ad Corinthos n. 48. in PP. Apost. edit. Cotol. p. 174. et Tertullianum ad Scapul. c. 4.

v. *Tertull. de orat. c. 12.*

v. *Tertull. 1. l.*

v. *Tertull. 1. l. c. IV.*

v. *Constitut. Apostol. L. II. c. 57.*

v. *Cyprian. Ep. 63. qui et alibi saepius horum sacrorum mentionem facit.*

vigiliae, in festorum solemniorum initii institutae, quae a media nocte ad mane usque ducebantur, originem cepisse videntur⁴⁹⁾). — Nec modo molestias devorare, verum etiam pericula contempnere debebant Christiani, sacra facere cupientes. Notum est, cautum fuisse legibus Romanorum⁵⁰⁾, ne conventus clandestini et nocturni fierent, et magistratus poenas minatos esse Christianis, ad eiusmodi conventus accedentibus⁵¹⁾). Hinc saepius factum est, ut milites et apparitores, nihil veriti sacrorum sanctitatem, conventicula Christianorum ingrederentur, quosque ibi deprehendissent, tamquam homines res novas molientes, in vincula coniectos ad tribunal raperent. *Quotidie obsidemur*, inquit Tertullianus⁵²⁾, *quotidie prodimur, in ipsis coetibus et congregationibus nostris opprimimur*. Nihilominus accesserunt Christiani frequentes ad fratrum conventus, adeoque martyres fuisse, narrat Augustinus⁵³⁾, qui *ibi sacramenta celebrassent, ubi propter eadem sacramenta tenebantur inclusi*. Quanti autem fecerunt, qua religione sacra coluerunt ii, qui, spreto mortis periculo, ad fratrum, Deum et Christum adorantium, conventus accedere solebant!

Denique commemorandum est hoc in loco desiderium sacrorum, in iis animadvertisendum Christianis, quos ecclesia, aut criminis aut levitatis in fide eiuranda reos, a conventibus suis prohibuerat. Norunt omnes, qui vel primis, vel siunt, labris rerum christianarum historiam attigerunt, eam fuisse ecclesiae veteris, morum sanctitatis admodum studiose, disciplinam, ut omnes, qui aut honestatis paecepta lae-

49) Non memini quidem, ante s̄ec. 4 (nisi forte huc pertinet Tertullus ad ux. L. II. c. 4.) disertam herum vigiliarum mentionem fieri. Quam autem certum sit, viguisse eas s̄ec. 4. (cf. Bingham Origines Ecclesiast. vol. V. p. 288. vol. IX. p. 146.), ac sacra nocturna persecutionum tempore habita, instituendis iis opportunitatem dedisse: origines earum ad tempora Constantini aetatem antecedenti referre licet.

50) Leges buc pertinentes colligit Kortholtus in Pagano obrectator p. 510 sqq.

51) Sic Plinius ep. 97. L. X. sese vetuisse, scribit Traiano, esse hetaeris.

52) Apologet. c. 17.

53) v. Brevic. collat. diei III. c. 17.

, homicidas, adulteros, lenones, aut in ecclesiam delinquentes fide deserenda, idolis adorandis, tradendisque sa-ristianorum libris, a conventuum publicorum communiqueret. Raro autem factum est, ut eiusmodi homines), ex ecclesiae communione electi, deserta religione ana, aut Deos adorare, aut religionem Iudaicam ammaluerint, quam in pacem cum ecclesia redire ^{**}). int potius excommunicati, arbitrantes, hominem, ab a seiuinctum, Satanae traditum et Christi beneficiis pri-esse, ut sibi quam primum revertendi ad ecclesiam po-concederetur. Neque interclusi erant reditu. At Ion-olestarnque agere debebant poenitentiam, antequam iis m ad psalmodiam et literarum s. lectiones, deinde ad e s. mysteria accedere iisque celebrandis ad commu-n ecclesiae redire licuit. Flentes, expositi interduin statis iniuriis (quam ob caussam *hiemantes* passim appell-in canonibus conciliorum), stabant publicam agentes tentiam ante fores conventiculorum aut basilicarum, orabant introeuntes et exeuntes, ut sibi veniam darent; vestitu, et fugiendis cuiusque generis oblectamentis luptatibus dolorem animi et moerorem prodere debe-data iis deinde ad sacra accedendi venia, prope cate-nos in ea ecclesiae parte, quae ναρθης dicebatur, por-rant, et, antequam agerentur missae solemnia, egredi e lo tenebantur; denique in genua proiecti peccata con-tur, et tum demum licuit iis s. coena celebranda (*μετων αγιασματων*) ad ecclesiae communionem reverti ^{**}). gravius deliquerant, per decem saepe et plures etiam an-

Narrat quidem *Cyprianus* ep. 40. (43), presbyteros nonnullos ultro se eiecssisse et de ecclesia sponte se pepulisse, idemque ep. 48. (50) de Novato tradit, praevenisse eum sententiam discessione voluntaria. Erant autem hi homines schismatici, h. e. peculiarem considerunt ecclesiam, et, quae de his aliisque schismaticis traduntur, eum mea sententia commode possunt conciliari.

Quae fuerit saec. 3. poenitentiae disciplina, discitur partim e *Gre-gorii Thaumaturgi* Epistol. canon. c. 11. 41. Opp. ed. Paris., par-tim e *Tertulliano* de pudicit. c. 13. cf. *Morini* Commentarius de disciplina ecclesiae in administratione sacramenti poenitentiae. Bru-xel, 1677. et *Dallacus* de poenis et satisfactionibus humanis. Gen. 1609. 4.

nos poenitentiam agere debebant. At non subituri fuissent lapsi molestam eiusmodi disciplinam, nisi sacris aegerrime caruissent. Quare quod excommunicati poenitentia publice agenda prodiderant ad supplicationum et eucharistiae communionem veniendi desiderium, in eorum argumentorum numero poni debet, quibus ecclesiam veterem sacra publica studiose admodum coluisse docetur. Neque hoc argumentum ita potest everti, ut poenitentia non tam ob desiderium sacrorum, quam ideo potius acta esse dicatur, quod leges civitatis iuribus variis et commodis excommunicatos privasent, quum mihi de eo tantum tempore sermo sit, quo ecclesia nondum in unam cum civitate coaluerat societatem, ac nihil fere penes eius arbitrium erat praeter ius et potestatem, veniae ad sacra accedendi aut concedendae suis aut negandae.

Quae fuerit veterum Christianorum in sacris publicis condendis augendisque solertia, in observandis assiduitas, in tenendis constantia, satis demonstratum est. At qui, quae gesta olim sunt et instituta, apte exponere cupit, non in congerendis rebus, memoriae proditis, acquiescere, verum causas earum explorare debet. Itaque religionis, quam vetus ecclesia sacris publicis studiose cultis demonstravit, causas enumerare easque, quo rite nostra procedat disputatio, ad genus triplex revocare placet. Nam positae sunt primum in pietate primorum Christianorum, quacum saepe coniuncta fuit superstilio; deinde, in ipsa sacrorum publicorum natura et indole; denique in externis ecclesiae rationibus. Age, videamus de singulis.

Multa sunt, quae veterum Christianorum religionem ei pietatem testentur. Christo nomen daturi sacra a patribus accepta, civium societatem, parentes interdum et cognato deserebant, et profitentes quod ei dederant nomén, molestias pericula, cruciatus spernebant, ac saepe ne mortis quidem metu ab ecclesiae communione arcebantur. Antiquitatis christianaæ quibus aetas pepercit, monumenta, eam spirant pietatem, ut eorum auctores toti in rerum divinarum meditatione fuisse intelligantur. Quaecunque aut sibi aut generi humani evenirent, horum temporum Christiani Dœo, numine si

gubernanti, tribuebant, divina spirantes animum a humanis ita avocabant, ut haud pauci coniuges adeo erent et hominum consortium fugerent, Dei et Christi flagrabant, et tantum erat nonnullorum arctioris cum Christo coniunctionis desiderium, ut, quo citius co-participes fierent beatitudinis, ipsi martyrium quaere-⁶). Neque mirum videri potest, fuisse hanc veterum tianorum religionem. Nam primum Deum res humanas rari, hominem post mortem fore superstitem, Christum, gessisset, e Dei mandato gessisse, eundemque serius ve reversurum esse ad instituendum iudicium solemne, persuasum erat, ut nulli vel levissima dubitatio orire. Noverant primi Christiani, quae nos credere debeamus. enim aut ipsi miraculorum, quae Christus et Apostoli vident, spectatores, aut nuntium de rebus, a Domino eius-misericordibus gestis; ab iis acceperant, ad quos et ipsos a earum pars pertinuerat⁷). Quae autem oculis certi et percipiuntur auribus, fortius feriunt animum eique insiguntur, quam quae mera fide, aut historica, aut di, continentur. Quoque certius tibi de rebus divinis iussum est, eo magis cogitandis iis ad pietatem adducaris, esse est. Deinde plurimi primorum Christianorum erant sacerdotum. Iudei autem religione, theocratica, civiforma, vitae domesticae pariter ac vitae publicae instituta ad pietatem ducebantur, ut in nullo facile populo

v. Rues Diss. de studio martyrii in primitiva ecclesia. Iena 1737.
 Neque modo Apostolorum aetate, verum etiam temporibus eam insecuris fides Christianorum sensuum testimonio nitiebatur. Nam omnes fere priorum saeculorum scriptores, *Iustini Martyr* (Apolog. II. c. 6.), *Irenaeus* (adv. haeres. L. II. c. 31. L. V. c. 6. coll. Euseb. in II. E. L. VI. c. 7.), *Tertullianus* (de praescript. adv. haeret. c. 15. Apologet. c. 23. 27. 32. 37. ad Scapulam c. 2.), *Cyprianus* (de idolorum vanit. c. 4.), *Minucius Felix* (Octav. c. 27.), *Origenes* (contra Cels. L. I. p. 5. 34. 53. L. II. p. 124. ed. Spenc.), *Arnobius* (adv. Gentes L. I. c. 46.), nunc daemones aut precium assiduitate, aut crucis signo fugatos, nunc morbos ipso Deo interveniente sanatos, nunc alia miracula commemorant. Quae quamquam non erant miracula, ut post Middletonum plurimi recentiorum temporum viri docti indicarunt, habebantur tamen pro miraculis, h. e. pro eventis, quorum causa immediata Deus esset, et haec ob causam eo facere debebant, ut fides Christianorum argumentis, a sensuum testimonia ductis, confirmaretur.

maior esset erga Deum reverentia et diligentius rerum sacrarum studium. Quae quidem pietas, hereditatis lege a patribus accepta, in Iudeis, religionem christianam amplexis, non deleta, imo regni Messiani, prope instantis, exspectatione summopere aucta est. Inter Romanos, qui, ex quo tempore philosophia graeca in Italiam migraverat, Deos ridere coepabant, erant quidem iis ipsis, quibus ecclesiae christiana fundamenta ponebantur, temporibus multi non modo sacrorum, a patribus acceptorum, sed omnis religionis contemtores⁵⁸⁾, quoque plures ad Epicuri hortos advolabant, eo maior in templis erat solitudo. At ipsa natura homines ad religionem dicit, ideoque multi Romanorum, pertaesи philosophiae voluptatibus inservientis, a medio inde saeculo secundo aut Christo nomen dabunt, aut ad sacra patria, Neoplatonicorum studiis exornata, revertebantur⁵⁹⁾). Ac saepe in locum contemptus rerum sacrarum non religio, imo superstitione, eaque videndi correctandique studium, quae nec oculis cerni, nec manibus tangi possunt, successit⁶⁰⁾). Huc quum accederent partim decreta religionis christiana, ut decretum de Deo preces hominum exaudiente, de Christo rerum divinarum interprete et generis humani redemptore, partim commenta, ut commenta de mundo senescente et prope instante rerum humanarum interitu⁶¹⁾ et de Messia brevi ad inaugurandum

58) v. Starchii *Geschichte der christl. Kirche des ersten Jahrhunderts*, Band I p. 114 – 127. et Mosheimii *Commentarios de rebus christian. ant Constant.* M. p. 14 sqq.

59) Multos Romanorum a saeculo inde II. ad Deorum cultum reversi esse, docet omnium maxime philosophia Neoplatonica, multos ubique fatorum fautores nacta, cuius decretis et disciplina pietatis non delectati fuissent homines, nisi eos denuo rerum sacrarum studium ceperisset. Qui plura hac de re legere cupit, audeat Meiners *Beitrug zur Geschichte der Denkart der ersten Jahrhunderte nach Christi Geburt, in einigen Betrachtungen über die neuplatonische Philosophie.* 1782. 8. et Keilii *Dissert. de caussis alieni Platonicorum recentiorum a religione christiana animi.* L. 1785. 4.

60) Hinc nata est theologia mystica, cuius vestigia sat multa in scriptis Christianorum (cf. Mosheimii *Commentarii de rebus Christi ante Constant.* M. p. 310 sqq. p. 659. sqq.) et Neoplatonicorum Celsi, Porphyrii, Plotini aliorumque reperiuntur.

61) „Si in habitaculo tuo, dicit Cyprianus de mortalitate p. 236. Paris. parietes vetustate nutarent, tecta desuper tremerent, domum fatigata, iam lassa, aedificiis senectute labentibus, ruinam proximam minaretur, nonne omni celeritate migrares? — — — Mun-

um suum reversuro⁶²), pietati alendae idonea, non min-
est, veteres Christianos totos fuisse in meditandis rebus
is. Pietas autem praecipua rerum sacrorum studii caussa
nda est. Quum enim homo promere studeat et signifi-
sensus, animum eius crebrius subeuntes et fortius im-
nentes: qui sensibus, a rerum divinarum cogitatione ve-
ribus agitatur, non potest non ad sacra facienda ferri.
accedit, quod animus, ut corpus movendi, ita cogitandi
endique consuetudines suscipit, et quae iis conuenient et
pondent quasi modis, ad quos animus moveri consuevit,
sunt et iucunda. Quam ob caussam homines pii, quos
is a rebus divinis venientes crebro adsciriunt, sacris fa-
lis delectantur, quoniam agendis iis sensus, animi eorum
is consentanei, ideoque grati et iucundi, excitantur.
in quidem pietatem ut Christiani sacris faciendis declara-
eo quoque factum est, quod precibus fundendis et bona
ri et mala arceri putabant. Nam credidisse veteres Chri-
stios, Deum hominum preces audire iisque saepenumero
autem bona, quae precibus suis flagitassent, concedere, et
rmulis. precandi, ecclesiae veteri usitatis, et ex iis appa-
quae patres ecclesiae de precandi caussis et officio prae-
erunt⁶³). Plures vero et, quod est in hominibus commodi
lum, graviores etiam precandi caussas habet, qui, noh-
do ut sensu pios et honestos alat, verum etiam ut implo-
do Deo rebus suis prospiciat, ad sacra facienda accedit⁶⁴).

ecce nutat et labitur et ruinam sui non iam senectute rerum, sed
fine testatur. Et tu non Deo gratias agis, non tibi gratularis, quod
exitu matuore subtractus, ruinis et naufragiis et plagiis imminentibus
but exuaris? cf. Tertulliani Apologet. c. 39.

) v. Iustini Martyris Dialogus cum Tryphone, p. 245. ed. Col.

) v. Origenes in libro περὶ εὐχῆς, Segm. 6. et 13. Segm. 8. extrem. et Segm. 12. init.

) Neque modo, ut sacris publicis studerent veteres Christiani, verum
etiam ut privatas saepe preces facerent, religio eorum caussa fuit.
Statim cuiusque diei horis, hora tertia, sexta et nona, precari sole-
bant, quod Tertullianus de ieun. c. 10. et contra Psychicos c. 10.
et Cyprianus de oratione dominica p. 154 ed. Paris. docent. Origenes
saepe preces matutinas et vespertinas, et Clemens Alexandrinus no-
cturnas adeo commendat. Neque Christianis, ut ait Cyprianus, hora
convivii gratiae coelestis immunis erat, v. Epistolas eius, Ep. I. p. 7.
edit. Paris. coll. Tertulliane in Apologet. c. 29. Nonnulla, huc per-
tinentia, congesit. Ernestus Simon in libro: Historischkritischer Ver-

Cum hac autem veterum Christianorum religione saepe coniuncta fuit superstitione, quam mature in ecclesiam inventam esse, non est quod miremur, quum nec Iudei, nec Deorum cultores commenta sua facile exuerent. Qua quidem superstitione rerum sacrarum studium variò modo auctum est. Sic, ut nonnulla commemorem exempla, Christiani, angelos sacris interesse hominumque preces ad Deum perferre et martyres prope sepulcra sua in templis, memoriae eorum dicatis, commorari existimantes, loca sacra, coelestium naturarum numine plena, religiosus revereri et ardenter precari debebant. Veteres autem Christianos habuisse angelos pro interpretibus precum, quas funderent homines, ut alios omitam, testatur *Origenes*⁶⁵⁾, eosdemque martyrum animas sub altaris latere ibique commorari, dum Deum eadem eorum ultiscatur, existimasse, e locis nonnullis *Tertulliani* et *Cypriani*⁶⁶⁾, et ex Canone XXXIV. Concilii Iliberitani⁶⁷⁾ satis apparet. Porro huc referenda sunt commenta de geniis malis, qui continua insidiis hominibus struere eosque miseriis et erroribus implicare student. Quum enim daemones precibus, invocato Christi nomine et crucis signo fitgari eorumque potestatem cohiberi veteres Christiani opinarentur⁶⁸⁾, non potuerunt non demonum metu ad sacra facienda ferri. Tutos sese putabant ab insidiis Satanae eiusque satellitum, quantum precibus va-

-
- such über das Gebet, besonders über das Tischgebet. Ein Beitrag zur Religions- und Menschen geschichte. (Norimbergae 1799.) p. 98 sqq.
- 65) *Contra Cels.* L. V. p. 233. ed. Spenc. Ex haec ipsa autem sententia, qua angeli internum et interpretes rerum humanarum habentur altero fluit sententia, qua sacris interesse hominumque preces audiuntur. Idque ipsum, praesentes esse angelos, ubi sacra agantur *Chrysostomus*, qui ab iis, de quibus mihi sermo est temporibus, proprie absuit, diserte dicit. Οὐκ ἔρωες, inquit in *Homil.* I. de verbis let. Tom. III. p. 836., ὅτι ἄγγελοι ταῦτη τη φρικτη περιστάνται τραπεῖ (loquitur de s. coena) καὶ φοβεῖ ταῦτη περιπονᾶν;
- 66) *Loca*, hoc pertinentia, concessit *Gabriel Albaspinatus* in *Observationes* de veteribus ecclesiis ritibus, p. 314 — 315.
- 67) Qui quidem Concilii Iliberitani, habiti a. 305, Canon ita se habet „Cereos per diem placuit in coemeterio non incendi: ituquietant enim spiritus sanctorum non sunt.“ cf. *Albaspinatus* l. 1.
- 68) v. *Tertulliani Apologet.* c. 22. *Justini Martiris Apolog.* I. p. 5 — 56. *Apolog.* II. p. 46. *Origenes contra Cels.* L. VII. ed. Spenc.

nt, et sacris agendis triumphare arbitrabantur ecclesiam satanae regno. Noctu maxime, quae est hominis, tene-ingruentibus, ad timorem proclivitas, daemones terram agari et grassari in homines credebantur, ideoque venile est, sacra nocturna eam quoque ob causam instisse, ut daemonum potestas cohiberetur ⁶⁹⁾). Quodsi sacris agendis daemonum potestatem reprimi Christianus persuasum erat, et crebro iis vacare, et metuere debebat, ne, si diutius ab eorum communione abhorruissent, satanae potestatem inciderent et aeternae salutis iacturem rent. Idque ipsum veteres Christianos metuisse, exindet, quod, ut ait *Tertullianus* ⁷⁰), summum futuri iudicij iudicium praetabatur, si quis ita deliquerat, ut a communione orationis et conventus et omnis sancti commercii eretur, quodque Satanae tradi dicebantur ⁷¹), quos ea a communione sua arcebat.

Omissis, quae praeterea de superstitione veteranum Christianorum eiusque cum rerum sacrarum studio coniunctione utari possint, ad eas religionis eorum, sacrorum cultu batae, causas venio, quae in ipsa horum sacerorum natura et inde positae sunt. Quo quidem in loco ante omnia venientia sacerorum veteris ecclesiae cum decretis, quae um temporum Christiani fovebant, observanda est. Quam enim Christiani mature in varias partes discesserunt, praecipuis tamen fidei capitibus, et de rebus a Domino apostolis gestis, una erat omnium eademque sententia, que haeretici dicti sunt (ut taceam, plurimos eorum in uliares ecclesias coivisse), non deserendis fidei capitibus, um secous explicandis iis et defniendis, quam ecclesiae holicae visum fuerat, in haereseos reprehensionem incurvant. Omnes horum temporum Christiani Christum, quamcum de natura eius magna erat sententiarum diversitas, interpretate Dei, decretorum eius gnaro, habebant, vene-

⁶⁹⁾ De temporibus aetatem, de qua, mihi sermo est, insecurus certum est, sacra nocturna ad arcendos daembatum impetus instituta esse. v. *Cassianus Collat.* VII. c. 23.

⁷⁰⁾ v. *Apologet.* c. 39.

⁷¹⁾ v. *Binghami Origg.* Vol. VII. p. 106 seqq.

rabantur eum Messiam, seruit ociusve reversurum ad homines e sepulcris evocandos et ad instituendum iudicium solemne, suspiciebant angelos, metuebant daemones, nec ullus facile, quae in Evangelii de rebus a Domino gestis, de resurrectione et de reditu eius ad sedes coelestes narrantur, in dubitationem vocabat. Quare sacra publica, his ipsis decretis, tanquam fundamento suo, superstructa, placitis, quae veteres Christiani fovebant, consentanea erant, idque ipsum ad alendum eorum amorem hanc parum facere debebat. Nam quoties Christiani sacris vacabant, sive preces facerent, sive hymnos et psalmos decantarent, sive homiliae audirent et literarum s. recitationes, toties decreta, de quorum veritate persuasum sibi habebant, in memoriam iis recabantur, ut non possent non ad rerum divinarum meditationem et ad sensus, a cogitatione earum venientes, sacris agendis adduci. At longe alia est hominum nostrorum ratio. Sunt enim, in nostra praesertim ecclesia, haud pauci, qui, quae una literarum s. auctoritate nituntur, dogmata deserant, resque omnes, in Evangelii traditas, quae a consueto rerum ordine abhorrent, pro fabulis habent. Quos quidem homines taedere debet ritum et festorum, ad res, quas in fabularum numero ponunt, pertinentium, nec fieri facile potest, ut iis homiliae et carmina, quae, ut ipsis quidem videtur, vera falsis mixta tradunt, probentur. Quid quod, ubi dogmata, quae pro commentis, et narrationes, quas pro fabulis habent, tradi audiunt, indignantur, et animus eorum ita turbatur, ut nec meditandis rebus divinis, nec foveundis sensibus religiosis apti sint. Quare, si quid video, sacrorum veteris ecclesiae cum decretis, quae temporum istorum homines ad unum omnes fovebant, convenientia pro caussa rerum sacrarum studii praecipua habenda est. Huc accedit, quod vetus ecclesia sacra sua ad sacrorum, a Christianis desertorum, similitudinem formabat. Nam fuisse ea tota ad synagogae formam exemplum expressa, nemo ignorat, qui synagogae et ecclesiae ritus et instituta invicem comparavit. Synagogam redolent mos legendi et interpretandi literas sacras⁷²⁾; synago-

72) v. *Campegius Vitringa de Synagoga vetere*, p. 948—1008. p. 686 sqq. p. 669 sqq.

produnt cum precandi formulae, in ecclesia usitatae¹³⁾ , hymni et psalmi, quos Christiani decantare solebant¹⁴⁾; gapas veteris ecclesiae, inter quas Christiani s. coenates Christi memoriam recolebant, ad exemplum convivum sanctorum, sabbati die a Iudeis celebratorum, intas fuisse, dudum viri docti viderunt¹⁵⁾). Qua quidem sacris Iudaicis similitudine omnibus; qui aut Iudei, aut elytæ fuerant; sacra christiana maxime commendari deant. Nam reverentur homines maiorum mores et insti- , eaque, cara sibi ob usum longum et diuturnum, aegrerunt. Quare sacra ecclesiae, ad synagogae exemplum posita, hac ipsa cum ritibus Iudaicis similitudine Iudeo- stianos maxime alliciebant, delectabant et tenebant. Eo em, de quo mihi sermo est, tempore, nulli fere ritus; bus Graecorum et Romanorum ducti, in ecclesiam inti sunt. Nam Christiani, sacra paganorum ad daemones, infensos et honoris divini cupidos, pertinere rati, ita abominati sunt, ut communionem eorum angue peius fu- ent. Praeter epulas et ludos, qui, *Gregorio Thaumaturgo* auctore, prope martyrum sepulcra celebrabantur sae- III¹⁶⁾, nulli, quantum scio, Graecorum et Romanorum is et instituta, tribus primis p. C. N. saeculis, in sacra istiana translati sunt; seriore tamen tempore multi addum ritus peregrini in ecclesiam irrepserunt¹⁷⁾. Itaque e adesse debebant caussæ, quibus sacra veteris ecclesiae olica non modo τοις ἐκ τῆς περιτομῆς, verum etiam τοις

) Ut formulae: Amen, Hosanna, Hallelujah. cf. *Ernesti Friderici Wernsdorffii Exercitatio liturgica de formula veteris ecclesiae psalmodica Hallelujah*. Viteb. 1762. *Eiud. Commentatio de prece Hosanna eiusque in liturgia usu*. Ibid. 1765. *Io. Georg. Weberi Diss. de vocis Amen sensu et usu*. Ienae 1734.

i) cf. *Walchius de hymnis ecclesiae apostolice*. Ien. 1737. et *Io. Zach. Hilliger de psalmorum, et odarum discriminine*. Viteb. 1770.

ii) cf. *Hugo Grotius de coenae administratione*, ubi pastores non sunt, pag. 22. et *Boehmerus de coitionibus Christianorum ad capendum cibum*, in *Dissertt. iuris ecclesiastici antiqui ad Plinium secundum et Tertullianum p. 237 — 239*.

iii) *v. Gregorii Nyssaeni Orationem de vita Gregorii Thaumaturgi*, T. II. Opp. ed. Paris. p. 1006 sq.

iv) cf. *Hambergeri Enarratio rituum, quos Romanæ ecclesia a maioribus suis gentilibus in sacra sua transjulit*, Gotting. 1751.

ἐν της ἀκροβυστιας χριστιανοις commendabantur. Quarum quidem caussarum praecipua in eo posita est, quod, quos cultus Dei et Christi, lege publica sanctitus, amplectebatur ritus, ii alendae pietati alendoque mutuo Christianorum amori admodum idonei erant. Audienda literarum s. lectione et interpretatione imbuebantur Christiani decretis et praeceptis salutaribus, et cum prophetarum oraqla, tum res a Dominis et Apostolis gestas, cognoscebant. Psalmi et hymni, per antiphonias decantati, quae est via cantus in hominum animis, ita Christianorum animos movere debebant, ut nunc beneficiorum, a Deo acceptorum, memoriam grata mente recolerent, nunc maiestatem eius admirabundi venerarentur. Atque convivia illa sanctiora, inter quae s. coena celebrabatur⁷⁸⁾, oscula pacis, quibus Christianus Christianum salutabat⁷⁹⁾, et fratum sororumque nomina, in conventibus ecclesiae usitata, Christianos, sacra facientes, ita adficiabant, ut inter homines ab odio, invidia, ira, et cupiditate alienos versari et ab ipsa Sanctorum communione prope abesse sibi viderentur, hocque modo ad alendum mutuum amorem laud parum faciebant. Alia autem erat sacrorum a Graecis et Romanis frequentatorum ratio, quippe quae auguriis, sacrificiis, lustrationibus aliisque ritibus, alendae pietati augendoque honesti studio parum idoneis, continerentur. Itaque Graeci et Romani, qui, cognita idolorum vanitate, Christo nomen dederant et rebus divinis meditandis honesti studium alere cupiebant, sacris ecclesiae christiana, longe praestantioribus sacris, quae Diis dicata erant, non potuerunt non vehementer delectari. Denique nec hoc silentio praetereundum est, sacra veteris ecclesiae arcana quid habuisse, quo et ipse reverentia eorum aucta est. Quemadmodum enim Christiani placita nonnulla, subtiliores maxime literarum s. interpretationes, et fidei capitla, philosophiae decretis mixta occultabant (*χρυσφιον δογμα*, ut apud Celsum, et *γνωσις*, u.

78) v. Boehmeri Diss. de coitionibus Christianorum ad capieandum cibum in Dissertatt. iuris ecclesiast. antiq. p. 242 sqq. Locus, hac in classicus, legitur apud Tertullianum Apologet. c. 39.

79) Iustini Martyris Apol. II. p. 97. πας ἀλληλους φιληματι ἀσπαζομεθε cfn. Linghami Origg. Vol. VI. p. 299 sqq.

Clementem Alexandripum haec disciplina arcani auctoritate: ita etiam, mysteria Graecorum et Romanorum imitatae, aliquam sacrorum suorum partem clandestinam esse runt. Nam satis notum est, et Iudeos Deorumque cultus et Catechumenos, a precibus communibus, oblationibus convivis illis sanctioribus et ab eucharistiae communione prohibitos fuisse⁸¹⁾). Ex eademque arcani disciplina, a, ita et hoc repetendum esse videtur, quod ut *Basilius* scribet⁸²⁾, baptismi formula ex traditione tantum, miratione, propagata nec literis mandata est. Res omnes aquae μυστηριώδες τι habent. et prae se ferunt arcani em, alliciunt homines, iisque reverentiam sui, quae dici possit religio, iniiciunt. Initiatu[m] mysteria, quorum par aliquam norunt, eam ipsam ob causam, quod tegere bentur et occultare, magis reverentur, et non initiati erorum communionem ideo magis appetunt, quod abscentur. Itaque, quae dicitur disciplina arcani veteris saie, hoc in loco non praetermittenda erat.

Denique externae veteris ecclesiae rationes ita comparentur, ut iis Christiani ad rerum sacrarum studium et rem ducerentur. Nam primum conventus, ab ecclesia tutti, vinculum erant, quo societas Christianorum constituitur. Christiani, cincti undique Iudeis et Deorum cultibus, congregari debebant sacra peculiaria facturi, ut agerentur, sese in peculiarem societatem covisse, testatum facti, arctius invicem coniungerentur et notis idoneis ab omnium religionum sectatoribus discernerentur. Quoque maiestas Christiani esse viderique volebant societas peculiaris, a Iudeis et a Deorum cultoribus aliena, eo magis sacris publicis studebant. Porro Christiani, quandiu ecclesia formularistica utebatur, inter ipsos conventus publicos de res suis agere, Episcopos et Presbyteros eligere, elemosynas congerere, de propellendis periculis consultare, de lapsis

) cf. Mosheimii de rebus Christ. ante Constant. M. Commentarii, p. 303 sqq.

) v. Binghami Orig. Vol. I. p. 39 — 41. Vol. IV. p. 126.

) v. Epist. ad Amphiliocium de spiritu s. c. 27. tom. II. ed. Paris. p. 353.

aut arcendis ab ecclesia, aut revocandis in eius communio-
nem decernere solebant, ut cuilibet Christiano, qui consilio-
rum communium particeps esse cuperet, ad publicos eccle-
siae conventus accessendum esset, et sacra publica hanc quo-
que ob caussam vinculum, quod Christianorum societatem
continuerit, recte dicantur. Huc accedebat partium studium,
quo primorum a. C. N. saeculorum Christiani tenebantur.
Quum enim Christiani inter medios aliarum religionum se-
otatores, sibi infensos, viverent, proderentur a Iudeis, ve-
xarentur a Romanis, non mirum est, ita eos rebus suis stu-
duisse, ut Iudeos aequa ac Deorum cultores aut contempti;
aut odio haberent. Quaevis autem hominum societas, quo
magis rebus suis studet, eo magis omnibus, quae propria ei
sunt et peculiaria, delectatur. Itaque Christiani eam quoque
ob caussam ad sacra facienda ferebantur, quoniam agendis
iis, sese cum a Iudeis, tum a Romanis abhorrere, palam
faciebant. Neque haec temere sumi, multa recentiorum tem-
porum exempla docent. Nam, quod multi recte observarunt,
in iis aut urbibus, aut municipiis, ubi diversorum coetuum
christianorum sacra publica instituta sunt, magis iis student
et crebrius vacant Christiani, quam ubi unius tantum eccle-
siae sacra aguntur. Cuius quidem rei caussa in eo posita est,
quod diversorum coetuum contentionibus partium studium,
partium studio autem saerorum, cuilibet coetui propriorum,
studium augetur. Deinde haud parum, hac quidem in caussa,
miseriis, et persecutionibus praesertim, quibus Christiani
vexabantur, tribuendum est. Etenim homines miseris op-
pressi rerum divinarum meditatione erigi cupiunt, qui que
inopes incertis fluctibus agitantur, ad Deum, tamquam ad
portum, confugiunt. Itaque Christiani veteres, patria saepe
extores, parentibus et amicis orbati, et nunc Iudeis clan-
destinas insidias struentibus, nunc magistratibus poenas mi-
nantibus, nunc plebe sanguinem eorum depositante, in an-
ceps vitae periculum adducti, eam saepe ob caussam ad sa-
cra agenda accesserunt, ut implorando Dei auxilio, cogitan-
dis martyrum extrema strenue perpessorum exemplis, e
meditanda salute post mortem speranda, animos confirma-
rent. Ac quum homo ita comparatus sit, ut res, sibi car-

latus est earum amittendarum periculum, eo habeat causa, quaeque extorqueri sibi videt, firius teneat; non tri potest, quin ipsis persecutionibus rerum sacrarum in auctum fuerit. Veteres Christiani, quibus, ut ait *Lianus* ⁸³), accusatio votum erat et poena felicitas, eam ob caussam, quod periculosum erat, sacris, nocturnis, vacare; acriori studio ad ea advolabant, nec quidem metuendum erat, qui aut contemnerent mortem autarent. Denique nec hoc silentio praetereundum est, s. Christianos, praeter sacra publica, aut nulla, aut pauca pietatis adminicula habuisse. Quum enim maxima librorum scriptorum caritas, pauci admodum Christiani, in plurimi primis p. C. N. saeculis egeni et inferioris rationis homines erant, aut literarum s. aut aliorum lumen exemplis utebantur. Quare, in tanta librorum scri-
m raritate, qui literas s. cognoscere risque cognoscendis em alere euperent, ad conventus ecclesiarum accedere, literarum s. recitationes et homilias audire debebant. Quae hactenus disputata sunt, satis opinor, docent, qui n sit, ut ecclesia vetus sacris publicis maxime delectata; nec, qui temporum novit discrimina, mirari potest, os homines non eo, quo veteres Christiani, rerum sam studio teneri. Multi nostrorum temporum Christiani, religiosi satis Dei et Christi cultores, ab ea absunt senti, qua precibus bona teneri et mala arceri putantur, utem, quod est in hominibus comodi studium, non ut in compotes fiant, sed ut alant pietatem, precantur, non habent precandi caussas, quibus, qui Deum precibus fletuant, ducuntur. Maxima porro est inter nostros homini-
na nostra praesertim ecclesia, sententiarum de religionis Christianae decretis diversitas, ut sacra publica ad normam iuliae, quam ecclesia sanxit, composita, multorum decre-
arum convenient. Nec denique eae sunt, nostris tempore, externae ecclesiae rationes, ut Christiani aut partium, aut periculorum me u, aut adminiculorum alendae atis inopia ad sacra facienda ducantur. Quare qui no-

stros homines eo nomine reprehendunt, quod in iis non idem sit sacrorum publicorum studium, quod in veteribus Christianis fuit, temporum diversitatis parum memores de nostrorum hominum moribus nimis severe iudicant.

Nihilominus nostreates quoque idoneas ad sacrorum solemnia veniendi caussas habent, neque nobis eorum sententia probatur, qui homines cultiores facile iis carere existimant. Quamquam enim literæ s. aliaque alēndæ pietatis admīnicula in omnium manibus sunt, nec sacra publica ita ubique aguntur, ut hominibus cultioribus satis probentur: et tamen, quod, sacris publicis vacantes, insignem hominum multitudinem Deum adoratram congregari videmus, ita componitur et adficitur animus, ut ad cogitandas res divinas feratur. Quum enim in sensum quorumcunque, quos ab aliis declarari videmus, communionem veniamus, cincti undique hominibus, Deum adorantibus, non possumus non et ipsi ad pietatem adduci. Neque uti solent homines, euris et cupiditatibus turbati, quae in proximis habent, alēndæ pietatis admīniculis; atque ita ad res externas rapiuntur, ut raro res divinas meditentur. Ac quum praeterea magna admodum sit cantus vis in moventis hominum animis, et quae auribus percipiuntur homiliae fortius feriant animos, quam quae intra privatos parietes leguntur, nemo facile, quem res divinae et sensus ab earum cogitatione venientes delectant, abesse vollet a Christianorum conventibus.

IV.

MINIS GERMANICI LAUDES INSTAU- RATORUM SACRORUM HISTORIA ILLUSTATAE.

tauratae igitur sunt, *Cives Carissimi*, faustis omnibus res manorum, lapsae illae cum ipsorum ignavia, tam hostium o et atrocitate. Qui misere oppressus iacerat populus germanicus, surrexit, et, avita resumta virtute, bellavit, visuamque sibi et libertatem vindicavit et laudem. Tristis erat Germaniae facies! Ager vastatus militis exteri edatione et incendiis, splendida olim principum nostrorum et gentium inclitarum domicilia aut deserta, aut regibus reflectisque peregrinis nobisque invisis habitata, sublatum reutrae commercium, ingens ob exactiones continuas per mes terras aes alienum, eversae celebres literarum sedes, les in oras remotas ad stragem miserrimam raptus, regna va, leges peregrinae; summa imis versa, suspecta innii laus et virtus antiqua, delationes, vincula, caedes, hinc stus, et ex metu aut silentium triste, aut turpis adulatio. id quod lingua nobis vernacula hic illic in desuetudinem ire cooperat, ut metuendum esset, ne ipsum nomen Germanicum sensim paulatimque extingueretur. At enim vero populorum non temere et fortuito geruntur, et profecto t quaedam vis, quae generi conslit humano. Quod bonus usque optabat; sperare vix audebat, id, Deo patriae affiliae opitulante, evenisse tandem, laetamur et exsultamus. hostium vis fracta iacet; pulsi sunt, qui nobis insultabant, atriae finibus; populos Germanicos, hostium astutia diu

olim divisos, sociatos videmus et communis patriae amore iunctos; macula, nomini nostro inusta, abstersa, et iugum, cervici nostrae impositum, excussum est; libertatem recuperatam redditumque patriae decus atque honorem, quotquot Germani dicuntur, laetabundi sibi gratulantur.

In cuius quidem laetitiae publicae communionem Vos, *Cives*, venisse, bene scimus. In Vestris enim animis nunquam extinctus fuit amor patriae et reverentia; semper tulistis impatienter Francorum dominationem, et, quod decet viros graves, silere maluistis, quam adulari et indigno praeconio gratiam ignominiosam captare. Quo in ipsos animo essemus, non ignorabant duces illi, legati et exactores, rebus nostris praefecti; suspecta iis semper erat atque invisa academia nostra; atque ipsum illum Francorum imperatorem parum nobis favisse, tum maxime intellectum est, quam legatos nostros, qui salutandi causa ad eum accessissent, studii in Borussos et Ruthenos haud iniuste accusatos, ira plenus atque indignatione, reprehenderet graviter, verbisque insulsis nec regii oris dignitatem decentibus increparet. Qui in patribus conscriptis, idem in Vobis, *Commilitones*, patriae amor fuit. Quum prima libertatis spes affulisset, laetati estis nobiscum; quum in campis Lützenibus fortiter quidem, at non feliciter satis, pugnatum esset, et miles Francogallicus moenia nostra denuo introiret, doluistis nobiscum, victis autem posthac, spectantibus nobis et plaudentibus, Francogallis, fugatis pulsisque ex patriae finibus, quum iuventus Saxonica ad anna vocaretur, multi Vestrum, deserto dulci Musarum contubernio spretisque militiae molestiis, valaces ad signa advolarunt. Quae quum ita sint, Vos omnes et singulos, *Cives Carissimi*, de belli in Francogallos gesti exitu felici redditaque nobis libertate vehementer laetari, neque ulla remagis delectari, quam meditandis rebus, quas et nostri homines et maiores bona feliciterque gesserunt, facile auguramur. Eam igitur laetitiam Vestram ut alamus, et, quantum in nobis est, patriae amorem atque reverentiam augeamus, quae fuerit maiorum nostrorum virtus, ex instauratorum sacrorum historia docere decrevimus.

At verendum est, ne nobis, in ipso orationis limine, re-

Lutherò auctore gestarum reprehensoris occurrant, noscent et pedem referre iubeant. Sunt enim non pauci, a Protestantium secessione primas lapsi imperii Germanostraeque calamitatis caussas repetentes, rerum saeculo mo sexto gestarum historiam dolendi magis atque eruendi, quam laetandi gloriandique, materiem Germanis ebere existiment. Ex qua quidem secessione, necessaria lutari, hominum tamen et temeritate et malignitate mala ta nec unquam dolenda satis, odia, suspicione, machinaes, bella imo funesta manasse, non negamus. Quum enim iolici secus sentientes ferre nollent, de Protestantibus ad ecclesiae communionem aut reducendis aut retrahendis, subdola arte sive vi et armis, nunquam non cogitarent, acem Augustanam, multas demum post contentiones ini- laederent, Protestantes autem contra niterentur, atque, pleni ac suspicione, dolos Catholicorum ubique odoratur, rebusque suis metuerent saepe, quae non essent meida: factum est eheu, ut, animis studiisque Germanorum isis, odiisque mutuis erumpentibus subinde in bella inima, quod Germanici nominis populos iunctos tenuerat vim, solveretur, exteri, domesticam nostram discordiam idle soventes augentesque, rebus nostris sese insinuarent, quod civium concordia, tamquam fundamento suo, niterit, imperium Germanicum nutaret. At enim vero, ut e his bona Dei numine, ita e bonis mala saepe oriuptur homini perversitate; atque, res bene et praecclare gestas obla ex iis nata vituperare, non par est. Itaque qui Christianorum in partes divisorum odia, altercationes et bella inrorum emendatorum vituperium trahunt, atque Lutherum eiusque socios et asseclas turbati, divisi adeoque eversi imperii Germanici postulant, perverse sentiunt. Homo demit, molitur, et, quae decrevit, exsequitur; eventa autem rum a se gestarum regere, et mala ex iis oritura anteverre, nemini mortalium datum est, ut nec serenti cavere licet, ne inter segetes infelix lolium nascatur. Aversi igitur malis, e Protestantium secessione utique ortis, compensass vero bonis innumeris ad omnes Europae populos sensim aulatimque propagatis, in rebus inter sacra repurgata a ma-

ioribus nostris gestis oculos defigamus, et in eos maxime, qui primas in scena ista partes egerunt, intueamur, ut in hac publica populi nostri gratulatione cum laetandi tum gloriandi materiem habeamus. Etenim rebus, tum temporis gestis, virtus Germanica egregie eluxit, nec quidquam est, quod magis deceat nepotes, avitae virtutis aemulos, quam maiorum praecclare facta mente pia recolere.

Ut singulorum hominum, ita populorum ingenia et mores diversi sunt, aliis ad res externas easque artes vergentibus, quibus vita exornatur, aliis magis ad res divinas humanasque contemplandas, meditandas scrutandasque propensis. Germanorum ea est indoles, ut vero reperiendo quam maxime studeant eique vitam impendere ament; quod reprehendi veri studium tum παρογνωσια in eo eloquendo et profitendo, tum animi candor, a simulatione et dissimulatione fallendique artibus alienus, comitari solent. Quae' quidem populi nostri virtus, si unquam, inter sacra repurgata eluxit, neque in Luthero tantum, immortali ecclesiae nostrae conditore, verum in iis etiam, qui primi partes eius sequebantur, patuit. Etenim sacrorum instauratio a pia seriaque rerum divinarum meditatione, neque vero, quod adversarii Lutheri criminati sunt, aut a turpi Augustinianorum in Dominicanos invidia, aut a temerario rerum novarum studio vanaque gloriolae cupiditate, originem duxit. Quo tempore Lutherus in Erfordensis monasterii angustiis delitescebat, eo, animum in res coelestes erectum gerens, humanae fragilitatis suaque ipsius conscientia sollicitus, et viae, quae ad veram et semipiternam salutem ducit, reperiendae intentus, in scrutandis literis s. meditandisque decretis divinis continuo laboravit. Egressus posthac in lucem publicam hominumque conspectum, et suscepta profitendae theologiae provincia, decretis divinis non modo meditandis, verum etiam edisserendis, propagandis purgandisque ab humanae sapientiae figuramentis omnem vitam dicandam putavit, seque, sive libros scriberet iuvenesque doceret, sive adversarios refutaret, sive coram Imperatore et populorum Germanicorum Principibus sententiam profiteretur, candidum semper, apertum, sincerum praebuit. Longe enim alienus fuit ab eorum aut ignavia aut

e, qui vel in agenda doctoris publici persona temporis
nserviendum esse existimant; nunquam suam celavit
atiam; nemini pepercit; neminem metuit; Caietani mi-
que ac blandas Militii artes sprevit, et, pronuntiata in
damnatoria Romanae curiae sententia, vitae maluit
ulum subire, quam aut veniam impetrare ignavo silentio,
imulata erroris professione gratiam Pontificis Romani
re. Idem propemodum veri studium in multis fuit Lu-
popularibus, qui aut coepitis eius favebant aut ipsi in
m istam prodibant. Affulgere tum coeperat Germaniae
rum lux, ut multi homines cordatores et ultra vulgus
ntes nec doctrinam publicam, nec regimen et discipli-
ecclesiae, sententiae Iesu Christi et literarum s. regulae
enire viderent. Li igitur omnes sacrorum emendatio-
vehementer optarunt, Lutherò plauerunt, neo, quod
verum videbatur, intra aulae aut scholae angustias co-
ndum esse putarunt, et multi ex iis in Lutheri partes con-
runt eique socios sese dederunt et comites. Unde Ger-
orum longe alios, quam Italorum, mores fuisse intelligi-

Etenim literarum luce Italiae prius quam Germaniae
ta, Itali non pauci a saeculis inde XIV et XV ultra vul-
sapere, et, cum dogmatum nonnullorum, tum hierarchiae
tatem cognoscere coeperunt. Idem vero Itali, quod est
gentis ingenium teatum, ambiguum, callidum, subdolum,
nis, ut Laurentio Valla, exceptis, sibi modo, non aliis sa-
voluerunt, alia, quam quae crederent, docere (caventes
pe, ne aut ipsi in haereseos accusationem incurrerent aut
ius ad res novas raperent), non dubitarunt, et, sive ore
scriptis res sacras explicarent, variis usi artibus, animi
tentiam celarunt. Quid quod inter ipsos clericos Italicos
paucos fuisse traditum est, a Christi adeo nomine alien-
qui, quas coram populo egissent caerimonias sacras, in
privatos parietes, in effraenam effusi licentiam, riderent,
populos Europaeos eorumque reges, suis deceptos artibus,
bata sibi pendere, ambitiose gloriarentur. At Germano-
n plurimi ab ea, sive ignavia sive fraude, quam longissime
orrentes, et doctrinam et disciplinam ecclesiae corruptam
e aegre tulerunt, mutari eas vehementer optarunt, eamque

ob causam Lutheri, sacrorum emendationem suadenti atque inchoanti, plauserunt et patrocinati sunt. Multi quidem, sive fluctuarent, sive censuras ecclesiasticas metuerent, sive impetum Lutheri nimiamque eius festinationem vituperarent, asseclae eius ab initio dici haberique noluerant, et scripta eius legere, decreta animo volvere, eiusque coeptis faustum extum appreccari sat habuerant. Alii autem vel eo tempore, quo Lutheri sectatoris nomen periculosum erat, animi sententiam palam profiteri seque Lutheri socios adiungere non dubitabant, ut, qui in Lutheri, idem veri amor ingenuus in Melanchthonem, Carolostadio, Spalatino, Bugenhageno aliisque laudandus sit. Quae quidem παρόνται omnium maxime Melanchthoni, quem natura cautum fixerat, circumspectum, timidum, pacis otiique amantem, laudi atque honori dueenda est. Neque in privatis modo hominibus, veruna etiam in populorum Germanicorum Principibus, Lutheri caussae patrocinatis, candidus atque ingenuus veri amor eluxit. Nam qui Principes istos honorum ecclesiasticorum cupiditate et potestatis ecclesiasticoe impatientia motos Lutheri caussae fuisse existimant, tempora ista eorumque mores plane ignorant. Eo enim tempore, quo Fridericus Sapiens Lutherum non sinebat indicta caussa damnari, et brevi post, qui ei successit, Ioannes Constans apertum novae doctrinae asseclam sese praebebat, res Principum auctum iri sacrorum mutatione, nemo potuit augurari. Quid quod in Principes, ecclesiae recens natae duces, Ioannem Fridericum, Saxoniae Electorem, et Philippum Hassiae Landgravium, ex ipsorum rerum novarum studio malgravissima redundarunt. Alieni ab avaritia, et, quam sequoris aetatis reges multi regumque ministri suam non dedecernerunt personam, calliditate, Principes isti pii, probi et candidi, novae doctrinae patronos eam ob caussam sese praebebant, quod ea Iesa Christi decreta vera et genuina, ab humanae sapientiae figuris purgata, revocari intellexerant et dissimulare veram animi sententiam, arcere populos a lucis quam sibi affulsisse laetabantur, et, ut hominibus placerent, De caussam deserere, turpe, impium, suoque nomine indigna indicabant.

Neque tamen negari potest, potestatis ecclesiasticae intentiam ad conciliandos Lutheri causas fautores haud fecisse. Ea nimiram est Germanorum cara socordia et via, tum alacritas et fortitudo, ut, peregrinis rebus ipso-
se insinuantibus, nimis fidentes, nec cauti satis et cir-
specti, haud difficulter in servitatem redigantur, iidem
ingenui quippe, strenui atque erecti, perpetuam servi-
n ferre nesciant. A legatis, Roma missis, maximeque a
ifacio, Germanorum apostolo, doctrina christiana mai-
or nos tradi et ecclesia Germanica condita fuit, quae,
lia matrem, ita Romanam ecclesiam, a qua originem du-
it, pie suscepit. Crescente post hac in immensum Romani
tificis potestate, ecclesia Germanica tota ex eius arbitrio
endit, et domini peregrini imperium gravius etiam senat, n alias ecclesiae, ut Gallicana; quae, extorta Pontifici Ro-
to Pragmatica Sanctione, longe maior libertate fruebatur.
scoporum iura Pontifex Romanus sibi arrogabat, ut, quae
am auctoritate decerni deberent, aut coram Curia Roma-
aut coram Legatis Pontificis, in Germaniam misas, age-
tur; exactiones Romanae, sive Annatum, sive Evocatio-
n, sive Expectantiarum, sive Reservationum, sive quo-
ique demum nomine venirent, in dies augsbantur; clerici
rmanici, diu licet restitissent et omnium novissimi uxores
nisiissent, vitam coelibem agere cogebantur; Cardinales,
orum confessui Itali plerumque et Galli, raro Germani ad-
ibebantur, magna parte reddituum ecclesiarum Germanica-
n potiebantur; Principes nullam in suae ditionis clericos
testatem habebant, ut ne monachos quidem circulatores,
e indulgentias vendentes sive inconditis saepe insulsisque
rmonibus populum inoventes, coercere possent; et, immiti-
ta licet esset nonnihil Pontificis auctoritas, ipsi tamen re-
s et principes fulmina eius, interdictum intellige atque ex-
communicationem, metuebant. Gravis profecto fuit ea servi-
s atque ignominiosa, quam tulisse non Germanis modo, sed
unibus Europae populis probro, excussisse vero nostris ma-
ime maioribus laudi est, qui primi omnium in falso creditum
e su Christi Vicarium, animis Christianorum imperantem, eo-
unque et iura et bona ad se suaequae potestatis ministros avide

rariantem, surrexerunt. Qui alte Germanorum animis insidet libertatis amor, in Luthero quoque, ~~cuius~~ mores veluti imaginem Germani gravis atque ingenui referre videntur, et in multis eorum, qui, a Luthero moniti, excitati, et in spem et exspectationem libertatis erecti, Pontificis Romani potestatem diutius ferre recusabant, elaxit. Eo potissimum in libro, quem Lutherus A. MDXX. ad Nobiles Christianos populi Germanici scripsit, animum et libertatis amore et patriae reverentia plenum prodidit. Ibi enim non theologum mode et Christianum, sua sibi iura reposcentem, sed Germanum etiam gravi ore loquentem audimus, qui Italis, populo ~~suo~~ insultantibus eumque spoliantibus et fallentibus malis artibus, vehementer succenset, onanestque Germanos, patriam amantes et reverentes, ad suam sibi vindicandam dignitatem libertatemque hortatur. Eadem sensit suasitque Ulrichs Huttenus, homo ad licentiam quidem et voluptates promus, et moris recepti saepe contemtor, idem vero ingenuus, liberalis, patriae amans, et strenuus veri iustique defensor. Neque aures surdas pulsarunt graves Lutheri atque Ulrici Hutteni voces; omnis Germaniae populus in spem et exspectationem libertatis erectus est, ut ingenui quique Domini peregrini imperium aversarentur, Nobiles haud pauci, Francisco de Sickingen interprete, Luthero, intrepido libertatis praecomi, patrocinium suum pollicerentur, et rustici adeo, impetu licet inconsulto et temerario, alacri tamen animo et libertatis cupido, res novas molirentur. Quid quod Principes, Episcopi et Principum ministri, catholicae fidei addicti, licet nec doctrinam publicam et ritus sacros mutari, nec sedem Romanam everti et rempublicam christianam turbari vellent, nimium tamen augeri Pontificis Romani potestatem, iura sua laedi, atque onera, vix sustinenda, ecclesiae Germanicae imponi, aegre tulerunt, ea de re saepius in comitiis, iis maxime, quae A. MDXXII. Norimbergae habita sunt, egerunt, de corrupta ecclesia christiana Pontificem Romanum monuerunt, et, quae malis rei publicae christianaee mederetur, synodus oecumenicam cogi, importunius etiam flagitarunt. Plurimi quidem Christianorum Pontifici Romano dediti manserunt; sed catholica quoque ecclesia, sparsis ubique Protestantium decretis, in dies

em libertatem nacta est; ut hierarchiae in una orbis ani parte eversae, in altera vero limitibus arctioribus iscriptae, beneficium nostro populo debeatur. Proinde esse Germanorum, quam diximus, indolem, ut serviant a peregrinis, ad perpetuo servire nesciant. Divisi inter ire olim ceacti sunt Romanis, magis artibus eorum de quam armis victi. At brevi Hermannus surrexit, liberermanicae vindex. Pietate Christianorum in superstitione versa, maiores nostri cum aliis populis multis Pontiomanici imperium tulerunt. Neque tamen ea servitus, licet, perpetua fuit; Lutherus surrexit, libertatis christiana praesco intrepidus strenuusque defensor. Nuper, ehenches, avitae virtutis immemores, prolapsi ad ignaviam neque morum peregrinorum imitationem, in turpem et osam Francogallorum servitutem detrusi eramus. At vero, oppressus licet, non tamen extinctus fuit in animo stris libertatis amor; surreximus alacres, fortes bellatores, eiecimus patriae finibus dominos peregrinos, et, parta nunc libertate redditioque pristino decore, esse nos gloriar progeniem patribus dignam.

Servitutis autem iugum excutere, non nisi alacres au-strenui, fortes et constantes; ignavi enim et imbelles, aut ingenio servili, neque volunt esse liberi neque esse poterunt. Arcta est eaque mutua inter libertatis amorem instantiam animique fortitudinem coniunctio, quod, ut iam hominum ingenuorum, ita nostrorum quoque manu exemplo docetur. Ii enim in libertatis spem erecti, et esti voluntate ac fiducia in Deo posita confirmati, eos sese erunt, ut recolenda eorum memoria nosmet ipsos erigantur sentiamus. Non modo scripta Lutheri, maxime literae eius, nunc ad Principes nunc ad amicos datae, vel etiam res ab eo gestae, animum eius produnt impavidum, rem, fortem, gradu nunquam deiectum aut desperantem, fiducia semper plenum et ad ultima, sive experienda sive iusta, paratum. Saepe quidem virtus eius animique magnitudine eluxit; maxime vero tum, quum, terrere eum quamvis missent Hussi aliorumque exempla tristia, Dei magis auctor quam Imperatoris commeatui confisus, Wormatiam pro-

ficisceretur, coram Imperatore et populorum Germanicorum Principibus, nec stupore nec metu perculsus, ore modesto quidem sed composito compareret, libros, nomine ipsis inscriptos, suos esse suamque iis contineri sententiam, palam profiteretur, et, velletne sententiam mutare, interrogatus, id se et velle et posse facere, nisi erroris convictus fuisse, strenue fortiterque negaret. Nos, quoties in Lutherum in Wormatiensibus comitiis comparentem intuemur, einsque sermones in isto Imperatoris et Principum Germanicorum consessu habitos retractamus, et reverentia et admiratione viri magni implemur, et personam, Wormatiae ab eo actam, ea multo pluris facimus, quam brevi post Vitebergae egit. Animum tamen fortem atque impavidum et tum prodidit, quum, ira in adversarios plenus, Pontificis Bullam Vitebergae cremareret. Magnorum virorum exempla eam habent in excitandis movendisque hominum animis viam; ut, qui eos duces colunt, in virtutis eorum imitationem rapti, quam in illis vident animi constantiam et fortitudinem, eam et ipsi sequantur. Ita factum est, ut, quum accederet, quod in ecclesiis aliisque sodalitiis reoens natis animadvertere licet semper, partis ipsorum studium et odium in adversarios, metu, disputationibus et vexationibus in dies auctum, ita, inquam, factum est, ut novae doctrinae sectatores, sive Principes et reipublicae administratores, sive viri docti et verbi divini ministri, sive homines plebeii et obscuri, in tenenda, quam amplexi fuerant, doctrina constantiam et in ea defendenda fortitudinem demonstrarent. Neque enim blanditiis, neque obtestationibus, nec minis recens natae ecclesiae duces a sententia dimoverbantur, eosque ad ultima, sive audenda sive patienda, patatos fuisse, inter Augustana maxime comitia, et potissimum quidem in Ioanne, Saxoniae Electore, intellectum est, qui o hunc ipsum animum firmum atque immotum Constantis nomine appellatur. Atque auctis utrinque odiis omniisque pacervandae spe sublata, Ioannes Fridericus, Saxoniae Elector tardus licet ad arma, eamque ob caussam Philippo, Hassia Landgravio, meliora suadenti, nimis sero obsecutus, belatamen aleam experiri, quam fidem suam eiurare suorumque caussam deserere, maluit. Nec desunt hominum privatorum

eadem animi constantia et fortitudine conspicuorum, exempla. Quum enim non pauci Principes, ecclesiae catholicae addicti, quod fuit temporibus istis odium haereticorum, in novae doctrinae asseclas· animadvertisendum esse putarent, multi eorum, veteris ecclesiae martyres imitati, nec proscriptionis, nec carceris, nec suppliciorum metu eo sese adduci passi sunt, ut animi sententiam dissimularent atque a sacris suis deficerent. Omnium vero maxime maiorum nostrorum fortitudo et constantia tum patuit, quia, post infelicem bellii Schmalcaldic exiitum, Interim istud Augustanam promulgaretur et Protestantum ecclesiis obtrudoretur. Plurimi quidem Principes, Protestantum partes secuti, rupo foedere Schmalcaldico suaevque partis ducibus devictis, Imperatoris iram atque arma melientes, Interim Augustanum recusare non audebant, ideoque aut moras necebat, ut Mauritius, aut Imperatori obsequium pollicebantur. Primo tamen metu excusso multi Legisti intercedebant, maximeque liberae Germanie imperii civitates, ut Magdeburgum, et quae ab Hanseatico foedere nomen habebant, fortiter ei resistebant; atque in terris Principum, qui eam suae ditionis ecclesiis obtrudere vellent, tantae exortae sunt turbae, ut Imperator, aut arma iterum sumenda, aut Protestantibus parcendum esse, videret.

Utriusque partis animi eo maxime tempore, quo Protestantes Interim Augustarum observare recusabant, Catholici vero victos Protestantes suisque ducibus orbatos, volentes nolentesve, ad suae ecclesiae communionem reducere studebant, in iram odiumque exarserunt. Nec modo tum, sed ab exorti inde dissidii initiis, et serius etiam, post initiam pacem Augustanam, multa utrinque temere, cupide, violenter, imo atrociter dicta et gesta sunt. Aetas ista secus sentientes ferre rieciebat, Catholici haereseos insimulabant Protestantes, Protestantes contra idolatriae Catholicos accusabant, unius pars theologi in alterius doctores publicos acriter invehebant, cives, multis in locis inter novam veteremque doctrinam divisiti, caeco saepe furore turbas exoitabant, et Principes, catholicae ecclesiae, quae haereticos igne et gladio coerceri iubebat, adscripti, haud raro in sectae recens natae asseclas proscriptionem, vingula, imo supplicia decernebant. Quid quod

ad arma tandem itum est, et, eheu, populi Germanici, rupto, quod eos iunctos tenuerat, vinculo, originis suae patriaeque communis oblii, actique in funestum furem, bellum sibi intulerunt! At, multa licet gesta fuerint cupide et violenter, vel medias tamen inter discordias istas, suspiciones, lites, iras atque odia, ea animi moderatio, qua Germani multos populos antecellunt, manifesta facta est. Etenim nec Protestantes nec Catholici, servanda pacis spe statim abiecta, ad arma preperarunt, verum potius, in dies licet hisceret discordia, in so piendis litibus domesticis diu multumque laborarunt. Ea profecto non fuit, et, si tempora spectaveris, non esse potuit maiorum nostrorum sapientia, ut dissentientes in rebus sacris ferrent, sublataque fidei unitate imperium tamen Germanicum salvum esse posse intelligerent; nec pacem Augustanam, sero admodum initam, ratio suasit Catholici, sed necessitas extorsit. Tollenda vero discordiae spem utraque pars diu satis fovit, eaque saepius elusa, de pace servanda non desperavit. Hac spe ducti Protestantes, qui Imperatorem caussae ipsorum favere et Catholicorum plurimos multis in rebus ipsis assentiri ab initio credebant, synodum oecumenicam, aegrotanti ecclesiae medicinam allatarum, cog flagitarunt; eademque spe moti sunt Catholici, ut nunc utriusque partis theologos ad colloquia de controversia fidei capitibus habenda invitarent, nunc in comitiis cum Protestantibus agerent, nunc alio modo tollenda discordiae studerent. Atque sublata tandem omni spe pacis servandae, et bellum utrinque praeparato, neutra tamen pars praeceps ad arm ruebat. Protestantes maxime theologi, Lutherus et Melanchthon, saepe ab Electore Saxoniae in consilium exhibiti, igne gliscentes non modo non alebant, verum etiam iis restinguendi omnem operam dabant, et vel tum, cum consultius esset arma sumere, pacis semper suasores erant. Ipsi nimurum, quippe et patriae amantes, arma, quae Christiani Christianis Germani Germanis inferrent, detestabantur, et Deum ipsu praesenti auxilio caussae ipsorum adfuturum esse confidabant. Tandem exarsit quidem bellum Schmalcaldicum; ne que illo tantum tempore, verum etiam serius, Germanoru in Catholicos et Protestantes divisorum enses fratrum sa

guine maduerunt. Ea tamen crudelitate atque immanitate, qua Francogalli bella intestina, e Reformatorum seu Hugennotarum ab ecclesia catholica secessione orta, gesserunt, Germani in Germanos raro saevierunt, et tragoedia, detestandis istis et sanguinolentis nuptiis Parisinis aequiparanda, in Germania nunquam acta est. Inter Germanicorum quoque populorum Principes eorumque ministros non pauci quidem fuerunt desertorum ecclesiae catholicae vindices acerbi et severi. At vel acerimi, qui in Germania saevierunt, haereticorum ultores, si eos aut cum Philippo II., Hispaniarum rege, aut cum Ferdinando, Duce Albano, immani isto Belgarum carifice, comparaveris, lenes clementesque iudicandi sunt. Ili nimisrum sunt Germani, ut modum in rebus servent, tardii ad iram ducantur, et, vel abrepti ad odium et vindictae cupiditatem, non omnem tamen exuant humanitatem.

Rerum a maioribus praeclare gestarum meminisse et in exemplum eorum intueri, nepotibus, a patrum virtute degeneratis, triste, dignis vero patrum nomine laetum est. Quamdiu, dignitatis nostrae avitaeque virtutis immemores, flagitiosam ferebamus servitutem, profecto, reqolenda patrum memoria, pudore suffundebamus. Nunc vero, liberata Germania redditaque nobis nostra dignitate, maiorum praeclare facta animo volentes hand erubescimus, sed esse nos gloriavimus nepotes patribus dignos:

V.

DE BELLO CHRISTIANIS NON
INTERDICTO.

Fama est, Orosio auctore¹⁾ a multis rerum christianarum scriptoribus propagata, Iesu Christo nascente terrarum orbem pacatum eamque ob caassam Romae, penes quam tum belli et paces arbitrium erat, Iani fores clausas frisse. Quae quidem fabula (nam fabulam esse, satis demonstratum est²⁾), exinde, si quid videmus, originem duxit, quod, sub adventum Demini, qui hominibus auctor suasorque pacis futurus esset, omnes populos arna depositasse, admodum consentaneum videbatur. Neque errant, qui religionem a Iesu Christo traditam pacis magistrum habent. Ea enim neque aliarum religionum sectatores debellare iubet, nec bello claris praemia, aliis negata, pollicetur, avaritiam, iram et vindictae cupidi-

1) *Adversus Paganos Historiarum Lib. VII. cap. 2. pag. 456.* ex ed. Havercamp. ubi de anno Iesu Christi natali haec habet: „Qui annus quantis, quam novis, quamque inusitatibus bonis abundaverit, satius etiam me non proferente compertum haberi arbitror; toto terrarum orbe una pax omnium, non cessatiope sed abolitione bellorum, clausae Iani geminae portae, extirpati bellorum radicibus, non repressis, census ille primus et maximus fuit, cum in hoc unum Caesaris nomen universa magnarum gentium creatura iurarit, simulque per communionem census, unius societatis effecta est.“ Ad eamdem rem revertitur cap. 3. p. 457 — 459.

2) Cf. *Ioannis Masson Iani templum Christo nascente reseratum*, se Tractatus chronologico-historicus, vulgarem refellens opinionem existimantium, pacem toto terrarum orbe sub tempus servatoris N. natale stabilitatem fuisse. Roterodami 1700.

tatem coërcet, lenitatem, mansuetudinem et concordiam suadet, imo, ut iniurias nobis illatas patienter feramus et inimicos etiam diligamus, postulat. E sententia religionis christiana omnes homines Deum parentem communem, cunctis numine suo prospicientem, et omnes Christiani Iesum Christum Servatorem et Dominum communem, cunctis aeternam salutem parantem, habent, eamque ob caussam omnes, in sortem communem nati, et christiani nominis vinculo iuncti, mutuo amore, fratrum instar, sese amplecti, et iustitia tuerenda, benignitate exercenda colendaque pace et concordia animi pietatem demonstrare tenentur.

Quae cum sint religionis christiana cum decreta tum praecepta, non mirum videri debet, morum magistros non paucos, qui ecclesiae perfectae omnibusque numeris absolute exemplum re ipsa exprimi, et, quod poëtae cecinerunt, aetate aurea aut fuisse pacem perpetuam aut esse futuram, attingi ab hominibus posse arbitrarentur, in eam delatos esse sententiagn, ut omne bellum illicitum et militiam Christiano indignam haberent, et, cum Deo magis quam hominibus parentum sit, ad officia militaria constanter recusanda Christianos graviter hortarentur. Inter homines plane sapientes et Christianos perfectos, qui quavis in re, quod verum iustumque est, cum vident tum probant et sequuntur, neque aut aliena appetunt aut ira et vindictae studio ducuntur, rixa, altercatio et bellum esse non possunt. Itaque isti morum magistri, ecclesiam perfectam omnibusque numeris absolutam, quae veluti sapientum consensus et coelestis Hierosolymae mago haberetur, condituri, quum regum animos flectere, populos sociare et bellum e terrarum orbe tollere non possint, eos certe, qui Christianorum nomen tueri vellent, bellum detestari et militiam fugere iusserunt, ut, medios inter populos bellantes armorumque strepitum societas hominumullo inquinata sanguine et pacem perpetuam colens reperiatur. Atque belli, quod homines decernunt geruntque, causae quum non in rerum natura, cui nequit resisti, verum in hominum arbitrio sitae esse videantur, et homines pii, iusti, ormatique ad eam, qua religio christiana animos imbuit, humanitatem, non possint non aegre ferre, non ratione sed vi

et armis de iure certari, homines, bestiarum instar, in homines saevire, agrum vastari, urbes cremari, ene milites, fame et lue cives perire, haud pauci omni tempore Christiani in eorum partes concesserunt, qui, omne bellum illicitum habentes, a populis non minus quam ab hominibus privatis iniurias patienter ferendas et ne iusta quidem arma a Christianis gerenda esse iudicabant. Eam sententiam, quandiu ecclesia, civitati nullo vinculo iuncta, societas peculiaris erat, omnes Christiani veteres foyerunt, ideo quoque militiam detestati, quod, qui eam faceret, Deorum cultoribus miscebatur et ritus ad idolorum cultum pertinentes e castrensis disciplinae lege observare debebat. Ita Christianos veteres de bello et militia iudicasse, multis patrum testimoniis, Tertulliani³⁾, Cypriani⁴⁾, Origenis⁵⁾, Lactantii⁶⁾, et Basili Magni⁷⁾ docetur. Eandemque sententiam recentiori tempore cum coetus nonnulli, veterum Christianorum exemplum imitati et ecclesiam perfectam omnique labore carentem condituri, Menno-

-
- 3) Multis suam de bello et militia sententiam *Tertullianus* in libro de *corona militis* exposuit. Omnimaxime hoc pertinent, quae cap. II. p. 117. ed. Paris. his usus verbis disputavit: „Licebit in gladio conversari, Domino pronuntiante, gladio periturum, qui gladio fuerit usus? Et praelio operabitur filius pacis, cui ne litigare convenit? Et vincula, et carcerem, et tormenta, et supplicia administrabit nec suarum ultior iniuriarum? Iam stationes, aut alios magis faciet, quam Christo? aut et dominico die quando nec Christo? et excubabit pro templis, quibus renuntiavit? et coenabat illic, ubi Apostolo non placeat? et quos interdiu exercismis: fugavit, noctibus defensabit, incumbens et requiescens super pilum, quo perfossum est latus Christi? vexillum quoque portabit aemulum Christi, et signum postulabit a principe, qui iam a Deo accepit? mortuus etiam tuba inquietabit aeneatoris, qui excitari a tuba angeli exspectat: et cremabitur ex disciplina castrensi Christianus, cui cremare non licet, cui Christus merita ignis induxit?“ Neque mirum videri potest, *Tertullianum* ita de bello et militia sensisse, quum, quod e libro eius de patientia intelligitur, in ea esset sententia, ut ne gravissimas quidem iniurias arcedas esse existimaret.
- 4) v. Ep. II. „Homicidium, ait, cum adiungunt singuli, crimen est virtus vocatur, cum publice geritur. Impunitatem sceleribus acquirit non innocentiae ratio, sed saevitiae magnitudo.“
- 5) v. *Contra Celsum*, VIII, 10. 6. 7. VII, 3. 9. ex ed. Spenc.
- 6) v. *Instit. div.* L. V. cap. 18. De que loco legenda sunt, qui *Staeullinus* in libro: *Geschichte der Sittenlehre Jesu*, B. III. p. 26-2 disputavit.
- 7) v. *Epistola canonica* L. can. 13.

nitae⁸⁾; Quakeri⁹⁾ et Sociniani¹⁰⁾, tum singuli etiam¹¹⁾, ex iis maxime, qui mystici audiunt, revocarunt, eaque ducti non modo bella quaeviis eorumque auctores vehementer vituperarunt, verum etiam magistratibus ad arma cives vocantibus obsequium negarunt, et poenas gravissimas subire, quam stipendia facere, maluerunt.

Illi igitur omnes pacis semper servandae suasores, suam de bello detestando fugiendaque militia sententiam confirmaturi, ad literarum sacrarum auctoritatem, Iesu Christi maxime effata, provocarunt. Nunc Mosis praeceptum: ne occidito, ad bellum traxerunt, nunc Petri exemplum, qui, quum in horto stricto gladio pugnare vellet, gladium recondere a Domino iussus est, laudarunt, nunc Iesaiae carmina, auream aetatem, qua pax perpetua regnatura esset, celebrantia, de ecclesia explicantes, inter Christianos bella non esse debere collegerunt. Ea autem argumenta nulla esse, sponte intelligitur. Multo probabilius tum disputarunt, quum, omne bellum illicitum, et, quod exinde sequitur, arma Christianis nun-

8) Argumenta, quibus Mennonitae suam de armis non gerendis sententiam confirmabant, cognoscere licet ex *H. Bullingeri Adversus Anabaptistas Libris VI.* (Tiguri 1560.) p. 192—197. Plurimi tamen, qui hodie supersunt, Mennonitarum, ea deserta sententia, vim vi arcere licitum habent, quod nuper, itinere in Bataviam facto, ex colloquiis ea de re cum nonnullis ecclesiae Mennoniticae doctoribus institutis ipsi intelleximus.

9) v. *Robertii Barclaii*, qui sectae Quakerianae, cui addictus erat, doctrinam omnium subtilissime exposuit, *Theologiae vere christianaे Apologiam*, p. 363. Plurimi Quakerorum in ea sententia manserunt. Nonnulli vero eorum, qui in America septentrionali degunt, quum, bello inter Americanos et Anglos orto, patria periclitaretur, arma sumere non dubitarunt. Ii Quakeri, qui officia militaria non recusant, a reliquis Quakeri bellantes (fighting Quakers) et Quakeri liberi (free Quakers) dicuntur. Cf. *Brisot de Warville Reise durch die vereinigten Staaten von Nordamerika*, pag. 412. 413.

10) Loca scriptorum Socinianorum huc pertinientia congesta reperiuntur in *Gerhardi Loci theor. Tom. XIII.* p. 273. ex ed. Cott.

11) Ex eorum numero e. g. *Valentinus Weigelius* fuit, de quo *Gerhardi Loci l. l.* pag. 275. legendi sunt. Neque mystici tantum, verum et alii limatioris ingenii homines eamdem de omni bello vitando sententiam foverunt. Sic *Desiderius Erasmus* non longe ab ea abfuit, quod ex iis, quae in libello: *Querela pacis undique gentium electae profligataeque, inscripto, Opp. Tom. IV.* pag. 486—501. disputavit, colligere licet.

quam gerenda esse demonstraturi, id e Iesu Christi praeceptis de iniuriis patienter ferendis, de inimicis diligendis et de morte adeo pro fratum salute subeundam docere studabant. Praecepit Dominus, ut a Matthaeo cap. V, v. 39—42 traditum est, iniurioso non resistendum, dextram ferenti maxillam sinistram quoque obvertendam, tunicam erecturo palium quoque concedendum, postulanti quid dandum, nec eum repudiandum esse, qui mutuum quid sumere velit. Quibus quidem ex verbis, si, ut sonant, accipiuntur, et praeceptum ad omnes Christianos et ad populos pariter atque ad singulo pertinens continent, id, quod volunt Mennonitae et Quakeri vetitum esse Christianis, ne ab iniuriis sese defendant, vi repellant armisque de iure decentent, utique sequitur. Id porro Dominus, Matthaeo narrante cap. V, v. 44, Christianos inimicos diligere, mala ipsis imprecantibus bona appercari, et, a quibus male tractati fuerint, eos beneficiis adficer iussit. Id autem praeceptum suasores pacis semper servandae ab iis migrari dicunt, qui vel privatim in adversarios vel publice in hostes insurgunt, quum, quos aut magistratibus puniendos tradamus, aut vi repellamus, aut, quod in bellum, vulneremus ense et trucidemus, malis gravissimis adficiamus, aliisque vi et armis coercendis non amorem et clementiam, sed animum rebus externis inhantem et ira ac vindictae cupiditate plenum prodamus. Summa legis, ipso dilecto Domino, Dei hominumque amore cernitur, et Christi num, vero fratum amore imbutum, ad mortem adeo proximum salutem subeundam paratum esse debere, cum Iesu Christi exemplo tum disertis literarum sacrarum effatis (1 Io. III, 1) docemur. Eum autem qui animo fovet amorem, nulla iniuria ad gladium stringendum sanguinemque effundendum movabitur, quoniam, qui mortem pro aliis subire non dubitat, nec vita defendenda interitum iis parabit. Ita, diserta lex a bello gerendo et facienda militia Christianos ardua reperiatur in literis sacris, e praeceptis tamen de iniuriis patienter ferendis, de diligendis inimicis et de morte pro fratribus subeunda satis patere arbitrati sunt pacis servandae suasores, vim vi repellere, bella decernere et a-

gestare, Christianis, vel gravissima iniuria affectis ipsaque pericitante patria, non licere.

Ea autem sententia de bello prorsus vitando et recusa
nda constanter militia pluriinis ecclesiae christianaee docto-
ribus improbata est. Ex quo tempore civitas et ecclesia in
unam coaluerant societatem, doctores christiani, pacem licet
semper et concordiam suaderent, esse tamen bella licita et
iusta arma, intellexerunt, militiam a christiano nomine ab-
horrire negarunt, et milites ad patriam strenue fortiterque
defendendam saepe hortati sunt. Eo modo e patribus Atha-
nasius ¹²⁾, Ambrosius ¹³⁾ et Augustinus ¹⁴⁾ iudicarunt, quo-
rum vestigia a quarto inde saeculo, paucis exceptis, ecclesiae
veteris doctores presserunt. Eamidemque sententiam recen-
tores quoque theologi omnium ecclesiarum, arctiori vinculo
cum civitatibus copularum, secuti sunt et nostra ecclesia
publice professa est ¹⁵⁾. Etenim bellum omnes licet vitupe-
rarent, pacem et concordiae studium laudarent, nonnulli
etiam mercenariam militiam improbarent, in eo tamen con-
senserunt, quod bellum iustum esse posse docebant, vetabant-
que Christianos militiam recusare, suamque ea de re senten-
tiam nunc in doctrina dogmatica locum de magistratu tra-
ctantes, nunc in morum doctrina de amore in patriam et in-
iuriis arcendis agentes, nunc Mennonitas et Quakeros refu-
tantes, exposuerunt.

Quemadmodum contrariae sententiae defensores, ita hi
quoque theologi ad literarum s. auctoritatem provocarunt, et

12) Epistola ad Amunem, Tom. I. P. II. pag. 766. ed. Pat. ubi haec leguntur: Ἐπει καὶ των ἀλλων ἐν τῷ βίῳ γνωμένων εὐθησόμεν τας διαφορας κατα τι γνωμενας· Οἷον φρονευεις οὐκ ἔχεστιν; ἀλλ' ἐν πολέμοις ἀναιρειν τους ἀντιπαλούς, καὶ ἔγνομος καὶ ἐπιτινον ἄξιον.

13) De offic. L. I. cap. 7. „Fortitudo, ait, quae bello tueritur a bar-
baris patriam, vel domi defendit infirmos, vel a latronibus socios,
plena iustitia est.“

14) De civitate Dei, Lib. IV. cap. 15, ubi inter alia haec habet:
„Proinde belligerare et per dominis gentibus regnum dilatare, ma-
lia videtur felicitas, bonis necessitas.“ Alio loco, L. XIX. cap. 7.
dicit: „iniquitas partis adversae iusta bella ingerit gerenda sa-
pienti.“

15) In Confessione Augustana, Art. XVI, qui de rebus civilibus in-
scribitur.

nunc e bellis ab Abrahamo, Mose et Davide gestis, nunc ex loco Paulino in Epistola ad Romanos cap. XIII, v. 4. obvio, ubi magistratus Dei minister, non frustra gladium gestans, appellatur, licere Christiano armis decertare, parum commode collegerunt. Decernendi belli armorumque gerendorum veniam diserte datam esse Christianis, frustra demonstrare laborarunt; eam vero nec negatam iis esse, et praecepta de iniuriis patienter ferendis et inimicis diligendis pro legibus bellum et militiam prohibentibus perperam haberi, idoneis argumentis docuerunt. In explicando enim loco Matthaei supra laudato, cap. V, v. 39—42. cum ad gnomicam dictionem, in qua verba non ad latum unguem reseculda sunt, tum ad Iudeorum de licita vindicta privata opinionem respiciendum esse recte monentes, Iesum Christum lenitatem et mansuetudinem, neque vero ignaviam, quamvis ferentem iniuriam, commendasse, demonstrarunt. Nec, cum ponere velimus, quod non sumendum est, Dominum vetasse Christianos iura sua defendere et vim vi repellere, praeceptum istud ad bellum trahi possit, quum regum, rempublicam administrantium, aliam quam hominum privatorum rationem esse, nec, quod singulis praecepitur, idem populis injungi posse, sponte intelligatur. Pari modo de praecepto, quo inimicos diligere iubemur, recte observatum est, non id et cautum esse, ne hominibus insultantibus nobis resistamus, e nostram patriaeque nostrae incolumitatem ab impetu sive sin-gulorum sive populorum, alienis bonis inhiantium, defendamus. Nam Jesus nec postulavit nec postulare potuit, ut inimicos magis quam nosmet ipsos, liberos nostros, coniuges et parentes ipsamque patriam amemus, et, ignavi magis qualenes et mansueti, rempublicam deseramus nostramque salutem negligamus, ne latronibus, percussoribus et hostibus fines nostros invadentibus, damnum inferatur. Imo vero praeceptum Iesu Christi de diligendis inimicis eo pertinet ut iram et vindictae cupiditatem extinguamus, iniurias repellamus quidem, at non ulciscamus, victis parcamus, et vi eorum, quos infenso erga nos animo esse noverimus, salutem consulamus. Neque exinde, quod Christianus pro hominu-

salute mortem subire tenetur, colligi potest, cautum esse, me nostra et patriae incolumentate defendenda aliis interitum pareremus. Etenim quae saluti publicae impendi debet vita; ea non temere effundenda et percussoris hostisve irae et libidini tradenda est, et, quin patriae incolumentatem ipsa nostra vita potius rem habera, debeamus, non est; quod pro ea pugnantes hostibus eius interitum parare dubitemus.

Proinde patet, quod ab aliis copiosius demonstratum est¹⁶⁾, Iesum Christum, bellum suscipere et arma gestare, sectatoribus suis non interdixisse. Neque forte forthna factum est, ut nulla lex, Christianos a militia arcens, in libris sacris reperiatur. Quum enim Iesum Christum et Apostolos milites interdum convenisse traditum sit¹⁷⁾, admodum credibile est, eos; si illicitam habuissent militiam, sententiam suam, eiusmodi usos opportunitate, declaraturos fuisse. At nusquam narratum legitur, aut Iesum aut Apostolos milites ab officio avocasse, et Domini praecursor, Ioannes baptista, milites, quid sibi, ut regni coelestis participes fierent, faciendum esset, interrogantes, non signa deserere, sed, stipendiis contentos, a vexandis turbandisque hominibus abstinere iusset¹⁸⁾. Imo vero praevidit Dominus, ne suam quidem religionem ad pacem perpetuam homines adducturam, sed dissensionum bellorumque caussam futuram esse, eaque de re discipulos monuit¹⁹⁾. Itaque Iesum Christum consulto bello plane emittendo siluisse, deliberato animo nullum defugienda militia praeceptum sanxisse, hocque silentio eam sapientiam, quae, quod nequit mutari, non frustra mutare laborat, et, quod attingere hominibus negatum est, non postulat, prodidisse arbitramur. Etenim ea est rerum humanarum

16) v. *Gerhardus* in locis theolog. Tom. XIII, p. 264 sqq. ed. Cott. *Grotius* de iure belli et pacis, L. I. cap. 2, §. 8—10. et *Reinhardus* in *System der christlichen Moral*, Vol. III. pag. 589—592 Vol. II. pag. 524—527. edit. 4.

17) v. Matth. VIII, 5. Act. X, 1 sqq.

18) v. Luc. III, 14.

19) v. Matth. X, 34. 35.

ratio, ut altercatio inter singulos, bellum inter populos non possit non exardescere, et perpetua pax nunquam speranda esse videatur. Ita vero si comparatae sunt res humanae, non omne bellum illicitum et iniustum haberi debet, verum tempora incident necesse est, quibus, qui pacem suadent et militiam recusant, non mansuetudinem et lenitatem, sed ignam et segnitiem produnt, et patriae desertae iure postulantur.

VI.

DE SACRIS ECCLESIAE NOSTRAE PUBLICIS CAUTE EMENDANDIS.

Omnium nunc animis in ecclesiae nostrae sacra publica ita conversis, ut alii mutationem eorum flagitent, alii eam deprecentur, nonnulli inepta moliantur, pauci apta et rei consenteanea suadeant, plurimi autem, quae ipsorum vel modestia esse solet, vel levitas et segnities, haesitent, quam sententiam sequuntur: nos quoque, qui templorum fugam et officii divini neglectum nunquam non dolueramus, identidem ea meditati sumus, et, si emendanda essent, qua iis ratione optime consuli posset, animo reputavimus. Placet autem nostram ea de re sententiam exponere, ut arbitri idonei eam explorent, et, si quae ex nostris probanda iudicayerint, ea ad gerendas instituendasque res ecclesiasticas transferant. Quamquam enim ab arrogantia, quae sola sibi sapere videtur, quam longissime abhorremus, neque eos nos iudicamus, qui sive auctoritate hominum iudicia regere, sive sapientia nostra, quod viri nobis longe prudentiores agunt, gerere valeamus, veniam tamen suffragii modesti de re, neque a munerum, quibus fungimur, neque a studiorum; in quibus versamur, ratione aliena, ferendi iure nostro nobis sumere videmur.

Nostra autem de officio divino, inter Protestantes usitato, sententia, quam in ipso orationis ingressu paucis verbis comprehensam aperire placet, eo redit, ut ecclesiae nostrae sacra publica nequaquam in alia transformanda et plane immutanda, emendanda tamen atque exornanda iudicemus.

Quod enim in Protestantium ecclesiis sermone magis, quam caerimoniis, hominum animi moventur, nec moventur modo, verum etiam recta rerum divinarum cognitione imbuuntur, et artes, sacris faciendis adhibitae, non imperant religioni, sed ei servint, id religionis christianaee naturae, concilio, quo sacra publica instituuntur, hominum nostrorum ingenio et apostolicae ecclesiae exemplo plane consentaneum est. Religio enim christiana quum tota ad mores decretis et praecceptis regendos pertineat et duos modo praescribat ritus sacros: liturgiae nostrae simplicitatem, neque vero caerimoniuarum, mythologiae christianaee, hominum errore in ecclesiam invectae, superstructarum pompam, ei convenire, intelligitur. Instituuntur porro sacra publica, ut pietas et virtutis studium alantur, et homines ad meditanda animoque volvenda religionis decreta et morum praecepta adducantur, quae nos ministrorum verbi divini, apte dicentium, voce multo proprius, quam sacerdotum, ritus sacros administrantium, gestu et actione, animis eorum admoveri arbitramur. Neque ii sunt homines nostri, qui aut agendis aut spectandis caerimoniis sacris multum delecentur. Quo cultiores sunt homines, eo magis et religio eorum a sensibus remota est (in religionem autem eiusmodi, mythologia carentem, pauci modo ritus sacri cadere possunt), et taedet eos spectaculorum orebro repetitorum, ut nostrae ecclesiae sacra eam quoque ob causam, quod, quoties aguntur, toties mutata forma redeunt, aetatis nostrae ingenio magis, quam alia, accommodata iudicemus. In caerimoniis non esse potest ea varietas, quae homines novitatis gratia alliciat et teneat; sed orator sacer, quoties dicit, toties nova e copiis suis promit, ut, in eamdem licet quotidie redeat scenam, novam tamen semper personam agat. Denique sacra apud nos usitata apostolicae quoque ecclesiae exemplo commendantur, quam officium divinum ita egisse traditum est, ut preces communes funderentur, nunc alta numero suppressa (*η προσευχη*), carmina sacra canerentur (*η ψαλμοδια*), literarum sacrarum particulae recitarentur (*η αναγνωσις των ιερων γραμματων*), et sermones haberentur, quae ad explicandam recitatam literarum s. *φησιν* atque fratres in fide et virtutis studio confirmandos valerent. Caerimonia

autem, quarum magnam partem ecclesia catholica ad hunc usque diem servavit, serius demum, doctrina christiana novis dogmatibus et historia evangelica fabulis aucta multisque et commentis et ritibus e Graecorum et Romanorum sacris in ecclesiam translatis, ortae sunt, ut, nostrae ecclesiae consuetudinem multo proprius, quam sacra catholicorum, ad apostolici aevi exemplum accedere, sponte intelligatur.

Quae quum ita sint, iis, qui ecclesiae nostrae sacra plane immutari et in aliam prorsus *οχεον* transformari cupiunt, assentiri non possumus. Imo vero salvum esto, quod iis proprium est et peculiare, eorumque simplicitas, sobrietas et *αευρωτης* intemerata semper serventur. Procul absint ab iis illotae hominum temeriorum manus, non emendationem, sed conversionem iis parantes, nec sequamur eos, qui, res divinas sensibus magis quam animo admovendas indicantes, spectacula maltunt in ecclesiis agi, quam voces graves audiri. Transeant ad sacra peregrina, qui ea admirantur, reverentur Deum praesentem sacerdotis formula e coelis devocatum, adorent in genua strati beatam Virginem et imagines Sanctorum, osculentur Martyrum ossa, tingantur aqua lustrali, delectentur thuris suffitu, et, si iis placet, ad rosarii legem precum formulas decantent. At sacra nostra intacta sinant, nec ceremonias, cum ecclesiae nostrae decretis tum ingenio saeculi contrarias, obtrudere nobis laborent.

Neque tamen, servandum licet existimemus, quod sacris nostris proprium est et peculiare, ii nos sumus aut rerum nostrarum admiratores aut meliora suadentium contemtores, ut nihil plane immutandum esse arbitremur. Imo vero non pauca animadvertisse nobis videmur, quae et possint et debeant rectius institui, ut homines nostri ad sacra neglecta allicantur et in templo deserta revocentur. Quamquam enim caussae templorum fugae, quam boni omnes ex animo dolent, magis in hominum nostrorum moribus et in neglecta ubivis locorum disciplina ecclesiastica, quam in sacrorum nostrorum indole positae esse videntur, aliquid tamen institutis ecclesiae nostrae, neque ingenio saeculi plane accommodatis, neque aptis satis ad excitandos alendosque sensus pios, tribendum est. Hominum mores cum temporibus mutantur,

nec dubitamus, quin, temporibus mutatis, morum etiam mutatio sensim paulatimque insecura sit. Disciplina ecclesiastica, non quae animis Christianorum imperet atque igne et gladio in immorigeros animadvertat, verum medo iis iuribus, quibus, qui ecclesiae adscripti sunt, fruuntur, sacrorum contemtores privet, serius oculis revocabitur. Nunc sacrorum publicorum emendatio agitur, eaque de re agi, quam id non frustra fieri videatur, vehementer laetamur, cum plaudentes iis, quorum sive auctoritate sive consilio ea res geritur, tum tanti operis orsis prosperum successum apprecantes. Nam sacra nostra utique emendatione egent, nec pauca, salvo eorum *ἰδίωματι*, in ecclesiae nostrae institutis mutari possunt. Pertinent autem, quae, ex nostra sententia, mutanda sunt, primum ad festa sive tollenda sive instituenda, deinde ad loca et tempora, quibus sacra celebrantur, denique ad ordinem eorum agendorum seu ad ipsam liturgiam. Iis igitur in rebus quid mutari velimus, breviter exponemus.

Qui apud nos sacris agendis celebrantur dies, aut Dominicis aut festi sunt dies. Dies Dominicus (*ἡ κυριακὴ*), ab antiquissimis inde temporibus omniumque populorum Christianorum consensu sacer habitus, in nostra quoque ecclesia ordinario officio divino dicatus maneat. Longa populi consuetudo septimo quovis die opus intermittendi, antiquitatis auctoritas, et multa publicae privataeque vitae instituta, ea in re quidquam mutari, vetant. Neque adsunt caussae idoneae, quae sacra, die dominico fieri solita, in alium diem transferre suadeant. Dies igitur Dominicus, ut olim, ita et in posterum sacer apud nos habeatur. Omnes autem festos ecclesiae nostrae dies, qui agendis extraordinariis sacris celebrantur, tenendos esse vehementer negamus, quoniam nonnulla festorum nostrorum neque ingenio saeculi neque religionis christianaee naturae consentanea esse videntur. Etenim ut sacra, festis diebus instituta, aliis solemniora sint fortiusque feriant hominum animos, ii dies sive hominum, de genere humano aut de patria bene meritorum et admiratione dignorum, sive rerum gestarum, quas quivis ad se pertinere sentit, memoriae dicati esse debent. Quae alia instituuntur festa, nulla

sunt, et sacra, inter dies festos, qui nec sunt neque habentur festi, instituta, a sacrificis ordinariis, quovis die dominico repetitis, non possunt differre. Examinatis autem eam ad regulam festis apud nos usitatis, ea modo servanda esse intelligitur, quae in natalium, mortis et resurrectionis Iesu Christi, conditae ecclesiae christianaee et sacrorum instauratorum memoriam instituta sunt. Ea sunt festa christiana eiusmodi rerum gestarum memoriae sacra, quas, qui animo volvit, ad se suamque salutem pertinere intelligit. Quam ob rem diem natalem Iesu Christi, novi saeculi auctoris et conditoris ecclesiae, mortis, quam pro hominum salute obiit, cruentae, et redditus eius in vitam laetissimi memoriam, fausta rerum christianarum initia, et anniversaria conditae nostrae ecclesiae sacra, ex more maiorum pie solemniterque celebremus. Reliqua vero ecclesiae nostrae festa, aut personis rebusque gestis, quae ad nos non magnopere pertinent, dicata, aut adeo religionis christianaee et ecclesiae nostrae sententiae contraria, abroganda esse iudicamus. Invecta enim e Graecorum et Romanorum religionibus in ecclesiam superstitione, multa orta sunt festa, mythologiae christianaee, sensim paulatimque enatae, superstructa, quae aut in beatae Virginis, Deae loco habitae, atque Angelorum et Sanctorum, hominum res apud Deum agentium; honorem, aut, ut festum corporis Iesu Christi, ad dogmata recens excogitata hominum animis admovenda, aut, ut festa exaltationis et inventionis crucis, ad propagandas fabulas, sive superstitione sive pia fraude inventas, instituebantur. Quae quidem festa, si ea ex temporum, quibus agi coepta sunt, ingenio metimur, reprehendi non possunt; omnia enim sacra, saeculi religioni convenientia, pietati alendae idonea iudicari debent. Quum Maria regina mundi et regina ecclesiae, per quam utriusque creator et rector generetur, regina misericordiae, divinae pietatis abyssum, cui velit et quando velit, aperiens, ut quisvis enormis peccator non pereat, cui Sancta Sanctorum patrocinii sui suffragia praestet, virtutum auxtrix et scientiarum scientia sanctorum colebatur¹⁾), admodum consentaneum erat, quod ei ecclesia

1) Ea sunt verba Bernhardi Claraevallensis, quae in eius *Super Salve Regina* Sermoni primo, p. 1735. 1736. Opp. ed. Col. leguntur.

sacra peculiaria dicabat; nec mirum videri potest, quum communis esset opinio traditione propagata, Dei matrem, humanae sortis expertem, sublimen in coelos abiisse, festum assumtionis seu ἀναληψεως Mariae conditum esse. Quamdiu, quae nos ad mythos christianos referre solemus, decreta erant hominum animis infixae, sacra publica, ut temporum religioni convénirent, cum ad naturas, hominum opinione in divinae maiestatis communionem elatas, tum ad fabulas, quibus historia sacra exornata fuerat, pertinere debebant. At mutantur tempora et homines cum iis mutantur; saeculo, parenti magis phantasiae quam rationi, novum successit saeculum, quod, quum ad meditandas magis subtiliterque explorandas res divinas, quam ad exornandas mythis augendasque humani ingenii inventis, primum esset, sacrorum instauratio insecuta, quoque mythologia christiana sensim paulatimque eversa est. Mutata religione, sacra ei superstructa mutata, et festa, quae aut ad cultum Sanctorum, aut ad propagandam mythorum Christianorum memoriam pertinebant, in ecclesiis saeculo decimo sexto conditis maxumam partem sublata sunt. Nonnulla autem eiusmodi festorum, quae ecclesiae nostrae conditores, sive Catholicis parcentes sive antiquitatis auctoritatem reverentes, intacta siverunt, ad hunc usque diem in Protestantium ecclesias celebrantur. Huc pertinet omnium maxime dies festus Michaëlis Archangeli, a nono inde saeculo sacer habitus in ecclesia²⁾, elimandus ille e festorum dierum numero omnium hominum nostrorum consensu. In eodem loco dies annuntiationi Mariae factae, purgationi eius et visitationi dicati ponendi sunt, quos et ipsos, invecta demum in ecclesiam superstitione nimumque aucta Mariae venerazione, festos celebratos esse, compertum habemus³⁾. Ab-

2) Cf. *Wernsdorfius de originibus solemnium 8. Michaëlis.* Vitebergae 1773.

3) Crescente mirum in modum Mariae veneratione septem sensim paulatimque festa, ei dicata (conceptionis, nativitatis, praesentationis, annunciationis, visitationis, purificationis et assumptionis), a nono inde saeculo aut instituta, aut, quum ab initio particularia fuissent, universalia facta sunt. Nonnulla eorum saeculis decimo quarto et quinto demum originem ceperunt. Cf. *Schröckhii Christliche Kirchengeschichte*

est quidem, quod bene scimus, ab horum festorum solemnibus, apud nos usitatis, supersticio, neque adoramus Mariam, historiam eius recolentes. At, quum res gestae, ad quas ea festa pertinent, nec cum ipsa religione nec cum salute nostra cohaereant, sacra peculiaria in earum memoriam institui, parum commodum videtur. Eamdem ob caussam festa circumcisionis Iesu Christi et epiphaniae abroganda iudicamus, nec repugnabimus magnopere, si quis memoriae Ioannis baptistae solemnia dicanda esse neget. Quamquam enim Ioannes baptista praecursor Domini et severus morum magister erat, nihil tamen aut gessit aut instituit, quod nos tangat, ac, si claris hominibus christianaे antiquitatis festa dicenda sunt, Apostolos, evangelii praecones atque ecclesiae conditores, Ioannem maxime, Paulum et Petrum potius, quam Ioannem baptistam, eo honore dignos iudicamus. Quod supra diximus, festa dicata esse debent memoriae rerum gestarum, quas quivis ad se pertinere sentit; eamque ob caussam e festis christianis apud nos usitatis ea modo, quae in natalium, mortis et resurrectionis Iesu Christi, conditae ecclesiae, atque renovatorum sacrorum memoriam instituuntur, servanda arbitramur.

Abrogatis autem, quae hominum nostrorum religioni atque ingenio minus conveniunt festis, nova eaque alendas pietati magis idonea condenda esse iudicamus. Agantur primum quotannis, in quavis ecclesia, sacra defunctis, qui anno novissimo vita excesserunt, dicata, condatur deinde festum vernale, quod auctumnali seu messorio festo, ubivis fere locorum usitato, respondeat, denique festa civilia cum in patriae servatae tum in publicarum calamitatum memoriam instituantur. Quae quidem festa quam ob caussam condenda, quaue ratione celebranda sint, paucis edisserendum est.

Omnes fere populi, cum rudes tum culti, in defunctorum memoriam sacra instituerunt ⁴⁾), nec quemquam rerum

schichte, Vol. XXIII. p. 222. et Vol. XXXIII. p. 394 sqq. Veteres igitur Christiani ea omnia festa, ex quibus nostra ecclesia tria modo retinuit, plane ignorarunt.

⁴⁾ Cf. Meiners allgemeine kritische Geschichte der Religionen, Vol. I. pag. 290 sqq.

ecclesiasticarum gnarum fugit, morem pro defunctis orandi atque munera offerendi mature satis in ecclesia ortum esse⁵⁾). Mixta quidem erat ei religione superstitionis, aliis Manes, qui infenso in superstites animo esse credebantur, metuentibus, aliis Deorum tutelarium instar eos colentibus eorumque opem implorantibus, aliis defunctorum peccatis, quorum poenas in purgatorio luerent, precibus suis atque oblationibus veniam impetrari opinantibus. Quam quidem ob superstitionem omnis ea religio a nostrae ecclesiae conditoribus sublata est. At enim vero instituimus possunt sacra in defunctorum memoriam, a quibus abest superstitionis, eorumque condendorum, caussis idoneis ducti, suasores sumus. Nulla enim re magis piis sensibus suscipiendis animi nostri praeparantur, quam recolenda eorum, quos, dum viverent, caros habebamus, memoria. Ipsa mortis cogitatio animi, cupiditatibus agitati, motum sedat, quod nos, amicorum recordantes, subit eorum desiderium, gignit alitque futurae vitae spem et exspectationem, atque in eos intuentes, qui, exempti rebus humanis, in coelis degunt, in rerum divinarum meditationem erigamus necesse est. Agendis sacris, in defunctorum memoriam institutis, non possunt non hominum animi ad pietatem adduci, ut nostram ecclesiam iis carens doleamus, idque eo magis, quo saepius, ex saeculi more, exsequiis queque omnis absit religio. Condantur igitur eiusmodi sacra, non mortuorum subsidia, sed vivorum solatia, non superstitionis irritamenta, sed pietatis fomenta. Ultimo cuiusque anni die, vespere fa-

5) v. *Augustinus de cura gerenda pro mortuis*, cap. I. p. 377. Tom. V. P. II. ed. Benedict. ubi haec habet: „In Maccabaeorum libris (II. 12. 43.) legimus, oblatum pro mortuis sacrificium. Sed, eti nusquam in scripturis veteribus legeretur, non parva est universae ecclesiae, quae in hac consuetudine claret, auctoritas, ubi in pre-cibus sacerdotis, quae Domino Deo ad altare eius funduntur, locum suum habet etiam commendatio mortuorum.“ Legenda quoque sunt, quae *Augustinus* cap. 4. pag. 378. 379, et cap. 18. pag. 387. eadem de re disputavit. Ut ex hoc Augustini loco aliorumque patrum testimoniis, ita exinde quoque colligere licet, morem pro defunctis orandi atque offerendi saeculo quarto iam per omnem ecclesiam christianam viguisse, quod *Aerius*, qui eum imbrobaverat, eam ipsam ob caussam haereseos postulatus est. v. *Epiphanius haeres.* 75. Opp. Tom. I. p. 908 ed. Petav.

cto, ii omnes, qui aut parentum aut amicorum recentem mortem lugent, in templo, modico lumine illustrato, congregentur, sedeant aliquantulum silentes, animis in vitam et obitum suorum defixis, canant dehinc, instrumentis sono temperato accinentibus, carmen, quod animos cum moestitia adficiat tum in vitae futurae spem erigat, denique, praeeunte verbi divini ministro, preces fundant, quibus absentes amicos et parentes Deo commendent. Quidni enim et pro iis orare liceat, qui vita excesserunt, quam eos, ubicunque demum degant, Dei imperio subesse persuasum habeamus? Neque absonum foret, inter sacra ista unum eundemque alterum maiorum, sive de patria, sive de ecclesia, sive de sua civitate bene meritorum, nominatim commemorare, ut et merito eius debitum persolvatur et virtutis eius exemplum nepotibus ob oculos ponatur. Modo absit adulatio, eamque ob causam lege caveatur, ne quis prius, quam quinquaginta ad minimum annis a morte eius elapsis, publicae laudationis honore dignetur. Diversa et possunt et debent esse horum sacrorum instituta pro temporum locorumque diversitate; sed, quacunque ratione composita fuerint et ordinata, apta modo ea sit et rei consentanea, allicient profecto cuiusvis generis, et ingenii homines, tenebunt eos, atque omnes, qui non plane torpent, ut defunctorum amicorum desiderio, ita superstitionis amore incendent, et, sensu inconstantiae rerum humanarum tactos, in divinarum rerum piam meditationem extollent.

Quemadmodum homines, defunctorum recordantes, contristantur, eoque moerore animus eorum lenitur et a rebus externis avocatur, ita, coeli lumen et terrae sive florem sive proventum spectantes, laetantur, eorumque animus exhilaratur. Eiusmodi autem laetitia, e naturae contemplatione orta, non perturbans illa animum sed leniter movens, atque omnibus, qui lumine pascuntur, communis, quam non minus, quam moestitia, e mortis meditatione et defunctorum parentum recordatione nata, ad pietatem homines adducere possit, festa ad anni vicissitudines pertinentia, quibus pietas laetitiae et laetitia pietati misceatur, instituenda sunt. Unum eius generis festum, messorium seu auctumnale, apud nos in usu est; quod quam ubivis locorum multa religione agatur,

novum, quod ei respondeat, festum, idque vernalē, condēndūm esse iudicamus. Nunquam enim hominū animi magis exhilarantur, atque ad Deum, siderūm, quae annum ducunt, rectorem omniumque animalium conservatorem, grata mente colendum extolluntur, quam quin recentem terrae florem et laetas segetes vident, auram vitalēm, cuncta animantēm, spīrant, et claro coelo circumfunduntur. Itaque, ut messe finita, ita et vere facto semineque terrae mandato, dies festus ad gratias Deo, terrae conservatori, persolvendas agatur. Sacra autem eo die habenda non in templis, hominū manu factis, verum sub coelo, ab ipso Deo condito, celebrentur, ut homines non cogitent modo anni novi amoenitatēm, verum in coeli splendorem laetitiamque terrae florem intueantur. Neque absonum foret, cum vernali tum auctumnali festo ludos publicos aliasque solemnitates, atēndae laetitiae communi idoneas, instituere. Quamquam enim hec turpem Saturnalium lasciviam, nec inepta spectacula, fatuorum festis oīm agi solita, revocari volumus, in eā tamen sumus sententia, ut ludos publicos a festorum dierum dignitate non alienos habeamus, nec laetitiam honestam religionem dedecere existimemus. Apud omnes fere populos dies festi et sancti habitū et laeti acti sunt, nec bene consulere videntur populo ipsique religioni severi illi mortui arbitri, qui a festorum dierum solemnibus laetitiam publicam abesse volunt. Laetitia publica religione moderanda, religio autem solemnitatibus, augendae publicae laetitiae idoneis, populo commendanda est.

Denique civilia etiam festa, cum in rērum bene feliciterque gestarū tum in publicarū calamitatum patriaeque afflictæ memoriam, institui volumus. Conquesti sunt multū, nec, ut nobis videtur, sine caussa, religionem nostram, longe illam praestantiorem veterum populorū religionib⁹, multe tamen minus, quam illas, ad vitam publicam alendumque patriae amorem pertinere. Itaque, ut arctior in posterum sit inter rempublicam atque ecclesiam coniunctio, et sacrīs etiā nostrīs incendatur patriae amor alaturque publica virtus, cui rērum bene feliciterque gestarū tum publicae calamitatis patriaeque afflictæ memoriam religiose celebrandam esse iudicamus. Eius autem generis festa neq̄ae omnibus Protestan-

tium ecclesiis communia esse, neque ab omnibus eodem modo celebrari possunt, quum diversi populi diversas admotum cum laetandi tum dolendi caussas habeant, et saepe memoria rerum gestarum, quarum alii exsultantes et gloriantes recordantur, aliis sive tristis esse sive dolendi pariter ac laetandi materiem praebere debeat. Itaque singuli populi, imo singulae civitates sua agant festa, sive ad debita viris fortibus, qui pro patria occubuerunt, persolvenda, sive ad laetitiam publicam, aut ob recuperatam libertatem aut ob hostes devictos dominosque peregrinos suis finibus electos, declarandam, sive ad recolendam patriae afflictæ et periclitantis tristem memoriam. A quorum quidem festorum solemnibus, quomodocunque demum celebrentur, nunquam absit religio, quæ homines moneat, publicam laetitiam rem admodum severam esse, eamque moderetur, amori in patriam misceat pietatem, et, quam patriæ amor suadet, fortitudinem, ad ardua quæque audenda et ad ultima quæque patienda paratam, convertendis hominum animis ad Deum, alat, augeat et confirmet. Nam inter pietatem in patriam et pietatem in Deum arcta est eaque mutua coniunctio, eamque ob caussam diés rerum publicarum memoriae dicati non modo festi agendi, verum etiam sacri habendi sunt. Itaque in festorum civilium solemnibus nusquam desideretur religio. Reliqua vero, ut locorum opportunitas patitur hominumque voluntas flagitat, instituantur. Id unum tamen observare liceat, rei admodum consentaneum videri, ut civitatum, prope quas res praeclaræ gestæ sunt, incolae solemnia, memoriae earum dicata, non in templis, verum iis ipsis in campis, qui proeliorum fama inclaverunt, instituant, imitantes ea in re Plataeenses, qui, quod a Plutarcho traditum est⁶⁾, τοὺς ἀγαθοὺς ἀνδρὰς τοὺς ὑπερ τῆς Ἑλλάδος ἀποθανοτας non in templis, sed in ipsorum campis, ob Persas fusos claris, offerendis e populi sui more libationibus, quotannis colebant. Etenim loca eiusmodi, tristia viorum fortium strage eademque laeta praeclare gestorum memoria, sacra sunt, suoque aspectu hominum animos movent. Praeterea autem de instituendis horum festorum solemnibus

6) In vita Aristidis, cap. 21. Vol. II. p. 330. Opp. ed. Reisk.

nihil dicemus. Nam non modo diversa esse debent diversorum populorum festa civilia, verum etiam saepe, quae populis origine et moribus cognatis communia sunt festa, non ab omnibus eodem plane consilio institui eademque ratione celebrari possunt.

Quae nos in sacris ecclesiae nostrae publicis mutari cupimus, non modo ad festa, sive tollenda sive instituenda, verum etiam ad loca et tempora, quibus officium divinum agendum est, pertinet. De locis autem pauca modo monenda habemus, quum templa nostra concionibus sacris satis idonea sint, et, quae nonnulli importunius flagitare videntur, signorum atque imaginum ornamenti parum profici existimemus. Etenim pauci modo homines ita ad sensum pulchri et venusti formati sunt, ut spectandis artis operibus adficiantur, et, qui iis delectantur, in artis admiratione acquiescentes, res, signo seu imagine expressas, raro meditantur earumque meditatione in pietatem eriguntur. Praeterea opulentiae modo ecclesiae, quarum in terris nostris paucissimae sunt, artis opera sibi parate possunt; signa autem lignea et testacea, lucidis coloribus tincta, quae in vicis et pagis terrarum catholicarum aut in viis aut in ecclesiis posita cernuntur, asperitate sua et deformitate taedium saepius creant, quam rerum iis expressarum sanctitate pietatem alunt. Itaque ornatu e signis et imaginibus templis quaerendo sacris nostris parum consuli arbitramur, licet neque iconomachi neque artis contemtores simus, et, cum picturas, arte placentes resque sacras sensibus admoveentes, in basilicis suspendi, tum virorum de patria immortaliter meritorum monumenta in iis reponi, rei ad modum consentaneum iudicemus. Munditie modo et ornat modico placeant templa nostra, suaque dignitate ingredientibus reverentiam iniiciant, atque aedes sacrae insigniores, quales maiores nostri pii haud paucas exstruxerunt, columnaru parietumque in altum exsurgentium sublimitate ita adfici spectantes, ut altiores spiritus trahant pronique fiant ad rerum divinarum meditationem. Duo tantum de locis agendrum sacrorum monenda habemus, unum, in templis nostris aut prope ea, oratoria, iis sacris, quibus non adeo multi interesse solent, destinata esse, alterum, rei adm

dum consentaneum videri, ut festorum nonnullorum dierum solemnia non in templis, verum sub dio, celebrantur. Quoties in templo late patentia eademque fere hominibus vacua incidunt, atque oratores sacros in loco vasto coram paucis dicentes audivimus; toties, quod loci amplitudo auditorum paucitati parum conveniebat et dicentium contentio inutilis esse videbatur et supervacanea, male admodum nos habuit. Omnis praeterea cantus sacri vis peribat, quum rarae voces per vasta templi convexa resonarent; et singulos modo per aedem amplam sparsos cernentes non esse nobis videbamur in ecclesia. Itaque sacra, ad quorum communionem pauci tantum homines accedere solent, ut quae extra diem dominicum aguntur (*hebdomatalia*), non in templis, sed in oratoriis instituenda sunt, eaque hac ipsa ab re non exiguum commendationem habitura esse auguramus. Nam qui ita congregantur, ut unus alterum coram videat eiusque vocem audiat, arctius invicem coniagantur et in mutuam veniunt familiaritatem, et saepe orator sacer tamquam aptissime dicit, quum audientes prope se positos habet eosque suo sermone moveri animadvertisit. Saora eiusmodi, quae ab exignis coetibus in oratoriis agi volumus, cum a veteribus Christianis habita, tum recentiori tempore a Pietistis instituta sunt¹⁾), quorum conventibus quum homines admodum delectatos esse sciamus, ad conciones, iis similes, non paucos advolaturos esse, coniicere licet. Condantur igitur in oppidis frequentibus, ubi templo ampla sunt late patentia, oratoria, ibique coetus minores congregantur, ut homines novo hoc veluti sacrorum, eorumque alendae pietati quam maxime idoneorum, genere ad frequentandam ecclesiam alliciantur, caveaturque, ne in templo deserta, quae

1) Illi Pietistarum conventus, non in templis sed in oratoriis habiti, *collegia pietatis* seu ab eorum adversariis *conventicula* appellati sunt. Primus Spenerus a. 1670 Francofurti ad Moenum eos instituit; brevi post multi sectatorum eius et imitatorum similes conciones habuerunt. Qued autem in iis conventibus, suadente id Spenero in notissimo libro *Pia Desideria* inscripto, omnibus ac singulis dicendi, precandi et dubitationes de ambiguis literarum sacrarum locis movendi venia dabatur, parum commodum erat. Quis enim caveat, ne homines inculti et dicendi artis rudes insulsa adeoque ridicula effundant? Quis ferat futilis eiusmodi hominum disputationes? Id igitur Pietistarum institutum non imitandum est.

solitudine sua horrorem magis, quam rerum sacrarum reverentiam, animis iniciunt, incidamus⁸⁾. Praeterea et hoc monere placet, nonnullorum dierum festorum solemnia rectius sub dio, quam in templis, institui. Quum enim homines omnes, non plane hebetes, coeli et terrae adspectu mirum in modum adficiantur, tum, quod apud nos sanctum est, auctumnale, tum, quod institui volumus, vernale festum, Deo terrae omniumque animalium conservatori sacrum, ab celo, in montibus maxime aut in collibus, in oppidorum et vicorum vicinitate sitis, unde in arva late patentia prospicere datur, agendum esse videtur. Et quum loca rebus egregie gestis clara, ut supra observatum est, sancta sint suoque adspectu hominum animos moveant, ea quoque sacra, quae aut viorum fortium pro patria mortuorum aut rerum ab iis gestarum memoriae dicantur, si id fieri potest, in iis ipsis locis celebranda sunt. Ex multis, quae ad commemadanda sacra eiusmodi sub celo agenda dici possint, id unum commemorare liceat, ea pomparum sacrarum, religiosis peregrinationibus similiump, ducendarum opportunitatem praebere, quae, modo non decor in iis desideretur et dignitas rei conveniens, non tantum novitatis gratia homines allicant, verum etiam laetitiam publicam audent et festorum solemnitatem augebunt.

Ut de locis, ita etiam de temporibus sacrorum agendorum, pauca modo dicenda habemus. Nam quae apud nos sacris celebrandis dicantur tempora, maximam partem commode satis constituta sunt. Itaque id unum commemorare ceat, nos cum matutina, quae multis in locis in desuetudinen abierunt, tum vespertina sacra, quibus plurimae ecclesiae plane carent, non quovis aut festo aut dominico die, sed in terdum instituta, egregia alendae pietatis adminicula habent. Vetus ecclesia sacra matutina et nocturna, persecutionum tempore orta et posthac cum pietate tum superstitione homi

8) Aliae praeterea sunt caussae, quae coetus minores haberi suader Exposuit eas accurate *Carolus Ludovicus Nitzsch*, theologus Witbergensis, in libello: Zwei Predigten nach der Einnahme Wittebergs im Januar 1814 gehalten, p. 45 sqq., quem nos hac in consentientem habere summopere laetamur.

num servata, admodum frequentavit. Non modo enim quotidie processus matutinae gallicinii tempore in veterum Christianorum ecclesiis fiebant; verum etiam praeparandis sabbati et dominici diei solemnibus vigiliae (*πανυχίδες, ἡμέραι νύκτων, pernoctationes, pervigilia*) habebantur, quarum officium longius erat, quam ordinarium officium antelucatum, et coetum per magnam noctis partem in ecclesia detinebat ⁹). Quid quod ad praeparandos dies festos solemniores vigiliae, a media nocte ad manu usque ductae, instituebantur, omniumque maxime nox, diem resurrectioni Iesu Christi sacrum antegressa (*ἡ μεγάλη του πασχατος διανυκτερευσις*), festa agebatur ¹⁰). Quas quidem vigilias, veteribus Christianis usitatas, non revocandas esse, vix est quod moneatur. Nam homines nostri neque eas, quas veteres Christiani, earam agendarum caussas habent ¹¹), nec tanto, quanto illi, rerum sacrarum studio ducuntur, ut officio divino per integras noctes vacare ament. Praeterea metuendum foret, ne sacra eiusmodi nocturna aut petulantiae ansam praebeant aut libidini clandestinae obtentui sint ¹²), et homines, vigiliarum diuturnitate fatigati, ad abstergendam noctis molestiam, ad commessa-

9) Ex multis, qui de vigillis scripsierunt, unum *Binghamum* laudasse sufficiat, qui in *Originum sive Antiquitatum eccles.* L. XIII. c. IX. Vol. V. p. 288 sqq. testimonia veterum scriptorum hoc pertinentia concessit.

10) v. *Eusebius in Hist. Eccles.* L. VI. cap. 9. idemque *De Vita Constantini* M. L. IV. cap. 22.

11) Negari non potest, multos veterum Christianorum non modo pietate ductos, verum etiam superstitione motos, sacra ista admodum modesta observasse. Communis enim erat opinio, officiis sacris obpunctis homini Dei favorem sibi conciliare, idque eo magis, quo modestiora ea essent officia. Deinde sacra nocturna eam quoque obcaussam instituta sunt, quoniam veteres Christiani daemponum, noctu potissimum terram peragrantium atque in homines grassantium, protestatem iis cohiberi existimabant, ut omnium maxime e *Cassiani Collat.* VII. to. 23. videre est. Nocte autem, diem resurrectionis Iesu Christi antegressa, eam obcaussam vigiliæ agebantur, quod communis erat opinio, Christum eodem, quo e mortuis in vitam rediisset, tempore ad regnum suum institendum in terras reversurum esse, quod ex *Lactanti Institt. div.* Lib. VII. cap. 18. colligere licet.

12) Dedisse ea inter veteres etiam Christianos scelerum clandestinorum occasionem, e canone XXXV. concilii Illiberitani, a. 313. habiti, colligitur, qui ita sonat: Placuit prohiberi, ne foeminas in coemeterio pervigilent, eo quod saepe sub obtentu orationis latentes sceleram committant.

tiones et compotationes advovent¹³⁾). De revocandis igitur veteris ecclesiae vigiliis non cogitandum est. Nihilominus et matutinorum et vespertinorum sacrorum interdum agendorum suosores sumus. Matutina sacra aut ante lucem in templis candelarum lampadumve lumine illustratis, aut, primo quidem mane, sed die facto, sub ipsum solis ortum habentur. Illa, maxime in festo nativitatis Iesu Christi usitata, laetitiam publicam, a festo laetissimae memoriae non alienam, alunt, eamque ob caussam retinenda, et, ubi sublata sunt, restituenda esse nobis videntur. Quo rarius enim in templis nostris sensus hominum adficiuntur eorumque animi exhilarantur, eo magis sacra haec laeta, quorum nos ipsi non sine voluptate recordamur, servanda, et, quantum id fieri potest, exornanda esse arbitramur. Neo videmus, quid detrimenti aut respublica aut ecclesia exinde capiat, quod semel quotannis sacra, magis publicae laetitiae quam pietati alendae idonea, agantur. Multitudo ubivis locorum summopere iis delectatur, atque homines, quorum vita labore molesta et laetitiae fere expers est, si qua laetandi caussa privaturn, iure suo queruntur. Multo magis vero, quam haec antelucana, ea sacra matutina, quae, die facto, sub solis ortum habentur, commendanda sunt. Nullo enim magis quam matutino tempore, corpore somno refecto animoque solis exorientis lumine exhilarato nec rebus exteris turbato, sobrii sunt homines et tranquilli, eamque ob caussam cum ad rerum divinarum meditationem, tum ad laetitiam, quae ex ea oritur, animo fovendam proni aptique. Instituantur igitur interdum sacra matutina, et potissimum quidem die reditus Iesu Christi in vitam memoriae sacro, quoniam admodum consentaneum est, laetam rei metissimae memoriam tum a nobis recoli, quum animi nostri ad spem et laetitiam concipiendam fovendamque praeparati sunt. Similem ob caussam vespertina sacra agenda esse putamus. Nam vespere facto, finito diei opere, arvis late silentibus et tenebris terrae offusis, animi hominum in se recipiuntur, tranquillan-

13) Chrysostomum de suis auditoribus id metuisse, exinde intelligitur quod eos hunc in modumhortatus est (Homil. LIX. in Martyris Tom. V. p. 779): ἐποιησατε την νυκτα ἡμεραν δια των παννυχιδω̄ λεων· μη ποιησατε παλιν την ἡμεραν νυκτα δια της μεθης και τη χραιπαλης και των ἀσματων των πορυχων.

tur, prouique fiunt cum ad seriam rerum divinarum meditationem, tum ad cogitandam rerum humanaarum fragilitatem. **Vespertinum** autem tempus omnium maxime et memoriae mortis Iesu Christi recolenda, et iis sacris, quae in defunctorum memoriam quotannis agi volumus, habendis aptum iudicamus. Diem mortis Iesu Christi multo solemnius, quam apud nos fieri solet, agendum, eaque in re veteris ecclesiae, quae, qua πασχα ἀναστασιμον (festum resurrectionis I. C.), eadem pietate πασχα σταυρωσιμον (festum memoriae mortis I. C. sacram) celebravit, exemplum imitandum esse putamus. Cuius quidem diei solemnibus augendis sacra vespertina omnium maxime idonea iudicamus, quoniam homines, ut observatum est, ipso vesperis, tenebris. tristibus terram obducentis, silentio iis meditandis rebus, quas mortis Iesu Christi memoriam recolentes animo volvere debent, praeparantur. Eamdemque ob causam nullum magis, quam vespertino, tempus sacris, in defunctorum memoriam agendis, idoneum est.

Piura, quam de loco et tempore, de ordine et ratione sacrorum agendorum dicenda habemus, quae cum ad liturgiam universam, tum ad singula officia divina pertinent. De universa autem sacrorum agendorum ratione primum monere placet, paucas modo formulas sacras sanciendas eumque officiorum divinorum ordinem observandum esse, ut, quae praescribuntur statisque diebus repetuntur, ab iis, quae libera sunt et mutata semper forma redeunt, secernantur. Non ideo sumus, qui in sacris publicis nec certas praescriptasque precandi formulas, neque hymnos statos eosque singulis sive dominicis sive festis diebus repetendos, ferre velimus. Imo vero non modo orationem dominicam et benedictionem a longo inde tempore in Christianorum ecclesiis frequentatam, verum etiam unum alterumve hymnum, ut eum, qui apud nos in usu est: soli Deo gloria, et precum communium formulam toties repeti, quoties sacra solemniora aguntur, idoneis causis ducti admodum probamus. At enim vero, quae libera esse debent, legibus adstringi, et vetari, ne verbi divini ministri, sive preces in ecclesia faciant sive baptismum et coenam sacram administrent, formulas praescriptas deserant, et liber-

tati, qua ecclesiae christianaee earumque ministri frui debent, contrarium, et servandae augendaeque officiorum divinorum dignitati parum idoneum esse existimamus. Nullae enim formulae liturgicae ita coadi possunt, ut omnibus locis et temporibus convenienter, neque ullus facile verbi divini minister formulas sexcenties decantatas ita, ut rei dignitas postulat, recitat. Condantur igitur sacrarum formularum libri (Apendiae) tradanturque ecclesiarum ministris; sed ita iis tradantur, ut eos non tam leges, quam potius auri fodinas habeant, ex quibus, si propriis copiis destituuntur, formulas sacras repeatant. Quum autem libri liturgici, ut ei usui inserviant, magna formularum eximiarum copia, instructi esse debeant, non ab uno eodemque altero ecclesiarum praeside conscribendi, verum potius ita condendi sunt, ut plures idonei earam rerum arbitri, in consilium vocati, optimas quasque formulas e scriptorum asceticorum, cum veterum tum recentiorum, operibus aut integras aut prudenter mutatas in unum corpus congerant. At ne locupletissimo quidem libro liturgico omnium temporum et locorum necessitatibus prospicietur; quam ipsam ob caussam verbi divini ministeris, quae iis consentanea videantur, ex ipsorum copiis promundi potestas concedenda est. Salva tamen, quam iis vindicamus, et doctorum publicorum et ecclesiarum libertate, cum hymni, lege praescripti, cani, tum precum formulae certae et statae necitari possunt, quod non in catholicorum modo verum in nostris quoque ecclesiis fieri solet. Id vero nobis in officiorum ordine, apud nos usitato, displicet, quod, quae immutata manent, iis, quae mutantur, semper miscentur. Eo enim, quod in nostris ecclesiis, antequam verbi divini minister cathedram sacram ascendit, symbolum semper camitur, et, finita oratione sacra, precum communium formula recitatur, et praeterea eorum nomina qui aut novissime vita excesserunt, aut propediem matrimonium inituri sunt, commemorantur, impeditur, quo minus orationem sacram cantus, hominum animos ei preparans, prae cedat, eamque, nondum sedatis animorum motibus, doctori sermone excitatis, nulla interiecta mora hymnus, rei consenteus, sequatur. Itaque officium divinum in duas partes, ausi hoc in loco imagine a re scenica ducta uti licet, in dupli

cem veluti actum, ita dispescendum esse videtur, ut cum stata et lege praescripta, tum libera et mutata forma redeuntia seorsum agantur. Est igitur sacerorum solemnium ordo, ex nostra quidem sententia, eum fare in modum constituendus. Canat primum chorus brevem hymnum in Dei laudes, quem vox sacerdotis, coram altari positi, aut istud: gloria sit Deo in excelsis, aut simile effatum proauantiantis, excipiat; sequatur deinde carmen: soli Deo glorie, non a choro sed ab ecclesia canandum, eoque finito verbi divini minister denuo aut altare adeat aut pulpitum sive cathedram consecrandat, et cum precum communium formulam recitet, tum aegrotos, ecclesiae intercessionem flagitantes, novissime defunctos, et matrimonium inituros commemoret eosque Deo commendet. His officiis divinis lege praescriptis et statis primus veluti sacrorum publicorum actus finiatur. Ad alterum vero eorum actum, quae libera sunt, et, quoties sacra habentur, toties mutantur, referenda sunt. Cuius quidem actus pars praecipua quum oratio sacra sit, ad eam omnia pertinere debent. Itaque inchoetur hic secundus veluti actus carmine canendo, quo hominum animi sive meditandis rebus, de quibus orator sacer dicere decrevit, sive alendis, quos sermone suo excitaturus est, sensibus praeparentur. Id carmen, lectione pericopae evangelicae, quae plane supervacanea est, omissa, statim oratio sacra sequatur, eamque, nullo alio interposito officio, hymnus, argumento eius conveniens, excipiat. Quo finito carmine preces, orationi habitae consentaneae, recitentur, et posthaec proauantienda benedicendi formula series officiorum divinorum, ad actum secundum referendorum, claudatur. Pronuntiata autem benedicendi formula dimittatur ecclesia, nec coena sacra celebranda tertius veluti actus inchoetur. Nam, quod infra docebimus, coenae sacrae solemnia seorsum et arbitris remotis agenda sunt.

Alterum, quod de liturgia universa observandum esse videtur, ad partes in obeundis divinis officiis ecclesiae tradendas pertinet. Quum enim homines, qui muti sedere et sive audire modo doctorem, verba facientem, sive sacerdotem, sacris operantem, spectare tenentur, torpescant facile et a rerum divinarum cogitatione avocentur: officia divina ita

instituenda esse intelligitur, ut homines non auditores modo et spectatores, verum etiam actores iis intersint. Quod neque a nostra neque a catholica ecclesia plane neglectum est. Nam catholici, sacra facientes, nunc genua flectunt, nunc in terram prosternuntur, nunc Sanctorum signa aut Martyrum reliquias osculantur, nunc choro carmina sacra canenti respondent. Apud nos autem sapienter institutum est, ut carmina sacra non a choro, sed ab universa ecclesia canantur, eoque modo omnes et singuli suas in actionibus sacris partes habeant; quod ecclesiae nostrae institutum ei, quum conderetur, maxime commendationi fuisse multumque ad assecras ei concidiandos fecisse, memoriae proditam est. At non modo canta communis, aptissimo utique admiriculo, omnibus et singulis suas in agendo officio divino partes tradendi, verum etiam cum mutanda musica sacra, apud nos usitata, tum communibus precibus alia, quam fieri solet, ratione habendis, caveri potest, ne homines silentes neque ipsi quidquam agentes sacris intersint. Is apud nos mos est, ut, quando sacra solemnia instituuntur, symphoniae sacrae, eaeque egregiae saepe multaque arte compositae, a choro, audiente ecclesia, agantur. Eiusmodi autem symphoniae sacrae, maximeque eae, in quibus instrumentorum musicorum partes potiores sunt canentium partibus (nam voce multo magis, quam instrumentorum sono, hominum animi moventur), parum ad alendam pietatem faciunt, eamque ob causam, non quidem proscriptae plane ex officiorum divinorum ordine, raro tamen agendae sunt. Nam, quod supra de signis atque imaginibus, templorum ornamentis, diximus, idem de symphonie observandum est, paucos modo iis delectari, et, qui iis delectantur, arte magis capi, quam piis sensibus moveri; ut taceamus, caveri vix posse, ne, qua de re idonei sacrae musices arbitri saepe conquesti sunt¹⁴⁾, lascivientes et luxuriantes symphoniae, thea-

14) v. c. *Martinus Gerbertus*, peritissimus ille musices sacrae, in Praefatione, libro egregio, quem *de cantu et musica sacra* scripsit, premissa, p. 6—7. Cadit quidem ea reprehensio magis in musicen apud Catholicos, quam apud Protestantes usitatam. Interdum vero in Protestantium quoque ecclesiis symphoniae auditae sunt, quae spectaculis magis, quam sacris publicis, convenire videarentur. Cantores tamen eunuchi ab omnibus, quantum nos scimus, Protestant-

tris magis quam templis converientes, in sacra publica inducantur. Ars, sacris faciendis adhibitis, servire religioni, neque vero ei imperare debet, eamque ob causam musicen sacram cantum comitari, et in symphoniarum, a solo choro agendarum; locum antiphonias, ab ecclesia vetere admodum frequentatas¹⁵⁾, hoc est, hymnos alternis vicibus a choro et ecclesia canendos, in sacris solitis substitui, utile admodum indicamus. Habet quidem in iis antiphoniis chorus primas, ecclesia secundas modo partes; dum ea vero manu choro respondet, nunc ei in clausula yesus sese adiungit, manu alterum versum sola canit, omnes tamen ac singuli in agendi officii divini communionem veniunt. Quo saepius hominum animos symphonias parum moveri intelleximus, eo magis in sententia nostra de musica sacra cum poësi semper coniungenda; et de antiphoniis, utriusque artis ope condendis et in symphoniarum istarum locum substituendis, confirmati sumus. Quae vero sacram musicen, apud nos usitatam, mutari iubet, eadem ratio preces communes alio, quam fieri solet, modo haberi suadet. Dum enim homines audiunt modo verbi divini ministram, eas recitantem, languent plerumque, neque in eam, quae precantes decet, pietatem eriguntur. Itaque in precandi quoque officio suas ecclesiae partes dandas, eamque ob causam preces communes ita agendas esse existimamus, ut verbi divini minister formulam, eam, recitando singulas partes, ecclesiae praebeat, ecclesia vero has ipsas partes, alia quidem sed paululum suppressa voce, repetat, eoque modo omnes et singuli, qui sacris intersunt, non audiant modo sed ipsi faciant preces. Quia quidem ratione preces communes haberi posse, non est, quod multis demonstremus; quum, id cōmōde satis fieri, anglicanae ecclesiae, quae istum precum communium agendarum morem ad hunc usque diem servavit, exemplo doceamur. Brevis modo sit precum formula, eum in usum condita, simplex, plana, aperta, non longis impediatur periodis, verum sententiis gra-

tium ecclesiis absunt, et instrumenta bellica et venatoria nostrae musicae sacrae non facile adhibentur.

15) v. Martinus Gerbertus in libro laudato de cantu et musica sacra, Tom. I. p. 46 sqq.

vibus iisque re, non artificiosa verborum compage, iunctis componatur, et, non metri, rhythmi tamen legi adstringatur, ut homines, quando vox aut tollenda, aut flectenda, aut premenda sit, ipsis verborum numeris apte cadentibus moneantur. Kiusmodi proposita formula, ei, quod commendamus, precum officio homines facile adsuescent.

Haec fere sunt, quae de liturgia nostra universa monenda duximus. Nunc, ad singula officia divina venientes, quo ea modo, ex nostra sententia, agenda sint, edisseremus. Itaque de precum communium officio, de cantu sacro, de orationibus sacris, atque de baptismo et s. coenae administratione deinceps dicetur.

Quae de precibus monenda habemus, cum ad earum formulas, tum ad eartum agendarum rationem pertinent. De precum formulis autem ita sentimus, ut cum statas et praescriptas, in primo sacrorum publicorum actu, ad quem omnia officia stata et certa remittenda sunt, recitandas, tum arbitrarias nec quovis aut festo aut dominico die repetendas, quae orationis sacrae argumento convenire et sub finem secundi actus sacrorum publicorum pronuntiari debeant, usurpandas esse existimemus. Iis, qui omnes certas praescriptasque formulas a sacris nostris abesse volent, non possumus assentiri, quum multi homines res nondum auditas haud facile capient, et, populum formulas, longo usu et publica autoritate sancitas, quibus orantes non publice modo verum etiam privatim utantur, ediscere, admodum utile esse videatur. Nec rudes modo, verum etiam culti homines in orandi officio saepe nota ipsis et consueta, quam nova et inusitata, formula uti malunt, ut sese, a meditatione, ad quam res novae animum vocare solent, alienos, prius sensibus totos dare possint. Itaque, quae est ecclesiarum nostrarum consuetudo, usurpentur precum formulae statae et lege sancitae, sed in primo tantum sacrorum publicorum actu, quem omnia stata et certa officia amplecti volumus, recitentur. Quae autem sub finem actus secundi, ad quem omnia officia divina, mutata forma redeuntia, referri cupimus, fieri debent preces, orationis sacrae argumento consentaneae, eas verbi divini minister aut e suis copiis promat, aut suo arbitrio e sacrarum formularum

libris repetat. Quum enim admodum difficile sit, precum formulas, sententiis graves, oratione vero simplices, quae et feriant animos et ab omnibus intelligantur, condere, et ne egregii quidem oratores iis componendis semper idonei sint: libri, magna formularum eiusmodi copia instructi, verbi divini ministris tradendi sunt. Si tamen libri neque unius modo auctoris precandi formulas continere, neque verbi divini ministris legis instar ita obtrudi debent, ut suis copiis uti vetentur. Nam doctori publico, qui dicendi coram ecclesia facultatem habet, precum quoque suo more fundendarum potestas concedenda est, qua ei negata saepe formulis loco et temporis parum accommodatis utetur. Ita nos de precum formulis sentimus. De modo vero et ratione, qua precandi officium in ecclesiis nostris agendum sit, praeter id, quod supra observatum est, praescriptas precum formulas, praeeuntibus eas verbi divini ministris, ab universa ecclesia voce sublata pronuntiandas esse, hoc quoque monere placet, in hominibus nostris, preces facientibus, eum habitum gestumque, qui animum Dei reverentia plenum prodat, plerumque desiderari. Antiquae ecclesiae constuetudo longe alia fuit. Nam veteres Christiani semper aut genua flectentes aut stantes orabant, et multi saepe nunc in terram prosternebantur, nunc pectus tundebant, nunc brachia sursum tollebant¹⁶⁾. Nonnulla ex hoc precandi ritu, apud veteres Christianos usitato, Catholici servarint, quorum ecclesias ingressi, coetum universum in genua prolapsum spectantes, in pietatem saepe erecti atque Dei rerumque divinarum reverentia tacti sumus. Neque tamen morem de genulis adorandi (ut hac formula, a scriptoribus ecclesiasticis frequentata, utamur) in nostras ecclesias revocari volumus. Is enim mos, ex Oriente, quem qui habitant homines gestu actaque corporis vehementiori animi sensus prodere solent, ad Christianos nostrorum terrarum translatus, peregrinus et hominum nostrorum ingenio minus accommodatus est. De eo igitur more, qui apud nos ubivis fere locorum sensim pau-

16) Cf. *Ioachimi Hildebrandi Rituale orantium*. Helmst. 1656. 4. eiusdemque Sacrarum antiquitatum de precibus veter. Christianorum libellus, ibid. 1701. 4.

latimque in desuetudinem abiit, revocando non cogitur; verum id modo lege sanciatur, ut, quoties preces communes aguntur, toties omnes et singuli surgant et stantes orandi officio defungantur. Etenim homines, ad Deum conversos et veluti colloquentes cum summo rerum omnium gubernatore, animi pietatem corporis etiam habitu prodere, et ecclesiae, qua decet modestia precandi officium agentis, spectaculo Dei reverentiam omnium animis iniici, cum Dei yerecundia postulat, tum consilio, quo sacra publica instituuntur, consenteaneum est.

A precum officio ad cantum sacrum venientes non possumus non cum de populo nostro, qui magis, quam omnes, quorum literas nos novimus, populi, sacram poësin coluit, tum de ecclesia nostra, quae cantum sacrum in summo pretio habet, gloriari. Id tamen vehementer dolendum est, quod nec coryphaei poëtarum temporis novissimi carmina sacra composuerunt, neque in congerendis et emendandis hymnis, ecclesiarum usui destinatis, ea semper circumspectio et diligentia adhibita est, qua res eiusmodi gravis et ardua geri debebat. Etenim in plurimis, quae ab aliquo inde tempore adornata sunt, hymnorum sacrorum corporibus nunc omissa sunt non pauca antiquorum poëtarum carmina egregia, nunc ita temere mutata leguntur, ut omnis eorum vis periisse videatur, substitutis saepe in eorum locum carminibus, quae nec pietatem spirant neque arte magnopere placent. Quod ita evenisse non mirum est, quum munus librorum eiusmodi condendorum plerumque singulis traditum esset, ea autem res immensi laboris nonnisi a theologis, poëtis et musicis peritis iudicii limatissimi, in commune consilium vocatis, qui cum antiquorum tum recentiorum poëtarum carmina sacra, undique congesta, in unum veluti agmen cogant, singula quam accuratissime expendant, labes iis adspersas leni adhibito articulo abstergant, et sive carmina modis sive modos carminibus aptent, bene feliciterque geri possit. Quamquam autem plurimi sacrorum hymnorum libri, nuper conditi, ab ea perfectione et absolutione, quae in iis desideratur, multum absunt, eos tamen neque ineptos iudicamus neque abrogari volumus. Nam libros, qui in omnium manibus sunt, non, ut vestes et

supellectilem, mutare licet. Neque est, quod de iis abrogandis cogitemus, quam plurimi eorum maxumam tamen partem hymnorum, qui in omnium ore esse merentur, amplectantur, usque aut nulla aut pauca certe carmina, sive ob falsas sententias sive ob artis neglectum plane improbanda, inserta sint. Itaque libri nostri hymnorum, quos introducere in ecclesias nostras, ut meminimus, arduum erat opus et molestum, in usu maneant, augeantur vero supplemento, quod carmina cum temere omissa, tum perperam mutata, denuo exscripta, et, quos supra commendavimus, hymnos amoebaeos, a choro et ecclesia alternis vicibus canendos, contineat. In quod quidem supplementum cum recentiorum nonnullorum, ut Hardenbergii, qui Novalis nomine inclaruit, Witschelii aliorumque, tum vero etiam antiquorum poëtarum carmina, quae in nostris hymnorum libris aut desiderantur aut depravata magis quam emendata leguntur, referenda sunt. Neque tamen congerendi modo, verum emendandi quoque carmina sacra munus, eius, quod adornari volumus, supplementi conditoribus tradendum est. Quamquam enim non pauci, qui mutandorum carminum antiquorum partes sibi sumserunt, sive oscitantia sive artis ignorantia, ita perperam interdum versati sunt, ut corruptores rectius, quam emendatores, dicantur, multa tamen carmina, si manum emendatricem iis adhibere non licet, plane abiicienda essent. Nam egregiis multis veterum poëtarum carminibus iisque pietati alenda quam maxime idoneis temporum vitio labes adhaerent, quae, ut ea nostris hominibus placeant, abolendae sunt. Eiusmodi igitur carmina, molli adhibito articulo, a poëtis piis, modestis, formatisque ad sensum pulchri et venusti mutentur atque ecclesiarum nostrarum usui aptentur. Nam, quid vetet nepotes bona patrum, quibus immutatis uti nequeunt, mutare, ut iis fruantur, non videmus. Quam Lutheri aliorumque poëtarum antiquorum carmina mutantes nobis sumimus veniam, eamdem ipse Lutherus sibi vindicavit, quem plura carmina; a maioribus accepta, emendasse suique temporis ingenio et religioni accommodasse, compertum habemus¹⁷⁾. Ut mutandi temeri-

17) cf. Ueber D. Martin Luthers Verdienst um den Kirchengesang etc.
Von August Jacob Rambach. (Hamburg, 1813) p. 115 sqq.

tas, ita eorum quoque severitas, qui in carminibus antiquis quidquam mutari vetant, reprehendenda est. Negata enim emendandi libertate, hymnorum liber, qui, antiqua novis mixta continens, nostri saeculi, ingenio consentaneus sit, adornari nequit. In libros hymnorum autem omnes copiae sacrae poeseos congeri debent, non ut monumenta, artis historiam illustrantia, verum ut quam pluri^ma aeneae pietatis adminicula idonea habeamus, quibus Deum publice privatimque colentes utamur. Neque tamen sufficit, carmipum sacrorum corpus, bene sapienterque adornatum, populo tradere, verum etiam ipsi cantui summa cura debetur. Eam ob caussam in adornandis hymnorum libris musici artis suae peritissimi consulendi, chori, qui cantum ecclesiae regere sciant, ubique locorum instituendi, et, quod in scholis nostris fieri vehementer laetamur, pueri apte canere docendi sunt, ut et ament cantum, et, quando adulti ad sacra publica accedunt, voces claras, sedatas et modorum legem servare doctas ecclesiae concentui misceant. Maiores nostri, quod in iis erat rerum sacrarum studium, chorū in summo pretio habebant, ludos publicos, ut ob alias, ita eam quoque ob caussam, ut canticorum seminaria essent, condebant, et multi saepe aut musices periti aut cantus amatores, nulla conducti mercede, ei sese adiungere solebant. Id maiorum nostrorum exemplum imitantes, cum, quos habemus, choros, bene institutos, seruemus et augeamus, tum novos coadamus; nam, choro, cantus moderatore, aut deficiente aut oscitante, neque ecclesia apte canet, neque antiphoniae, quas supra commendavimus, et symphoniae, quae a sacris solemnibus non abesse debent, ita agentur, ut audientes cantus dulcedine capiantur.

De sacris porro orationibus, ad quas a cantu sacro deducimur, pauca modo dicemus; nam in homileticen, a multis egregie traditam, excurrere et bene dicendi praecepta expondere, ab hoc loco foret alienum. Sufficiat de pretio, orationibus sacris statuendo, et de libertate, oratori sacro concedenda breviter disputare. Ut autem orationibus sacris suam dignitatem vindicatum eamus, eorum sententia movemur, qui, ad sensus magis quam ad mentem animumque religionem referentes caerimonii nimium tribuunt, et, licet proscribi nolint oratio-

nes sacras e nostris ecclesiis, sacra tamen Catholicorum Missis similia, in quibus nullum sit oratoris sacri munus, institui iubent. Nos enim, licet sensus hominum caerimoniiis adfici non venumus, maxime tamen ad animum, aut rerum divinarum cognitione imbuendum, aut cantu et sermone movendum, officium divinum pertinere debere existimamus, eamque ob caussam, quoties sacra aguntur, toties oratoris sive docentis, sive cohortantis, sive consolantis vocem in ecclesiis nostris audiri flagitamus. Caerimoniarum spectaculo sensus modo vagi, ambigui, breviique exolescentes gignuntur; doctoris vero, qua decet, gravitate dicentis sermone ea alitur animi pietas, quae, rectae rerum divinarum cognitioni, tamquam fundamento suo, innixa, non motus, sed habitus animi est, seque non sensibus subito transeuntibus, sed morum honestate vitaeque integritate exserit. Itaque sacris orationibus suus semper maneat honos, et, qui est nostrarum ecclesiarum mos, quoties sacra habentur, toties doctores publici, nunc unum alterumve doctrinae christiana locum copiose exponentes, nunc brevem modo orationem, movendis magis hominum animis, quam imbuendis recta decretorum christianorum cognitione, idoneam perorantes, verba coram populo faciant, Nam non omnes orationes sacrae veluti legi adstringi debent, sed, ut aliis in rebus, ita in dicendi quoque munere doctori publico plena libertas concedenda est. Quam quidem libertatem, ut ob alias, ita eam quoque ob caussam ei vindicamus, quod lex et veluti norma, ad quam orationes sacrae apud nos componuntur, non plane nobis probatur. Quod enim ex nostro more oratio sacra semper cantu, precibus et textus, quem dicunt, recitatione interrumpitur, id admodum incommodum est. Misceri interdum carmina sacra orationi, maximeque tum, cum sensus animorum, dicentis sermone excitati, iis exprimuntur, vehementer laudamus; id autem semper et veluti ex lege fieri, atque haud raro carmina orationis argumento parum convenientia cani, non possumus probare. Preces, mediae orationi semper insertae, quid sibi velint, plane non assequimur; et mos exordii textus recitationi semper praemittendi id habet incommodum, quod dupli veluti orationis ingressu, cum dicenti tum audientibus molesto, opus est. Itaque doctori publico in dicendi munere

plena libertas concedi debet, ut nunc orationem continuam, nec precum recitatione nec carminis cantu interruptam, peroret, nunc, si id rei consentaneum iudicaverit, interpellari sese iubeat aut semel aut etiam bis tervē sive ab ecclesia sive a choro singulos carminum sacrorum versus canente, nunc ab ipsa textus recitatione orationem ordiatur, nunc aliunde dicendi initium faciat. Varium est et multiplex cum dicentum consilium, tum dicendorum argumentum, eamque ob caussam doctoribus publicis orationum, quacunque iis placuerit, ratione componendarum libertatem vindicamus; qua ut plene utantur, optio quoque, utrum pericopam praescriptam an aliam literarum s. partem explicandam sibi eligant, iis danda est. Quamquam enim, pericopas apte electas et cohaerentes invicem proponi, utile iudicamus, earum tamen legi ita obstringi doctores publicos, ut alias, quam praescriptas, literarum s. particulas illustrandas sibi sumere vetentur, eaque re, quominus, cum quae locis et temporibus consentanea sunt, tum quae animus effundere gestit, edisserant, saepe impedianter, nos, consentientibus multis idoneis harum rerum arbitris, vehementer improbamus.

Superest, ut cum de baptismo tum de s. coena sententiam nostram aperiamus. In baptismi autem administratione nihil nobis mutandum esse videtur. Nam quod nonnulli volunt, eum coram ecclesia ita semper agi, ut communis officii divini pars sit peculiaris, eam ob caussam parum commodum habemus, quod baptismus, in frequentibus maxime ecclesiis, crebro admodum iterandus est. Iis enim officiis divinis, quibus, aut eadem semper aut parum mutata forma toties, quoties sacra instituuntur, redeuntibus, non actores sed spectatores modo intersunt homines, animi eorum parum moventur. Neque etiam iis, qui baptismum domesticum improbant et tolli iubent, assentiri possumus, quum, non modo testes baptismi, verum etiam parentes infantum, qui sacro lavacro perfunduntur, ei caerimoniae interesse, admodum consentaneum sit. Itaque in baptismi ritu, apud nos usitato, quid mutandum sit, non videmus. Quod enim lege caveri debet, ne baptismi testes quorum curae infans recens natus ecclesiae nomine commendatur, aut nimis multi aut parum idonei elegantur, id ad lo-

cum de ecclesiastica disciplina, neque vero ad nostram disputationem, pertinet. Misso igitur baptismo ad coenam sacram venimus, quam seorsum ab aliis officiis divinis, publice, non privatum, et cantu semper adhibito et sermone celebrari volumus. E nostrarum ecclesiarum more s. coena quovis die dominico agitur atque officio divino ita nectitur, ut multi saepe ex iis, qui sacrificia vacaverant, spectatores ei intersint. Id vero nobis quidem minus recte institutum esse videtur. Nam rerum, quas homines quotidie agi-vident, et quibus omnibus et singulis interesse licet, dignitas eo ipso, quod et crebro repetuntur et omnibus patent, minuitur; ut taceamus, spectatorum praesentiam nisi esse debere molestam, qui animum componere totumque ad rerum divinarum meditationem referre student. Eo adducendi sunt homines, ut coenam, a Domino institutam, rem sanctissimam habeant; atque accedentes ad altare summa Dei verecundia implantur. Quae sacramenti reverentia ut animis eorum iniciatur, sacram coenam, ad veteris ecclesiae exemplum, seorsum semper ab reliquis officiis divinis, clausis templorum portis, iisque modo, qui ea frui volunt, praesentibus, sive dominicis sive aliis diebus, nunc matutino nunc vespertino tempore celebrandam esse arbitraniur. Neque tamen privatam, sed publicam, communionem commendamus. Quamquam enim communio privata cum aegrotis tum senibus concedenda, aliis tamen omnibus, qui ea sive singuli sive cum familia sua uti volunt, plane neganda est. Nam Christiani s. coena celebranda non modo Iesu Christi memoriam recolere, verum etiam fidem suam palam profiteri et fratrum amorem alere debent. Itaque coena sacra seorsum quidem ab aliis officiis divinis, publice tamen, h. e. ita semper instituatur, ut cuiusque generis atque ordinis homines communes ea utantur. Quam quidem eius agendae rationem eam quoque obcaussam commendamus, quod, cum privatim celebratur, cantus, cum officio divino dominicis diebus agi solito annexitur, sermo ab ea abesse solet. At enim vero in ritu omnium solemnissimo nec cantus, animos movens, nec sermo, eos feriens, debet desiderari.

Ita igitur, in sacris ecclesiae nostrae publicis non pauca et posse et debere etiam mutari, satis patet. Ea tamen in re multa

cautione opus est, de qua, ut, unde exorsa est oratio nostra, eo revertatur, breviter dicere placet. In componenda autem liturgia et sacris nostris instituendis id, si quid videmus, omnium maxime cavendum est, ne sententiae exoletae revocentur iisque liturgia nostra superstruatur. Sunt autem nonnulli, qui doctrinam ecclesiae nostrae recentiorum theologorum studiis mutatam vehementer improbat, hos theologos eversae religionis christiana accusant, omnia antiqua laudant, adeoque, nostros oratores sacros de Satana non facile verba facere hominesque ad laqueos eius fugiendos hortari, magnopere dolent¹⁸⁾). Isti igitur recentioris theologiae reprehensorum et anti-quae laudatores, sententias dudum exoletas et communis fere doctorum publicorum consensu a populi institutione remotas in ecclesias nostras revocari, iisque, tamquam fundamentis religionis christiana, liturgiam superstru, volunt. At enim vero, quae tempus abolevit, nunquam eadem redeunt, et frustra laborant semper, qui sui temporis homines ad praeteritorum temporum sententias, mores et instituta revocare student. Quemadmodum homini adulto, ardentiissimo licet inventutis desiderio teneatur, pedem referre et iuvenum mores denuo induere, negatum est, ita aetati maturiori et veluti adultae retroverti, et, quae sive amisit sive abiecit, resumere, non datur. Quae autem in hominum nostrorum animos revocari nequeunt, ea nec liturgiae immiscenda sunt; nam sacra publica, ut allicant homines et teneant, religioni eorum convenire debent. Iis igitur decretis, quae communis hominum nostrorum consensu probantur, iisque rebus gestis, quas omnes res gestas habent, sacra publica superstruenda sunt; nam, decretis, non somniis, animo volvendis, rerum gestarum, non fabularum, memoria repetenda, pietas alitur. Quaeque aetas suam habet religionem, eamque ob caussam sua quoque habere debet sacra; sacris mutandis non mutari potest religio, religione autem mutata sacrorum mutatio insequatur necesse est. Quamdiu opinio, infantes recens natos, antequam

18) Unum hic laudasse sufficiat auctorem anonymum libri: *Aphorismen zur Erneuerung des kirchlichen Lebens im protestantischen Deutschland*, qui libellus Berolini anno 1814 prodiit.

avacro perfunderentur, Satahae potestati subesse, ho-
animis insidebat, exorcismus ritus erat idoneus. De-
eo ea opinione hic ritus tolli debebat, et, qui eo revo-
laemonologiam revocari posse opinaretur, vehementer

inde in sacris nostris instituendis caveri volumus, ne
imis multi indueantur in ecclesias nostras, iisque maior
quam orationibus et carminibus sacris, habeatur. Au-
osse sacra nostra novis caerimonias, non negamus;
pro earum instituendarum auctores suasoresque sumus.
festis diebus chorus ministrorum ecclesiae altare, ibi-
n genna stratus, preces solemnes fundat; ducantur in-
n pompeae sacrae, iis maxime in locis, quae praeclarare-
um fama inclarerunt, similesque caerimoniae insti-
ur. Nam sensus hominum utique movendi sunt, varietas
eos et delectat, atque ad augendam sacrorum publicorum
tatem caerimoniae aptae multum faciunt. Qui autem cae-
rias effusmodi in maiori pretio habent, quam orationes
mina, et sacra, Catholicorum Missis similia, quibus ho-
spectatores, non auditores, inferunt, condi volunt, ii-
bis videtur, minus recte sentiunt. Nam caerimoniis sive
tandis sive agendis sensus modo rerum divinarum lique-
et brevi exolescentes gignuntur, neque vero ea alitur
pietas, quae et virtutis praesidium et adversorum sola-
habenda est. Huc accedit, quod, ut supra observavimus,
ines nostri non ii sunt, qui caerimoniis sacris, crebro re-
tis, multum delectentur, ut, sacra Catholicorum Missis
ilia paucos admodum inter nos cultores habitura esse, fa-
auguremur. Itaque augeamus quidem officium divinum
rimoniis novis iisque apte extogitatis; at non sacra solita,
solemnia modo, quae festis diebus aguntur, iis exor-
nis, ne caerimoniae quotidie repetitae vilescant, iisque
us, quam par est, tribuatur.

Praeterea, qui in gerendis atque instituendis rebus eccl-
asticis versantur, monendi esse videntur, ut, quae ecclesiis
ari potest, salva regiminis ecclesiastici auctoritate, libertas,
am omnibus concedant, neque eas ad accuratum in caerimo-
niis consensum adducere studeant. Ab aliquo inde tempore

hominum animos ea cepit sententia, ut res omnes ad unitatem, quam dicunt, revocare velint, eamque ob caussam omnibus civitatibus, ecclesiis, sodalitiis et scholis publicis easdem leges sive scribant sive obtrudant. At enim vero, qui ita sentiunt, perperam sentire videntur. Nam diversa est, ut singulorum hominum, ita civitatum aliarumque societatum indoles et ratio; atque ipsa natura, quae, certis licet legibus adstricta, tamen cum corpora tum ingenia hominum varia admodum fingit, non omnes res ad unam sequendam regulam cogendas esse, monemur. Quemadmodum igitur singulae civitates, communis licet subsint imperio, suas tamen leges suaque instituta habere possunt et debent, ita etiam singulae ecclesiae, communis licet et fidei et regiminis vinculo iunctae, sua tamen agant sacra, et formulas liturgicas, aliis non usitatas, usurpent. Quam libertatem ecclesiis in rebus sacris instituendis ideo potissimum concedi volumus, quod alia urbanarum, alia rusticarum ecclesiarum ratio est, neque omnibus eadem convenient instituta. Quae suis ecclesiis consentanea sint, earum ministri omnium optime nosse debent, eamque ob caussam, quod eorum consilio et auctoritate sensim paulatimque institutum et longa consuetudine veluti sancitum est, non negligi, neque ideo abiici debet, ut ad unam legem omnium ecclesiarum liturgiae componantur. Itaque, qui res ecclesiasticas moderantur, explorent quidem ritus sacros et formulas liturgicas, singulis ecclesiis proprias, examinent eas, et, quae in iis mutanda sunt, mutari iubeant; iidem vero, quae ferri possunt, ferant, quae nulla emendatione egent, intacta sinant, nec, consensu in caerimonii, quem nostra ecclesia non postulat, nimium tribuentes, coetibus christianis eorumque ministris libertatem, qua frui debent, praecidant¹⁹⁾.

19) Eodem plane modo ipse *Lutherus*, ecclesiae nostrae conditor, hac de re iudicavit. Dicit enim in libello, qui Deutsche Messe und Ordnung Gottesdienstes inscribitur (Opp. Vol. X. pag. 269. ed. Walch.) „Ich will hiemit nicht begehrn, dass diejenigen, so bereits ihre gute Ordnung haben, oder durch Gottes Gnade besser machen können, dieselbige fahren lassen und uns weichen. Denn es nicht mein Meinung ist, dass ganz Deutschland so eben müsste unsre Wittenbergische Ordnung annehmen. Ists doch auch bisher nie geschehen dass die Stifte, Klöster und Pfarren in allen Stücken gleich wären gewesen; sondern fein wäre es, wo in jeglicher Herrschaft der Gottesdienst auf einerlei Weise gienge, und die umliegenden Städte

nique de modo et ratione, qua sacrorum publicorum
tio instituenda sit, monere placet, eam rem non sin-
i, sed multorum ecclesiis praefectorum eorumque pio-
rudentum et doctorum, in commune consilium adhi-
i, opera et auctoritate gerendam esse. Nemo enim ita
it rei tam arduae perficienda solus sufficiat. Immensi
est, aut hymnorum aut formularum sacrarum librum
n condere; et diversas diversarum ecclesiarum ratio-
nitatis et perspectas habere debent, qui omnibus consu-
lunt. Quis est, qui, se omnes copias, quibus in condens-
modi libris utendum est, nosse, seque omnia accurate
lere et feliciter emendare posse, glorietur? Quis est,
olum, quid ecclesiis conduceat, recte iudicare opinetur?
, qui sua, neque examinata aliorum iudicio, neque eorum
probata, digna habeat, quae publico ecclesiarum usui
entur? Ea nullius est sive prudentia sive auctoritas, ut
lus, aut paucis in consilium vocatis, ecclesiae nostrae
lare eiusque sacra publica mutare possit. Res publicae
ivatim sed publice gerendas, et, qui longo multarum
iarum usui destinantur libri, non singulorum manu, sed
rum diversarum ecclesiarum interpretum communi ope-
lornandi sunt. Veteris ecclesiae is erat mos, ut non de
nodo et disciplina, verum etiam de liturgia, in synodis
tur, eoque modo novae caerimoniae et formulae multo-
ecclesiae doctorum iudicio explorarentur et publica san-
tur auctoritate. Id veteris ecclesiae exemplum Princi-
ostri, penes quos summa est circa sacra potestas, imitan-
eos suarum ecclesiarum doctores, qui pietatis, pruden-
facundiae, et doctrinae laude omnium maxime florent,
mmune consilium coire, de sacrorum publicorum emen-
one agere, et libros, publica auctoritate ecclesiis traden-
componere iubeant. Ita res ecclesiasticae sapienter pru-
terque gerentur, et novae cum caerimoniae tum formulae
facile nanciscuntur auctoritatem, qua populo sunt com-
dandae.

und Dörlein mit einer Stadt gleich parteten; ob die in andern
Herrschaften dieselbigen auch hielten, oder was besonders dazu
thäten, soll frey und ungestraft seyn.“

VII.

ECCLESIAE ET ACADEMIAE EVANGELICORUM QUID MUTUO SIBI DEBEANT.

Rerum omnium, post conditam ecclesiam christianam in terrarum orbe gestarum, memoratu dignissima sacrorum instauratio habenda est, sive ob operis, ab exiguis initiis ad exitum inopinatum deducti, magnitudinem, sive ob auctorum eius virtutem et dignitatem, sive ob bona innumera, ex ea nata et propagata ad cunctos Europae populos. Erat ea non modo rerum conversio, qua orbis christiani facies mutabatur, verum etiam sacrorum christianorum, hominum vitio atque errore corruptorum, emendatio, principium ecclesiae nostrae, post trium saeculorum decursum superstitis et incolonis, atque ortus melioris saeculi, a superstitione ad literarum cultum, et a barbarie ad morum mansuetudinem traducti. Itaque quotquot estis Evangelici, ubicunque degatis, quamcunque aut in republica aut in ecclesia personam sustineatis, vos omnes, dies, qui instant, tanti operis memoriae dicatos, festos agitote, sacra Luthero auctore emendata vobis, patriae, ecclesiae, generi humano gratulamini, vosque nosse bona vestra, Lutheri eiusque sociorum memoriam sanctam colere, piaque mente, quo reguntur res humanae, numen divinum venerari, publica laetitia testatum facitote!

In hanc publicam et communem ecclesiarum nostrarum gratulationem *Vos, Viri Optimi*, omanum maxime venire debet, qui vero vitam impenditis, ingeniorum libertatem tuemini, atque literas, Vestris studiis auctas, ad posteros propa-

am ad religionem, quae literis et artibus facem suam e debet, ingeniorum libertatem, atque literarum culae gesta sunt saeculo decimo sexto Lutheru auctore, erunt. Praeter ea autem, quorum boni quique et inn evangeli lucem, terrarum orbi redditam, intuentes, aque mente recordantur, Vos, academiae adscripti, eatis in ea sive discatis, peculiares multas laetandi gracie caussas habetis. Etenim inter academias nostras sias arcta semper erat eaque mutua coniunctio, his non quam illis utilissima; quam eo consilio brevi oratione decrevimus, ut cum academiarum in ecclesiam icam studia pateant, tum pietatis officium, eidem creditum, beneficiis, in academias ab ea collatis, commandis exsolvatur.

Universitates literariae, a saeculo inde duodecimo ad sexti usque saeculi initium in Italia, Gallia, Britannia, me in Germania conditae, totae quippe aut in theologia philosophia scholastica, aut in iure Romano et canouit in re medica occupatae, ab iis literis, quarum instauit et incrementis ecclesia nostra originem suam debere id est, per longum tempus abhorrebat, cum hierar tum publicam fidei formulam tuebantur, atque in eos, it studiorum rationem mutatum irent aut nova et inapergere viderentur, acriter saepe invehebantur. Erant cet literarum universitates ad unam omnes collegia, Ropontificis lege aut condita aut confirmata; atque ecclesiolas quascunque sua auctoritate moderanti, vinculo ore iuncta. Qui in iis docebant, plerumque beneficiis ecclasticis fruebantur, et philosophiam scholasticam, fidei iace, cui ab initio adversata fuerat nonnunquam, dudum ncliatam, colebant. Praeterea usitata studiorum ratio a consuetudine commendabatur, atque ea semper fuit unum sive segnities sive erga maiores reverentia, ut, re novarum pericula detrectantes, viam tritam deserere rearent. Nihilominus sparsae per Europam universitates in reparanda, quae saeculo decimo sexto insecura est, rerum desiasticarum conversione non ultimas partes habebant. enim excussa sensim paulatimque, quae diu satis ingenia

oppresserat, barbaries, auctus literarum cultus, ampliatum virorum doctorum commercium, et quae saeculo decimo quinto, maxime in conciliis Pisano, Constantiensi et Basileensi, manifesta facta est, non potestatis, tyrannidis tamen pontificiae impatientia, ea omnia magnam partem universitatibus debebantur. Ex iisdem plurimi eorum quoque, qui ante *Lutherum* et *Zwinglium* aut suaderent sacra emendari aut flagitarent, prodierunt; *Wiclefus* in Oxoniensi, *Ioannes Huss* in Pragensi, *Ioannes Gerson*, ob personam in conciliis memoratis paeclare actam laudatus, in Parisiensi universitate, cuius Cancellarius salutabatur, degebant.

Exterorum universitatibus, Bononiensi, Patavinae, Ferrariensi in Italia, Parisiensi in Gallia, Oxoniensi in Britannia, quae saeculis decimo quarto, decimo quinto, et ineunte decimo sexto in Germania condeabantur academie Praegae (a. MCCCXLVII.), Vindobonae (a. MCCCLXIII.), Heidelbergae (a. MCCCLXXXVII.), Celosiae Agrippinae (a. MCCCLXXXVIII.), Erfordiae (a. MCCCLXXXII.), Lipsiae (a. MCCCCIX.), Rostochii (a. MCCCCXIX.), Gryphiswaldae (a. MCCCCLVI.), Fryburgi (a. MCCCCLVII.), Treviris (a. MCCCLXXII.), Ingolstadii (eodem anno), Tübingerae (a. MCCCCLXXVII.), Moguntii (eodem anno), Viterbergae (a. MDII.) et Francofurti ad Viadrum (a. MDVI.), cum literarum cultu tum nominis celebritate multum cedebant, et, instauratis etiam inter Italos et Gallos graecis et latinis literis, in scholastica ratione diu satis haerebant. Neque hoc sibi sumere possunt academie nostrae, ut graecarum et latinarum literarum per Germaniam instauratores e suo gremio prodidisse glorientur. *Thomas a Kempis*, auctor factus erectioni indolis iuvenibus nonnullis Italiae petendae, et de scholis in septentrionali Germania conditis egregie meritus, coenobio Canonicorum regularium S. Augustini prope Zwollan Subprior praefuit; *Rudolphus Agricola*, qui literas ab humilitate nomen nactas primus in Germaniam importabat, a praematuram usque mortem otio honesto usus est; *Hermannus Buschius*, plurimas licet cum Germaniae tum Helvetia academias hospes adiret, sero demum, diu multumque iactus Marpurgi consedit; *Ioannes Reuchlinus* per paucos modi

eras publice docuit; neque ulli literarum universitati tigit tam felici, ut *Desiderium Erasnum* suum salutari literarum graecarum et latinarum in Germania statuerint, aut ipsis Italos et Graecos, in Italia degentem viris doctis exterorum commercio et institutione ia debebant. Evocatarum in Germaniam harum literarum audem academiae nostrae sibi vindicare non possunt. Magistri et Doctores plurimi in poetas (ita enim et latinarum et graecarum literarum instauratores, a poesi, e qua semper melioris doctrinae initia tam limpidissimo fonte hausta sunt, studebant, nunc vero poetarum carmina interpretantes nunc sua recitantes,) bantur, advenas eruditos Germaniam peragrantes saepe s pellebant, turbari iis et paene everti academias clant, et viros doctos literas, recens in Germaniam invend theologiam transferentes, ut Reuchlinum Colonienenses adeo atque impietatis accusabant¹). Cuius quive perversitatis sive odii atque invidiae reprehensiones quoque maiores cadit. Si enim non modo *Hermannus Buschius* et *Ioannem Rhagium Aesticampianum*, qui latinas literas ad nos attulisse iudicantur, Lipsia abire runt²), verum etiam, tametsi non omnes, *Richardus et Petro Masellano* ad graecas potissimum literas dominis Lipsiam vocatis, linguarum studia traducere non de-

Erasmi et Ulrici Huttensi scripta, maximeque *Hermannus Buschii Vallum humanitatis*, a. 1518 evulgatum, adeant, qui, quo nomine humanitatis studia accusata, quaque contumelias acerbitate traducta fuerint, scire velint. Plenae etiam sunt *Epistolae obscurorum viorum* fictis Magistrorum et Doctorum querelis de poetarum aut insolentia aut impietate, e quibus, quantumvis aut iocis aut etiam bili auctorum dandum sit, tamen, quae fuerit scholasticorum de poetis seu humanistis sententia, non temere colligitur. Ad Lipsiensium in poetas odium potissimum *Epistola Magistri Conradi Ueckenbunk*, p. 275. ed. Franc. et *Magistri Iri Perliri*, p. 309 pertinent.

) v. Narrationem de H. Eobano Hesso — compositam a *Ioachimo Camerario*, p. 19. 20. *Epist. obscuror. viorum*; p. 43 sqq., et *Iacobum Burckhardum* de linguae latinae in Germania per XVII saecula amplius fatis, P. I. p. 281. eundemque *Burckhardum* in *Commentario de natalibus, ingenio meritisque Hermanni Buschii*, quem *Vallo humanitatis Hermanni Buschii* a se edito praefixit, p. 195. 196.

sierunt; qua de re, qui modo memoratus est, Petrus Mosellanus in oratione de variarum linguarum cognitione paranda, a. MDXVIII habita, multum conquerebatur³⁾.

Nihilominus universitatibus nostris literariis sacrorum instauratio cum praeparata, tum adiuta est mirum in modum. Nam, ut taceamus, scholasticam theologiam et philosophiam, quantumvis alienam a recta literarum ratione, non contemnendam tamen ingeniorum palaestram fuisse, atque academias, adstrictas licet hierarchiae legi et disciplinae ad monasteriorum exemplum compositae, nullo non tempore ingenia exercuisse et literarum semina sparsisse, brevi factum est, ut literae graecae et latinae, ex Italia in Germaniam translatae, in iis ipsis academiis, quas ab initio inimicas habuissent et saepe calumniatrices, admiratores nanciserentur, factores, doctores et alumnos, et, unde pulsas sese vidissent, ibi sedem suam ponerent. Quae non modo novitate sua, verum etiam praestantia et utilitate commendantur, brevem tantum habent invidiam; quo magis patent, eo pluribus probantur, et saepe reprehensorum eorum, mutata persona, praecones fiunt et laudatores. Quantumvis scholastici in poetas et Reuchlinianos invehementur, indies crescebat fama eorum et existimatio, et, si quis advena eruditus, *Conradus Celtes*, *Hermannus Buschius*, *Richardus Crocus*, academiam adiisset suasque scholas apreuiisset, iuvenes, scholasticae ieunitatis pertaes, Bursis relicitis et Collegiis, ad eum advolabant et ex ore eius pendebant⁴⁾. Et quum Principes haud pauci, *Maximilianus I.* to-

3) In ea oratione, a. 1518 separatim edita, p. 8. haec leguntur: „Se sunt, atque utinam non ita multi, qui, quo ignaviae suae patricontentur et renascentibus iam linguarum studiis detrahant, nihil noaudent, nihil non moliuntur, nimur suae timentes tyrannidi. Ne pudet (ut est imperitiae comes impudentia) quosdam, etiam priuconcofone apud rudem plebeculam et simplicem muliercularum tabam linguarum studium, rem omnium praeclarissimam, probris recessere.“ Similia disseruit auctor in literis ad Georgium, Duce Saxoniae, datis illique orationi praefixis.

4) Quanto plausu *Richardus Crocus*, ut unum modo exemplum cormemoremus, Lipsiae exceptus fuerit, e *Crucigeri*, theologi Vitebergensis, Oratione de initis, progressionibus et incrementis doctrin eruditiae in academia Lipsiensi et Vitebergensi, brevi post Melachthonis obitum habita (in Declamationum Melanchth. Tom. V. p. 38

elio praestantissimus Imperator, quem ipsum literas e atque ore latino locutum esse memoriae proditum *Fridericus Sapiens*, Elector Saxoniae, *Georgius Bar-Dux Saxoniae*, *Ioachimus I. Marchio* Elector, *Philippus Ius* Elector, *Eberhardus Dux Würtenbergensis*, alii, quas apud Italos, politissimos omnium habitos, in honore esse nossent, literas in Germania propagari cont, factum est, ut multi viri docti, earumdem literarum florentes, quidquid contradicerent scholastici, ad eas demiis publice profitendas, splendidis interdum pro- praemiis, vocarentur. Sic *Reuchlinus*, virili aetate in publicis administrandis consumta, senex a. MDXX. itadii graecas literas doctit, et mortuus est, quum quo as esset, Tubingam iter pararet⁷); *Conradus Celtes*, a lpho Agricola ad studia humanitatis adductus, ex Itadux, postquam in omnibus fere Germaniae atque Hel- academiis hospes scholas aperuerat, a Maximiliano in- is Vindobonam concessit, collegium poëtarum, ab hoc ratore conditum, moderaturus⁸); et brevi post *Eobanus* us easdem literas Erfordiae, in qua civitate magna tum iuvenum ingenuorum frequentia, graecas et latinas lite- rofilteri coepit⁹). Neque nostra academia, in qua, quum

intelligitur. „Negabat pater meus,“ ea sunt ipsa auctoris verba, „cre- dibile nunc esse id, quod ipse tunc cognovit. Tamquam coelitus demissum Crocum, omnes veneratos esse aiebat. Unumquemque felicem se iudicasse, si in familiaritatem ipsius insinuaretur. Docenti vero et mercedem, quae postularetur, persolvere, et quocunque loco et tempore praesto esse, recusavisse neminem; si concubia nocte se conveniri, si quamvis longe extra oppidum iussisset, omnes libenter obsecuti fuissent.“

⁷) Cf. *Ioh. Cuspinianus* in vita Maximiliani I. p. 485. et *Phil. Melanchthon* in Oratione de Maximiliano, Tom. II. Declamatt. p. 232 sqq.

⁸) De principibus, literis ineunte saeculo decimo sexto faventibus, copiosus exposuit *Burckhardus* in libro laudato, P. I. p. 224 sqq. et P. II. p. 208 sqq.

⁹) v. *Bruckeri Hist. Philos.* Tom. IV. P. I. p. 361.

⁸⁾ v. *Burckhardus* in libro laudato, P. II. p. 200.

⁹⁾ v. *Narratio de Helio Eobano Hessio etc. composita a Ioachimo Camerario*. Norimberga, 1553. p. 25.

Georgius, Saxoniae Dux, ei impense faveret¹⁰), et typographia a. MCCCCCLXXX Lipsiam allata fuisset¹¹), literae egregie florere cooperant, eiusmodi virorum ornamento carebat. Nam MDXV. *Richardo Croco*, Britanno, magno plausu apud nos excepto, quum privatus Lipsiam venisset, linguae graecae publice docehda munus traditum est¹²), cui, quum paucis annis elapseis in patriam reversus esset, *Petrus Mosellanus* successit, *Ioachim Camerario*, hos caeterosque antecessores longe post se relicturo, viam stratus. Eiusmodi autem viri, *Agricolae*, *Reuchlini* atque *Erasmi* vestigia prementes, quum ad academias non paucas vocati essent, eorumque discipuli sensim paulatimque e subselliis in cathedras ascendereat, et, quas a magistris accepissent, literas propagarent: factum est, ut cum in iis tum extra eas per omnem Germaniam eorum numerus cresceret, qui, solida quippe eruditione imbuti et a scholastio ratione alieni, religionis publicae et theologiae emendatione opus esse viderent, atque, quum Lutherus in scenam prodiisset, sive coepitis eius plauderent, sive caussam eius ore et scriptis tuerentur, sive literas, coli coepitas inter nostros, ad theologiam maximeque ad librorum sacrorum interpretationem traducerent.

Inter viros autem doctos, cum defendenda Lutheri causa tum literis humanitatis ad theologiam transferendis bene meritos, primum locum *Philippus Melanchthon* sibi vindicat, cui non minus, quam ipsi Luthero, hoc Vitebergensis academia debebat, quod, novissima licet omnium, una excepta Viadrina, academiarum nostrarum, super sorores omnes, quantum vis natu maiores, brevi caput extolleret, et, quamdiu salv esset, mater et altrix ecclesiae nostrarae coleretur. *Philippus*

10) v. *Io. Gottlob Boehmii de Georgio academie Lips.* altero conditore Oratio, in eiusdem Litteratura Lipsiensi, p. 37.

11) v. (*Io. Henricus Leichius*) De origine et incrementis typographi Lipsiensis Liber singularis, (Lips. 1740.) p. 1.

12) v. *Io. Gottlob Boehmii de Rich. Croco Britanno*, graecarum literarum in acad. Lips. instauratore, Commentatio, libro laudato inser p. 167 sqq. — *Ioachimus Camerarius*, in supra laudata Narratio de H. Eobano Hesso, p. 25. Richardum Crocum eum laudat, primus doctrinam graecarum literarum in Germania explicaverit.

linianae disciplinae alumnus atque Erasmianae eruditissimae, politae et liberalis, aemulus, simulatque, exordi Luthero cum Tetzelio eiusque satellitibus altercatione, XVIII. Heidelberga Vitebergam venisset, Lutheru sese dabant et commilitonem, suoque exemplo multum iebat, ut plurimi collegarum in easdem partes conceperent. Eo autem animo quum Vitebergenses in Lutherum eiusque coepitis faverent, pro collega, quem Romae itam esse compererant, apud Pontificem intercedebant, te caussam Electori commendabant¹³⁾, eidemque, cre-Bulla ista damnatoria e societate ecclesiae catholicae so, adversariorum telis petito, et in anceps periculum cito, nunquam deerant. Imo vero plurimi eorum, aut ex collegae aut e collegis amici facti, in disputationum laborum et periculorum communionem venerunt, eiusibus quocunque modo consuluerunt. Quod quidem Vigenensis academiae in Lutheri caussam studium nascentis nosrae utilissimum fuisse, dubio caret. Huius enim emiae auctoritas et exemplum haesitantes multos ad Lupartes impellebat, Fridericum Sapientem in sua de causa Ieri sententia confirmabat, ipsumque Lutherum eiusque os erigebat. Aliorum enim, amicorum maxime et collorum, consensu, exemplo et auctoritate timidi fortes, strengiores redduntur, ut non dubitemus, quin Erasmus, si in academia positum, amici et collegae hortantes, suates, consolantes, acclamantes, vituperantes etiam interdum importunius monentes cinxissent, aliam, quam spectatoris idiuscule plaudentis, personam acturus fuisset. Neque vero una fuit laus academiae Vitebergensis. Eadem enim academia doctrina nova et theologia puriori et cultiori late propaganda bene de ecclesia nostra meruit. Quum enim Lutheri Melanchthonis fama et auctoritas in dies ita crevissent, ut rdatissimi quique homines aures arrigerent et in sidera, ecclesiae christiana exorta, oculos converterent, non iuvens modo, sed etiam viri docti, cum novae doctrinae cognoscendae tum solidioris eruditionis imbibendae cupidi, undique

13) v. Opera Lutheri, Tom. I. p. 105. 106. et p. 135. ed. Ien.

Vitebergam confluxerunt. Longe plurimi virorum doctorum, qui saeculo decimo sexto inclarescebant, Vitebergae aut docuerunt literas aut didicerunt, aut certe aliquamdiu in illa Musarum sede commorati sunt¹⁴⁾. Isti igitur homines peregrini quum, quae Vitebergae didicissent, pariter ac Lutheri et Melanchthonis scripta, secum in patriam reportarent: doctrinae novae late per Germaniam et terras ei vicinas propagatae laudem ad illam potissimum academiam pertinere, intelligitur. Conversis autem omnium oculis in academiam, unde originem duxisset, quae latius in dies extengetebatur, ecclesia evangelica, fieri non potuit, quia ea, nunc mittendis ad exteriores viris doctis, tradendae sive in academias sive in ecclesiis novae doctrinae idoneis, nunc sacris novis instituendis, nunc sententiis de regimine ecclesiastico aut de controversis fidei capitibus ferendis, crebram de plurimis ecclesiis, recens natis, peregrinis pariter ac domesticis, bene merendi opportunitatem nanciseretur. Quare intuentes hodie in Vitebergensis academiae ruinas tenuemque, quae una superest, umbram, sed veluti sepulcro oberrantem, non possumus non casus eius tristes et funestum interitum ex animo dolere. Magnum eheu occidit sidus multisque desideratum! Lapsea iacet academia, quae, parentis instar, nascentem ecclesiam nostram suo veluti sinu fovit! At fama eius nequit interire; existincta licet, semper tamen duratura est in hominum ore atque memoria, neque ulla unquam aetas nomen eius delebit. Sancta esto eius memoria nobis omnibus, qui eam aut matrem aliam colebamus, aut deus egregium patriae, quamdiu *integra* es-
set, gratulabamur, aut veluti sacrarium ecclesiae evangelicae suspiciebamus piaque mente venerabamur.

14) Iure suo *Crucigerus* in Oratione supra laudata, Volumini quinto Declamationum Melanch. inserta, p. 390. dicere potuit: „Ex quamvis eo loco haec academia sita esset, qui incolas opportunitate sua non magnopere incitaret, plurimi tamen in hanc urbem sedem collocare non dubitarunt patria reicta, et neglectis honoribus dignitate et commodis, quibus vel apud suos vel alibi potiri facile potuissent. Quo factum est, ut quasi municipium quoddam Musaram, id est, omnis liberalis et ingenuae cognitionis et facultatis, existaret; emnes autem boni, quibus hic consistere non licuisset, hanc tamen academiam, quasi alteram patriam suam, gloriando ostentarent.“

fittamus autem, *Cives Optimi*, in huius diei solemnibus, olorem vix sedatum renovant, ne laetitia nostra et grain moerorem luctumque vertatur. Ea modo medite- niae laetitiam honestam alunt, eamque ob caussam in nias, ut de nascente, ita de adulta ecclesia nostra bene s et ad hunc usque diem berie merentes, intueamur. enim academiae semper eruntque in posterum liter- aeologicarum sedes, seminaria ministrorum verbi dit libertatis, qua Evangelici frui debent, propugnacula. Non ii nos sumus rerum nostrarum admiratores, qui academiam literas feliciter coli posse negemus, probe scientes, multos cum in ecclesiis tum in scholis docen- el eos passim, qui in pagorum umbra delitescerent, ope- tilem iis navasse. *Martinus Chemnitius*, quo, uno ex Melanchthonem, nullum doctiorem et subtiliorem theolo- saeculum decimum sextum vidit, *Philippus Jacobus Spe-*, plurimis sui temporis theologis si non doctior, sapien- amen, et, quod nostra memoria Vimariae extingueba- idus magnum, *Ioannes Godofredus Herderus*, aliquem i nominis theologi, ecclesias, non academias, ornarunt. dominus academiae nostrae, ut omnium, ita theologica- quoque literarum sedes habenda sunt. Eae enim veluti iniae bonarum literarum erant semper, et respublicae, in us honor et civitas eruditio- nis laude pararetur. Nova aque ex academiis prodierunt, et longe plurimi theolo- ni, qui aut scholas sui nominis conderent aut scriptis li- s augerent, in earum luce positi cernebantur. Quae inter holicos florebant Collegia, ab Iesuitis et Benedictinis, hisime, qui a S. Mauro nomen sumserunt, fundata et habi- tuta et quieta virorum doctorum domicilia, a nostris quam condita sunt. Inter Protestantes praeter academias la literae habebant refugia et praesidia. Eas igitur litera- aeologicarum sedes omnes, qui, unata quamque ecclae- m, literarum luce orbata, veluti lumine ademto caecutire, certam ferri, quocunque aut fanaticorum somniis aut re- budi cupiditorum libidine trahatur, tandemque labi et inter- e, scrutanda rerum christianarum historia intellexerunt, ibi saeque ecclesiae gratulari debent.

Sunt autem universitates nostrae literariae non modo academiae, quae nuper ita dici coepitae sunt, i. e. concessus virorum doctorum, qui omnem vitam literis impendunt, verum etiam scholae publicae, in quibus iuvenes, ad munera publica aspirantes, liberaliter instituuntur. Praeter eas scholas ecclesiae nostrae nulla ministrorum suorum seminaria habebant. Neque dolendum est magnopere, eas collegias et seminariis, quibus ecclesia catholica abundabat, caruisse. Nam academiae nostrae sive ob doctorum, in quoconque literarum genere egregiorum, multitudinem, sive ob institutionis et disciplinae liberalitatem, sive ob praesidiorum parandae doctrinae copiam, iuvenibus, ex ephebis egressis, formandas atque instituendas, collegiis istis et seminariis, in quibus Catholicorum clerici veluti in custodia inclusi tenentur, multo aptiores iudicandae sunt. Iuvenibus nostris liberum est, quos doctores sequi, quas literas colere velint, nec severae adstricti disciplinae in perpetua tutela habentur; licet iis libros, quoconque velint, legere, et in quorumvis hominum conspectum et sermones venire. Mature sui iuris esse discunt, neque in doctorum verba iurare iubentur. Haec ipsa autem liberalis institutio et disciplina quin monasticae severitati longe preferenda sit, nulli dubitabitis, ubi, nostrarum ecclesiarum ministris aut cum clericis Catholicorum, aut cum graecae ecclesiae sacerdotibus, aut etiam cum anglicanae ecclesiae doctoribus comparatis, hos illis eruditione, liberalitate et dandi facultate multum cedere, intellexeritis. Non minima profecto eius laudis, nostris tribuendae, pars ad academias pertinet.

Ut tamquam literarum theologicarum sedes et doctorum publicorum seminaria, sic tamquam libertatis etiam, quae Protestantes tueri debent, propugnacula colendae sunt academiae nostrae. Qui animo ingenuo literis student, id sibi propositum habent, ut quam fieri possit proxime ad verum accedant, hominesque ad meliora semper et perfectiora adducant. Nullo autem tempore quum, quod verum est, plane cognoscatur, et, quod summum est, ulla in re attingatur: fieri non potest, quin viri docti, ad altiora quippe **semper** tendentes, nunc hominum sententias et opiniones, aut maioru-

lo aut multitudinis consensu firmatas, impugnant, nunc, egum publicarum auctoritate stabilita et consuetudine veluti sancta sunt, mutari cupiant. Ea est caussa studii tis, quod ex ingenuo literarum amore nascitur. Nam edisserendi, quod verum, et suadendi, quod utile visum viris doctis negata, frustra laborant, qui non modo, maioribus acceperunt, propagare, verum etiam augere atque emendare. Itaque, quantumvis contra niterente sive rebus publicis praefecti sive ecclesiarum ans, nihil novandum rati, viri docti tamen cordatores litii semper studuerunt, sive concessam tuentes, sive ne sibi suisque vindicantes. Quae quam ita sint, non minideri potest, theologos, in academias positos, cum ipsos s, quam eos, qui ecclesiis praeesserent, libertati studuisse, a magistratibus, suum literis honorem habentibus, faci saepe, quidquid visum esset, qua decet modestia, edisse i suadendique veniam impetrasse. Iure igitur academias tatis nostras propugnacula appellavimus. Salva erit Pro intium libertas, quamdiu salvae sunt eorum academiae, s doctis ornatae, qui mutuo sibi sunt praesidio, vero vitam endunt, et, quum doctrinae et ingenii fama florentes non iga modo honesta spad exterros parata, sed praemia etiam posita sibi videant, non habent, quod severiorum iudicium magnopere metuant.

Multis igitur modis academiae de ecclesiis nostris bene ruerunt, ut omnes, qui his pariter atque illis favent, mun earum coniunctionem contemplantes, idoneas laetandi atulandique causas sibi paratas videant. Quorum quidem mmodorum, ex academiis in ecclesias profectorum, recor tio omnium maxime *Vobis, Collegae Aestumatissimi*, pos s quippe in academia, quae spretae aliquamdui doctrinae vangelicae culpam literarum laude et in erudiendis ecclesiae actoribus innumeris diligentia dudum compensavit, grata esse lebet atque iucunda. Nam viri ingenui non modo, quae aliis accepta referunt, verum etiam quae aut ab ipsis aut a maioribus in communem utilitatem collata sunt, animo volvere et memoria recolere gestiunt. At mutua quum sit ecclesiarum nostrarum et academiarum coniunctio, his non minus quam

illis utilis, ad secundam disputationis nostrae partem venientes, quae e studiis et ratione ecclesiarum evangelicarum in academias cominoda redundarunt, exponemus.

Hoc autem in loco id primum omnium commemorandum est, academias non paucas ipsam originem suam sacrorum instaurati debere. Nullum saeculum novarum academiarum feracius fuit, quam decimum sextum. Nonnullae, quas hoc tulit saeculum, academie, Vitebergensis et Viadrina, ante sacra repurgata conditae sunt; plurimae autem, Marpurgensis, Regiomontana, Ienensis atque Helmstadiensis, ab ipsa sacrorum instaurazione initium duxerunt. Quae duce *Philippo Magnanimo*, Cattorum Principe, novam doctrinam sequi decrevit synodus, Hombergi a. MDXXVI habita, eadem sanxit, ut *universale studium* apud Marpurgum erigeretur, quo multiplicarentur in ecclesiis, qui in verbo et doctrina eisdem praesidere, ac, quae recta essent, consulere possent¹⁵⁾). Ex eius igitur synodi decreto Philippus anno sequente Universitatem Marpurgensem instituit¹⁶⁾), lapsam quidem aliquamdiu, sed instauratam hodieque superstitem. Similes erant Regiomontanae universitatis origines. Etenim *Albertus*, Marchio Brandenburgensis idemque Prussiae Dux, doctrinam, a Luthero propositam, amplexus, quam, quos ecclesiis Prussicas praeficeret, doctores non haberet, paucis modo Germania reflecta in terram remotam venientibus, et, quam literis carere non posse intellexerat, doctrinæ novae ex animo studeret, scholis institutis et viris doctis e Germania arcessitis literarum universitatem Regiomonti condidit¹⁷⁾). Qua in re, quod di-

-
- 15) Ea sunt ipsa verba legis, ab hac synodo scriptae. Vid. Reformati ecclesiarum Hassiae iuxta certissimam sermonum Dei regulam ordinata in venerabili synodo per Clementissimum Hesorum Principem Philippum a. 1526 d. 20. Octbr. Hombergi celebrata, quae secundo Volumini libri: *Monimenta Hassiaca*, darinnen verschiedene zur Hessischen Geschichte und Rechtsgeschäftsart diezende Nachrichten und Abhandlungen an das Licht gestellt worden von *Friedrich Christoph Schminke*, p. 588 sqq. inserta legitur.
- 16) v. I. N. Schwendlers Bericht von der gegenwärtigen Verfassung der Universität Marburg (1748. 4.), p. 4.
- 17) v. Daniel Heinrich Arnoldts Ausführliche und mit Urkunden versene Historie der Königsbergischen Universität (Königsberg, 1748. Th. I. II.) Th. I., p. 4.

consilium eum secutum esse, e literis, hodie servatis, a. MDXLIV instituit et confirmavit novam Musarum intelligitur¹⁸). Ita Baltici maris accolae saecularum attoni eam debent scholam, quae ipsos literarum cultioribus populis iunxit. Praeter virorum doctorum qui aut ad ecclesiarum aut ad scholarum cathedras vissent, paucitatem, aliae erant condendarum academiae iussae, et ipsae a saecularum instauratione repetenda. enim ecclesiam nostram lites domesticae vehementer ent, aliis Lutheri dogma firmiter tenueribus, aliis de tribus paululum aut a sententia aut a verbis magistri, d' arcendam haeresin a suis ecclesiis, tum ad doctrinam, unam veram et puram habebant, firmandam et propagandam, novas academias in suae ditionis terris Principes illi condiderunt. Hac causa pariter, atque Vitebergen-academiae, invisae iis cum ob amissi Electoratus memmotum ob theologos, desertae Lutheri sententiae ab adver accusatos, odio ducti, filii Ioannis Friderici Magnanimi decretum executi sunt, atque literis novum domicilenae aperuerunt¹⁹). Idem consilium Iulius, Dux Brunensis, quem, quae auctoris nomen gerebat, academiam istudii coaderet, prepositum sibi habuit, ut vel exinde jere licet, quod omnium maxime doctores Ienenses, equi genuinae doctrinae corruptores audiebant, advere atque reprehensores, arcessendos putabat²⁰). Auctas igit modo per Germaniam academias (nam de academiis exteris, Genevae, Lugduni Batavorum, aliisque in loco tempore erectis, nunc non attinet dicere), cum partum literis gratulamur, longe quippe ab iis dissidenti-

Insertae leguntur hae literae libro laudato, Th. I. Beylagen No. 6. p. 22 sqq.

v. *Aehatius Ludwig Carl Schmidt* Zuverlässiger Unterricht von der Verfassung der Herzoglich Sächsischen Gesammtakademie zu Jena (Jena, 1772.), p. 43 sqq. et G. I. Planck Geschichte der Entstehung, der Veränderungen und der Bildung unsers protest. Lehrbegriffs, Vol. IV. p. 570.

) v. *Henrici Meibomii* Oratio de academiae Iuliae primordiis et incrementis, in *Henrici Meibomii iunioris Rerum Germanicarum Tomo tertio*, p. 218 sqq.

tes, qui, spretis exiguis literarum sedibus, nonnisi splendida earum domicilia et late patentia erigi volunt. Nam quo plura coelo nitent sidera, eo latius lux diffunditur. Neque dignitas academiarum e civium frequentia metienda est; saepe enim exiguae academiae apta erant ingeniorum theatra, ut Iulia, lapsa illa peregrinae dominationis impetu necdum instaurata, in qua maiorum memoria *Calixtus* et *Conringius*, nostra vero *Henckius* personas suas multorum plausu agebant.

Novis autem academiis condendis pariter atque antiquis locupletandis bona ecclesiastica, de quibus, sublata pontificia atque episcopali iurisdictione, multisque monasteriis sive clausis sive desertis, Principes decernebant, impendebantur. Nam, licet nec tunc deessent, qui rebus alienis manus rapaces immitterent, Principes tamen et magistratus plerique, sive maiorum voluntatem reveriti, sive pietate ducti atque literarum amore, ita usi sunt bonis istis, ut ecclesias earumque ministros fundis donarent et stipendiis, aegrotis atque orphanis hospitia erigerent, et scholas atque academias aut conderent aut conditas fortunis augerent. Quod nostra memoria accidere vidimus dolentes atque indignabundi, ut, monachis electis magis e suis domiciliis quam dimissis, et clericis multis, iisque doctrina morumque gravitate commendatis, redditibus suis iniuria privatis, bona ecclesiastica raperentur, venderentur, distraherentur, peregrinis dominis, non civitatibus, oppressis aere alieno indies ingravescente, profutura, id tum temporis raro evenit. Istius enim aetatis Principes et magistratus bona monasteriorum aliorumque collegiorum, quae tempus deliverat, non sua iudicabant, verum ecclesiis, scholis atque academias destinabant. Ita factum est, ut plurimae academiarum nostrarum fundis, aedificiis, quorum pleraque ad hunc usque diem servata sunt, stipendiis, et librorum, praesertim manuscriptorum, in quibus blattae ac tineae paverant, insigni copia augerentur²¹⁾). Quod, ut aliis academiis, ita nostrae contigit.

21) Cf. *Meiners* Geschichte der Entstehung und Entwicklung der hohen Schulen unsers Erdtheils, Bd. II. p. 35. 36. Nulla, quantum noscimus, academia magis bonis ecclesiasticis locupletata est, quaer quae Tbingae floret ad hunc usque diem beata literarum sede-

bona rerum nostrarum pars e monachorum, maxime nicanorum, haereditate ad nos venit, interque eas cum illae sacrae, instauratae super patrum conscriptorum et civium liberalitate, in quibus emendatorum sacrorum nia celebraturi congregabimini, tum aedificium istud atene S. Pauli nomine dictum, quod, quantumvis cum in quo vesperam, tum in latere, quo septentrionem spemutatum sit, porticum tamen tenore; cellarum discrus, refectorii amplitudine, latertum tenacitate et parienteole etiam coenobii imaginem refert, et Gothicae, dicunt, artis severitatem prodit²²). Pariterque biblionostrae libris monasteriorum Lipsiensium et Cellensis ucta et locupletata est, ut non mirum sit, eam insigni lumen, vestutate et raritate praestantium, copia abundare²³). Academia nostra, pro qua Casparus Bornerus potissimum Mauritium Electorem, huic literarum sedi impense famem, intercesserat²⁴), monasteriorum haereditate multum a est. Neque ea res ullam habet invidiam. Nam, quanvis turpe sit viventium bonis inhiare, defunctorum haestate potiri nemo non licitum duxit.

Multo autem maioris momenti ea iudicanda sunt, quae eter haec rerum externarum incrementa, utilissima licet demissis, commemoranda habemus. Facile enim doceri est, auctam servatamque libertatem academicam, cum distium, quae in vitae instituenda et eligendae studiorum

Cf. A. F. Boecks Geschichte der Eberhard-Carls-Universität zu Tübingen (1774.), p. 60—65.

²²) Qui plura de bonis ecclesiasticis Mauriti potissimum benigna voluntate academie nostrae concessis legere cupit, Davidis Pfeifferi Lipsian seu Originum Lipsiensium Libros Quatuor (Francof. 1700), L. III. p. 380 sq., Io. Gottlob Boehmii de Mauriti Duc. Elect. Sax. in academiam Lipsiensem insigni favore Orationem, eiusdem Literaturae Lipsiensi insertam, p. 69 sq. et p. 81., Io. Iacobum Vogelium in libro: Leipzigisches Geschicht-Buch oder Annales, p. 142. 152. et librum, quem Leonhardi scripsit: Beschreibung von Leipzig, p. 540, adeat.

²³) v. Joachimi Felleri et Christ. Gottl. Joecheri, in academi Lipsiensi professorum et bibliothecariorum, Orationes de bibliotheca academie Lips. Paulina. (Lips. 1744.), p. 13 sq. p. 37.

²⁴) v. Pfeifferus l. l. p. 377 sqq. et Ioannes Augustus Ernesti in Eloge Caspari Borneri, Opusculis Oratoriis inserto, p. 456—458.

rationis arbitrio, tua docentium, quae in dicendi, quodunque verum visum fuerit, et suae in scholis habendis sequentiae sententiae potestate cernitur, magnam partem sacrorum instauracioni et ecclesiae evangelicae studiis et sententiae deberi.

Qui ad saeculum usque decimum sextum in academiis nostris literis operam dabant iuvenes, in Collegiorum et Bursarum veluti custodias inclusi, Profesororum auctoritate ita regabantur, ut iis nec, quas scholas adire, nec, quos libros legere vellent, liberum esset. Ut Abbas monachos, ita Bursae aut Collegio Praepositus alumnos, quos in coenando convivas et in ambulando comites habebat, moderabatur. Academiarum ratio scholarum nostrarum, quas nostis, regiarum legi et institutis simillima erat. Neque res secus potuit institui. Nam ob scholarum raritatem non iuvenes modo, verum etiam pueri literarum elementis imbuendi, in academias deducebantur, quorum sive petulantia cohibenda sive segnities et socordia castiganda esset. Ea autem severitas ab ineunte inde saeculo decimo sexto mitigata est, tandemque in liberalem eam, quam hodie civibus nostris adhibemus, disciplinam transiit. Eo enim tempore, quum ad omnes subinde academias graecarum latinarumque literum instauratores accederent scholasque aperirent, multi iuvenes, Scholasticorum cum institutionem tum disciplinam aspernati, ad eas advolarunt, et, mutato, quem dicunt, studiorum cursu sublataque promotionum, ut hoc verbo utamur, qua omnes ad illa usque tempora tenebantur, lege, brevi res eo devenit, ut Collegia et Bursae plane desererentur²⁵⁾). Esa fuit libertatis, qua discentes apud nos fruuntur, origo, cui servatae firmataeque beneficium magnam partem evangelicae ecclesiae acceptum referendum est. Quum enim mutata theologia ipsa etiam studiorum academicorum ratio mutaretur peregrini non pauci, severae disciplinae legem detrectantes ad academias celebiores, Vitebergensem maxime, accedentes, et graecae et latinae literae, arcto quippe vincul theologiae, quam Protestantes colebant, iunctae, in magna apud nostros honore essent: neo de auctoritate Colle-

25) Cf. Meiners in libro laudato, Vol. I. p. 176 sqq.

ddenda nec de studiorum ratione pristinae legi addenda cogitatum est. Catholici contra, poëtas et Reuchens turbatae ecclesiae accusantes et scholasticam theotuentes, omnem operam dederunt, ut in ipsorum aca- et studiorum ratio et disciplina pristina servarentur, ne mutata essent passim, ad legem a maioribus acceptam revertentur. Praeterea, pueris ad scholas, sive auctas sive conditas, amandatis, in Protestantium academiis non iuvenes confluabant, quibus, quae illis neganda esset, difficile dari poterat. Eam autem vitae instituendae, scho- aut adeundarum aut negligendarum, et, quos sequi ve- locitorum sua optione eligendorum libertatem, qua ciues fruuntur, et ipsis honorificam et literis pariter ac rei- cae utili- iudicamus. Nam iuvenes, ex ephebis egressos uti ad limina vitae publicae adductos, sui iuris esse oportet libertate discant uti, et, si desipiendum est, iuvenes, viri desipiant. Neque omnibus una literarum discenda- le ex scribi potest, aliis tardo pede in limine earum haebus, aliis accelerato cursu adyta earum intrantibus. Ita- nis, qui, sive nonnullorum licentiam et socordiam indi- tes, sive, quae ingenio et doctrina mæreri debet, scho- n frequentiam a legum, contemporibus earum poenas mi- litium, anctoritate expectantes, civium nostrorum liber- n circumscribi volunt, non assentimur. Pueri includan- fraeno cohibeantur, calcaribus stimulentur, castigentur n, si placet, et plectantur; iuvenes vero sui iuris sint nec perpetua tutela habeantur. Servituti, omnes opprimenti, ritas, no manis pernicio- plurimis vero salutaris, longe fferenda est.

Quemadmodum discentium, ita docentium libertatis ori- a literarum, ex Italia in Germaniam importatarum, instau- ione, et eorum, qui, academiarum leges et usum parum ou- tes, primi eas inter nos- profitebantur, exemplo repe- da est. Hi enim viri docti, sive peregrinarentur in Ger- mania, sive certam rerum suarum sedem in academiis posui- nt, cum in eligendis, quos interpretarentur, scriptoribus nūquis, tum in instituenda universa scholarum ratione suam intentiam sequebantur, et saepe de rebus publicis pariter at-

que ecclesiasticis liberius, interdum cupide et parum considerate, iudicabant. Ea libertas, quo sacra emendari coepit sunt tempore, non potuit non augeri. Sublata enim cum fidei catholicae regula, tum hierarchici imperii lege, viri docti, quamdiu novae docendi formulae non sancitae essent, sive liberos scriberent sive scholas aperirent, plenam, quocunque ipsis veram visum fuisset, edisserendi potestatem datam sibi videbant. Quo magis, excusso pontificiae dominationis iugo, sese levatos sentirent, eo laetius exultabant, et, durante perpetua cum Catholicis altercatione, ita maxime libertate sua utebantur, ut nunc, veluti vindicaturi diurnae tyrannidis iniuriam, in Pontificem Romanum eiusque satellites acriter invehementur, nunc sacra publica mutatum irent, nunc commenta, hominum errore in ecclesiam importata, multis modis impugnarent. Ea fuit libertatis nostrorum origo, quam passim in licentiam abiisse, non Anabaptistarum tantum, verum etiam Carolostadii exemplo docemur. Qua ab initio gavisa est ecclesia nostra libertate, ea quidem, symbolis lege publica sanctis, neque usa est semper neque uti potuit. At quibus Catholici, iis vinculis nostri nunquam constricti tenebantur, et, qua caruerant aliquamdiu libertate, eam plurimi aut oblatam denuo acceperunt, aut negatam sibi vindicarunt. Ecclesia enim, quae neque imperium in hominum mentes affectat, neque ex humana auctoritate suos pendere sinit, neque plenum de fidei capitibus consensum postulat, libertati patrocinetur, suisque cum philosophandi facultatem, tum, quocunque verum ipsis visum fuerit, edisserendi potestatem concedat, necesse est.

Quam quidem libertatem incrementorum insignium, quae literae in academiis nostris ceperunt, caussam praecipuam indicamus. Servitute enim opprimuntur, libertate eriguntur et confirmantur ingenia, nec quisquam facile, qui, quod aut meditandis rebus divinis et humanis aut scrutandis antiquitatibus monumentis invenit, alto pectore premere debet, vitam veri impendere operae pretium ducet. Itaque, si sacrorum instaurati atque ecclesiae evangelicae aucta et servata ingeniorum libertas debetur, ad easdem caussas literarum nostrarum incrementa magnam partem referenda esse, sponte apparent.

Praeterea ecclesia nostra cum scholis augendis rectius

ituendis, tum theologia amplificanda atque ad fontem vocanda, multum eo fecit, ut literae in academiis notius efflorescerent. Multae quidem scholae ante sacra ta in Germania conditae erant²⁶), et saeculo decimo potissimum, quum Thomas a Kempis in augenda atque nda re scholastica operam laudabilem posuisset, ludi obabiles Daventriae, Monasterii et aliis in locis, per rionalem maxime Germaniam, aperiebantur²⁷). Nestrorum maiorum ea fuit barbaries, ut scholis carere

Nam Dresdae, Misenae, Cygneae, Chemnitii, Fri, Torgaviae, Isenaci, Gothae, Vitebergae, Quedlin aeculis decimo quarto et quinto ludi instituti erant²⁸), sia nostra, cuius cives maturé ad vitae morumque cul ducti erant; non modo scholam Thomanam cum mo io eiusdem nominis a. MCCXVIII. surgere vidit, vetiam ipsa a. MCCCLXXXV. scholam senatoriam, a Nicolao nomen nactam, sibi aperuit²⁹). Nihilominus e, non modo populo instituendo, verum etiam literis idis dicatae, inde ab instauratorum sacrorum tempore sunt. Nam, ut iis, quae in terris tum temporis parum , ut in Prussia, condebantur, taceamus, tres istas scholas iratio conditas, ad hunc usque diem superstites, quae vi octos innumeros suo sinu foverunt, eidem rerum cononi sive originem sive florem suum debere, inter omnes tat³⁰). Praeterea mercede annua, qua conducti fuerant

v. Fridericus Ernestus Ruhkopf in libro: Geschichte des Schul- und Erziehungswesens in Deutschland von der Einführung des Christenthums bis auf die neuesten Zeiten. (Bremen, 1794.) Vol. I, p. 85.

Copiosius ea de re Meiners in libro: Lebensbeschreibungen berühmter Männer aus den Zeiten der Wiederherstellung der Wissenschaften, Vol. II. p. 360 sqq. et Heeren in libro: Geschichte des Studiums der classischen Literatur seit dem Wiederaufleben der Wissenschaften, Vol. II. p. 143 sqq. exposuerunt.

) Cf. Christiani Schoettgenii Diss. de antiquissimis literarum in terris superioris Saxoniae fatis, in eiusdem Opusculis minoribus (Lipsiae, 1767.), p. 268 sqq.

) v. Vogelii Annales etc. p. 47. et Iacobi Reiskii de rebus ad scholam, quae Lipsiae ad D. Nicol. est, pertinentibus Expositionem. L. 1759. 4.

o) Legendi sunt, qui harum scholarum historiam scripserunt, Iustus Bertuchius (Teutsches Pfortisches Chronicon etc. Leipzig 1734.,

scholarum magistri, in stipendia perpetua mutanda, pueris ad scriptores veteres cognoscendos adducendis, proferendis vitae pariter atque institutionis scholasticae terminis, alioque modo res scholastica aucta est multam atque emendata. Ita autem, qua ad altiora pergerent, via academias sternebatur. Nam pueris demum omnibus, qui literarum elementis imbuendi essent, in scholas amandatis, iisque ita institutis, ut iuvenes veterum linguarum accurata cognitione instructi, non lacte sed solido cibo nutriendi, ex iis prodirent, in academias docentibus, quam hodie sustinent, personam agere, ipsa literarum adyta recludere, disciplinas subtiliter adornatas tradere, crisi adhibita et arte cum antiquitatis monumenta explicare tum populorum atque ecclesiarum historiam enarrare, suosque non tam ad verba intelligenda, quam ad res ponderandas adducere licuit. Sic civium iacturam, quam academias nostrae, septennio cursus, quem dicunt, in triennium contracto, unice fecerunt, institutionis, ab elementorum tenuitate ad eruditionis copias et subtiliorem rerum investigationem tractuae, dignitate et praestantia plane compensatam videmus.

Ut scholarum frequentia et flore, ita theologiae, inter Protestantes cultae, incrementis academicae institutionis et campus ampliatus et honor auctus est. In nostris enim ecclesiis theologia novam plane formam induebat, atque ita exornabatur, ut aliis disciplinis nec rerum copia nec subtilitate cederet. Aperiebat ea suum sibi fontem, a multo inde tempore ecclesiae christianaee paeclusum, atque illustrandis sanctissimis antiquitatis monumentis cum religioni bene consulebat tum literas augebat. Nam libri sacri non modo sapientissima rerum divinarum decreta, verum etiam multa, ad populorum antiquorum historiam pertinentia, tradunt, tantamque omni tempore cum in regendis hominum iudiciis et moribus, tum in vita publica et privata instituenda vim habuerunt, ut, iis neglectis, rerum multarum caussae ignorentur. Scrutabatur

Gottfried Ehregott Dippoldt (Historische Beschreibung der kurfürstlichen Landschule zu Grimma etc. Leipzig, 1783.), et *Ioannes Augustus Müller* (Versuch einer vollständigen Geschichte der kurfürstlichen Fürsten- und Landschule zu Meissen. B. I. II. Leipzig, 1787 — 1789.)

eologia nostra accuratius rerum christianarum ori-
ogressus, et mutationes, atque, arte adhibita et iudi-
radebat historiam ecclesiae christianaee, ut omnes ad
atem formati erectique in rerum divinarum medita-
ea cognoscenda tenerentur. Adornabat ea subtiliter
tas et fidei capita et morum paecepta exponentes, nec
nisi in theologis nostris, quam in philosophis, cum so-
i indagatio tum disputandi subtilitas. Ita, theologia
stitutionis academicae, cuius pars haud exigua ea es-
campus ampliari et honor augeri debebat. Praeterea
ia nostra iis omnibus literis, quibus sive in libris sa-
erpretandis, sive in scratandis rebus christianis, sive
licandis fidei capitibus et morum paeceptis utitur,
modis bene consuluit. Nam, ut taceamus, ecclesiae
statores Principibus et magistratibus doctorum, qui eas
profiterentur, ad academias vocandorum auctores saepe
atque suasores, theologi nunc ipsi easdem literas ma-
n laude docuerunt, ut *Ioannes Augustus Ernesti*, egre-
ostrae academiae decus, nunc suos hortati sunt semper,
icos et latinos scriptores interpretari disserent, popu-
atque literarum historiam cognoscerent, et philosophiae
n darent. Unde factum est, ut, qui has literas in acade-
mias profiterentur, inter iuvenes ad theologiam adspirantes
ios discipulorum suorum atque admiratorum invenirent.
semper eaque mutua inter theologiam et literas ab hu-
ate nomen nactas in academiis nostris locum habebat
uctio, quam, ortam quippe cum ipsa ecclesia nostra et
rvatam ad hunc usque diem, incrementorum nostrorum
am non ultimam iudicamus.

Deberi autem utique bonam sive laudis nostrae sive fe-
tis partem evangelicae ecclesiae, et augeri academias et
i ecclesiarum sententiis et studiis, comparatis cum nostris
olicorum universitatibus, per Germaniam sparsis, doce-
Nam quod *Augustinus Leyserus*, qui saeculo superiori
nte Aenipontem, Salisburgum, Coloniam Agrippinam,
bipolin, Viennam et Bambergam lustraverat, idoneus, cum
ingenii praestantiam, tum ob rerum usum, itineribus per
opam factis partum, harum rerum arbiter, tulit iudicium,

eas universitates omnes nostris longe inferiores esse, idque ipsum Catholicos cordatores agnoscere³¹⁾), idem hodie ferendum est. Quamquam enim, quod bene scimus, Mariae Theresiae, Iosephi II. aliorumque Principum auspiciis et auctoritate, multa in Catholicorum academiis sapienter instituta sunt, nec pauci viri docti, egregie meriti, eas ornarunt atque ornant ad hunc usque diem, in nostris tamen universitatibus laetiorem semper fuisse literarum florem atque uberiorem virorum eximiorum proventum, absque inani iactatione gloria-mur. Quos theologos *Moshemio* nostro, *Ernestio* et *Reinhardo* aequiparandos istae tulerunt academiae? Quos philologos *Gesneri* nostri atque *Heynii* similes? Quos historicos *Schloesseri* nostri, *Spittleri* et *Schroeckhii* laudem aemnatos? Quos philosophos, quam *Wolfius* et *Kantius* meruerunt, nominis immortalitatem adeptos? Nostri erant, qui cum in theologia tum in literis ab humanitate dictis principes iudicantur, neque literae, a saeculo inde superiori potissimum, Protestantium academiis, cum olim tum recens conditis, beatiores sedes usquam habebant. Universitates Italorum plurimae, primae omnium et celeberrimae olim, aut lapsae sunt sensim paulatimque aut extinctae; Britannicae universitates, ob perversum legum, quae saeculi ingenio parum convenient, tuendarum studium, ab idoneis harum rerum arbitris iure reprehenduntur; et quae nostra memoria in regno Moscovitico condebantur academiae, arboribus, in solo parum culto plantatis, similes nobis videntur. Proxime ad nostras Belgicae accedunt universitates, vin-cunt etiam nonnullas literarum graecarum et latinarum stu-dio, plurimis tamen scholarum philosophicarum et theologi-carum laude multum cedunt. Itaque habemus profecto, quod cum de literarum in academiis nostris flore, institutionis praestantia, et disciplinae liberalitate gloriemur, tum hanc felicitatem nostram nobis, patriae atque literis gratulemur.

31) Vid. *Oratio eius, qua errorem Germanorum, exteras academias patriae praeferentium, refellit, habita a. MDCCXXII. Helmstadii*, p. 13.

VIII.

E CLARIS VETERIS ECCLESIAE ORATORIBUS.

no tempore cum profitenda in scholis, tum exercent ecclesiis artis dicendi munus nobis iniunctum fuisse, gnoscendos cuiusque generis atque aetatis oratores clavis domesticos sive peregrinos, sive novos sive antiannum adiecimus. Nam, nullum licet, ne ex iis qui quos perfectissimos habebamus, imitandum nobis prorentus (imitatio enim servitus est ingeniorum), contemtamen varias velut species et formas eloquentiae, et magistris eius artis, omnium ore celebratis, familiariter contrahere, ad rectam de eloquentia sententiam apud unum informandam, copias nostras augendas, et iudicium scholae praeceptis regendum utilissimum iudicavimus. nos omnium, ut decet, nostros oratores sacros salutavimus, nec salutavimus modo, verum etiam audivimus saepe magistros secuti sumus; quothiam, domesticis neglectis, in egrinis desudare, non modo ab eloquentiae parandae la ratione, verum etiam ab iustitia adversus viros populi tri et nominis excellentes alienum nobis videbatur. Ita Lutherum, Spenerum, Mosheimum, Cramerum, Zolliserum, Reinhardum; eos etiam, qui nostrum saeculum ustrant, legimus, oratores graves, subiles, ornatos, Galini illius, qui nuper Germanis omnem eloquentiae laudem tractum uicit¹); sive ignorantiae rerum nostrarum sive

¹⁾ Erat is *Maury*, Cardinalis et Archiepiscopus Parisiensis, qui nuper, Parisiis pulsus, Rotmae vita excessit. V. librum eius: *Essai sur l'éloquence de la chair*. T. II. p. 137.

contemtus ipsa re arguentes. Nostros enim quorumvis populorun oratoribus sacris fortius opposuerimus. Iis cognitis ad peregrinos, et primum quidem ad Gallos, eloquentiae laude florentes, *Bourdalonem*, *Bossuetum*, *Massilonem*, *Flecherium*, accessimius, et, fucum licet et calamistros fastidientes, elegantia tamen eorum, nitore et jucunditate vehementer delectati sumus. Britanicorum oratorum paucos modo attigimus, *Tillotsonem* tamen atque *Hugonem Blairum*, quoniam sacra Britannorum eloquentia, gravis licet et subtilis, fusa tamen, nimis sobria, et fere iejuna nobis videbatur. Novissime claros veteris ecclesiae oratores evolvimus, ad quos tractandos, ut artis amore, ita monumentorum antiquitatis christianaee investigandorum studio ferebamur. Neque operae, in iis excutiendis positae, nos poenitet. Nam, ut de usu eorum in rebus veterum Christianorum illustrandis taceamus, multa patrum homiliis insunt, quibus vel nostri temporis oratores sacri aut copias suas augere aut ingenium alere possint. Erant inter eos nonnulli oratores consummati, uti ingenio ita arte excellentes, quorum opera inter monumenta ingeniorum nunquam interitura referenda sunt. Erat inter eos, qui aureo ore loqui dicebatur; id apud posteros consecutus, ut Chrysostomus non hominis nomen sed eloquentiae habeatur. Audire autem eos, qui cum apud suae aetatis homines tum apud posteros artis suae laude floruerunt, sive ad aleandum artis studium, sive ad formandum ingenium, sive ad augendam rerum copiam, utile semper habitum est. Apud eos quoque patres, quos secundi modo ordinis oratores indicamus, multe egregie disputata reperiuntur, et, quantumvis cum temporibus mores mutantur, semper tamen, quae vera sunt et pulchra, hominum animos movent et tenent. Praeterea quisque artis, quam sive exercet sive profitetur, historiam nosse debet quam accuratissime, et vitiorum etiam, quae oratorum clarorum operibus adspersa haerent, notatio diligens multum saepe prodest ad indicium de arte dicendi regendum.

Quibus animo reputatis, quum patrum sermones a plenis risque nostrorum negligi videremus (nam omnes licet Chrysostomi nomen in ore habeant, pauci tamen homiliae eius graece scilicet scriptas, attingunt), claros veteris ecclesi-

res, suam singulos agentes personam, in scenam veluti
cere decrevimus, primum graecos, deinde latinos, illis,
in literarum cultu, ita hoc quoque arte multum ceden-
Chorum ducet *Origenes*, quem, suo quisque loco, Eu-
Caesareensis, *Athanasius*, *Eusebius Emesenus*, *Mac-
Cyrillus Hierosolymitanus*, *Ephraemus Syrus*, *Basilius
ius*, *Gregorius uterque*, *Asterius*, *Chrysostomus*, *Seve-
s*, *Cyrillus Alexandrinus*, *Theodoretus*, *Proclus*, *Ba-
Seleucia orlindus*, sequentur, *Joanne Damasceno agmen-
ente*. Graecos excipient latini, *Zeno*, *Ambrosius*, *Gau-
us*²), *Augustinus*, *Petrus Chrysologus*, *Maximus Tau-
sis*³), *Vulterianus*, *Leo Magnus*, *Gregorius Magnus*,
simus *Beda*, *Venerabilis cognomine appellatus*. Eorum
oratorum omniam veluti imagines adumbrabimus, ut
m et *vultus cognoscantur* et *virtutes pariter atque vitia
ntur*. Neque dubitamus, quin opera nostra, in ea re
icanda posita, nonnullis utilis et grata futura sit, quum,
itum nos quidem scimus, nemo adhuc de veterum Chri-
torum eloquentia sacra accurate satis exposuerit⁴), et,

Episcopus Brxiensis, Ambrosii et Chrysostomi amicus, circa a. 386.
mortuus, cuius sermones *Galesius* edidit, *Patav.* 1720. 4.

*Homiliae eius hyemales et aestivalis subiectae sunt Petri Chrysologi
Sermoneibus. Colon. Agripp. 1678. Novissime edidit eas Bruno Braunus,
Romae 1784.*

Bernhardinus Ferrarius (*De ritu sacrarum ecclesiae veteris concio-
nium*, c. ptaef. I. G. Graevii. *Ultraj. 1692.*), *Ioachimus Hildebrandus*
(*Diss. de veterum concionibus*. Helmst. 1661.) et *Mich. Gottlob
Hanach* (*Abbildung der Predigten im ersten Christenthum*. Francof.
ad Moem. 1723.) non eloquentias veterum Christianorum historiam,
sed, ut ita loquuntur, antiquitates modo homileticas scripsierunt. *Bernh.*
Eichenburg (*Versuch einer Geschichte der öffentlichen Religionsvor-
träge in der griechischen und lateinischen Kirche von den Zeiten
Christi bis zur Reformation. Erster Hauptabschnitt*, Ienae 1785.) in
ipso conatu substitut; *G. Ch. Cannabich* autem (*Eloquentia Iudeo-
rum et Christianorum sacra etc.* quas *Dissertatio* libro eius: *Anleit-
ung zur gehörigen und dem Geiste des gegenwärtigen Zeitalters ge-
mäßen Einrichtung christl. Religionsvorträge*. Lipsiae 1806. ptaefxa
est,) ita desuitorie ea de re egit, ut dubitemus, an homiliae patrum
ipse evolverit. Multo copiosius non modo, verum etiam accuratius,
Ioannes Guilielmus Schmid (*Anleitung zum populären Kanzelvortrag,
zum Gebrauch bei akadem. Vorles. Dritter historischer Theil*. Ienae
1800.) de patrum eloquentia exposuit, non satis licet rationem eo-
rum perspicerit, et, suo eos metiens modo, vituperaverit saepe,
quae aut excusanda aut laudanda etiam essent. Nonnulla ad rem

sermone, nostro monitos, alios ad ipsos oratores istos accessuros, alios, quibus aut non vacat aut non lubet monumenta antiquitatis christianaee evolvere, imagines eorum non sine voluptate spectaturos esse, facile auguremur.

Antequam autem illos oratores singulos contemplamur, universa eorum ratio spectanda est. Hi enim oratores, quantumvis specie inter se differant, genere tamen consentium, ut, si omnium pariter libros in manum sumseris, scias, quamvis in diversis ingenii, esse quamdam iudicij atque voluntatis similitudinem et cognitionem. Cuius quidem sive similitudinis sive cognitionis caussae in sententiis de religione et moribus, quas vetus ecclesia sequebatur, in populum, inter quos patres degebant, ingenio, studiis et cultu, denique in temporum, quibus eloquentia sacra orta et exculta est, ratione quaerendae sunt. In eam igitur, quam eloquentia sacra veterum Christianorum prae se fert, faciem ante omnia intueamur, eaque spectata singulorum oratorum vultus cognoscamus.

nostram pertinentia in eo etiam libro inveniuntur, qui inscribiter: *Joseph. Weissenbach*, Bremgartensis Helvetii, de eloquentia patrum libri XIII. Vol. I - IX. Augustae Vindelicorum, 1775. Exponit Weissenbach de universa dicendi et disputandi ratione patrum, fuse admodum, nec satis accurate.

us maxime, orationem suam, severioris ordinis vinculo am licet et liberius evagaptem, ad consensus tamen et erentiae legem revocare norunt. Sine philosophia, cum licendas suggestente, tum orationis motum veluti et in moderante, nulla esse potest eloquentia. Nihilomineloquentia patrum historica magis fuit, quam philosophia; qua potissimum re ab oratorum nostrorum ratione rit. Etenim patres toti in literarum sacrarum interpreta versantur, et, quae disputant de fidei capitibus et m praceptis, ea omnia e pericopis, sive lege praescriptis sponte electis, repetunt, adiuti ea in re allegorica rae, qua Canticis Canticorum, sancti amoris, sanctae causis, sanctae dulcedinis, ut *Augustinus* ait⁵⁾), plenis, non mi quam Ioannis evangelio uti, de Esavi et Iacobi alterea e pariter ac de morte Iesu Christi dicere, atque ex omniis et singulis literarum s. locis sententias, sive pietati idae idoneas sive ad mores regendos pertinentes, elicere erant. Analyticam, ut in scholis audit, rationem patres rumque tenebant, quas orator integrum pericopam perse tur, res omnes, quas ea sive tradit sive innuit, aut exeat aut perstringit, et, quam ὅγησις biblica ipsi monstrat m, in ea incedit. Quae ratio quum dominaretur in patrum miliis, factum est, ut orationes sacrae, modo analytico scri ie, hodie homiliae κατ' ἔξοχην dicantur, et a concessionibus eris, ad rationis syntheticae legem compositis, distinguantur. Interpretetur autem magis, quam philosophum, agit ora r sacer, qui homiliae, quae proprie dieuntur, adornat, in onumentis antiquitatis illustrandis, in fontibus religionis cristianae, literis scriptis, aperiendis versatur, et multa cet egregie et ad omnium intelligentiam accommodate disputat, singula tamen aut fidei capita aut morum praecēpta tam lene, accurate et subtiliter exponere nequit, quam is, qui, actionem syntheticam, plerisque nostrorum probatam, secutus, n sententia aliqua universa, e pericopa repetita, sive explicanda sive demonstranda operam suam ponit. Accedit,

⁵⁾ Sermo XLVI. de Pastoribus in Ezech. 34. p. 170. tom. V. ed. Antwerp.

quod patres saepe admodum in enarranda historia sacra versantur, nunc pericopa, in quam commentantur, nunc sponte ad eam ducti. Quae in literis s. de mundi creatione, protoplastorum, in paradiſo positorum, felicitate eiusque iactura ob migratam Dei legem, de patriarcharum cum lehova commercio, de Mose, Dei interprete et legum latore inter Israëlitas, de populi iudaici migratione, victoriis, calamitate, et de prophetis, Messiae adventum canentibus, traduntur, ea ounia non minus, quam res a Domino gestas, ad ipsam religionem christianam pertinere arbitrabantur. Christianae religionis initia ad ipsas generis nostri origines referebant, libris sacros ad unum omnes θεοπνευστοὺς colebant, quae in iis traduntur, omnia eodem loco habebant, atque historiam sacram, a mundi origine ad Iesum Christum usque deductam, tamquam interpretem voluntatis divinae et numinis, quod generi nostro consulit, testem perpetuam et nuntiam spectari iubebant. Unde mirum videri non potest, patres, non modo sententias suas confirmaturos testimoniosis aut illustraturos exemplis biblicis, verum etiam eam ob cauſam res gestas, in literis s. traditas, saepenumero enarrasse et amplificasse, multo interdum adhibito orationis ornatu, ut homines, in eas intuentes, numen praesens veluti oculis cernerent, atque Deum, variis olim modis per prophetas ad maiores locutum, mente pia venerarentur. Historiae sacrae tamquam fundamento omnem religionis institutionem superstruebant. Neque in explicandis demonstrandisque sive decretis sive praceptis christianis eam neglexerunt. Abundant eorum sermones cum testimoniosis biblicis, iisque saepe parum commode electis atque in sensum alienum traductis, tum exemplis, a rebus patriarcharum et regum iudaicorum non minus, quam ab ipsis Iesu Christi et Apostolorum auctoritate, repetitis. Quid quod tota eorum oratio haud raro in commemorandis exornandisque exemplis biblicis versatur, ut Chrysostomi de Iobo homilia, qua, laudibus eius celebrandis, patientiam animique constantiam praedicat. Neque in historia sacra subsistunt, verum etiam de Martyrum cruciatibus et obitu, atque de Ascetarum abstinentia et pietate, multa aut facta a credita veris miscentes, saepenumero dicunt.

unum esset patrum ad unum omnium ratio, eloquentiam historicam magis quam philosophicam esse, iure pronuntiassse nobis videatur.

arro patrum eloquentia eo quoque a nostrorum et Brum ratione differt, quod sensibus piis excitandis alen- aptior est, quam hominum animis rerum divinarum is imbuendis. Poëtica magis est quam didactica. Eum veluti calorem poëticum inde prius patrum eloquen- xit, quod, ut dicitur est, magis in rebus gestis com- mandis exornandisque, quam in explicandis notioni- niversis, et in demonstrandis scriptorum s. sententiis, cantur. Nam spectantes, quas ornatae dicentes oratio- veluti obiiciunt, res gestas, non docentur homines, sed ntur, siue in contemplationem magis quam in medi- um rerum divinarum eriguntur. Praecipua autem eius nia, ad paesos similitudinem accedentes, causa in eo renda est, quod veterum Christianorum religioni multa sta erant, quae, a qua profecta essent phantasias, ad lema unam alendam pertinerent. Imagines enim, quarum lucris Iesus Christus atque Apostoli religionis decreta celarunt sive exornarunt, illorum temporum Christiani imagines, sed res, ad ipsam religionem pertinentes, han- ni. Quae in literis sacris de Iesu Christo aut ceterorum ta ingresso, siveunque sanguinem Deo offerente, aut cum ceterum exercitu in terram reversuro et iudicium solemne, etis spectantibus, habituro, de Hierosolyma coelesti, de undida angelorum facie, de igne ad inferos detrusos ex- ciante, leguntur, sa omnia magno Christianorum consensu ipsa fidei, capita referrebantur. Praeterea hominum errore temporum vitio multa illata sunt in religionem Christianam, ex quibus nova velut mythologia nasceretur; at com- manta de chiliasm et prope instanti mundi interitu, de etiis, quas hominibus piis crucis signo facto et Iesu Christi nomine invocato de daemonibus reportare datum sit, angelis animas piorum, corpore solutas, in sedes coelestes educentibus (*ἀγγέλοις ψυχοπομποί*), de Martyrum et San- torum miraculis siveque in supplices amore et studiis. Sa opnia autem sive decretorum divinorum involucra, sive

commenta hominum superstitione inventa; magnam in animis, quibus insident, movendis vim habere, et sobria licet institutione tradi nequeant, ita tamen enarrari posse sermone, ut cum spes et laetitia, tum inoeror et metus in abundantibus gignantur, sponte intelligitur. Imago Iesu Christi, solo insidentis, homines omnes, vitae restitutos, ad sece arcens, alios absolventes alios damnantis, ad phantasiam sententia autem imagine ista adumbrata, poenis improbos, preciosis vero probos affectum iri, ad rationem pertinet; et qui infernum, igne et squalore plenum, et damnatorum cruciatus ob oculos ponit hominibus, fortius feriet eorum animos, quam is, qui eam esse docet improbitatis naturam, ut homo, quo peior, eo miserior fiat. Itaque mirum esse non potest, patres, decretorum divinorum imagines cum iis ipsis semper miscentes, praeterea in rebus externis ubivis locorum rerum divinarum veluti symbola et umbras deprehendentes, ac prophetarum effatis, et ipsis poetico colore tinctis, crebro utentes, sermone suo magis phantasiam abundantium abuisse, quam animum rectis rerum divinarum decretis instruisse. Quam ob causam, institutio licet rerum divinarum nequit absit ab eorum sermonibus, tamen eorumdem eloquencia poetica magis, quam didactica, habenda est.

Exinde vero aliud fluxit, quo patres a plerisque nostrorum recedunt. Quum enim religio veteris ecclesiae ad phantasiam alienam potissimum pertineret, factum est, ut patres, tradentes eam sermone et propagantes, ad eam rationem, quam mysticam appellare solemus, vergerent. Praecepérunt utique veteris quoque ecclesiae doctores de vita recte instituenda, et multa de officiis christianis, vitiis hominum et virtutibus egregie tradidertunt. At rationem eoram mysticam magis, quam practicam esse, nemo non videt. In eo enim arcen veluti pietatis sitam esse existimabant, ut homo animum corpore et sensibus avocaret, et naturam divinam contemplando sibi iungere studeret. Hinc nunc de animis, e sedibu coelestibus in corporis custodiam detrusis, nunc de Deo et Christo piis hominibus appropinquantibus, nunc de corpore quod tamquam vinculo animam impeditam teneat, exhauiendo et frangendo, multa disputant, atque eo strenu-

um esse dovent, ut *unum*, quae sunt verba Macarii,
caventes post olivam apud Deum vivat. Namdem ob
nasostas, in solitudinem se recipentes omnemque vi-
rerunt divinatum contemplatione consumentes, ut ve-
losophos summa sapientiae christiana laudem ade-
Deo suprime barco, admirantur, praedicant, atque ad
usque extollunt. Quid quod ipsis morum praceptis,
religionis decreta ad vitam instituendam transferabant;
sta mysticae theologiae vestigia impressa sunt. Nam
orum severitatem, paupertatis sponte susceptae mole-
et vitas solitarie et caelibis sive oihui sive trititiam
ib caussam commendabant et laudabant, ut quoad eius
osset per ipsos reverent, ne hominibus corporis cura,
im illecebris et rerum tot publicarum aut domesticata-
tudine a rerum divinarum contemplatione avbeatis, via,
animam ad contumecium cum Deo et Iesu Christo ducit,
luderetur. Quam igitur patrum sermones id potissimum
ent; ut homines ad res divinas earumque veluti umbras,
externis impressas, contemplandas atque attingendas
interno adducantur; et quae dederunt, morum praec-
ad hanc ipsam contemplationem magis, quam ad vi-
ecte instituendam, pertineant, mysticos eis egisse, nemo
bit. Nec tamen una omnium fuit eademque plane ratio,
Macarius e. g. nihil praeter mysticam sapientiam ore-
t; Asterius de vitiis plerisque et virtutibus diceret, Chry-
simus mysticam theogiam cum idoneis morum praece-
sapienter copularet. A mystica tamen theologia nullus
orrebatur et plurimi eorum mystici saepius, quam accurati
um magistrum personam agebant. Itaque patrum ratio my-
a magis, quam practica, haberi debet.

Talis fuit indoles et natura eloquentiae, ab ecclesia ve-
cultae. At non modo indolem eius, verum etiam faciem
formam cognoscere iuvat, quam ea popularum maxime,
er quos florebat, ingenio, cultui et studiis debebat. Qui
mi arte adhibita in ecclesiis dixerunt, aut Graeci et Roma-
aut eos inter populos nati erant, qui dudum sive graecas
eras, ut Syri et Aegyptii, sive latinas, ut Africani et Galli,
as fecerant. Itaque veteris ecclesiae eloquentia non potuit

non rerum graecarum et latinarum veluti celore tingui. Multa admodum linguas oratorum christienorum adpersa sunt, quae aut philosophiam graecam, ut τὸ καλὸν κἀγαθὸν de pietate et virtute christiana usurpatum, aut mythologiam, et verba ψυχαγωγίας et βασικεύει, atque istud: ἀρθατον ὑδαιος γενεσθαι, aut mysteriorum usum et consuetudinem, ut ipsum μυστηριον verbum de a. coena, et μυσταγωγίας vocabulum de baptismo dictum, redolent. Imagines etiam multae, ostionem patrum illustrantes, ex eodem fonte fluxerant, ut quae a ludis rebusque gladiatoriis et scenicia ductae sunt. Laudiorum ratio Theodoreto obversabatur, quem Deum erudientem homines malis immitiendis παραδοτριβήν, praemia vero iis decarentia ἀγνοοθεῖται appellaret; et Gregorius Nazianzenus, quem Julianum Minois larvam animatitiae suas praetexuisse diceret, ad Graecorum mythologiam respexit. Pariter haud pauca cum poëtarum graecorum tum philosophorum effata, Platoniorum petissimum et Stoicorum, in patrum homiliis leguntur; quod, quum e philosophorum scholis ad ecclesias et a sui populi scriptoribus ad literas a. cognoscendas transissent, secundum fieri non potuit. Nam religio christiana, quantumvis cum sententiae tum mores hominum ea mutarentur, non omnia tamen, quae asseclae eius a pueritia inde imbibissent et a populi sui literis instituti essent, ex animis eorum delebat. Praetersa patres eam quoque ob causam cum philosophorum sententias tum mythos populi sui et ritus sacros commemorare debebant, quosam nunc cum philosophis et Deorum cultoribus disputabant, nunc, sive ad antiquitatem sive ad praestantiam religionis christiane demonstrandam res christianas cum reditus Graecorum saepenumero comparabant. Ita factum est, ut in patrum homiliis pariter, atque in reliquis eorum scriptis, decreta christiana philosophorum graecorum sententias, et imagines, e literis sacris repetitae, similitudinibus a rebus Graecorum ductis miscentur, et, Graecorum et Latinorum oratione, exulta illa et subtili, cum scriptorum sacrorum sublimi, parum autem cuncto et polito, sermone in unum coalescente, novum dicendi genus oriretur.

In iis autem populis, inter quos eloquentia sacra nascebatur, a longo inde tempore oratores clari, vel de republica

o publico vel de iure in iudicio dicentes, floruerant, et malam caussam defendantes, nunc homines quovis entes, falsis pariter atque veris ad impellendos, quo auditores uterentur. Labente eloquentia forensi et etiam inter eos sophistae, qui de quaque re in utramque disserendo, et ipsam veritatem vi et facundi expugnando, sibi laudem, audientibus oblectaquaererent. Ea ars sophisticata, arti dicendi iuncta, e rhetorum scholia in ecclesias Christianorum migran pauci patrum, antequam aut episcopi aut presbiterentur, forenses caussas dixerant, nec, mutata licet, artes in rhetorum scholis parates et in foro usurpatiorem eloquentiam, quae in ecclesiis exercenda esum decentes, deponehant. Eos enim, tametsi nullus phistae personam agebat, ab artibus istis non abhorxiude patet, quod saepe contra veri fidem vel augent minuant, ex literarum sacrarum effatis, quod volunt, a eliciunt, quam extorquent, *κατ' αἰχμομήνα* disperi speciem habentia veris miscent, incerta pro certis int, et, non acquiescentes in sententiis adversariorum reis, iis ipsius odium interdum confiare student. Quas quietes tum potissimum adhibent, eam, quod plurimi coram dicentes sibi agendum esse putabant, adversarios, sive Deorum cultores, et philosophos graecos, sive haereses, Arianos, Donatistas, et Pelagianos, impugnant. Nam, omnibus licet ita mota fuerit bilis, ut Gregorio Nazianzeno *στηλευτικὸν* in Julianum apostamat recitanti, tamen in disputationibus eum adversariis, quae vivientes et doctores Christianos decebat, moderationem et lenitatem demonstrarunt, sed, odio incensi et vive cupiditate, quibus certarent armis parum curando unum spectarunt, ut, hoste prostrato, triumphum int.

Quemadmodum populorum, inter quos sacra Christiana agabantur, ita temporum etiam, quibus dicendi ars inter Christianos colli coepta est, in indicandis veteris ecclesiae oribus ratio haber debet. Orta autem est in ecclesia et a ars dicendi tum, quum eloquentia Graecorum et Ro-

manorum inclinata esset, omnes delinimenta aurium cuperent, atque oratores plurimi, a simplicitate, nihil inane aut redundans ferente, alieni, temporis usu, ut Symmachus ait⁶), in argutias plausibilis sermonis traherentur. Unde factum est, ut Christianorum eloquentia saeculi, a vera pulchritudine ad ornatum artibus quaesitum vergentis, labe inficeretur. Nam facile labuntur vel eximia ingenia, si vitium communis iudicio virtus habetur. Qui inter nos, Gallos et Britanos, quibus in populis eloquentia sacra cum ipsis literis eorum domesticis nascebatur, primi, vernacula lingua usi, in ecclesiis dixerunt, horridi sunt, inculti, rudes, ut Lutherus noster, iidem vero simplicitate, novitate, *δεινοτητ*, et nativa pulchritudine commendantur. In veteris autem ecclesiae oratoribus res secus se habet. Si omnes culti satis sunt et politi, plurimi contum etiam, nitidi et iucundi, utentes quippe linguis longo poëtarum, philosophorum et oratorum usu cultis et locupletatis, et scriptorum laudatissimorum vestigia prementes. At simplicitas, vis orationis in Demosthene laudata, attica sanitas, et, quam non ars parat usu, sed ipsa natura gignit, pulchritudo in iis desideratur. Temporum, in quae incidunt, vitio plerorumque oratio nimia copia, ornatus studiose quaesito, luxurie, et saepe tumore laborat. Translationibus parum modici sunt; quae proprie signari poterant, circumscripte enuntiant, et, quas venantur, metaphoras et allegorias ita haud raro exornant, ut ipsarum, ad quas pertinent, rerum oblii esse videantur. Cumulant exempla, nimis amplificant sententias, et res ultra veri fidem augent. In Asia plurimi eorum degebant; Asiana autem gens, ut Quintiliani verbis utamur⁷), tumidior alioquin et iactantior, vaniore etiam dicendi gloria inflata erat. Verbis etiam multis et ligato sermone in solutum traductis ornatum poëticum quaerunt. Nam verba: ἀλαστωρ, παλαιματος, ἐντερηζεσθαι, apud prosaicos aureae aetatis scriptores aut nusquam aut raro obvia, et di-

6) Vid. Ep. ad Nancellium L. II. ep. 11. Plura de corrupta senioris aet eloquentia Romanorum disputavit Heyne in Opusc. acad. T. V. p. 80.

7) L. XII. c. 10. §. 17.

mulae: *temerare iura*, pro: *leges Medere*; *quati in*: *rebus aduersis agitari*, *intimo viscere dolere*, aliae-
meras, quibus nostri delectantur, os poëtarum gran-
produnt. Ubi autem, quae ligatus et solutus sermō
ibi habent, miscentur, lingua corrumpatur: necesse
is quidem corruptionis, non ex hac una, verum ex
m causais natae, vestigia multa sermonibus patimur,
n maxime, impressa sunt. Hi enim scriptores non
va verba multa finxerant, quod, quum res novae di-
ssent, secus fieri non potuit, verum etiam in iis con-
is struendaque oratione saepē cum a lingue legibus
assicorum scriptorum consuetudine deflexerunt. Ex-
tre patet, oratores nostros saeculi, in quod incidis-
sem traxisse.

ta est eloquentia sacra cùm ipsa ecclēsia christiana.
e enim evangelium propagabatur, et pietas Christia-
ad celebranda sacra communia congregatorum, a pri-
e temporibus alebatur. Quum omnibus, praeter mu-
quibus mox salendi lex imponebatur, loquendi venia-
set: surgebant semper in ecclēsiarum conventibus προ-
νεας nonnulli, qui, interiore animi motu agitati, atque
mendos sensus pios impulsi (*φερομενοι ὑπο του πνευ-*
sermones, ad *την οικοδομην, παρακλησιν* et *παραμη-*
ratrum pertinentes, haberent⁸). Autem autem sensim
imque Christianorum rebus et ab inconstancia et flu-
tione, qualis esse solet in coetibus recens natis, ad legum
ciplinae stabilitatem traductis, dicendi munus ad solos
iarum antistites, episcopos et presbyteros deferebatur,
lore literarum s. particulas recitandi et explicandi e syn-
in ecclesiam translato⁹), ita plerumque hoc officio de-
bantur, ut in singulas literarum s. ḡησεις commentaren-
t ab iis sermones ducerent. Hoc modo in Christianorum
suis a primis inde temporibus sermones habiti sunt¹⁰).

Vid. 1 Corinth. XIV. v. 3: 4. v. 29. 30. v. 34.

Cf. Vitringa de synagoga vetere, p. 669 sqq. p. 688 sqq.

Vid. Iustini Martyris Apologia II. p. 98. et Tertulliani Apologeticus, c. 39.

non λόγοι appellati, quo verbo Graeci hac in causa utuntur, verum διηλετι, eam forsitan ob causam, quod a pia confabulatione et disputatione sensim paulatimque ad orationem continuam traducti erant.

Inter monumenta antiquitatis christianaee autem, quae ultra tertium saeculum ascendant, ne una quidem reperitur homilia, nisi Epistolam ad Corinthios secundam *Clementis Romani* nomen praeseferentem huc referre velis, homiliae sane similiorem, quam epistolae¹¹⁾. Quamdiu dioentes in ecclesiis ab arte aberant, sermones eorum raro literis mandabantur. Neque patres ecclesiae, literis culti, qui saeculam secundum illustrabant, *Iustinus Martyr*, *Clemens Alexandrinus*, *Irenaeus*, *Tertullianus* et *Cyprianus*, homiliae posteris reliquerunt, admodum licet credibile sit, nonnullis eorum scriptis, maxime Cypriani libris de vestitu virginium, de lapis, de mortalitate, de patientia, de zelo et labore, de opere et eleemosynis, sermonum, in ecclesiis recitatorum, particulas insertas legi. Ex quorum quidem patrum scriptis, tametsi nullae inter ea homiliae integrae reperiuntur, id tamen colligere licet, sermones Christianorum sacros a simplicitate et tenuitate, quam *Clementis Romani*, *Barnabae*, *Ignatii* et *Polycarpi* epistolas produnt, ad artem et subtilitatem a saeculo inde secundo deflexisse.

Primus omnium, quorum homiliae reliquias habemus, *Origenes* est, *Adamantii* cognomine dictus, a. C. CLXXXV in lucem editus, et a. CCLIV vita functus. Personam suam Alexandriae agebat, in qua urbe, literarum ex Asia exulantium portu et refugio, theologia christiana tum temporis nascebatur. Alexandria relicta Tyri degebat. Quorum institutione usus fuerat *Origenes Alexandrinorum*, *Clementis* potissimum, doctoris christiani, et *Ammonii Saccae*, philosophie schola Neoplatonicorum, eorumdem et vestigia premebat et placita ore et literis propagabat. Nam cum schola

11) Ea epistola, quae inter opera SS. Patrum, qui temporibus apostolicis floruerunt, a *Cotelerio* edita, Vol. I. p. 184 sqq. legitur, a Clemente Romano profecta sit, recte licet dubitetur, inter antiquissima tamen ecclesiae christiane monumenta referenda est.

drinae magna cum laude praecebat, tum libros innumerorum longe plurimi temporis iniuria perierunt, scrip-
pertinentes illos sive ad defensionem religionis chri-
tive ad interpretationem literarum sacrarum, sive ad
rum christianorum, quae philosophiae, ab Ammonio
acceptae, conciliare studebat, expositionem subtilio-

mum tamen vitam in litteris profendis atque libris
dis consumere solebat. Ardentissimo enim propagan-
digionis christiane aliudque in hominum mentibus
studio flagrabat; tantaque in eo erat laboris patientia,
as sive meditandi, sive scribendi, sive dicendi mole-
igeret. Itaque e scholae umbra saepe in ecclesiarum
prodire, cathedras sacras condescendere, et populum do-
debat. Plurimos sermones suorum Alexandriae, non
eo maxime tempore, quo patria exulabat, aliis in lo-
Caesareae in Palaestina, Hierosolymis et Tyri, qua in
iem supremum obiisse dicitur, habebat. Juvenis admo-
erorare coepit in ecclesiis, nec senex dicere desuit; ut,
nes innumeros ab eo recitatos esse, facile colligatur.
ii horum sermonum nunquam litteris mandati, alii vero
ipso scripti et in lucem emissi, aut a ταχυγραφοῖς ca-
excepti et ab admiratoribus viri egregii vulgati sunt.
auci ex iis etiam, qui circumferabantur olim, interierunt.
is multos tamen servatos videmus. Quales ab ipso pro-
sunt, graeco idiomate scriptae, solas homiliae novem
ad Ieremiæ vaticinia pertinentes, unam ex iis, quas
imo libro Samuelis scripsit, aliquorumque sermonum par-
ta haud paucas reliquias habemus. Plurimae autem su-
nt latinae Origeniarum homiliarum interpretationes,
vetus ecclesia Rufino et Hieronymo debebat. Leguntur
inter opera Origenis homiliae ad Genesim, Exodum, Le-
num, Numeros, librum Iosuae, librum Iudicum, Canticum
icorum, Iesaiæ et Ezechielis oracula pertinentes, ex qui-
de mta licet nonnulla fuerint atque addita interpretum

Vid. *Eusebius Hist. Eccles.* L. VI. c. 23. et *Epiphanius Haeres.* 64.
P. 591. Tom. I. ed. Paris.

manū, tamē non modo mentem auctoris, nevum etiam disputandi dicendique rationes satis cognoscere licet^{13).}

Eas igit̄ homilias qui vel obiter attigerint, id ante omnia animadvertere debet; Origenem itam in literis s. quas ita edidicerat, ut omnia earum effata in prout semper haberet; versatum esse. Commentarij sunt quidem omnes ecclesiæ veteris oratores in librorum sacrorum pericopas, eam quippe rationem sequentes, quam nostræ analyticam appellare solent. At nos omnes in his haerebant; verum res iis traditis copiosius interdum exponebant, fidei capita et morum præcepta accuratius persequebantur, in locos communes excarrebant, et multi saepe erant hinc in refellendis seculis sentientibus, nunc in consolandis audientibus et excitandis ad recte agendum. Origenes contra omnia et singula ex literis s. nunc elicit, nunc extorquet; attingit; non exponit, debet et præcepta christiana, a locis propositis eastr modo ob causam deflectit, ut locos iis similes laudet, et in rei praesentem trahat, et brevi semper ad peribopam ultime pertractandam revertitur. Homiliae eius commentariis perpetuis similiores sunt, quam orationibus.

Tractabat autem Origenes literis s. in ecclesiis non minus, quam in scholis, ea ratione, quæ Grammaticum Alexandrinum, doctrinæ et subtilem, eundem vero philosophantem semper in librorum s. interpretatione, argutantem saepe et nugantem facile prodit. A Ptolemaeorum inde dictate fluerunt Alexandriae Grammatici, qui in legendis, illustrandis, examinandis, et critica adhibita arte emendandis scriptoribus antiquis operam assiduam et felicem satis ponerent^{14).}

- 13) Testimonia, hactenus dieta confirmatio, apud ebor, qui de vita et scriptis Origenis exposuerunt, apud *Hæcijum* (in Origenianis, cum praefixa editioni Commentariorum in sacras scripturas, tum repetitis in quarto volumine editione Oppo. Orig. à fratribus de la Recurata), *Tillemontium* (Mémoires pour servir à l'hist. eccles. de si prem. Siècles, Tom. III. p. 229—364.), *Mosheimum* (Commentarii de rebus Christianorū ante Constant. M. p. 606; alisque. Louis) et *Schroeckhium* (Christl. Kirchengeschichte, Vol. IV. p. 27 sqq.) con gesta reperiuntur.
- 14) v. Heyne de genio saeculi Ptolemaeorum, in Opusc. academicis Vol. I. p. 76 sqq.

orum exemplum imitatus Origenes cum Hexapla illa tissima adornavit; tunc Commentarios et Scholia in liberos scripait. Ante eum nemo de libris sacris Gramrum modo tractandis cogitavit, neque opus erat grammorum interpretatione, quamdua recentes inter Apo-
l. populares maxime circumferebantur. At, latius in ter Graecos propagata religione christiana, converso o rerum statu, et lingua sensim paulatimque immutata, literae s. vetustatem contraxissent, Christianis saeculi multa in iis obscura esse debebant. Itaque Origenes, e Grammaticorum populi sui versatus, ad eas, adhibi-
guarum et historiae praesidiis, explicandas animum ad-
eoque modo, ut recte iudicavit Ernesti¹⁵⁾, grammati-
interpretationis auctor factus est. Quae quum esset in
ne grammatica ars et facultas, homiliis eius non pauca
docte observata et scite explicata, nemini mirum vi-
ur. Haud raro comparat invicem loca parallelia et de le-
is diversitate audientes monet, ut Homilia in Lucam pri-
tom. III. p. 933. ed. de la Rue), ubi locum propositum
XII. 58. 59. cum Mattheo V. 25. 26. confert, et obser-
apud Mattheum unam personam (*τον ἀρχοντα*) omissam,
am mutatam esse, dum loco τον προστορος δι οπητης
us sit; neque id negligit, quod τον ἐσχατον κοδραντην
Mattheum, το ἐσχατον λεπτον apud Lucam legitur. Si-
modo saepius lectionis diversitatem memorat (ut Homil.
leg. I. p. 483. tom. II.), et ita se locos literarum s. lau-
e dicit, ut εν τοις ἀκριβεστεροις ἀντιγραφοις reperiantur
Homil. in Ierem. VIII. p. 170. tom. III.). Idem porro
sum pericoparum biblicalium historicum feliciter saepe
it, multa ex historia, iudaici potissimum populi, adfert,
ma verborum, hebraicorum maxime, rimatur, et, quae
singulis verbis insit, scite observat; ut in Homilia in Lu-
m prima, ubi de verbo κατασυρη recte monet (p. 574.), id
in ob caussam electum esse, ut ostendatur, retractantes
bolentes trahi, ad eundum compelli. Praeterea laborat

¹⁵⁾ In Dissertatione notissima: De Origene interpretationis librorum s. grammaticae auctore, Opusculis eius philologicis inserta, p. 288 sqq.

noster hand raso in ἐπανειλογίαις componendis et vindicanda historiae sacrae veritate, scripta Christianorum, ut Pastorē Hermae, commemorat, et, quod agit in Homilia in Genesim quintā (p. 75, Tom. II.), interpretationes ab aliis propositas examinat et evertere studet. Ea omnia grammaticum subtilem, linguarum et historiae gavarum, et versatissimum in literis s. clare demonstrant.

At Origenes non modo grammaticus erat, verum etiam philosophus Alexandrinus, qui magistrorum Neoplatoniconrum decreta, quantum id fieri posset, religione christiana misceret, eamque ab institutionis apostolicae simplicitate ad philosophiae subtilitatem et cohaerentiam traducere studebat. Iam vero quum, quam amplexus fuerat, religio christiana libris s. tamquam fundamento suo niteretur, iisque multa inessent ipsius sententiae minus consentanea, ut Graeci philosophi sequioris aevi, mythos populi sui in sensu philosophicum traducturi, et Iudei Alexandrini, Veteris Testamenti effata et praecepta novae sapientiae conciliaturi, ita ille ad allegoricam horum librorum interpretationem confugiebat. Itaque persuadebat sibi, ut homo tribus partibus constet, corpore, anima et spiritu (ἐκ φυματος, ψυχης και πνευματος), ita scripturam s. triplicem sensum habere, historicum seu literalem, moralem et mysticum. Habebat utique libros s. fontem, ex quo historica rerum saecularum cognitio petenda esset, eorumque interpretationem grammaticam utilem iudicabat. Idem vero suum esse statuebat per scripturam s. sensum sublimiorem seu spiritualem, literarum velamine tectum, quem perfectiores Christiani, quibus id daretur divini spiritus beneficio, assequerentur. Omnes enim ac singulas librorum s. particulas, eas etiam, quas meras historias traherent aut sententias de mutationibus, quas anima hominis, sive boni sive mali, subire posset, et praecepia ad vitam hominis Christiani, internam pariter atque externam, regendam pertinentia, aut res ad spiritualis mundi, sive terrestris, i. e. ecclesiae, sive coelestis, ad cuius exemplar mundus visibilis formatus esset, statum et historiam spectantes, continere existimat. Quem sensum spiritualem quum literali sensui tantum, quantum animus corpori, praestare iudicaret, in e-

ido praecipuum interpretis munus, et in reperiendo n eius laudem ponere debebat. Itaque, ne humi rē-audientes et in terreno literae sensu desiderent, alle-quibus Christiani ad excelsiora et coelo viciniora eve-ir, semper adhibendas esse arbitrabātur ¹⁶).

uae Origenis sententia longe diversa erat, si quid vi-, ab eorum ratione, qui nuper inter nostros, Kantio-, moralem literarum s. interpretationem commendā-ii enim theologi ex locis literarū s., meras historias tibus, non, quod iis inesset, elici, sed, quod non in-iis inferri volebant. Contra Origenes, non ut literae s. sum alienum traducerentur, sed ut adyta earum reclu-ur, et, quae recondita in iis laterent, protraherentur in, allegoricam interpretationem adhiberi iubebat. Ita e scriptura s. sentiebat, ut maiorum nostrorum memo-riola Cocceiana. Habebat eam veluti auri fodinam, in quo quis altius foderet, eo plus auri argenteique repérit corpus oraculorum divinorum, quae verba intelligen-tilia, sensum vero eorum reconditum capientibus multo antiora et sublimiora nuntiarent. In ea autem senten-igenem fuisse, contra Ernestium, qui in allegoriis non rem actam esse, nisi hactenus, ut haec commenta ad oīxo- profutura Origenes credidisset, iudicavit ¹⁷), caussis is ducti defendimus. Primum enim hanc suam esse sen-tim et saepe et disertis verbis declaravit, ut loco hac in a classico, qui in prima in Leviticum homilia (p. 184. II.) legitur. „Sicut in novissimis diebus, “ haec ipsa eius verba secundum latinam, quam unam reliquam ha-is, interpretationem, „Verbum Dei ex Maria carne ve-ni processit in hunc mundum; et aliud quidem erat, quod batur in eo, aliud, quod intelligebatur (carnis namque ad-

Legenda sunt, quae de allegorica Origenis interpretatione *Huetius* (Origeniana, L. II. p. 170 sqq. repetita in editionis Parisiensis Tom. IV. p. 240 sqq.), *Mosheimius* (Commentarii de rebus Chri-stianorum ante Constantimum M. p. 629 sqq.) et *Rosenmüllerus* (Historia interpretationis librorum sacrorum in ecclesia christiana, Pars III. p. 17 sqq. p. 51 sqq. p. 114 sqq.) disputarunt.

) In Dissertatione supra laudata, p. 323.

spectus in eo patebat omnibus, paucis vero et electis dabatur divinitatis agnitione: ita et, cum per prophetas et legislatorem verbum Dei profertur ad homines, non absque competentibus profertur indumentis. Nam sicut ibi carnis, ita hic literae velamine tegitur, ut litera quidem adspiciatur tamquam caro, latens vero intrinsecus spiritualis sensus tamquam divinitas sentiatur. Tale ergo est, quod et nunc invenimus librum Levitici revolventes, in quo sacrificiorum ritus et hostiarum diversitas, ac sacerdotum ministeria describuntur. Sed haec secundum literam, quae tamquam caro verbi Dei est et indumentum divinitatis eius, digni fortasse vel adspiciant, vel audiunt et indigni. Sed et beati sunt illi oculi, qui velamine literae obiectum intrinsecus divinum Spiritum vident; et beati sunt, qui ad haec audienda mundas aures interioris hominis deferunt. Alioquin aperte in his sermonibus occidentem literam sentient. Si enim secundum quosdam etiam nostrorum intellectum simplicem sequar, et absque ulla (ut ipsi ridere nos solent) stropha verbi et allegoriae nubilo vocem legislatoris excipiam, ego ecclesiasticus sub fide Christi vivens, et in medio ecclesiae positus, ad sacrificandum vitulos et agnos, et ad offerendam similam cum thure et oleo, divini praecepti auctoritate compellor.“ Loca similia, eamdem de spirituali literarum s. sensu sententiam diserte declarantia, haud pauca apud nostrum reperiuntur, e quibus unum, in libro περὶ ἀρχῶν (tom. I. p. 48 sq. §. 8.) obvium, addere placet. „Tum demum, ait, (illud est in ecclesiastica praedicatione), quod per Spiritum Dei Scripturae conscriptae sunt, et sensum habeant, non eum solum, qui in manifesto est, sed alium quemdam latentem quam plurimos. Formae enim sunt haec, quae descripta sunt sacramentorum quorundam, et divinarum rerum imagines. De quo totius ecclesiae una sententia est, esse quidem omnem legem spiritualem; non tamen ea, quae spiralex, esse omnibus nota, nisi his solis, quibus gratia Spiritus sancti in verbo sapientiae ac scientiae condonatur.“ Nec declaravit tantummodo, verum etiam demonstrare studuit noste hanc sententiam, de allegorica interpretatione ad certam rationem et legum constantiam revocanda cogitavit, atque omnem fere vitam in reperiendo mystico literarum s. sens

it. Nam non in homiliis modo, verum etiam in comis eius allegorica dominatur interpretatio. Misellus fuissest Origenes et homo plane ineptus, si non sem egisset rem, cui operam assiduam dabat et vitam ebat. At non ea erat viri egregii perversitas, et si est saepe, ita tamen lusit, ut rem seriam agere sibi ur. Persuasum sibi habebat, duplicem esse scripturae m, literalem unum, qui omnibus, spiritualem alterum, ientioribus solis et subtiliori rerum divinarum inventi intentis pateret. Neque mirum videri potest, Ori hanc fovisse sententiam, et, quae ea nititur, allegor interpretationem adhibuisse. Dudum enim haec, sive etandi, sive commentandi ratio non modo a philosophacis et Iudeis Alexandrinis, verum etiam a Christiano Clemente Alexandrino, Origenis magistro, usurpata atque ita semper versati sunt homines, ut saepius sensuas agendique leges ab exemplis ducerent, quain ad tiarum atque legum, suopte ingenio exeogitarum, rares suas instituerent. Huc accedebat, quod Origenes rica hac interpretatione in disputationibus cum Iudeis, icis et philosophis graecis mirum in modum sese adiudebat, utpote cuius ope et vaticinia rerumque christiana typos in quavis Veteris Testamenti pagina semper restet, et omnia, quibus Gnostici atque philosophi graeci lebantur, ex historia sacra, in sublimiorem quippe sensu ducta, facile eliminaret. Praeterea summa erat in Oricum animi pietas tum ingenii sagacitas, ut mysteriis di eorumque signis, s. scripturae impressis, quaerendis in is, inveniendis ubivis locorum idoneus esset.

Eam igitur de scriptura s. sententiam quam Origines concepisset, homilias eius totas fere in allegorica li um s. interpretatione versari, nemini mirum videbitur. omittit utique saepe verborum sensum, atque res, in perita traditas, enarrat. Statim vero ad sensum illum spiritum indagandum progreditur, idque agit, ut nunc sententia alendae pietati atque moribus regendis idoneas, e perita proposita eliciat, nunc, quae ei insint umbrae et imaginis, sive ad ecclesiam christianam, sive ad inmundum coelestem

pertinentes, multa saepe adhibita arte, doceat. Quid quod interdum sensum verborum plane non curat et unum sensum spiritualem sectatur, quoniam, bene multis Veteris maxime Testamenti locis, iis potissimum, qui de sacrificiis, Levitrum munere et tabernaculi constructione praecipient, sensum historicum inesse, plane negabat¹⁸⁾). Neque supersedere potuit Origenes, coram populo dicens, allegoriis. Quum enim oratoris sacri sermo semper ad την οἰκοδομὴν audientium, referendus sit, Origeni, libros sacros quoscumque integros persequenti, in historico sensu pericoparum, sive res gestas populi iudaici; sive leges eius et ritus sacros tradentium, expnendo subsistere non licebat. Circumspectienda erant argu-menta sermonum alendae pietati idonea. Talia autem circumspectiens quum paratam sibi videret interpretationem allegoricam, multorum exemplo et auctoritate commendatam, usurpatam in ecclesiis, et plurimis sui temporis Christianis admodum probatam, non potuit non eam adhibere, quoties coram populo diceret. Quoque felicior esset pro ingenii sui sagacitate et ubertate, ut ipsi videbatur, in reperiendo recon-dito literarum s. sensu, ut nobis videtur, in excogitandis sententiis; quae cum rebus, in pericopis commemoratis, aliquam similitudinem haberent, eo lubentius hanc commen-tandi rationem sequebatur.

In allegorica literarum s. interpretatione versabatur Ori-genes, quoties coram populo diceret. Ne una quidem est in-ter homilias eius, bene multas illas, in qua non domineatur haec commentandi ratio; quod non mirum videri potest, quum ex eius sententia *ne unum quidem scripturæ s. iota aut apex unus mysteriis vacuus sit*¹⁹⁾, et ea etiam, quae secundum lite-ram veritatem sui habent, tamen utiliter et necessario *allegori-cum quoque sensum recipiant*²⁰⁾.

Res autem, quas noster, hac adhibita arte, aut exprimit ex oraculis divinis, aut ex iis elicit, duplicit generis sunt.

18) Testimonia buc pertinentia *Moshemius* collegit l. l. p. 655 sq.

19) Vid. *Homilia in Exod.* l. p. 131. tom. II.

20) Vid. *Homilia in Num.* XI. p. 305. tom. II.

t in moralem aut in mysticum sensum, qui idem ana-
interdum appellatur, noster literas s. trahit, nunc
as ad declarandam moralem hominis indolem, virtu-
ium commendandum, probos confirmandos arguen-
improbos spectantes e pericopis propositis ducens,
onstrans in iis spiritualis mundi, sive terrestris sive
s., umbras et imagines. Itaque allegoriae morales et
ne distinguendae sunt.

Iorales autem allegorias, mysticis multo frequentiores,
uno noster dicit fonte. Nunt enim coeli et terrae
m et mutationes, nunc populi iudaici leges, sacra et li-
n., nunc res a singulis hominibus gestas, nunc effata
orum sacrorum, longe alia declarantia, ad moralem praec-
nem transfert. Homiliae in Genesin commentantes po-
un eiusmodi plenae sunt allegoriis, quae ab exponenda
et terrae constructione ad rerum, mores spectantium,
tionem descendunt. Sic Homilia in librum dictum pri-
erbis Gen. 1, 6.: et dixit Deus: fiat firmamentum in me-
juae et sit dividens inter medium aquae et aquae; et fu-
est sic; et fecit Deus firmamentum, laudatis, hunc in mo-
noster dicere pergit (tom. II. p. 53.): „Quum iam an-
deus fecisset coelum, nunc firmamentum facit. Fecit an-
coelum prius, de quo dicit: coelum mihi thronus est.
illud autem firmamentum fecit, id est corporeum coelum.
ne enim corpus firmum est sine dubio et solidum: et hoc
quod dividit inter aquam, quae est super coelum, et aquam,
est sub coelo. Quum enim ea, quae facturus erat Deus,
piritu constarent et corpore, et ista de caussa in principio
nte omnia coelum dicitur factum, id est, omnis spiritalis
stantia, super quam velut in throno quodam est sede Deus
wescit. Istud autem coelum, id est firmamentum, corpo-
m est. Et ideo illud quidem primum coelum, quod spiri-
tus diximus, mens nostra est, quae et ipsa spiritus est, id est,
initialis homo noster interior est, qui videt ac perspicit Deum.
ad autem corporale coelum, quod firmamentum dicitur, ex-
terior homo noster est, qui corporaliter intuetur. Sicut ergo
firmamentum coelum appellatum est, ex eo, quod dividat in-
ter eas aquas, quae sunt super ipsum, et eas, quae sub ipso

rum quid agnitionis acceperit, tunc praecipue gestorum suorum tenebras videt, tunc errorum suorum caliginem sentit. Cumque in hoc venerit, tunc merebitur, ut extinguantur in ea primogenita Aegypti.“ Ecce allegoriam ingeniosam satis, eamdem vero admodum ineptam, quoniam, qui res natura dissimillimas arte adhibita comparat invicem et vel levissimas similitudinis umbras venatur, in re seria ludere velle videtur.

Neque exiguuus est allegoriarum moralium numerus a rebus ductarum, quae singulis hominibus, in V. T. commemoratis, aut evenisse aut ab iis gestae esse narrantur. Sara ancillae filium, Ismaëlem, quoniam cum suo filio, Isaaco, lussisset, e domo eiecssisse traditur. Allegoria haec est e nostri mente. Sara virtutem, Ismaël carnem, Isaacus spiritum significat; et quod Ismaël lusisse dicitur cum Isaaco, de carne, animum suis illecebris decipiente, qua re Sara, i. e. viijus, offenditur, intelligendum est (homilia in Genesim VII. p. 79. tom. II.). Rebecca quotidie ad puteum venisse narratur. Ea res praebet nostro commodaे satis cohortationis, qua audientes ad scripturarum puteos, ad aquas spiritus s., venire iubet, ineptae vero allegoriae occasionem. Nam puerum ab Isaaco praemissum sermonem propheticum, Christum antegressum, haberi vult; hydriam, quam Rebecca depositit, cum elata graeciae facundiae arrogantia comparat; et quod Rebecca, Isaaco viso, de camelis desiluisse perhibetur, eo trahit, quod Christiani, simulatque in Domini conspectum venerint, vitia deserere debeant (homil. in Gen. X. p. 87—89. tom. II.). Pharao obstetricibus Hebraeorum eam deditisse dicunt legem, ut mares, recens natos, occiderent, foeminas vivas servarent. Hanc quoque rem, quod miraberis, in sensum moralem noster trahit. Regem Aegypti Principem huius mundi, Satanam, haberi iubet, foeminis autem carnem et carnis affectum, maribus rationabilem sensum et intellectualem spiritum designari ait. „Sensum autem rationabilem, qui potest coelestia sapere, qui potest intelligere Deum, et, quae sursum sunt, quaerere, hunc odit Pharao rex et princeps Aegypti, hunc necari cupit et interimi. Cupit autem, quaecunque carnis sunt, vivere, et, quae ad materiam pertinent cor-

haec non solum vivere, sed et angeri et excoli cut
enim, ut omnes carnalia sapiant, temporalia de-
quaes supra terram sunt, quaerant; nemo elevet
n oculos suos, nemo requirat, unde hic venerit, ne-
am paradisum recordetur. Cum ergo videris homi-
oluptatibus et deliciis vitam ducere, luxu fluitare,
ino, conviviis, cubilibus et impudicitiis operam dare,
rias, quod rex Aegypti masculos necat et vivificat foe-
(homil. in Exod. II. p. 133. tom. II.). De Simeone
ucas, eum spiritu divino actum in templum venisse,
uam Christum vidisset et laetabundus brachiis tenuis-
lamasse: nunc dimittis, Domine, servum tuum in pa-
posito horum verborum sensu, quem hunc esse dicit:
iu Christum non tenebam, quamdiu illum meis bra-
ni arctabam, clausus eram, et de vinculis exire non
i, "transfert ea ad mores, hunc in modum disputans:
utem non solum de Simeone, sed de omni genere hu-
ciendum est. Si quis egreditur e mundo, si quis e carc-
actorum domo dimittitur, ut ad regnandum vadat, su-
sum in manibus suis, et circumdet eum brachiis suis,
habeat in sinu, et tunc exultans ire poterit, quo desi-
— Spiritus sanctus Simeonem duxit in templum, tu
, si vis tenere Iesum et amplexari manibus, et dignus
ire e carcere, omni labore nitere, ut ducem habeas spi-
veniasque ad templum Dei. Ecce nunc stas in templo
ni Iesu, hoc est, in ecclesia eius."

Denique utitur noster saepe in morum praeceptione ef-
criptorum s., ad res longe alias pertinentibus, quod, ne
rei iusto diutius oratio nostra immoretur, uno tantum-
exempli docere placet. Homilia de Ieremiae oraculis
na septima in verba prophetae cap. XVI. v. 16. obvia:
ἐγώ ἀποστέλλω ἄλιεις πολλοὺς, λεγει κυρίος, καὶ ἄλιεν-
νι αὐτοὺς, καὶ μετα ταῦτα ἀποστέλλω πολλοὺς θηρευτας,
ηρευσοντιν αὐτοὺς ἐπαγω πάντας ὁρούς, καὶ ἐπαγω πάντας
ου, quibus declarare voluisse videtur propheta, venturos
olim, qui Iudeos dispersos per terras et latentes in lo-
remotis anquirant et colligant, noster commentatur. At
historico huius effati sensu parum sollicitus, a verbis Iesu

Christi, quae apud Matthaeum cap. IV. v. 19. leguntur: δεντε
δόπισω μου, καὶ ποιησώ νόμας ἀλιεῖς ἀνθρωπῶν, dicendi initium
facit, et de Apostolis hominum piscatoribus disputat. Ea re
paucis pertractata ad moralem praeceptionem progreditur, et
hunc in modum dicere pergit (tom. III. p. 227. sq.): „καὶ
εἰ τις γε κατενοησε τους ἔχοντας ἀπὸ Θεού χαριν λογου πεπλη-
ρωμενην ὡς δικτυα, καὶ συγκειμενην ἀπὸ των ἴερων γραφων
ὡς ἀμφιβληστρον, ὥστε περιβαλλεσθαι ταις ψυχαις των ἀκροα-
των το πλεγμα, κατανοησῃ δε, καὶ τεχνικως τουτο γινομενον
κατα την ἐπιστημην, ἦν ἐδιδαξεν δ Ἰησους, δψει τινα τροπον
οὐ μονον τοτε, ἀλλα και νυν δ σωτηρ ἡμων πεμπει ἀλιεις των
ἀνθρωπων, παιδευσας αὐτους, ἵνα δυνηθωμεν ἀπὸ της θα-
λασσης ἀνελθειν και φυγειν αὐτης τα πικρα κυματα. Ἀλλ,
ἔκεινοι οι ἵχθυες οἱ ἀλογοι ἀνελθοντες ἐν ταις σαγηναις και ἐν
τοις ἀμφιβληστροις και ἐν τοις δικτυοις ἢ ἐν τοις ἀγκιστροις
ἀποθνησκουσι θανατον, οὐχι διαδεχομενης ζωης τον θανατον:
δε συλληφθεις ὑπὸ τῶν ἀλιεων Ἰησου και ἀνελθων ἀπὸ της
θαλασσης, και αὐτος μεν ἀποθνησκει, ἀποθνησκει δε τῷ κο-
σμῳ, ἀποθνησκει τῇ ἀμαρτιᾳ, και μετα το ἀποθανειν τῷ κο-
σμῳ και τῇ ἀμαρτιᾳ, ζωοποιειται ὑπὸ του λογου του Θεου, και
ἀναλαμβανει ἀλλην ζωην. Ἀνελελυθας ἀπὸ της θαλασσης ὑπο-
πεσων τοις δικτυοις των μαθητων Ἰησου, ἔξελθων μεταβαλλεις
την ψυχην, οὐκετι ἵχθυς εἰ, διατριβων τοις ἀλμυροις της θα-
λασσης κυμασιν, ἀλλ ἐνθεως σου μεταβαλλει ἡ ψυχη και με-
ταμορφουται, και γινεται κρειττον τι και θειοτερον, παρα δ ἦν
το προτερον. Και μεταμορφωθεις τε οιτως δ ἵχθυς δ ὑπὸ των
ἀλιεων Ἰησου συλληφθεις, καταλιπων τας ἐν θαλασσῃ διατρι-
βασ, διατριβας ποιειται ἐν δρεσιν, ὥστε αὐτον δεηθηναι οὐκε-
τι ἀλιεων των ἀναγοντων αὐτον ἀπὸ θαλασσης, ἀλλα δευτερων
τινων, οίτινες δνομαζονται, θηρευτων οίτινες θηρευουσιν ἀπὸ
παντος ρόους και ἀπὸ παντος βουνου. Ὁρα εἰ μη κεκραγε μυ-
στικως ταυτα λεγων δ προφητης και τοντον παριστας τον νοῦν
ἐν τῷ· ίδον ἐγω ἀποστελλω κ. τ. λ. Simili ratione quam sae-
piissime versat Origenes locos scripturae s., aut ad historiam
aut ad fidei capita pertinentes, apta nunc, nunc inepta inter-
pretatione in sensum moralem traducens.

Frequentissimae utique, quarum multa satis exempla
attulimus, allegoriae morales apud nostrum reperiuntur. At

ticae, mundi spiritualis signa, umbras et imagines monstrantes, raro obviae sunt. Erat nimurum Origene sententia, ut, praeter mundum corporeum et e maniflatum, alium esse crederet mundum, spiritualem, a remotum, in superis regionibus situm, ad cuius exemplis omnes, in oculos incurrentes, formatae essent. Eius ille mundi partem et veluti atrium ecclesiam christianam bebat, delapsam illam e coelis in res humanas, condidem Iesu Christi demum auctoritate, praeparatam vero iuquissimis inde temporibus cum patriarchali tum moeconomia²¹⁾). Hac igitur sententia imbutus quum Orioad literas sacras, aditum ad mundum spiritualem pan-, accederet, non potuit non, quoties aures arrigeret et aperiret, aut voces, Iesum Christum et ecclesiae christiana historiam nuntiantes, audire, aut signa, sive christiana sive coelestes adumbrantia, cernere. Itaque typos, ad Christum atque ecclesiam pertinentes, saepe admodum memorat, secutus hac in re hominum sui temporis exempli, quamcunque inter res christianas et iudaicas similem captantes, cum typos tum vaticinia ubique venerari; coelestis vero mundi umbras et imagines raro tantum tamquam incertus sui veluti cunctante manu monstrantes autem mysticae interpretationes ab Origene usurpati genus duplex commode revocantur; aut enim a scripturis effatis, aut a rebus gestis et, quam patriarchae egisse videntur, persona ductae sunt.

Locis innumeris noster prophetarum effata aut Christo uit, ut illa Ieremiae cap. XII. v. 11: δι' ἐμες ἀφανισμων θη πασα ἡ γη, δτι οὐκ ἔστι ἀνηρ τιθεμενος ἐν καρδίᾳ, e ipsius Domini, Hierosolymorum et populi iudaici ruinam impietatis poenam declarantis, verba haberit vult (homil. Ierem. XI. p. 188. tom. III.), aut, sensu historico plane lecto, ad eum transfert. Exemplo sit istud Ieremiae cap. XII. v. 7. obvium: ἐγκαταλελουτα τοιν οἰκον μον, ἀφηκαν κληρονομιαν μον, ἐδωκα την ἡγαπημενην ψυχην μον εἰς

²¹⁾ Vid. Mosheimus in Commentariis de rebus Christianorum ante Constantium M. p. 641 sqq.

χειρας ἔχθρων αὐτης. Sunt haec Iehovae verba minitantis, se Israëlitas deserturum, et, valde licet sibi caros, in hostium manus traditurum esse. Noster autem interpretatur ea de Christo, hunc in modum disputans (*homilia in Ierem. X. p. 186sq.*): „*Ιδε μοι τον ἐν μορφῃ θεον ὑπαρχοντα δύτα ἐν τοις οὐρανοις, ιδε αὐτου οίκον ὑπερουρανιον. Εἰ βούλει και ὑψηλοτερον ιδειν* ²²), δτι ἐγω ἐν τῷ πατρὶ, ιδε αὐτου οίκον δύτα τον θεον. Καταλειπει τον πατερα και την μητερα την ἀνω Ιερουσαλημ, και ἐρχεται εἰς τον περιγειον τοπὸν, και φησιν, ἐγκαταλειπου τον οίκον μου, ἀφηκα την κληρονομιαν μου: ἐκεινη γαρ ἡ ι κληρονομια αὐτου, τα χωρια τα μετα των ἄγγελων, η ταξις η μετα των ἀγιων δυναμεων. Ἐδωκα την ἡγηπαμενην ψυχην μου εἰς χειρας ἔχθρων αὐτης. Παρεδωκεν αὐτου την ψυχην εἰς τας χειρας των ἔχθρων της ψυχης, εἰς χειρας ὀρχοντων συνακθεντων κατ' αὐτου, εἰς χειρας βασιλεων.“ Sic Origenes verba prophetae in sensum alienum traducit, τον οίκον non de populo iudaico, sed de coelo, το ἐγκαταλειπειν non de auxilio negando, sed de egressu e coelis, την ψυχην ἡγαπημενην non de hominibus Deo caris, sed de vita Iesu Christi, et το διδασαι την ψυχην εἰς χειρας ἔχθρων non de Iudeis, hostium libidini relinquendis, sed de Iesu Christo, sémetipsum Iudeis interficiendum tradente, interpretatus. Si simili modo quum in omnibus V. T. libris tractandis versetur, non mirum est, eum quam saepissime aut loquentem inducere Christum aut conspiciendum legentibus sistere. Rarius trahit V. T. dicta ad mundi coelestis rationem declarandam, sive, ut rectius loquamus, ad umbrandom. Neque tamen id agere noster plane omisit, ut ea docent, quae (*homil. in Ierem. X. p. 186. tom. III.*) de verbis Ieremiae cap. XII. v. 4. obviis: ἐως ποτε πενθησει η γη κ. τ. λ. disputavit. Haec enim verba dum de ipsa terra, in quam luctus haud cadat, intelligenda esse negat, et de angelis, terrae atque elementorum praesidibus, accipi iubet, eam iis aut declarari aut innui docet coelestis mundi rationem, qua terrae, aquae

22) Hic aut ιδε τον λεγοντα aut simile quid excidisse videtur. Nas quae sequuntur: δτι ἐγω ἐν τῷ πατρὶ, Christi verba sunt, e quibus Deum ipsum dominum eius fuisse, noster colligit.

que ignis praesidia inter angelos, mundi istius cives ministros, divisa sint. Pariterque id hic commemo-
ra est, quod noster e verbis Ioannis apud Lucam cap. III.
baptizabit spiritu sancto et igne, sententiam de igne,
ristus vita functos, ad paradisum transire volentes,
urus sit, elicit (homil. in Luc. XXIV. p. 961.). Nam et
elestem illum mundum spectat, ad quem rebus huma-
nem eveneruntur.

Nuemadmodum a dictis scriptorum s., ita etiam a rebus
benè multis mysticae haud raro ducuntur allegoriae.
in historiam iudaicam christiani orbis imaginem et um-
noster habebat. Itaque saepe, ubi Hierosolyma commen-
tur, de ecclesia, ubi Aegyptus, de coetu infidelium, ubi
o, de diabolo, ecclesiae adversante, ubi Samaria, de
si, ubi Sodoma, de gentilitate cogitari volebat, Mosis

Hierosolymorum ruinam adumbratain, et a Debora
emporis, quo novissimus inimicus, mors, destrueretur,
iam carmine celebratam esse arbitrabatur. Sic omnium
serum christianarum umbras in Veteris Testamenti hi-
quaerebat. Potissimum autem operam dabant Origenes,
ius Iesu Christi, mortis praesertim, quam perpessus est,
ita, et salutis, quam generi humano paravit, typos re-
et et repertos monstraret. Saepissime de Mose, Iosua,
de atque Esra dicens, ideo eos suam personam egisse
et, ut ea res a Iesu Christo gerendae adumbrarentur.
cum in itinere ad moitem, in quo immolari debebat, li-
ferentem, Iesu Christi in itinere ad supplicium crucem
lantis typum haberet iubet, atque Abrahamum, Isaaco,
ovis sit ad holocaustum, sciscitant, Deum ipsum ovem
provisurum esse, respondentem, de Christo cogitasse ex-
nat (homil. in Gen. VIII. p. 82.). Noachum vero, in arca
gregatos servantem, cum Christo, in ecclesia collectos
vante, comparat. Exposita enim diluvii et salutis, quam
achus suis paravit, historia, hunc in modum dicere per-
(homil. in Gen. II. p. 63.): „Puto ergo, quod illud dilu-
m, quo pene finis tunc datus est mundo, formam teneat
illis, qui vere futurus est mundi. Quod et ipse Domini
pronunciavit dicens: Sicut enim in diebus Noë emebant,

vendebant, aedificabant, nubebant et nuptum tradebant, et venit diluvium et perdidit omnes: ita erit et adventus filii hominis. In quo evidenter una eademque forma diluvij, quod praecessit, et finis mundi, quem venturum dicit, designatur. Sicut ergo tunc dictum est ad illum Noë, ut faceret arcam, et introduceret in eam secum non solum filios et proximos suos, verum etiam diversi generis animalia: ita etiam ad nostrum Noë, qui vere solus iustus et solus perfectus est, Dominum Iesum Christum, in consummatione saeculorum dictum est a patre, ut faceret sibi arcam ex lignis quadratis, et mensuras ei daret coelestibus sacramentis repletas. Construit ergo arcam et facit in ea nidos, id est promtuaria quae-dam, quibus diversi generis animalia recipiantur: Confertur ergo populus hic, qui salvatur in ecclesia; illis omnibus, sive hominibus sive animalibus, quae salvata sunt in arca. Verum quoniam non est omnium unum meritum nec unus in fide profectus, idcirco nec arca illa unam præbet omnibus mansionem, sed bicamerata sunt inferiora, et tricamerata superiora, et nidi distinguntur in ea: ut ostendat, quare et in ecclesia, licet omnes intra unam fidem contineantur atque uno baptismate diluantur, non tamen omnibus unus atque idem profectus est, sed unusquisque in suo ordine. Hi quidem, qui per rationabilem scientiam vivunt et idonei sunt non solum semetipsos regere, verum etiam alios docere, quoniam valde pauci inveniuntur, paucorum, qui cum ipso Noë salvantur et proxima ei propinquitate junguntur, tenent figuram; sicut et Dominus noster verus Noë Christus Iesus paucos habet proximos, paucos filios et propinquos, qui verb eius participes sint et sapientiae capaces. Et ii sunt, qui in summo gradu positi sunt, et in summitate arcae collocantur. Caeterum multitudo irrationalium animalium vel etiam bestiarum in inferioribus locis habetur, et eorum maxime, quorum feritatis saevitiam nec fidei dulcedo mollivit. Superiores vero aliquantulo ab his sunt, qui, licet minus rationi plurimum tamen simplicitatis innocentiaeque custodiunt. I sic per singulos habitationum gradus ascendentibus pervenitur ad ipsum Noë, qui interpretatur requies, vel iustus, qui est Iesus Christus. " Eiusmodi disputationibus, alienis qu

n longissime a recta interpretandi ratione, argutis terdum etiam plane futilebus, id tamen efficiebatur, nites, oratoris, cuius sententiam de recondito litera- nsu et ipsi sequebantur, sermone moniti, nunc aures nt, voces graves oraculorum divinorum auscultatu- oculos tollerent, typos rerum divinarum et symbo- laturi, atque historias in Veteri Testamento traditas, Christi rerumque christianarum nuntias et interpre- e pia contemplarentur.

mium fuisse Originem in allegoriis usurpandis, multa n s. loca absque causa idonea in sensum alienum tra- res admodum dissimiles, invicem comparasse, et saepe scripturam s., omnes concedere debent. Multae sane allegoriarum non modo quaesitae sunt et longius ar- , verum etiam admodum ineptae, ut illa, qua verba cap. VII. v. 15: *butyrum et mel manducabit*, de lacte e rationali, i. e. de eloquiorum divinorum meditatione arum s. lectione, interpretatus, sermones divinos cum prophetas cum apibus favos texentibus, et Christum um regina comparat. Itaque non mirum est, Orige- quantumvis probatum et laudatum plurimis sui tempo- ninibus, ob id ipsum nimium allegoriarum studium in lorum reprehensionem incurrisse, uti exinde intelli- quod contra *literae amicos*, *veritatem negantes stare usi super terram, inimicitias sibi et persecutiones pa-* , passim disputat²³⁾.

Quod autem noster saepe allegorias usurpavit, cum es tum mysticas, id nemo harum rerum arbiter iustus neus vituperabit. Etenim quum libros s., eos etiam, eras historias tradunt et leges Mosaicas exponunt, in- persequeretur, non potuit non, si promere volebat pie- endiae idonea, ad allegorias descendere. Grammaticum storicum, non oratorem sacrum is agere potest, qui in modo eiusmodi librorum sensu historico subsistit. Sen- ae sive ad religionem sive ad mores pertinentes sacra-

Vid. Homil. in Genesim XIII. p. 95. Tom. II. Homilia VII. in Le- viticum, p. 223 sq.

rum orationum argumenta esse debent, nec multum referre videtur, qua interpretatione, sive grammatica sive allegorica, e pericopis repeatantur. Quid quod, quum allegoria sententias nudas veluti ueste induat resque coelestes in terram hominumque conspectum deducat, allegoricae interpretationes magis saepe, quam grammaticae, oratoris sacri consilio conveniunt. Praeterea prisci aevi homines res divinas contemplari malebant, quam meditari, eamque ob caussam, non ut accurate explicaret subtiliterque probaret fidei decreta et morum praecepta, sed ut nuntiaret res divinas, testimonia eorum perhiberet, et veluti digito monstraret numen praesens, ab oratore sacro postulabant. Itaque frequens allegoriarum usus saeculi ingenio admodum consentaneus erat. Ac quum Origenes, quod supra demonstravimus, in ea esset sententia, ut literis s. praeter grammaticum sensum sublimiorem seu spiritualem inesse crederet, rem admodum seriam agebat, neque illudebat audientibus, quando in allegoriis enarrandis exornandisque versabatur. Quae animo reputantes allegoriarum studium non vituperamus in nostro, verum potius cum divitias eius tum ingenii sagacitatem, qua plurimos reprehensorum, in una grammatica ieunitate theologi laudem quaerentium, longe superavit, magnopere admiramur.

A subtilitate vero, quam nostri in oratoribus sacris desiderant, sive ea in rerum expositione sive in demonstratione accurata cernatur, abhorret utique ratio Origenis. Quo pericopa sermonem trahit, eo fertur noster, ab una semper re ad alteram pergens, nec usquam gressum sistit, et fidei capitibus morumque praeceptis plene exponendis immoratur. Nihilominus, attingere licet magis, quam explicare videatur decreta christiana, omnia tamen tradit, quae e sententia cum ipsis tum saeculi sui ad rerum christianarum institutionem pertinebant.

Huic autem rerum christianarum institutioni multa insunt, quae cum saeculum, in quod Origenes inciderat, tunc sententias, nostro proprias, et a plerorumque doctorum christianorum ratione alienas, produnt. Quo Origenes vivebat tempore, religio christiana a Iudaeis ad Graecos propagabat

non mirum est, eum de evangelio, a Iudeis et gentibus annuntiato, quam saepissime verba feno Origenes florebat tempore, nondum sanctitiae erant iocorum conciliorum auctoritate docendi formulae, istar ab omnibus, qui orthodoxi habere vellent, tenuide factum est, ut noster cum fluctuaret saepe in his fidei decretis, tum maxime in locis de filio Dei, iancto, morte Iesu Christi expiatoria, et mortuorum ratione, haud pauca, ab orthodoxa ecclesiae veteris na, doceret. Secum ipse haud raro dissidebat; et, publica lex, quam sequeretur, nondum proposita esri non poterat, quin saepe fluctuaret. Quamdiu liberat doctorum christianorum de fidei capitibus iudicauici habebantur haeretici, praeter Gnosticos, qui, ob lis philosophiae, Graecorum ingenio parum consenserunt, studium, in ecclesiae veteris, conversae quippe ad irum rationem et auctae in primis Graecorum doctorum reprehensionem incurribant. Eam ob caussam Origenes eos nonnunquam (ut homil. in Ezechielem VIII. p. 386. II., homil. in Lucam VIII. p. 954. tom. III.) carpebat et re studebat, contra alios autem haereticos aut nunquam ro disputabat. Ad mysticam theologiam Origenis sae- propensum erat. Itaque multa admodum eaque lucusatis eiusdem rationis vestigia in homiliis Origenis re- ntur. Quando enim nunc de Christo, qui animae inhab- debeat, disputat (homil. in Ierem. V. tom. III. p. 133. l. in Ierem. VII. p. 170.), nunc viduitatem commendat ipsas secundas damnat (homil. in Luc. XVII. pag. 953. III.), aut suos corpus enecare animumque plane a sen- s'avocare iubet, mysticam utique crepat sapientiam, quam döribus acceptam auxisse nostrum et sparsisse per orbem stianum, omnes norunt.

At Origenes non is erat, qui in acceptis propagandis uiesceret atque in omnibus rebus communem sententiam geretur. Quamquam enim sua omnia aut Christianis aut platonicis debebat, res tamien christianas ipse meditatus et multum atque subtiliter, et suopte ingenio fretus decre- rum christianorum et Platonicorum invicem copulandorum,

atque in unum veluti corpus cogendorum, periculum fecerat. Ex hoc ipso autem miscendae doctrinae christianaee et Platonicae sapientiae studio placita Origenis, a communis sententia aliena, fluxerunt, quae, in libris περὶ ἀρχῶν accurati exposita, in homiliis commemorata passim leguntur. Huc pertinet sententia de mundo duplice, coelesti et terrestri, quorum unus alteri ita respondeat, ut sumendum sit, evenisse in coelis res historiae sacrae, in terrarum orbe actae, simillimas, atque Christum sacrificium duplex, unum in terra, alterum in coelo, obtulisse, et coelestia pariter ac terrestria salvasse. Quam sententiam noster (homilia in Leviticum prima, p. 186. tom. II.) verbis disertis declaravit, hunc in modum disserens: „Fortasse non sine caussa fit, quod, quum superius dixisset (Moses, Levit. I, 3.): applicabit eum (iuvencum sacrificandum) ad ostium tabernaculi testimonii, in posterioribus (v. 5.) repetit, et iterum dicit, *ad altare, quod est ad ostium tabernaculi testimonii*, quasi non eumdem locum sub eadem narratione semel designasse sufficerit. Nisi quia forte hoc intelligi voluit, quod sanguis Iesu non solum in Ierusalem effusus est, ubi erat altare et tabernaculum testimonii, sed et quod supernum altare, quod est in coelis, ubi et ecclesia primitivorum est, idem ipse sanguis adsperserit, sicut et Apostolus dicit (Coloss. I, 20.): *quia pacificavit per sanguinem crucis sua, sive quae in terra sint, sive quae in coelis.* Recte ergo secundo nominat altare, quod est ad ostium tabernaculi testimonii, quia non solum pro terrestribus, sed etiam pro coelestibus oblatus est hostia Jesus, et hic quidem pro hominibus ipsam corporalem materiam sanguinis sui fudit, in coelestibus vero, ministrantibus (si qui illi inibi sunt) sacerdotibus, vitalem corporis sui virtutem, velut spirituale quoddam sacrificium, immolavit. Vis autem scire, quia duplex in eo hostia fuit, conveniens terrestribus et apta coelestibus? Apostolus ad Hebraeos scribens dicit (Hebr. X, 20.): *per velamen i. e. carnem suam.* Et iterum interius *velamen* interpretatur coelum, quod penetravit Jesus, ut adsistat nunc vultui Dei pro nobis, *semper, inquit, vivens ad interpellandum pro his.* Si ergo duo intelliguntur velamina, quae vel pontifex ingressus est Jesus, consequenter et sacrificium du-

elligendum est, per quod et terrestria salvaverit et .
.. Eodem in loco ponenda sunt, quae passim aut de
io Christus ad paradisum transire volentes post exi-
ita purgaturus sit, secundum illud Ioannis baptistae
ucam cap. III. v. 16: *baptizabit spiritu sancto et igne*
in Luc. XXIV. p. 961. tom. III. homil. in Exod. VI.
tom. II.), aut de angelis terrae, maris aliarumque re-
aesidibus (homil. in Ierem. X. p. 186. tom. III.), aut
cio futuro, in quod non homines modo, verum etiam
, adeoque ipsam terram et coelos Deus vocaturus sit
in Ezech. IV. p. 369 sqq.), disputantur.

Ieoplatonicam sapientiam decretis christianis Origenes
iat, nec pancae disputationes ab eo institutae ingenium,
ophiae graecae studio subactum et locupletatum, pro-
Quae e. g. (homilia in Genesin quinta decima, p. 98.
I.) cum de convenientia tum de discrimine inter phi-
norum et Christianorum decreta, et (homilia in librum
n I. prima, p. 483. tom. II.) de sententiarum unitate et
rum consensu, qui esse debeat in homine pio atque ho-
, exposita leguntur, nonnisi a viro, in philosophia grae-
rsato, tradi potuerunt. At erraret vehementer, qui Ori-
m, ad populum dicentem, philosophum magis, quam theo-
n, egisse opinaretur. Nam eas etiam sententias, quas a
osophis mutuatus erat, decreta christiana et ipse habebat
aliis haberri volebat, atque omnem rerum christianarum
stitutionem literis sacris, tamquam fundamento suo, niti
ns, ex iis cuin res proponendas tum caussas earum et ra-
ies repetebat.

Omnis fere Origenis demonstratio in literarum s. testi-
niis laudandis et excutiendis versatur. Caussas sive cre-
di sive recte agendi, ipsi menti humanae insitas, raro in-
stigat, neque alia facile, quam quae in historia sacra tra-
la leguntur, exempla commemorat. Sententias omnes li-
tarum s. effatis confirmat iisque maximam partem in alle-
goricum sensum traductis. Quae allegoricae interpretationes
sae quum vel etymis verborum premendis, vel locis paral-
els laudandis, vel rerum, quae verbis significantur, cum
ebus, quae intelligi debeant, similitudine declaranda, vel

caussis, quae lectorem in proprio verborum sensu haerere vetent, commemorandis cernantur: omnis Origenis demonstratio non potest non in literarum s. interpretatione versari. Artem haud vulgarem hac in re Origenem adhibuisse, subtilitatem et sagacitatem eximiam demonstrasse, atque, adiutum quippe literarum sacrarum, quas edidicerat, cognitione plane singulari, probabiliter multa disputasse, nemo infitias ibit. Eundem vero perperam saepe argumentatum esse, torsiisse verba, miscuisse toto coelo diversa, vana non pauca et futilia excogitasse, neque ab artibus, in sophistarum scholis, quas Alexandriae floruisse memoriae proditum est²⁴⁾), frequentatis, abstinuisse, exemplis bene multis doceri potest. Si noster e. g. (homilia in Ieremiam octava, p. 172. tom. III.) verba prophetae cap. X. v. 13: καὶ ἀνηγαγε τεφελας ἐξ ἐσχατον της γῆς de hominibus sanctis, quos Deus e remotissimis terris evocaverit, perperam interpretatus, sententiam suam perversam confirmaturus ad verba Psalmi XXXVI. v. 6: ή ἀληθεια σου ἔως των τεφελων, e quibus, quoniam ή ἀληθεια ad τεφελας ἀψυγχοντα haud pertinere possit, homines nubes dici intelligatur, provocat: eum caussam malam peius etiam tuitum esse, quis est, qui non videat? Simili modo argutatur Origenes locis innumeris, ut homilia in Ieremiam decima (p. 186. tom. III.), ubi ex verbis prophetae cap. XII. v. 4: ἔως ποτε πτενθησει ή γη, sententiam de angelis, populorum praesidiis, ita elicit, ut moneat, quum terra, quae proprie dicitur, lugere non possit, de angelorum ei praefectorum luctu cogitandum esse; et homilia in Lucam vicesimā septima, ubi (pag. 964. tom. III.), abyssum Gen. 2, 2. commemoratam pro loco, in quem mali genii venturi sint, habendam esse, e verbis daemonis, secundum Luc. VIII, 31. Iesum rogantis, ne ipsos (daemones) in abyssum abiore iubeat, demonstrare studet.

Erat quidem haec argumentandi ratio saeculi ad minutias, inanes argutias et lusus ingeniosos deducti ingenio satis consentanea, atque alendae piae meditationi, seu, si fas es

24) Vid. Heyne in Dissertatione supra laudata de genio saeculi Ptolemaeorum, p. 91.

ui, investigationi rerum divinarum curiosae, non prorsa. A vera autem eloquentiae laude plane ea abhor-
quoniam argutandi subtilitate ita restinguuntur ingenii
li, ut oratio non possit non frigere. Qui argutias ca-
et ad rem pertinentia non ut sponte oblata amplecti-
ed tamquam latentia et longe remota quaerit et veluti
ur, is non facile animo movebitur, nec, quoniam pectus
quod disertos facit, alios oratione sua movebit. Quae
ita sint, in Origenis commentantis semper, philoso-
tis atque argutantibus sermonibus eam orationis δεινοτητα,
udientes in dicentis sententiam rapiuntur, incenduntur,
ntur, deprimuntur, et, quo eos ducere cupit orator, im-
ntur, desiderari, nemini mirum videbitur. Transfert
e Origenes pericopas propositas, et sententias ex iis
as, cum ad movendos tum ad consolandos hominum ani-
eosque erigit saepe in piam rerum divinarum contem-
onem. At locis, quibus gravissimae cum recte agendi
laetissima sperandi caussae continentur, haud immora-
sed, cum exhortandi tum consolandi officio paucis de-
tus, ad interpretationes literarum s., allegoricas maxi-
et proponendas et demonstrandas revertitur. Interpre-
hilosophantis, saepe argutantis, partes multo magis, quam
toris gravis et artis animorum, quocunque voluerit, fle-
ndorum periti, Origenes, e sacro suggestu dicens, agebat.
ax magis erat, quam subtilis, curiosae rerum divinarum
estigationi alendae aptior, quam animis movendis, at-
in rebus novis excogitandis felicior, quam in iis,
ne quovis in loco aptissima essent ad persuadendum, in-
uendis.

Eo igitur ingenio quum esset Origenes, fieri non potuit,
in dicendi genere uteretur, quod neque copia neque or-
tu abundaret, sed aequalem quamdam mediocritatem tene-
. A timore et luxurie, qua maxime oratores in Asia nati
educati delectabantur, plane abest Origenes, raro surgit,
thurno nusquam attollitur. Ne eum quidem quaerit orna-
m, qui sacram etiam eloquentiam decet. Splendidis lumi-
bus, grandibus imaginibus et vividis coloribus oculos ani-
unque nunquam perstringit. Neque tamen orationem eius

ieiunam, tenuem et veluti exsanguem dixeris. Nam amplificat sententias, utitur passim exemplis et imaginibus, ductis illis maximam partem e literis sacris, ut, quum neque extollatur neque humili serpat, eum aequalem quamdam mediocritatem tenere, recte pronuntiasse nobis videamus.

Caeterum stylus eius apertus satis est et planus; sicubi obscurus fit, obscuritatis caussa in rebus magis est, quam in verbis. Ab Attica venustate et elegantia alienus est, et tautologiae crebrae, verba minus apte electa, aliaque vitia, sive dicentis sive scribentis festinationem produnt. Neque tamen barbarum eum dixeris, horridum atque elegantiae expertem. Quamquam enim Origenes non superstiosus est in structura orationis, et labitur etiam nonnunquam, ore tamen rotundo ita loquitur, ut ingenium graecorum scriptorum lectione nutritum et rhetorum disciplina exercitatum facile agnoscas.

Summam eloquentiae laudem Origenes haud meruit. Chrysostomus, Theodoreetus, aliique nonnulli longo eum post se reliquerunt intervallo. Non tam natus erat orator, quam factus docendi studio, arte et exercitatione. Praeterea vita eius in ea incidit tempora, quibus dicendi ars inter Christianos nascebatur. Ob miram vero ingenii sagacitatem, in erudiendo populo christiano strenuitatem, et, quod aliis praeivit, exempli auctoritatem, cum apud aequales tum apud posteros insignem iure suo nactus est nominis celebritatem. Plurima vitia eius vitia saeculi, cuius colorem nemo non trahit, habenda sunt. Personam suam praecclare satis egit; nam sermone, hominum sui saeculi ingeniis consentaneo, in multorum mentibus pietatem aluit, suoque exemplo multum eo fecit, ut dicendi ars in ecclesiis coleretur. Omnes, eloquentiae sacrae origines et incrementa scrutantes, sermones eius evolvere et accuratius cognoscere debent. Ingenii monumenta autem, in quae ad eloquentiae laudem adspirantes, tamquam in exempla rectam dicendi rationem monstrantia, intueantur, Origenis homiliae non habendae sunt; parumque proficeret, qui iis diurna nocturnaque manu versandis sua copias augere vellet. Scriptores plurimi suo tantum vivus saeculo; paucorum tantum eorumque plane eximiorum effere divinorum ingeniorum, felicissimo sidere in lucem edi-

rara ea est felicitas, ut non sénescant labente tempore, nrumvis mutentur hominum mores et sententiae, lau-
ntegram servent et auctoritatem perpetuam tueantur.
tabuimus, quae de Origene dissereremus. —

Praeter Origenem non pauci oratores christiani tertio N. saeculo florebant; Hippolytus, a nonnullis portus ni episcopus, ab aliis Arabum metropolita appellatus; rius, Neocaesareensis episcopus, Thaumaturgi cognosnitus; Eusebius, primum presbyter Alexandrinus, Laodiceae in Syria episcopus; Pierius, presbyter et eta Alexandrinus; Methodius, Tyri in Phoenicia epis- ; et ex iis, qui latine loquebantur, Cyprianus, episco- arthaginiensis, ab rhetorices professione ad ecclesiae nationem traductus. At homiliarum ab his doctoribus, nisi maxima partem discipulis et imitatoribus, pro- um reliquias (nam, quae integrae sub eorum nomine nferuntur, incertae originis sunt) excutere, vix operae m videtur.

Feracius tertio quartum erat saeculum bonis oratoribus. auctis per orbem Romanum ecclesiis, literis laetius in ter Christianos efflorescentibus, et splendidis saepe ntium coronis in ecclesiis dicentes cingentibus, sacra entia non potuit non incrementa insignia capere. In saeculi quarti limine Eusebius, a. CCCXIV. Caesareae in stina episcopus factus, et ad a. usque CCCXL. supernobis offertur, celeberrimus omnium doctorum chri- torum, qui saeculum Constantinam illustrarent. Quam- enim famam suam et existimationem eruditio magis ensae, defendenda potissimum religione christiana scri- laque ecclesiæ christianaë historia demonstratae, pru- iae in rebus gerendis, et personae pœclare actae digni- quam eloquentiae debet: orator tamen erat probabilis, n silentio praetermittere hoc in loco nefas foret.

Ex multis autem, quas nunc coram suis nunc coram egrinis habuisse credibile est episcopum disertum, stren- m, omniumque ore celebratum, orationibus paucae tan- nobis servatae sunt. Graecas binas modo legimus, unam ri, inter ecclesiae eius urbis post pacem, Orienti reddi-

tam, magno sumtu instauratae solemnia, anno, ut Valesio videtur, CCCXV, alteram Constantinopoli coram Constantino, memoriam imperii ante triginta annos suscepti recolente, eiusque aula hocce tricennaliū festum agente, a. CCCXXXVI. recitatam. Primam, *Πανηγυρικον ἐπι τῇ των πρεματων φαρδοτητι* ab argumento appellatam, ipse Eusebius Historiae ecclesiasticae (L. X. c. 4. p. 464 — 480.) inseruit; alteram, *Εἰς Κονσταντίνον τον βασιλέα τραχονταετηριος* inscriptam, una cum Historia Eusebii Ecclesiastica eiusdemque Libris de vita Constantini Valesius (p. 715 — 774.) edidit. Ultraque integra servata est et unanimi omnium consensu Eusebio tribuitur. De homiliarum autem, quas latinas factas ab homine ignoto e duobus codicibus monasterii Herivallensis et Compendiensis Iacobus Sirmondus edidit²⁵), authentia dubitatum est; sed, ut nobis quidem videtur, absque idonea causa. Nam, diligenter examinatis hisce homiliis, eas ab Eusebii persona haudquam abhorrente, immo vero eum auctorem prodere, animadvertisse nobis videmur. Quas enim nunc de hominum ab rerum externarum cultu ad Dei veri adorationem traductorum felicitate, nunc de Christianis nonnullis veteris religionis etiamnum studiosis disputantur²⁶), saeculo, ab idolorum cultu ad sacra christiana recens converso, plane consentanea sunt. Pariter sententia de filio Dei, in prima harum homiliarum, quae adversus Sabellium inscribitur, proposita, neque cum Ariana neque cum Athanasiana formulē plane consentiens, Eusebiū, quem medium Arianos inter e Athanasianos viam tenuisse seimus, egregie convenit. Qui quod in hac ipsa homilia locus reperitur, qui Eusebium hanc obscure auctorem prodere videtur, ut a Sirmondo in præfatione, harum homiliarum editioni præmissa, recte qui

25) Hoc sub titulo: Eusebii Pamphili, Caesareae in Palæstina. Episcopatus XIV. Nunc primum in lucem edita studio et opera Iacobii Sirmondi, Societatis Iesu Prebbyteri. Parisiis MDCCCLIII.

26) Homilia I: adversus Sabellium inscripta, p. 9. Homilia IV. de resurrectione et ascensione Domini inscripta, p. 88. et Homilia X de mandato Domini: quod dico vobis in aure, supra tecta præcate, p. 254.

bservatum, neque vero accurate satis expositum est. turus enim auctor sententias de filio Dei a sua senten-
tersas, Galatam, perversa loqui ausum, commemo-
, et ita contra eum disputat, ut Deum non vocem ge-
moneat, sed filium, non sermonem, sed vitam, non
, sed Deum. Ad eundemque Galatam refellendum id
et, quod paulo antea dicit: Est enim filius et manet, et
n eius non habet finem. Hic autem Galata Marcellus
anus est, qui, ut ex libris Eusebii contra eum scriptis
gitur, Sabellii sententiam secutus, filium Dei non ὄπο-
, sed partem personae et naturae patris, homini Chri-
stam, habebat, eique, reversuro quippe post finitum
um supremum in Dei, ex quo profectus esset, natu-
munus et regnum perpetuo duraturum non tribuebat.
um sciamus, Eusebium hunc ipsum Marcellum, An-
in Galatia sive natum sive degente, duobus scriptis
inc usque diem servatis refutasse, Galatam simpliciter
lasser, et non sine bile acriter reprehendisse: homilia,
a idem Marcellus nominatim commemoratur, Galata
citer appellatur, et, cuius alio tempore accusatus fue-
erroris postulatur, eidem Eusebio tribuenda esse vide-
). Praeterea homiliae, nostri nomine evulgatae, mu-
licet interpretis manu, binis illis orationibus, quas grae-
egimus, admodum similes sunt. Hae enim non minus,
illae, oratorem produnt non plane eximum, at pro-
em satis, atque id saeculum spirant, quo eloquentia Grae-
m seriorum, a veritate et simplicitate ad artes et inge-
sus conversa, ad Christianos migrabat. Quid quod sen-
ae non paucae et imagines sibi similes hic pariter atque
reperiuntur, ut imago a radiis solis ducta, qui, coenum
lutumque tangant, nullo tamen modo inquinentur, eo
ilio usurpata, ut Christum e corporis humani sordibus la-

Homilia I. adversus Sabellium inscripta, p. 13.

Scripsit Eusebius non modo duos libros adversus Marcellum, ve-
rum etiam tres libros de ecclesiastica theologia, eiusdem Marcelli
sententiae refellendae destinatos. Breviter sententiam eius exponit
L. I. c. 1. p. 6. L. II. c. 1. p. 32. Galatam eum appellat, ut aliis
locis, ita L. II. c. 1. p. 31.

bem non traxisse doceatur²⁹⁾). Itaque homiliae, Eusebii nomine inscriptas, genuinas habemus, nihil tribuentes Hieronymi silentio, a quo nec reliqua omnia nostri scripta commemorantur.

Meretur autem Eusebius locum inter claros ecclesiae veteris oratores eam potissimum ob caussam, quod sermones sacros ab literarum sacrarum interpretatione ad continuam et accuratiorem rerum expositionem traducebat, et disputandi dicendique rationem, oratoribus græcis usitatam, in ecclesiis usurpabat.

Origenes totus in literarum s. interpretatione, allegorica potissimum, versabatur ita, ut homiliae eius, quod supra observatum est, commentariis perpetuis similiores, quam orationibus, esse videantur. Haerenti autem in pericopa, a qua sermo proficiscitur, elicienti aut extorquenti ei omnia et singula, quae dicenda videntur, et exiguo quoque emenso intervallo ad eius interpretationem semper revertenti, nec fidei caput ullum, nec recte agendi präceptum plene expnere licet. Eam ob caussam Origenes res omnes attingebat magis, quam explicabat. Hanc rationem, quam plurimi discipulorum eius atque admiratorum secuti esse videntur, Eusebius, quantumvis ipse coleret Alexandrinos, deserebat. Nam non in orationibus modo, nulla proposita pericopa habitus, verum etiam in homiliis metam certam persequitur semper non luc et illuc delatus. Quamquam enim sententiam universam (thema nostris dicitur), ex qua reliqua omnia pendent non pronuntiare solet, ut nostris usitatum est: in una tamen re tradenda versatur, eamque continua oratione plene sati et accurate explicat. Neutquam negligit literas s., verum omnia effatis et exemplis, ex iis ductis, illustrat et confirmat. At nou haeret in iis, ut Origenes, neque interprete agit, de rebus diversis uno eodemque in loco disputante et argutantem saepe, sed oratorem, rem unam uno tenor persequentem.

29) Vid. De laudibus Constantini, c. 14. p. 761. et Homilia I. advers Sabellium inscripta, p. 5.

ta Eusebii sermones ad orationum, quae inter Graecos ferebantur, similitudinem proprius accedebant. Res das quidem non mutuabatur noster a Graecis, sed et ticus divitiis et temporum suorum historia depromet disputandi dicendique genus, graecis oratoribus usitumque usurpabat. Nam plena satis sententiarum ex subtilis argumentatio, aptus rerum ordo, singularis sermonis partium cohaerentia, omniumque maxime organa, comta, ornata et concinna eum produnt, qui et rhetorices praecepta et oratorum graecorum exempla sequebatur. Origenes tenui fere dicendi genere usus Noster autem copia abundant et ornatus, placet nitore gantia, eoque modo dicit, quo oratores, qui et mo- audientes sermone et placere iis student arte, dicere

Inter ipsos autem Graecos pariter, atque inter Romanos quo tempore, mutatis rebus publicis, in eorum, qui a populo dicebant, locum Sophistae et Declamatores, illi exercendi artisque demonstrandae causa verba factas, successerant, inclinata fuerat eloquentia. Oratores corum et Romanorum seniorum plurimi a sensuum et tuum veritate ad inanes ingenii lusus et argutias, et a licitate ad ornatum nimium et studiose quaesitum, conseruant³⁰). Eam saeculi labem Eusebium quoque traxi, negari nequit. Lusit utique interdum et ingenio indul- Eiusmodi lusus ingenii is est, cui occasionem dabat, i de laudibus Constantini inter solemnia tricennalia dict. Nam quum triginta unitatibus (*μοναστι*), tribus deisis (*τριστι δεκαστι*), et ternariis decem (*δεκα τριαστι*) efficiuntur, de monade, triade et decade multa nugatur. Monas, aut, a manendo ita dicta, omnis numeri opifex, ipsa extra multitudinem posita, praestantior omnibus numeris, omnia faciens et constituens nullo unquam numero a sola habet stabilitatem et firmitatem, seiuncta quippe ab

³⁰ Legi merentur, quae Heyne in Commentatione, quae Censura XII. Panegyricorum veterum inscribitur, Opusc. Acad. Vol. VI. p. 80 sqq. ea de re disputavit.

rare, Romani imperii amplitudinem extollere, et Christianis rerum suarum prosperitatem ita gratulari, ut eos imperatorem, melioris saeculi auctorem, pia grataque mente colere iuberet. Modum in laudando autem is quoque tenere debet, qui laudatoris personam agit. Eusebius hunc modum non servavit, sed, ad adulatioem projectus, nunc imperatorem cum Christo eiusque regnum cum regno coelesti comparare, nunc victoriam eius, de adversariis reportatam, pie tatis Deo probatae praemium diserte declarare, nunc monarchicam Romani imperii formam coelestis monarchiae exemplo commendare, nunc Danielis illud: sancti regnum Altissimi suscipient, ad Constantimum eiusque filios transferre non erubuit³⁷⁾). Adulatus est multis modis; nec quisquam facile a Deo, rege summo, exorsum, posthac vero ita pergentem: „nec, qui adest, rex succensebit, sed nobiscum Deum laudabit,“ hocque modo excusantem veluti, quod coram rege de rege summo loqui ausus sit, absque indignatione audiit. Ne autem severius, quam par est, de nostro iudicemus, penendum est, eum hanc adulandi artem non inveniase, nec primum fuisse, qui parum verecunde de laudibus imperatoris publice diceret. Eumenius, Nazarius, aliique, quorum panegyricos hodie legimus, praeconus, Principum laudes plenis buccis canentium, personam eodem adulandi studio egerant. Vitia autem communia ab eo ipso, quod communia sunt, aliquam excusationem habent; et qui antea laudarunt, si id immodice fecerunt, modum servare vix possunt, quoniam aures, adulacioni adsuetae, modica laude non secus ac dissimulata reprehensione offenduntur.

Saeculi vitium utique traxit Eusebius. Nihilominus orator admodum probabilis censendus est. Nam, quod primum est oratoris officium, aptum plerumque rerum delectum habuit. Vita eius in ea incidit tempora, quibus ecclesia, sedata persecutione, rerum suarum incrementa laetissima capiebat. Itaque consentaneum erat, de rerum praesentium prosperitate quam saepissime dicere. Memoria persecutionis eorumque, qui martyrii coronam meruerant, in omnium animis

37) Vid. *in primis* c. 1 — 3. p. 716 — 721.

at. Itaque consentaneum erat, de periculis feliciter subcrebro verba facere et martyrum constantiam praeditum. Disputabatur vehementius Arianos inter et Athanaseu Catholicos de natura filii Dei eiusque ad patrem. Itaque consentaneum erat, hunc locum exponere, ad servandam concordiam hortari. Apte electa accusatis explicavit noster, interdum doctius et subtilius par erat. Idem in plerisque rectum rerum ordinem habuit, et dicendi genere usus est, quo homines cultiores cationes tenere posset. Nam oratio nostri, quod superimus, graeca est, et, licet tumescat interdum, ornata tantum placet elegantia. Ea vero oratio Constantiniani ioratori, cui non modo animi audientium loquuntur vendi, verum etiam aures demulcendae erant, plane niebat. —

Quam Eusebius Caesareensis Constantino saeculo adaptat artem dicendi ornata et disputandi subtiliter, a Graeciis Christianos propagatam, eamdem eodem et proximeti tempore doctores christiani non pauci ad ecclesias ferebant. Eminent inter eos *Athanasius* et *Eusebius enus*.

Athanasius, ab anno CCCXIX diaconus, brevi post epis. Alexandrinae ecclesiae electus, et superstes ad a. usque LXXIII, summam omnium dicendo tum scribendo eloquentiam meruit. Strenuus erat, fervens ingenio, caussae, aagebat, intentus, ideoque promptus semper paratusque ad suam sententiam sermone et literis propagandam, defendendam et commendandam, tum ad refellendos impugnantes omnes, quos aut sibi aut caussae suaeadversari videt. Qui, Alexandria pulsus, epistolás ἑργασίκας scripsit, in ecclesia legendas, ut absens etiam confirmaret suos, eret et consolaretur, is neo praesens siluit. Itaque sumere at, Athanasium, eo saeculo viventem, quo nullus facile episcopus docendi munus detrectabat, crebro admodum coram eis dixisse. Quoque maior auctoritas eius erat et existimat apud alios, eo magis credibile est, multos sermonum eius, ab ipso in lucem emissos, aut a ταχυγράφοις calamo exceptos, in hominum manibus fuisse. Hos autem sermones qui

legere putaret, homiliae Athanasii nomen p̄ae se ferentes evolvens, vehementer erraret. Plurimae enim harum homiliarum aperte spuriae sunt; ut, quae de miraculo Beryti edito, de annuntiatione sanctissimae Deiparae, de Christi occursu, et Encomium in Sanctum Andream inscribuntur. Aliae admodum suspectae habentur; ut homilia de semente, homilia in illud: Profecti in pagum, et homilia in passionem et crucem Domini; et tractatus de sabbatis et circumcisione, homiliae speciem p̄ae se ferens, quamquam non abhorret plane ab ingenio Athanasii, tamen non ita eum auctorem prodit, ut nullus dubitationi locus supersit. Quo magis, oppressis Arianis, Athanasius, strenuus Nicaenae fidei defensor, celebatur, eo libentius Graeculi obscuri nōmen eius, omnium ore celebratum, suis opusculis praefigebant. Qui totus in Athanasio excutiendo versatus erat Montefalconius, plurimas homiliarum, nomine eius evulgatarum, spuriæ iudicavit, de nonnullis dubitavit, ne unam quidem genuinam declarare ausus est. In qua quidem viri, harum rerum peritissimè, sententia acquiescendum esse arbitramur, quoniam nebris etiam quas evolvimus, homiliae, Athanasii nomine inscriptae, laudatissimo auctori Orationis ad gentes, Epistolæ ad Draconium et Apologiae ad Constantium parum convenire videntur. Quae quum ita sint, Athanasium oīnmemorasse et monuisse sufficiat, eum inter claros ecclesiae veteris oratores locum maiorem iure sibi vindicare. Nam exscriptis eius apologeticis, polemicis et dogmaticis, iis maxime, quae modo commorata sunt, tenuisse eum plane cum dicendi tum disputandi artem, satis intelligitur. Subtilis est et acutus, sobrius et dilucidus, sententiarum magis ubertate quam verborum copi insignis, salibus plenus et nervis, ab artificiosa diligentia alienus, at eleganter satis, comte ornateque disserens³⁸⁾.

Dum Athanasius caeterique fidei Nicaenae, vetricis tandem oppressis Arianis, defensores magnam apud posteri

38) Legi merentur, quae *Montefalconius in Praefatione*, Tomo Præ editionis Benedictinae Operum Athanasii p̄efixa, p. XI seqq. de st. eius disputavit. Idem singulis homiliis, ei tributis, disputatio praemisit, in quibus suam de iis sententiam tulit.

et existimationem nanciscebantur: multi ex iis, qui trariis partibus steterant, aut H̄om̄osiastarum sententia plane probaverant, in oblivionem fere abibant. Id si, Emesi in Phoenicia episcopo, Eusebii Caesareensis pulo, mortuo circa a. CCCLIX, accidit. Nam innumeros, quos eum scripsisse Hieronymus memorat ³⁹⁾, libri cum omnes interierunt, et nuper demum una homilia eius, e duobus codicibus Vindobonensibus edita, in manu nostras venit ⁴⁰⁾, qua, quod Hieronymus de Eusebio tulit, fuisse eum, dicens, elegantis et rhetorici ingeni, qui declamare vellent, studiosissime lectum, confirmavimus. Versatur haec homilia, ornata satis elegantercripta, in mythologia christiana, et ad id genus pertinet, quod non incommodo poeticum appellaveris. Summa eius fere redit: Diabolus; audita Christi voce: anima mea ristata est usque ad mortem, futurum esse sperat, ut ad atrium, suis insidiis circumventum, vincat et morti transcurrit. Convenit igitur τον Αἰδην, Inferorum Dominum, Graecum Plutoni admodum similem, eumque monet, ut locum paret tutum, in quo Christus, detradehdus brevi ad infernum, ita includatur, ut nequeat in lucem redire. Hades dicit, cunctatur, seque sperare negat, fore, ut is, qui Lazarus ex infernis evocaverit, in suam potestatem veniat. Dias autem increpat Haden ignavum, seque, Iudeorum sibi istrandium manu, mortem paraturum esse Christo, andato affirmat. Tandem consentit Hades, iubet Diabolum ageret, quae velit, seque, si res feliciter cesserit, Christum includere esse pollicetur. Diabolus proficiscitur ad Iudeos et dicit iis Christum, qui in crucem agitur. Dum autem, Christo e cruce pendente, solem obscurari, terram moveri,

) In Catalogo virorum illustr. c. 91.

40) Peropportune evenit, ut, dum ad hanc acroasim scribendam nos accingeremus, libellus, memoratam Eusebii Emeseni homiliam complectens, auctoris benevolentia ad nos mitteretur. Inscribitur sic: Seminarii Regii Theologici in universitate Rhenana ab ordine theologorum evangelicorum instituti exordia indicit Io. Christianus Guillelmus Augusti. Praemissa est: Eusebii Emeseni oratio in sacrum Parasceves diem e duobus codicibus Vindobonensibus nunc primum in lucem edita. Bonnæ 1820.

scindi velamen in templo videt, territus fugit ad Haden, eumque, ut obseret infernorum fores, hortatur. Claussis foribus Hades aenea imponit repagula. At Dominus, persequens Diabolum, praesto est angelis stipatus; aperiuntur portae, et Rex, maiestate plenus, inferna ingreditur. Dum Hades Diaboli temeritatem incusat, Diabolus autem dolet et lamentatur, quod Christi verbis: anima mea contristata est usque ad mortem, sese decipi passus sit, prophetae Domini vocem audiunt, laetantur et exsultant. Christus autem Diabolum catenis, quae solvi nequeunt, vinctum in abyssum detrudit, et prophetas, interque eos Davidem, hymnum liberatori canentem, ex inferis in paradisum traducit. En argumentum homiliae Eusebii Emeseni, eam potissimum ob caussam memoratu dignae, quod ex ea, tempore eius et mythologiam christianam incrementa insignia cepisse, et eloquentiam sacram in poëseos campos evagatam esse interdum, et ex iis reportasse, quae ad meram delectationem audientium facerent, intelligitur.

Quod Athanasio et Eusebio Emeseno, episcopis in celebrium ecclesiarum luce positis, negatum fuit, ut orationes suas ad posteros transmittenterent: id monachus, in scetica eremo delitescens, assecutus est. Circumferuntur hodie homiliae quinquaginta et libelli ascetici septem (de custodia cordis, de perfectione in spiritu, de oratione, de patientia et discretione, de elevatione mentis, de caritate, de libertate mentis), Macarii Aegyptiaci seu senioris, a Macario Alexandrino seu iuniori distinguendi, qui circa a. CCCXXX in desertum secessisse narratur, nomen in fronte gerentes. Nihil iis inest, quod ab ascetae eius temporis persona abhorreat: eamque ob caussam, quem codices horum libellorum nuncupant, Macarium Aegyptiacum auctorem eorum habemus. Neque tamen magnopere repugnabimus, si quis hos libellos quoniam Macario Aegyptiaco a scriptoribus veteribus homiliae non tribuntur, ad alium Macarium cum Petro Possin referre malit; id modo concedat, auctorem eorum eodem fero quo Macarius Aegyptiacus, tempore vixisse et ascetam coram ascetis dixisse. Nam ad tempus, quo Homousiastae Victoria nondum reportaverant, sermones nostri referendos es-

e colligere licet, quod docendi formulae, quibus fides na ab Arianismo differt, nusquam usurpantur. Ascerero coram ascetis verba facientem cum universa horum num ratio, tum tertia maxime prodit homilia, qua, quos ncordiam hortatur fratres; eos describit, qui diem interndi officium, literarum s. lectionem, et opus faciendum ant. Nonnullae harum homiliarum longae satis sunt, aliae dum breves, paraenesibus similiores; quam orationi. Multis quaelestes, ad fidem et pietatis studium perti-
s, insertae leguntur ⁴¹).

Memorandus autem est hoc in loco Macarius, sive Ae-
acus ille fuerit sive alius, eam potissimum ob caussam,
inter eos, qui theologiam mysticam ad eloquentiam sa-
traduxerunt, primum locum occupat. *Mysticus x̄cτ'*
appellantus est. Nam totus in eo versatur, ut ani-
cum Deo et Christo coniunctionem bonum summum esse
at, atque ad eam ineundam servandamque audientes hor-
. Est autem haec coniunctio non sensus et voluntatis
Dei lege et voluntate consensio, ad quam pii omnes ad-
ant, verum ἐνωσις physica aut physicae similis, quae, quo-
nec mente comprehendendi nec verbis declarari potest (*ἀκ-
μητη καὶ ἀλαλητη*), mystica appellari debet. Deus ad
nam, anima vero ad Deum ita adpropinquat, ut eum ocu-
ternat, sensu percipiat, et, sui oblita, tota in eo vivat,
viescat eiusque bonis fruatur. Dominus ita animae copu-
it, ut in unum spiritum, unum temperamentum (*μιαρ-
τιν*), unamque mentem abeant; et gratia Dei, quae adest
mini continuo, radices in eo agit et cum eo miscetur, natu-
e quid fit et concretum (*φυσικοὶ τι καὶ πηκτον*) ⁴²). Ut an-

⁴¹) Adeat, qui cum veterum testimonia tum recentiorum scriptorum disputationes ad Macarios pestinantes accuratius cognoscere velit, Fabricii Biblioth. graecam, Vol. VIII. p. 361 sqq. ed. Harles. et Schroekhii Christliche Kirchengeschichte, Th. VIII. p. 288 sqq. Homilia Macarii primus Guilelmus Morellus (Parisiis, 1559), secundus Zacharias Palthenus (Francofurti ad Moenum, 1594), novissimus Joannes Georgius Pritius (Lipsiae, 1698), qui iis asceticos eiusdem auctoris libellos praemisit, ediderunt. Nos Paltheniana editione usi sumus.

⁴²) Homilia XLVI. p. 505. Homilia VIII. p. 102.

geli et daemones, ita animae subtilia corpora (*σωματα λεπτα*) sunt, et certam habent formam (*εικωρα*). Itaque Deus, ut iungi posset naturis a se creatis, angelis et sanctorum animis, semet ipsum depresso (*εσμικυρε*), homo factus est et humani corporis membra induit⁴³⁾). Per Christum igitur Deus approximat animae, quae, si sese ei tradit ut sponsa sponso, in substantiam eius abit, vitam immortalem sentit, et divinae gloriae particeps redditur. Vera animae vita et requies mystica haec est, et ineffabilis cum rege coelesti coniunctio⁴⁴⁾.

Ut autem ad bona, iis proposita, qui in Deo sunt et acquiescent, adspirent homines, noster de animae, a Deo alienae et luce eius carentis, miseria saepenumero verba facit. Itaque lapsam eam esse docet, corruptam peccato, et Satanae potestati obnoxiam. Nunc aegram eam dicit et leprosam, nunc obscuratam et tenebricosam, nunc desertam et veluti efferatam (*ξρημον και ἀγριωθεισαν*). Neque Satanam, qui animae lapsae imperet, substantiam eius peccato induerit, inquinaverit totam et in suum deduxerit regnum, commemorare omittit, sed de rege tenebrarum et mundi principe, insidias hominibus struente, perturbante eos, exagitante et turpibus cupiditatibus vinculis illaqueante, crebro loquitur⁴⁵⁾).

Neque tamen hominem, quantumvis corruptum peccato et imbecillem, libero arbitrio carere docet. Immo vero de libera eius voluntate saepe verba facit, ut secus sentientes repellere voluisse videatur. Velle potest homo, ex eius sententia, et optare, ut in aërem divinum extollatur; at nequit, quorsum tendit, venire, nisi alas acceperit⁴⁶⁾). Itaque opus ei est gratia divina, ut a lapsu gravi (*πτωσει χαλεπη*) surgat. Nam ut caro, quae non conditur sale, putrescit, ita anima coelesti sale, i. e. vi divina, non condita putrescit et pravarum cogi-

43) Homilia IV. p. 45—47. Homilia VII. p. 99 sq. Eadem de re exponit in libello de elevatione mentis, c. 6. p. 113—115. ed. Pritii Σωματοποιει, αιτ, έαντον ὁ ἀπειρος και ἀσωματος Κυριος δια χρη στοιχητα ἀπειρον, και σωματει, ως αν τις φαη, ὁ μεγας και υπερ ουσιος του δυνηθηται τοις νοεροις αντον κτισμασι συγκραθηται.

44) Homilia IV. p. 51.

45) Homilia II. p. 21—24. et Homilia V. p. 68—70.

46) Homilia II. p. 24.

um foetore repletur ⁴⁷⁾). Praesto autem est gratia divina quaerentibus; nam Christus obviam factus homini arocessit, excipit et fovet; atque luminis instar spiritus super animas effunditur.

Potest quidem Dominus, si ipsi visum fuerit, animam tu adhaerentem uno temporis momento in suam ipsius em et pacem traducere; quod latronis, prope eum e suspensi, exemplo docetur ⁴⁸⁾). At periculorum foret, quod promissum est, sperare, et, quam monstravit Dominus, negligere. Dare sese debet homo Christo, quam primum n eius audiverit, ut veniat, quo ducere suos promisit, et m tendere contentionē continua, ut bonis coelestibus pot. Itaque avocet animum a rebus externis iisque caducis γυμνα κοσμικα, ἐπιτηδευματα κοσμικα, μεριμναι κοσμικα παρερχομενα και γηρα), fugiat voluptates (*μισειν τα του βιου τουτου*), expedit sese vinculis terrenis (*δεσμα*), et Christo vivat (*σχολαζειν τω Κυριῳ*). Quod ubi f. Satanae insidias effugiet, nam in animas sobrias, castas inversas ad Dominum nullum habet imperium. Idem por- rituti christiana studeat, humilitati potissimum et cari- (ταπεινοφροσυνη και ἀγαπη), et religiose obeat precandum; nam assiduitas in precando (*το προσκαρτερειν τη γη*) summa est virtus (*κεφαλαιον πασης απονδης ἀγαθης κορυφαιον των παπορθωματων*), quoniam reliquas virtutes que quotidie precibus a Deo impetrare possumus ⁴⁹⁾.

Precum maxime pietate purgatur anima, componitur, tatur, bonisque coelestibus repletur. Si enim tota ad Domum conversa, omnemque spem suam in eo reponens, ecatur, ipse Dominus eam illustrat, preces puras, spiritu Deoque dignas edocet, et gloriae suae thronum facit, ut insideat superque ea requiescat. Quemadmodum domus tu, ita anima Deo praesente componitur optime et ornatur ⁵⁰⁾). Inter precandum aliis crucis signum per lucem appar-

⁴⁷⁾ Homil. I. p. 8 sq.

⁴⁸⁾ Homil. XLIV. p. 491.

⁴⁹⁾ Homilia XL. p. 459.

⁵⁰⁾ Homilia XXXIII. p. 426 — 428.

ruit et interiori hominai infixum haesit, aliis vestimentum splendidum, quale non est in terra nec hominum manibus conficitur. Evenit etiam nonnullis, ut dum preces facerent, in ecstasi rapti stare sibi viderentur eoram altari in ecclesia. Fieri quoque solet, ut homo inter precandum, demersus quippe in suavitatem et contemplationem divinam (*καταποθεῖς εἰς γλυκυνητὰ καὶ θεωρίαν*), sui compos esse desinat (*μηχεὶ ἔχει ἑαυτὸν*), et per caritatem et suavitatem superabundantem perfectus reddatur hoc tempore, purus et liber ab omni peccato ⁵¹). Ut precibus, ita etiam lacrymis multum tribui debet, quae margaritae pretiosae habendae sunt. His enim fundendis bona coelestia parantur, quod cum Mariae, quae plorans ad Domini pedes sedisse narratur, exemplo, tum Davidis, lacrymas serentibus messem laetissimam promittentis, voce docetur ⁵²).

Ita anima, ab rebus externis in semet ipsam revocata, humilitati studens et caritati, et intenta semper sancto precum officio, ad Christum venit, intuetur semper in sponsum coelestem facie ad faciem conversa, eiusque amori insinuantur ⁵³). Christus autem excipit sponsam et sociam (*νυμφὴ καὶ κοινωνικὴν*) in connubii sanctum, mysticum et impollutum commercium, ut secum regnet in perpetuum ⁵⁴). Atque sic anima, sancto pietatis vinculo Christo iuncta, pristinae restituitur integritati, in sedes beatorum, sive eas paradisum sive civitatem coelestem dicere velis, transfertur, ad requiem (*ἀναπανσίς, ὁ σαββατος ὁ ἀληθινος*, sabbato a Mose sancto adumbratus) adducitur, gustat Deum (*γευσις του Θεου*), atque deliciis, quae verbis explicari non possunt (*τρυφή ἀνενέρωστος*), et immensis divinitatis divitiis (*πλούτος ἀπειρος της Θεοτητος*) fructur ⁵⁵).

Haec est summa omnium Macarii sermonum. Fidei capita et morum praecepta nusquam exponit accurate, verum

51) Homilia VIII. p. 103 sq.

52) Homilia XXV. p. 322 sq.

53) Homilia X. p. 124. Homilia XLV. p. 493.

54) Homilia XLVII. p. 525.

55) Homilia XLVII. p. 520. 521. Homilia IV. p. 48 sq.

im agit semper, ut audientes de animæ, a Deo alienæ, ia moneat, eosque ad Dominum querendum hortetur. et tamen existimandus est Macarius non habuisse, quæ bus divinis humanisque accurate et subtiliter disputaret: pauca in homiliis eius reperiuntur loca, quae contrarium it. Sic, ut exempla nonnulla commemoremus, bene adm de hominis libertate disputat, eamque exinde pro mod, quum bestiarum unius generis omnium eadem sit, omnes agni simplices sint, omnes columbae sincerae, et lupi rapaces, in hominum moribus maxima diversitas advertatur ⁵⁶). Pariter de cognitione virtutum et vitiuum quae cohaereant invicem ut ἀλιστὶ πνευματικη, commode verba facit ⁵⁷). Idemque recte monet, non unum omnes im unamque gehennam manere, sed varios esse cum sententiae futurae tum miseriae gradus seu praemiorum et poem discriminata (βαδμοι παλλοι, διαφοραι και μετρα) ⁵⁸). quam vero sententias eiusmodi plene exponit et copio persequitur, sed attingit eas tantum, statimque ad id res semper, in quo, tamquam in cardine suo, omnes eius series vertuntur.

Totus est in mutua animæ et Domini coniunctione, ab orditur semper, semperque ad eam revertitur. Hac nunc art litterarum s. effata nunc trahit, allegorica interpretatione, et saeculi more, usus; quod uno tantum, at memorabili, exemplo docere placet. Ut rebus multis, in libris s. narrata ita viso etiam Cherubim seu animalium spiritualium, echiali prophetæ, ut in primo vaticiniorum eius capite ratum legitur, oblato, animam, quae Dominum suum amicitur et usque thronis esse cupit, adumbratam esse docet. Animalia, prophetæ visa, oculis plena sunt; ita anima, cuius inhabitat, tota oculus est et lumen. Manus hominis erant ibus Cherubim; ea re, Dominum animam portare et fore, declaratur. Animalia quatuor, eaque aquilæ, quae avis, leonis, qui feris, bovis, qui gregi, et hominis, qui rebus

56) Homilia XV. p. 199.

57) Homilia XL. p. 458 sq.

58) Homilia XL. p. 460 sq.

creatis cunctis dominaatur, formam referentia, currum trahunt; hic est *typos* quatuor facultatum, animam regentium (*βασιλεύετοι λόγισμοι της ψυχῆς*), voluntatis, conscientiae, mentis et amoris. *Animalia* non, quo volunt, eunt, sed quo a moderatore, currui insidente, ducuntur; ecce Dei, animam ducentis et moderantis, imaginem ⁵⁹⁾). Simili modo cum multa scriptorum a effata, tum res gestas, ab iis traditas, in caussam suam trahit, id unum agens semper, ut audientes nunc ad meditandam animae ad Dominum et Domini ad animam rationem addueat; nunc res externas contempnere et Dominum quaerere moneat, nunc honorum coelestium, exceptis in Dei consortium et familiaritatem promissorum, desiderio incendat. Itaque Macarium mysticum *κατ' ἔξοχην* iure nostro appellavimus.

Qui autem, quod esse solet mysticorum vitium, obscure, confuse atque inepte nostrum loqui putaret, vehementer erraret. Perspicue, composite, comite ornataeque loquitur. Oratio eius ita fluit, ut nusquam haereas, et, si non res ipsas, auctoris tamen de iis sententiam facile assequaris. Quemadmodum de rebus perspicuis obscure loqui gravis culpa, ita laus est magna de rebus obscuris perspicue dicere, eamque meruit Macarius. Quamquam sententiae eius severioris ordinis lege non copulantur, cohaerent tamen invicem et pertinent ad consilium, dicenti propositum. Itaque sermones eius apte satis compositi habendi sunt. In ornanda oratione nimius saepe est. Binis pluribusque haud raro utitur similibus et exemplis, ubi unum sufficiebat. Sic homilia quadragesima tertia tota versatur in exponendis similibus; et homilia trigesima sexta, quod sponte liquet, esse discrimina inter τοὺς πνευματικοὺς, inter Christianos perfectiores, quadruplici similitudine, a stellarum in coelis, a spicarum in agris, a lucernarum non uno modo lucentium, et a liberorum, in una patris domo viventium, at dissimilium inter se studiis et moribus, diversitate repetita docetur ⁶⁰⁾). Magis etiam, quam par est, amplificat imagines, et interdum ineptis etiam parumque de-

59) Homilia I. p. 1—6.

60) Homilia XXXVI. p. 437 sq. Alia exempla ubivis obvia sunt.

titur, ut eo in loco, quo anima, non tincta vi divina et sancti sale carens, cum carne, quae, nullo condita sale, sat, oleat et vermiculos gignat, comparatur⁶¹). Ple-
e vero aptum adhuc est ornatum, imaginibus cuius idoneis coris utitur, eaque dicit elegantia, quae ingenium arte-
um foixmatumque optimorum scriptorum exemplo pro-
lic elegans admodum est comparatio animae, a Christo
, cum sponsa paupere, quam rex opulentus domum de-
hisce verbis exposita; ἀφτέρ ἀνηρ τις πλούσιος σφο-
τασιλευς ἐνδοξος, οἷαι εὐθαησῃ ἐπι γυναικι πενιχρᾳ μη-
κτημενῃ, εἰ μη μονον το. ἴδιον σωμα, και ταυτης ἐραστης
ιι, και βουληθῃ ἔαντῳ νυμφην και συγοικον αὐτην ἀχα-
ιι, κακειη πασαν εὐνοιαν ἐνδεικνυται τῳ ἀνδρι, και την
αὐτον ἀγαπην ἀποσωζουσα, ἵδου ἡ πενιχρᾳ ἐκειη και
ἢ ἡ μηδεν κεκτημενῃ, παντων δεσποινα τυγχανει των του
ις αὐτης ὑπαρχοντων· ἐαν δε τι παρα το δεον και ὀφει-
ον πραξῃ, και μη ἀρμοζοντως ἀναστρεφηται ἐν τῳ οἰκῳ
ινδρος αὐτης, τοτε μετα ἀτιμας και ὑβρεως ἐκβαλλεται,
νο κειρας ἐπι της κεφαλης θεισα, και τοτε λοιπον ὅδυνην
τενδος μεγιστον κταται, λογιζομενη, ἐξ οίου πλοντου ἐξε-
, και οιας δοξης ἐκτος γεγονεν, ἀτιμασθεισα δια την ἀφρο-
ν αὐτης· ούτω και ψυχη, ἣν ἀν μηντευσηται νυμφην δ
ιρανιος νυμφιος χριστος προς την ἔαντον μυστικην και
ι κοινωνιαν, και γενησηται ἐπουρανιον πλοντου, ἐν πολλῃ
υδη γητισιας ἀρεσκειν ὄφειλει τῳ αὐτης μηντηβι χριστῳ,
την καλην προς αὐτον σωφροσυνην και ἀγαπην προσηκον-
τηρειν, και ἐν τῳ οἰκῳ του ἐπουρωνιον βασιλεως καλως
ιτρεφεσθαι ἐν πασῃ εὐνοιᾳ της δοθεισης χαριτος· ἵδου ἡ
αυτη ψυχη παντων των του κυριου ἀγαθων δεσποινα καθι-
πται, και αυτο το ἐνδοξον της θεοτητος αὐτου σωμα αὐτης
γιανει· ἀν δε σφαλη τι, και παρα το δεον πραξη ἐν τῃ δια-
νη αὐτης, και τα ἀριστα αὐτῳ ον πρατη, και τῳ θεληματι
τοῦ ονκ ἑξακολουθῃ, ούτε συνεργος της συνούσης του πνευ-
πος χαριτος γενηται, τοτε μετα ὑβρεως ἀπρεπως ἀτιμαζεται,
και ἀφοριζεται της ζωης, ὡς ἀχρεια γινομενη και ἀνεπιτηδειος

61) Homilia I. p. 1 — 9.

την κοινωνία τὸν ἐπουραῖον βασίλεως⁶²). Pariter non modo elegans, verum etiam dulcis, est comparatio inter infantem matris et hominem Dei auxilium implorantem, hunc in modum instituta: καὶ γὰρ το βρεφός, καὶ μηδεν ὕσχη διαπρατεσθαι, η τοις ἰδίοις ποσιν ἐλθειν προς τὴν μητέρα ἀδυνατη, δμως κυλιεται, καὶ βοφ, καὶ κλαιει ἐπιζητον τὴν μητέρα· καὶ ἐν τοντῷ σπλαγχνιζεται η μητῆρ, καὶ χαιρει ἐπιζητοντος αὐτην τον νηπιον ἐν πονῳ καὶ κρονῃ, καὶ ἀδύνατοντος τον βρεφονς ἐλθειν προς αὐτην· δμως δια την πολλην τον παιδιον ζητησιν αὐτη η μητηρ ἀπερχεται προς αὐτο, ὑπο της τον βρεφονς ἀγαπης αἰχμαλωτιζομενη, καὶ ἀναλαμβανει καὶ περιθαπει καὶ τροφοφορει ἐν πολλῃ υποργῃ· τοντα καὶ δ φτιλανθρωπος θεος ποιει ἐπι τη προσερχομενη καὶ αὐτον ἐπιποθουση ψυχη⁶³).

Similia multa apud nostrum leguntur. Neque elegans modo et ornata, verum etiam dulcis est oratio eius alendisque sensibus piis apta. Quae eius virtus exinde potissimum nascitur, quod plerumque imaginibus a rebus iucundis, ut ab infante ad matris sinum configiente, a sposo invitante sponsam et tenente, ab uxore casta adhaerente marito perpetuo amoris officio, repetitis utitur, humana omnia ad divina refert, ut coelesti veluti lumine illustrentur, divina vero ita miscet humanis et veluti corpore induit, ut tamquam praesentia oculis cernantur. Eiusmodi oratione non ferit audientium animos et impellit, at movet eos et trahit leni tactos articulo, ut non rapiantur quidem in sublimia, at erigantur sensim paulatimque, et ad rerum divinarum contemplationem magis quam meditationem ducantur. —

Auctis numero et opibus per orbem Romanum, quam late patebat, Christianis saeculo Constantiniano, coetus eorum bene multi rerum divinarum interpretes subtile et facundos nanciscebantur. Inter eos coetus Hierosolymitanus, numero quidem exiguis, at cum ob originis antiquitatem tum ob loci sanctitatem in magno honore habitus, quem a medio

62) Homilia XV. p. 174 — 176.

63) Homilia XLVI. p. 504 sq.

aeculo quarto ad annum usque CCCLXXXVI Cyrillus, in presbyter, deinde episcopus ornabat. Cuius quidem in Hierosolymitani reliquas habemus catecheses, i. e. hoc coram catechumenis habitas, tres et virginum, quarum iiores quinque, quoniam sanctorum mysteriorum, baptis, chrismaatis et sacrae cœnæ rationes explicant, mystae dicuntur. Recitatæ sunt ab eo presbytero, Maximo pro iubente, circa a. CCCXLXIII in ecclesia a Constanti-Servatoris redivivi memoriam Hierosolymis condita⁶⁴), e genuinae habentur⁶⁵). Praeterea homilia in Paralyprope piscinam iacentem nomine eius inscripta servata quam et ipsam, similem quippe catechesibus cum sensum dicendi genere, Cyrilianam iudicamus.

Habitæ sunt nostri catecheses omnes uno tempore et continua, et ita cohaerent invicem, ut unum veluti cor efficiant, cui simile nullum in antiquitate christiana reperiatur. Versabatur Cyrillus in catechumenis accurata rerum narum institutione ad baptismum præparandis, eamque caussam symbolum Hierosolymitanum, ab iis ediscen-
t, quod ita se habet: Πιστεψομεν εἰς ἑκαὶ θεον, πατέρα τοκωρασθα, ποιητην οὐρανον και γῆς, δρατων τε παντων δορατων: και εἰς ἐντο Κυριον Ιησουν Χριστρ, τον μίον τον ν τον μονογενη, τον ἐκ του πατρος γενηθεντα θεον ἀληθινο προ παντων αἰωνων, δι' οὐ και τα παντα ἔγενετο, εν αφει ραγενομενον και ἐνανθρωπησαντα, σταυρωθεντα και ταφεν ἀνασταντα εν τριτη ημερᾳ, και ἀνελθοντα εἰς τους οὐρανους, και καθισαντα εκ δεξιων του πατρος, και ἐρχομενον εν ξη, κριναι ζωντας και νεκρους, ον της βασιλειας οὐκ ἐσται λος: και εἰς ἐν ἀγιον πνευμα, τον παρακλητον, το λαλησαν εν

64) Habitæ eas esse, quo dictum est, loco, e Catechesi XIV. p. 14. p. 211. cognoscitur. Tempus certo definiri nequit. Quæ autem Touteé, novissimus Cyrilli editor, quem secuti sumus, Dissertatione II. de catechesibus S. Cyrilli p. CXXI. ea de re disputavit, prope a vero abesse videntur.

65) Multis authentiam catechesium Cyrilianarum, contra Rivetum maxime, defendit Touteé, laudata Dissert. p. XCIII sqq. et ita quidem, ut nobis plane satisfaceret. Cui non in promptu est Benedictina operum Cyrilli editio, is Schroekhium (Christl. Kirchengeschichte, P. XII. p. 375 sqq.) eadem de re disputantem audiat.

tous προφηταῖς, καὶ εἰς ἐν βαπτισμα μετάνοιας εἰς ἀφεσιν ἀμερικῶν, καὶ εἰς μιᾶν ὁγίαν καθολικην ἐκκλησιῶν, καὶ εἰς σάρκες ἀναστασιν, καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον ⁶⁶⁾, ita explicandum sibi sumebat; ut singula fidei capita, secundum ordinem eius, singulis catechesibus persequeretur. Hoc enim symbolum cum ipse fidei regulam habebat tunc ab audientibus haberi volebat, quos, ut reverenter ecclesiae auctoritatem, et, sepositis apocryphis, canonicos tantum libros, ecclesiae probatos, legeferit et sequerentur; graviter hortabatur ⁶⁷⁾.

Totus igitur erat Cyrilus in dogmatibus ecclesiae sui temporis exponendis et demonstrandis et in explicanda rituum sacrorum ratione. De moribus nusquam praecipit, et raro de fidei capitibus ita dicit, ut ab iis recte agendi caussae repetantur. Id unum agit semper, ut, siue consilii initi sive mandati accepti memori, ad recte cognoscenda probandaque fidei capita, cum exposita accurate tunc demonstrata subtiliter, audientes ducat. Ac quem viam, cui insistendum esset, paratam haberet, symbolum quippe sequens, nec, quod a nostris fieri solet oratoribus sacris, sententias universas, suopote ingenio excogitatas, exponebat, nec, qui mos erat patrum plurimorum, in pericopas biblicas commentabatur. Recitabantur quidem, quoties verba faceret, pericopae, quas singularum catechesum fronti inscriptas legimus. Eas autem attingebat nostè paucis tantum, in uno quippe symbolo exponendo occupatus.

Explicata satis et firmata erat eo, quo vivebat, tempore catholicæ ecclesiae fides. Itaque Cyrilus, cum ipse auctoritatem eius reveritus, tum audientes ad communem Christianorum fidem adducturus, non suo indigebat ingenio, sed ea modo, quae aut symbolorum lege sancita aut plurimorum consensu probata essent, tradebat. Ultra ecclesiam sapere non audebat. Ita in loco de filio Dei et spiritu sancto, quae contra Sabellianos decreta erant, firmiter tenebat. Quamquam enim de filio Dei dicens, fervente disputatione Atha-

66) Ita Toutée dedit hoc symbolum ex ipsis nostri catechesibus con-
gestum; p. 84.

67) Catechesi IV. c. 35 et 36, p. 68—70.

os seu Homouasiastas inter et Arianos atque Semiaristis verbis controversis προσωπου, ὑπηρεσιως et δμον-
bstinebat (quam ob caussam a nonnullis Semarianismi
tus est); tamen sententia eius tum a Sabellianismo tum
ianismo plane abhorret et cum fide Nicaena consentit.
enim, filium Dei Denm genitum esse e Deo, ante tem-
ab aeterno, eumque dignitatem suam non praemii loco
isse, sed sua ipsius natura ab aeternis habere ⁶⁸). Sen-
tientia de spiritu sancto illi quidem, quae post lites cum
Ionic gestas in synodo documenita secunda seu Con-
nopolitana prima, a. CCCLXXXI convocata, decreta
non plane respondet, fidelis vero catholicae ecclesiae sui
oris consentanea est. Nam ut naturam vi θύρια pollent
rebus creatis omnibus longe praestantiorem, et divini-
gloria (δόξα τῆς Θεότητος) chia Patre et filio honora-
coli eum iubet ⁶⁹). Periter locum de εὐαγγελισμῷ fili
ei ita exponit, ut cum ecclesiae catholicae sententia ac-
te consentiat. Quamquam enim dotendi formulas, post
Nestorianas et Eutychianas sancitas et usurpatas, ipsam
Ιεροψωτον verbum, frustra apud eum quaesiveris:
in, quin Christum et Deum verum et hominem veritati
eum voluerit, nequit dubitari ⁷⁰). Nec modo de persona,
um etiam de munere Iesu Christi, singillatimque de redi-
tus ad indicem adspectibili, clavis signa in bellorum prae-
mium atrocitate, ecclesiae dissidio et mundo spatum odio,
gionis christianae per terrarum orbem propagatione, et
ectione ab vera fide animadvertere sibi videtur ⁷¹), ita
et, ut plirimos sui temporis doctores, qui, alieni licet a
liaskino, hunc tamen reditum non adeo procul abesse ex-
mabant, eonsentientes habeant. Multa quidem, velut quae
fide, cuius tanta sit vis et efficacia, ut fides unius alte-
m possit servare ⁷²), de exorcismis animum purganti-

8) Catech. IV. c. 7. p. 54 sq. Catech. XI. c. 7—11. p. 152—154.

9) Catech. IV. c. 16. p. 59.

10) Expositus hunc locum Catechesi XII.

71) Catech. XV. c. 5—9. p. 226—228. c. 16. p. 233 sqq.

72) Catech. V. c. 8 sq. p. 76.

bus⁷³), de baptismo, sine quo salus teneri nequeat⁷⁴), de crucis signo daemones fugante eamque ob causam semper et ubique usurpando.⁷⁵), de vino et pane in coenae sacrae solemnibus in corpus et sanguinem Iesu Christi mutato⁷⁶), disputat, symbolorum lege non sancita erant. Omnia autem et singula communis doctorum eius temporis sententiae, antiquitatis auctoritate et plurimorum consensu confirmatae, plane respondent. Ne unum quidem me reperire memini apud nostrum placitum ab hac communis sententia alienum. Cyrillus totus in catholicae sui temporis ecclesiae fide exponenda versabatur.

Quum autem ecclesiae conflictandum esset semper cum Graecis seu Deorum cultoribus, Iudeis et haereticis: ad accuratam rerum divinarum institutionem omnium, qui ab eius sententia dissidebant, refutatio pertinere videbatur. Quam ob causam defendebat noster contra Graecos μοναρχιαν, seu decretum de uno Deo, rerum omnium Domino, eorumque mythologiam passim carpebat. Idem saepius Iudeos sive erroris sive impietatis arguere, et contra eos, nunc Iesum Messiam, patribus promissum, colendum, nunc evangelizandum de redditu Christi in vitam narrationem varam habendam, nunc mortuorum resurrectionem sperandam esse, demonstrare studebat. Nec modo contra Iudeos, verum etiam contra Samaritanos disputabat; quod, quoniam eorum rara mentio est apud patres ecclesiae, hoc in loco commemorandum esse priuavimus. Monet autem contra eos, dogma de mortuorum resurrectione asserturus, mirum esse, quod, qui Mosis virginem in serpentem mutatam esse et Aaronis virginem excisam, et mortuam effloruisse credant, ut in Exodo et in Numeris narratum legitur, fieri posse negant, ut corpora iu-

73) Procateches. c. 9. p. 7.

74) Catech. III. c. 10. p. 44. Neque ea nova sunt, quae eadem catechesi c. 4. 5. p. 41 sq. de aquae, elementorum pulcherrimi, praestantia disputat, exinde potissimum cognoscenda, quod aqua constet, quod angeli habitant, coelum, et ex aqua, quam homines habitant, terra emerserit.

75) Catech. IV. o. 14. p. 58.

76) Catech. Mystag. V. c. 7. p. 327.

hominum exanimata denuo vivant⁷⁷). Eosdemque annos alio etiam in loco commemorat, et monet aut ut τον Σαμαρειτισμον non minus quam τον Ιουδαισμον⁷⁸). Quum Samaritani, gens tum temporis et familia nobilis, in Palaestinae confiniis habitarent, et forsitan i eorum ipsis Hierosolymis degerent, contra eos disloco et tempori consentaneum erat.

uemadmodum Deorum cultoribus, Iudeis et Samaria Cyrus, et confirmaturus catholicae ecclesiae sensu, et muniturus audientes adversus eorum errores, haec quoque contradicebat. Arianos et Semiarianos, quem minimus, nusquam nominatim commemorat, quam ententia eius de filio Dei, ut supra observavimus, cum caena consentiebat. Fervente disputatione Arianos in Homousiastas agitata, et Arianis, quibus Constantius tor favebat, multas easque celeberrimas ecclesias teus, sententia eorum de filio Dei neutiquam totius eccl. consensu haeresis iudicabatur. Nihilominus Arianis, ominatim non commemoratis, contradixit. Catechesi indecima formulam: Θεος ἐκ του μη δυνος εἰς το εἴναι ν παρηγάγεν, ab Arianis usurpatam, diserte improbat; et de aeterna filii generatione (*γεννησις ἀχρονος*), a one multum diversa et probe distinguenda, eadem causa ita disputat, ut, eum de Arianis cogitasse, sponte intur. Uti Arianam, ita Sabellianam quoque de filio Dei natiam, dudum ab ecclesia damnatam, diserte improbat, audientes monet, ne, filium cum patre confundentes, in errorem, qui *vioratροτα* (filopaternitas) commode dicant. Idem Gnosticos carpit, omnium vero maxima Manichaeos invehitur. Enarrat Catechesi quarta Mavitam et res gestas, invidiam ei conflatus, disputat cum non modo hac, verum etiam sexta et decima quarta chesi, atque audientes ad Manichaeos, stolidissimos omnium

Catech. XVIII. c. 11. 12. p. 290.

Catech. IV. c. 37. p. 70.

c. 14. p. 156.

haereticorum, angue peius fugiendos hortatur: Nunc sententiae eorum de Deo dupli, uno lucis, altero tenebrarum, illud Iehovae effatum (Iesaiæ c. XLV. v. 7.): ego Deus, qui feci lumen et tenebras creavi, opponit⁸⁰); nunc, sententiam eorum de caussa pecoati, in corpore quaerenda, refutaturus, pone, inquit, ensem prope mortuum, nec caedes patabitur, et deducas ad eum foeminas pulcherrimas, nec tamen libidine incendetur⁸¹). Iterata eorumdem haereticorum refutatio, acerba eorum reprehensio, et cohortatio ad eos vitandos et aversandos crebro repetita, oratorem, non absentes reprehendentem, sed praesentibus contradicentem prodit. Quo latius Manichæi per Orientem sparsi erant, eo magis credibile est, in Palaestinam quoque et in ipsa forsitan Hierosolyma familias eorum irrepisse.

Ita Cyrus non modo catholicae ecclesiae sententiam explicabat, verum etiam adversus secus sentientium errores audientes muniebat. Idem porro catechesibus quinque mystagogicis de ritibus ecclesiae sui temporis sacris ita disseverebat, ut caussas eorum aperiret. Sic catechumenum, Satanae renuntiantem, manu protensa Occidentem versus stare docet eam ob caussam, quod Occidens locus tenebrarum, Satanas autem, cui renuncietur, ἀρχων sit σποτεινος και ζοφηρος⁸²). Ipsam vero renuntiandi formulam: ἀποτασσομαι σοι Σατανα, και πασι τοις ἐργοις σου, και πασῃ τη πομπῃ σου, και πασῃ τη λατρειᾳ σου, ideo recitami ait, ut catechumenus, se peccatum, voluptates impuras quasque, et simulacrorum cultum aversaturum esse, pollicetur⁸³). Postquam catechumenus Satanae renuntiaverat, symbolum recitabat ad solem orientem conversus, quod ideo fieri noster dicit, quoniam paradisus ei nunc aperiatur; paradisus vero, e quo Deus Adamum eiecerat, ad Orientem situs fuerat⁸⁴). Similiter catechumenos, baptisterium ingressus, cum in exuti veteris

80) Catech. XI. c. 7. p. 129.

81) Catech. IV. c. 23. p. 63.

82) Catech. mystagog. I. c. 4. p. 307.

83) I. I. c. 4—8. p. 307—309.

84) I. I. c. 9. p. 309.

s signum, tum in Christi, qui nudus in cruceū actus et nudus Daemones vicerit, imitationem, tunicam dē-, eosdemque ter demergi in aquam et ter emergere ut, Christum tres noctes tresque dies in sepulcro trans- hac re innuatur⁸⁶). Quemadmodum de baptismo, ita ismate, quo sancti donorum Christi et spiritus sancti par- fiant, disputat⁸⁶). Fari modo de sacra coena loquitur, d, quae in ea celebranda agantur, sibi velint, exponit. Opus et presbyteri, ait, altare cingentes aqua manus la- qua lotione, quum manus operis signum (*συμβολον* ως) sint, opera nostra omni labe seu culpa carere de- innuitur. Deinde clamat diaconus: unus suscipiat al- et osculemur nos invicem, (*ἀλληλους ἀπολαβετε και ους ἐσταζωμεθα*); quo osculo, animam animae conci- et, iniurias oblitam; si veluti misceri, declaratur. Post- clamat sacerdos: sursum corda (*ἀνω τας καρδιας*), hac- oce ecclesiam, habemus ad Dominum (*ἔχομεν προς τον ιν*) respondentem, ad animum in rerum coelestium me- onem erigendum hortatur. Sequitur gratiarum actio, jum, et Dei invocatio, qua eum, ut, missō spiritu san- panem corpus et vinum sanguinem Christi faciat, roga-

Denique, perfecto sacrificio spirituali et cultu incruen- ro communī ecclesiarum pace, pre mundi incolumitate, regibus, pro militibus et sociis, pro miseris omnibus, et defunctis pariter atque viventibus preces funduntur⁸⁷). et in medium de ritibus sacris, quorum rationes catechui- is aut potius recens baptizatis aperire consentaneum erat, illus disputat. Nec dubitamus, quin, in nonnullis licet suo ilserit ingenuo, verae eorum causae apud eum expositae antur..

Ea igitur est rerum divinarum institutio, qua Cyrilus schumenos ad baptismum praeparabat. Totus in edocen- audientibus versabatur; et omnes eius sermones ad id ge- pertinent, quod didacticum appellare licet. Itaque magi-

⁸⁶) Catech. Mystag. II. c. 2: c. 4. p. 311 sq.

⁸⁷) Catech. Mystagog. III. c. 1—4. p. 316 sq.

⁸⁷) Catech. Mystagog. V. c. 2—10. p. 325—328.

stri magis, quam oratoris, personam agebat, sic tamen, ut, cum explicandis apte tum demonstrandis rebus propositis, magistri egregii laudem mereretur.

Omnia plana sunt et aperta; ne in difficillimarum quidem rerum expositione perspicuitatem desiderabis. Nunc comparandis invicem similibus, nunc distinguendis accurate, uno saepe eodemque in loco, apte explicat rerum notiones. Ut unum modo exemplum commemoremus, quae sit filii e patre generatio demonstraturus, monet primum, cum homines pios etiam filios Dei dici, tum hominis quoque mentem verbum generare (*νους γεννᾷ τον λόγον*). Idem deinde hominem Θεού, adoptione tantum et κατὰ χάριν Θεού, Christum vero φυσει Dei filium esse, et inter verbum ab hominis mente et verbum a Deo generatum id discriminis locum habere docet, quod λόγος λαληθεις in aërem diffusus evanescat, Christus autem, seu λόγος γεννηθεις, non προφορικος sit λόγος sed ἐνυποστατος⁸⁸). Sic rem difficilem accurate satis et perspicue explicat. Idem exemplis, et, quod multum facit ad sententias illustrandas, rebus praesentibus haud raro utitur; ut eo in loco, quo, de homine paucissima, Deo autem omnia cognoscente audientes moniturus, hunc in modum verba facit: „Largae nuper delapsae sunt imbrium guttae. Numera eas, quae in hanc urbem, numera eas modo, quae in tectum tuum, vel una hora, deciderunt. Non potes eas numerare. De Deo autem dicitur: numeratae ab eo sunt pluviae guttae, per totum terrarum orbem, non modo hoc, sed quovis tempore effusae⁸⁹).“

Ut in explicandis, ita in demonstrandis confirmandisque rebus propositis recte apteque noster plerumque versatur. Reperiuntur quidem apud eum argumenta futilia non pauca, et multa literarum ss. testimonia perperam adhibita. Sic meru est ingenii lusus, quod Iudeos, Iesum Christum mare non interveniente ex virginе natum esse nегantes, monet, consentaneum fuisse, ut, Eva e solo mare genita, mas quoque

88) Catech. XI. c. 9. 10. p. 152. 153.

89) Catech. VI. c. 4. p. 89.

demina nasceretur⁹⁰). Pariter ab recta ratione aberratum, in dogmate de mortuorum resurrectione demonlo, cum ad lunae decrementa et incrementa, tum ad factum de Phoenice, ave, e cuius carne putrefacta vermis natura, qui denuo in volucrem mutaretur, provocaret⁹¹), aruui autem sacrarum in sensum alienum traductarum plena quavis fere pagina obvia sunt. Nihilominus non in rebus propositis demonstrandis apte satis versatum iudicamus. Aptum enim erat et consentaneum, quod a et singula literarum ss. testimonii confirmaret, cum uteam semper, ubi id fieri posset, rationes, ab ipsa rerum auctoritate duotas, coniungeret. Literas sacras vero in alienum e sensum traducens, maiorum exemplum et communem ritus ecclesiae, quae libros ss. oracula, multiplicem sensum sentia, iudicabat, sententiam sequebatur. Quivis scriptor temporis sententia aestimandus est; quod quoniam multe glexerunt, patres saepe iniuria reprehensi sunt. Cyrilli, qua effata literarum ss., ob quamque, vel remotissimam, illitudinem, ad caussam praesentem referebat, quantum ipse omnium consensu et commendata laudatissimorum sacerdotum exemplo, tempori consentanea ideoque apta satis est. Praeterea subtiliter saepe disputat et facunde, quod postimum Catechesis octava decima, dogma de mortuorum resurrectione exponens, quemvis docere potest, et interdum et veluti ictu ferit adversarium, ut eo in loco, quo matrimonii contemtorem: an non ipse natus es ex hominibus inugatis, interrogat⁹²). Denique res praesentes commemorare et digito veluti monstrare non omittit, sed, Hierosolymis quippe dicens, in montem Golgatha, in quo etiam unc rupes moriente Christo scissae cernantur, in sepulcrum Christi et lapidem ei impositum, in palmam in valle sitam, quae pueris Hosanna clamantibus ramos ministraverit, et in crucis lignum, Hierosolymis servatum, tamquam in monu-

90) Catech. XII. c. 29. p. 178.

91) Catech. XVIII. c. 10. p. 289. c. 8. p. 288.

92) Catech. IV. c. 25. p. 64.

menta rerum christianarum, quae veritatem eorum testentur, intueri audientes iubet⁹³⁾.

Sive autem explicit res sive demonstret, sermone semper utitur perspicuo et, si non ornato, comto tamen satis et eleganti. Luminibus raro illustrat orationem. Ieiunam tamen et exsanguem eam appellare non licet. At sobria est, a tumore aliena, parco gaudens ornata, quae magistri magis, quam oratoris, personam agentem deceat. Manam diurnam et nocturnam nos prodit; neque vero ea eius est aut simplicitas aut negligenter, ut Cyrillum, quod nonnullis visum est, nulla scripta litera dixisse credamus. —

Graecis ab longo inde tempore per Orientem sparsis, plerique coetum Asiaticorum antistites, coram ecclesia dicentes, lingua illorum, civitatem nacta non modo in Asia minori, verum etiam in magna Syriae parte, utebantur. Lingua, quae Syris et in Syriae confiniis habitantibus erat patria, aut in desuetudinem abierat sensim paulatimque multis locis, aut certe in curia et in ecclesia raro usurpabatur.

Plane tamen ne quarto quidem ad finem vergente saeculo exoleverat. Ut saeculo secundo Bardesanem, ita saeculo quarto Ephraenum habebant Syri, non modo scribentem, verum etiam e suggestu sacro dicentem lingua ipsis vernacula. Ad hunc usque diem, praeter alia multa syriace scripta, tredecim Ephraemi sermones syriaci, Edessae habiti, supersunt. Plurima eius vero graeca hodie leguntur, quae partim mature satis e syriaco in graecum sermonem conversantur, partim ab ipso auctore graeco idiomate scripta esse videntur. Multa ipso superstite e syriaco in graecum sermonem translata esse, Hieronymus et Sozomenus testantur⁹⁴⁾. Omnia vero graeca eius scripta graeca demum facta esse interpretis manu, nemo facile nobis persuadefit. Nam non paucae orationes eius nulla re manum peregrinam produnt, et ita graecae sunt, ut graeco sermone scriptae esse videantur. Itaque

93) Catech. X. c. 19. p. 146 sq. Catech. XIII. c. 4. p. 184. c. 39. p. 202.

94) Hieronymus in Catalogo Vir. Illustr. Cap. CXV., Sozomenus in Hist. Eccles. L. III. c. 16.

emum bilinguem habemus, eumque ab initio syriacō, posthac vero graeco etiam ore locutum esse arbitramur. Non ignoramus quidem, eum ipsum interpretem comparare, quo interveniente cum Basilio, Cæsareae in Capnia episcopo, collocutus sit⁹⁵), eumque a Sozomeno, locutato, Ἐλληνικῆς παιδείας ἀμορφον appellari. Nihilominime causis ducti bilinguem eum habemus. Nam sine graecis nec plenam accuratamque, qua instructus erat, a christianarum cognitionem sibi comparare, nec, quod fecisse compertum habemus, contra haereticos, graecos, disputare, nec facile inter Graecos inclarescere, nec que cum Basilio aliisque Graecis, qui raro linguas peritis callebant, familiariter versari poterat. Praeterea scripsius graeca non pauca, quod paulo antea innuimus, non pretis graeci manum, sed auctoris graece docti ingenium lunt. Itaque in ea nos sumus sententia, ut Ephraemum, bi quippe natum, et inter homines syriacē loquentes catum, iuvenem syriacas modo, postquam vero in Basiliorumque Graecorum doctorum notitiam venerat, graequeque literas coluisse, et graece dicendi scribendique sibi parasse, existememus. In eademque sententia Amphilochius, Icohi episcopus, fuit, qui eum a Basilio esse dicendi facultatem accepisse narrat. Quamquam enim homo superstiosus rem ita tradit, ut miraculum videri beat, eum tamen Ephraemum linguae graecae gnarum habuisse, e narratione eius intelligitur⁹⁶).

Ia igitur Syrus, Graecis annumerandus, aut quod ipse aene scripsit, aut quod mature Graecus factus est, nunc monachus inter monachos vivens, nunc Edessae diaconi munere ingens, a medio inde saeculo quarto ad a. CCCLXXVIII usque floruit; cum ingenio et eloquentia tum morum severitate et tristitia magnam famam et admirationem adeptus. Ad

95) In Encomio in Basiliū, p. 292. Tom. II. graec. et lat. ed. Romanae.

96) Vid. Amphilochii libellum de Basilio Magno et S. Ephraemo Syro, editioni Opp. Ephraemi romanae Tom. I. graec. et lat. praemissum, p. XXXVI. Idem tradit anonymus Actorum Ephraemi syriace scriptorum, quae Tom. III. Opp. syr. et lat. leguntur, p. XLVII.

tantam venisse eum narrat Hieronymus claritudinem, ut post lectionem Scripturarum publice in quibusdam ecclesiis eius scripta recitarentur. Alia scripta eius ad literarum s. interpretationem, alia, ut sermones de libero humanae voluntatis arbitrio (qui dissertationum potius aut meditationum nomine ab interprete latino notari debebant), ad fidei capitum et morum praeceptorum expositionem subtiliorem, plurima vero ad id genus, quod asceticum appellatur, pertinent. In iis μονολογιαι sunt, preces, apophthegmata, et epistolae paraenitiae. Maximus tamen est numerus sermonum, qui aut Edessae coram ecclesia aut in coenobio coram monachis recitati sunt. Nonnullos forsitan non audientibus sed legentibus tantum scripsit. Referendi autem sunt ad orationes sacras e scriptis nostri syriacis Sermones tredecim de nativitate Domini, qui unum veluti corpus efficiunt, et per dies illos tredecim, quibus ecclesia vetus nativitatem et epiphaniam Domini celebrare solet, habiti esse videntur⁹⁷⁾. Multo autem maior est sermonum graecorum numerus; ad id enim genus longe plurima nostri scripta graeca, tribus voluminibus comprehensa, pertinent. Praecipui horum sermonum, tomo primo congestorum, ita inscribuntur: Reprehensio sui ipsius et Confessio, de eversione superbiae, sermo asceticus, adversus vitiose viventes, in secundum adventum Domini nostri Iesu Christi, in patres defunctos, de timore animarum. Ex iis autem, quos tomus secundus complectitur, sequentes potissimum commemorandi sunt: Sermones paraenitici ad monachos, sermo in secundum Domini adventum, sermo de communi resurrectione, de poenitentia et de caritate, sermo in adventum Domini et de consummatione saeculi, sermo in pretiosam et vivificam crucem, sermo adversus haereticos, sermo de morbo linguae, encomium in Basiliū, sermo in mulierem peccatricem, quae unguento Dominum unxit, encomium in gloriosos martyres, sermo in Abrahamum et Isaacum. Eorum denique sermonum, qui tomo tertio leguntur,

97) Unum ex iis eumque quartum in vernaculam linguam conversum edit Augusti in libro: Denkwürdigkeiten aus der christl. Archäologie, Vol. I. p. 251.sqq.

se habent: sermo de caritate, sermo asceticus, sermo gratia, de poenitentia et patientia, sermo de pa- consummatione huius saeculi, sermo de adventu Do- licio et resurrectione, sermo de passione Salvatoris, m in martyres, encodium in Petrum, Paulum et re- postolos, sermo in eos, qui in Christo obdormierunt, o de secundo adventu Domini et iudicio. Pauoi pa- steris tot reliquerunt orationes sacras, quot Ephrae- entur. *Ecce mirum est, multos admodum nostri sermones ser- sse. Etenim Ephremus ita dicebat de rebus divinis, posset non audientium animos vehementer movere; immendabat pietatem, morumque severitatem, quam ve- lesia admirabatur; et, quantumvis reprehendendus sit os ingenii lusus, tumorem nimiamque orationis redun- m, ingeniosus tamen erat, grandiloquus, copiosus; quo- lepius cum in poëseos confinia evagabatur, tum inge- orientalium scriptorum prodebat rationemque eorum batur, eo magis saeculo, a domesticis ad peregrina et plicitate ad ornatum arte quaesitum converso, placere eat.*

Quam Cyrilus, fidei capita plene accurateque traditu- ustinuerat, magistri rerum divinarum subtilis personam, noster non agebat. Proponebat fidei capita, non expli- t, enarrabat ea ut res aut gestas aut gerendas, neque ve- t sententias demonstrabat, eamque ob causam raro ad- lum philosophabatur. Non docere sed mouere solebat au- stium animos, ut nunc in mysteriorum divinorum admira- iem raperentur, nunc iudicii futuri et poenarum inferna- n metu percellerentur, nunc in laetam sempiternae felici- spem erigerentur, nunc ad animi lenitatem morumque nsuetudinem componerentur. Veluti in sermonibus de na- titate Domini id omnium maxime agit, ut, quam admiran- un stupendumque sit mysterium Dei ex virgine nati, au- entes moneantur. In huius enim rei admirationem eos ra- turus, hunc in modum Christum compellat: „Quam mitis s, Puer, quam vehemens iudiciorum tuorum vis omnipot- ens et ineluctabilis, suavis et dulcis est amor tuus, quis tibi

obsistet? In sublimi habitat pater tuus; tua mater humi iacet, undenam tui notitiam quis capiat? Si quis terrenus homo tuam disquirat naturam ab humana remetam sensibus, haec supereminet coelo in magnum divinitatis retrusa silentum. Si rursas quispiam corpus cognoscere cupiat oculis expositum, en humi iabet, teque ab angusto Mariæ gremio praebet adspectabilem. Errat incertus animus, neque sibi constat mens, tuas, o Dives, rationes suppeditans. Cum tuum conspectum petimus, hominem videmus, visures nos Deum sperantes; si hominem videre velimus, inde statim in oculos incurrit hebetaque aciem coruscans divinitatis splendor^{98).} Eodem consilio, quae paulo antea eodem in loco leguntur dicta sunt. „Prodigium est mater tua, ita alloquitur Christum^{99), suscepit dominum, servum fecit, suscepit disertum, mutum reddidit, suscepit tonantem, vocem ademit, suscepit provisorem sospitatoremque universi, mutavit in agnum, et balantem enixa est; ordinem rerum venter pervertit matris tuae, qui componis et ordinas universa; hunc ingressus dives, egenus inde existi; subiisti exoelsus, hamilis prodiisti; intrasti luce ipsa clarior, obscurus egressas es sic, ut nulla in habitu dignitas, in forma nulla auctoritas appareret. Impavidas, qui timorem nec capis, ex utero matris hausisti, posse timere; inde famem didicisti, qui pastum cunctis viventibus praebes; qui aperis fluenta sipientibus, inde sitre coepisti; ab omnibus rebus nudus atque vacuus invidem exististi, qui vestis et ornas universa.“ Admiratione, stupore impleri debent auditores, mysterium Dei ex virgine nati meditantes. Simili modo terret audientes, eorumque animo poenarum, improbis propositarum, metu percellit, ut ad meliorem frugem redire decernant atque ad Dominum convertantur. Eam ob caussam nuntiat quam saepissime tremendum Christi adventum (*Ἐλευθὺς χριστὸν φοβεῖσθαι*) eumque inopinatum, et iudicis, mortuos omnes in vitam revocatos coram suo tribunali cogentis, maiestatem, poenarum, improbis de-}

98) Sermones de nativitate Domini. Serm. IX, p. 425. Tom. II. sy et lat.

99) I. l. p. 424.

cernendarum; atrocitatem, opsumque damnatorum ciuitatum
 oculis auribusque suorum admovet. Ea de re crebro admodum loquitur, modo exponens eam integris sermonibus, modo
 miscens aut recte vivendi preceptis aut cohortationibus ad
 agendum pioenitentiam. Neque modo terrere novit hominum
 unicos, verum etiam confirmare, erigere atque ad lenitatem
 et mansuetudinem componere. Quae enim nunc de angelis,
 qui plaudunt recte facientibus, nunc de sanctis, qui hominum
 causam apud Deum agant, nunc de Christo, qui medici in-
 tarsanctos agnotantes animo, nunc de anima, quae, Deo iun-
 ta, ocelesti lumine fruatur, nunc de felicitate, quae in sedes
 celestes elatoa maneat, mutat magis et effatur, quam docet
 disputat: ea omnia ad non formandas vacillantes, erigendas
 expressos, atque exhibitando moerentes facere debebant.
 Unum maxime ea proponere solebat, quae fortius ferirent
 identes. Eundem vero leniter quoque eos tetigisse et mi-
 gare potuisse hominum animos suo sermone, docere placet
 us loci exemplo, quo Domini adventum aptissime ad mores
 refert, hunc in modum verba faciens: „Nox adest, quae Universo pacem et tranquillitatem reddit, quam ob rem aegre
 istinet iraonda tumidum et horrentem minis. Hanc obti-
 nit noctem. Suavis, saevitatem quisque deponat et acerbitudinem;
 tinet Humilis, superbiam comprimat unusquisque et su-
 cilium submittat; diluxit dies clementiae, nemo sibi fa-
 cas persequatur iniurias; adest dies laetitiae, nemo fiat al-
 ri causa doloris et luctus. Dies est dulcissimus, fraenanda
 ferocia; dies innubis est et serenus, compescenda est per-
 ratrix pacis iracundia. Die, quo Deus ad peccatores se de-
 sit, pudeat iustum, se super peccatorem efferre. Die, quo
 rum Dominus ad servos descendit, non pudeat herum, ca-
 ate simili, ad famulos suos se submittere. Die, quo dives
 o nobis egenus factus est, non erubescant divites, cum egen-
 us propriam communicare mensam. Hodie, quod non pol-
 lavimus donum, ultro oblatum est; an aequum non sit, fra-
 bus clamantibus et rogantibus eleemosynas non negare?
 die, qui coeli ianuam nostris orationibus reseravit, fasne
 occludere fores potentibus iniuriarum oblivionem aut mi-
 liarum levamentum? Ille naturae Dominus praeter pro-

priam naturam se mutavit; quid? num nobis arduum videatur, voluntatem nostram mutare vitio depravatam?¹⁰⁰⁾"

Conveniunt quidem omnia Ephraemi effata cum publica ecclesiae fide; quae ipse proponit fidei capita, eadem omnes eius temporis patres tradiderunt. At non omnes nuntios magis et interpretes, quam magistros, rerum divinarum egerunt, oculis hominum eas admoverunt, et, quae animos movent et feriunt, sermone gravi exposuerunt. Alii docendo et demonstrando de rerum traditarum veritate audientibus persuadere, alii aut proponendis magnis et sublimibus aut annuntiandis rebus sive laetis sive tristibus animos eorum afficere maluerunt. Ephraemus ex eorum erat numero, qui παθητικος, non δηματικος, res divinas exposuerunt.

Quemadmodum fidei capita, ita mortui praecepta ab eo tradita communi ecclesiae veteris sententiae plene consentanea erant. Omnes illius temporis Christiani τους ἀποτακτικους, i.e. eos, qui saeculo renuntiaverant, admirabantur, iisque τους βιωτικους, homines saeculares, postponebant, et in τους μοναχούς tamquam in exempla pietatis et virtutis intuebantur. Multi tamen patres non solis monachis, sed iis etiam Christianis, qui aut res publicas gerere aut familiae bene sapienterque praeesse cuperent, praecepta dabant: Ephraemus vero totus erat aut in monachis, coram quibus bene multi sermonum eius habiti sunt, cohortandis et confirmandis, aut in ea laudanda commendandaque mortui severitate, quam monachi sectabantur. Crebro laudibus extollit et beatos predicat eos, qui τον αἰωνα τὸν ματαιον deseruerint, ex hac vita migraverint, et mundum eisusque gloriam tamquam σκηνη καταλελυμένην contemplentur. Crebro monet monachos, ut a τῷ πονηρῷ, qui ipsis, ut gregi lupus, quotidie insidietur, sibi caveant. Crebro hortatur eos, ut silentium (*σιωπη*) servent precibus, hymnis et literarum s. Sectioni (*πρόσευχη*, ψαλμοί δια, ἀναγνώσις των θειων γραφων) continuo vacent, et opu manu faciendum (*ἔργοχειρον*) strenue faciant. Idem istud παν θελημα σου ἀποκοψον, tuam ipsius plane exue voluntate.

100) Sermones de nativitate Domini, Serm. I. p. 402.

tem, saepe urget, suosque ad agendam poenitentiam (*καταρυγίς, compunctio*) invitat. Omnia vero maxime την ταπειρόφροσυνην (quam non modestiam, sed humilitatem, interpretari debes) commendat, cuius exemplum eo maxime audiētibus praeire studet, quod semet ipsum quorumvis peccatorum accusat, et fratres, ut caussam suam apud Deum agant siusque misericordiam implorent, enixe rogat¹⁰¹). Quādūtus ecclesia laudabat et admirabatur morum tristitiam et iactatem, despiciēt res humanas fugientemque commercium hominum, eam unam Ephraemus cum sermone tum exemplo commendabat¹⁰²).

Neque tamen eam tantum ob caussam laudatus est, quod es ab eo traditae communi ecclesiae veteris sententiae contentaneae erant. Ingenio quoque et virtuti famam suam et xistimationem debebat. Erat enim utique orator ingeniosus, randiloquus, et copiosus, quamquam negari nequit; sermonem eius saepe in vanos ingenii lusus abire, tumere et inflari, imiaque redundantia laborare.

Ingeniosos eos appellamus homines, qui, quae aliis non facile in mentem veniunt, excogitant, comparant invicem, quae inge remota esse videntur, apte sibi opponunt contraria, umque ob caussam sententiis novis, acute dictis, antithesis atque imaginibus abundant. Talis in Ephraemo fuit ingenii sagacitas et ubertas; quod iis potissimum ex locis in-

¹⁰¹) Sermons, qui Reprehensio sui ipsius atque Confessio inscribitur (Tom. I. p. 18. sqq.), „Vae mihi, inquit, quam damnandus ego sum, in quanto dedecore iaceo. Quod in me latet, non idem est, quod appetet. Dum de pudicitia dissero, lasciviam meditor; dum de cupiditatibus coercendis verba facio, diu nocturne turpium voluptatum cogitatio animum meum subit. Quam ego habebo excusationem? Vae, quod mihi propositum est iudicium! Profecto specie tantum pietatis amictus sum. Quia fronde ad Deum Dominum, occulta animi mei cognoscentem, accedam? Tantis malis obnoxius preces faciens coram eo metuo, ne ignis e coelis delabatur meque devoret.“ Similia Sermons de adventu Domini, p. 222. tom. II. et Sermones ad correctionem eorum, qui vitiose vivunt, p. 111. tom. I. leguntur.

¹⁰²) Gregorius Nyssenus (Vita atque Encomium s. patris Ephraemi Syri, Tom. III. p. 602. ed. Paris.) mores eius tristes hunc in modum describit: ὡς γαρ πασιν ἀνθρώποις συμφυτον το ἀναπνειν και ἀει ἐνεργουμένον, οὐτως Ἐφραῖμ το δακρυζοειν. Ήη μεν τα κοινη πη δε τα ἴδια τις ἀποκλειομενος ἀποηματα.

telligitur, ubi aut similia, ea maxime, quae toto coelo diversa esse videntur; invicem comparat, aut contraria, ea maxime, quorum repugnans non statim in oculos incurrit; e regione sibi opponit. ingeniosa habenda est e. gr. comparatio inter ipsum Iesum Christum eiusque diem natalem, hunc in modum exposita: „Dies tua tibi similis est, homines amat, idcirco ad ipsos continuata temporum serie traducitur et cum singulis redit annis; dies est, quae cum senibus consenuit et occidit, et denuo cum parvulis renovatur et oritur; dies, quae sua se caritate instaurat, nostra nos senectute exuit. Quae nos olim invisit, transiit et abiit, eadem pro sua benignitate iterum nos revisit; novit enim, naturam humanam ipsius praesentia carere non posse; tibi usquequaque similis perditum genus nostrum quaerit. Mundus a suo fonte abesse non sustinet; ideo, ut te, Domine, sic diem natalem tuum universus orbis sitit. Dies est, quae omnibus tempestatibus imperitat; diei nempe tuae imperium idem est, quod tuum, praeterita et futura continens saecula; una est, se tamen in plures propagat et multiplicat, tuam nempe affectat similitudinem¹⁰³)“. Comparatio Christi porro et regni divini cum margariā pretiosa, in ipsis quippe Domini sermonibus obvia, a multis patribus usurpata est. Noster autem, margaritam difficile reperiri, non ad manducandum proponi, sed ornare gentes iisque splendorem et dignitatem conciliare, non premere pondere, neque ab inopibus, sed a divitibus geri, monens, et Christum eiusque regnum, quod et ipsum difficile inveniatur, non ad famem et sitiū extinguendam, sed ad dignitatem et honorem homini conciliandum pertineat, non premat sui participes, et ab iis modo, qui cognitione et virtute divites sint, teneatur, cum margarita comparans¹⁰⁴); ita hanc imaginem exorta, ut ingenii acumen et solertiam prodat. Frequens est Ephraemus imaginibus aut novis aut certe novo modo exornatis, iisque magnam partem idoneis. Novum enim est atque aptum, quod nunc monachum labentem ei similem pronuntiat, qui non in mari, sed in ipso portu

103) Sermones de nativitate Domini, Serm. III. p. 406.

104) Adversus Haereticos, Tom. II. græc. et lat. p. 261. *

sua neufragium faciat, nunc crux cum arbore, terrarum orbe posita, eademque plantata licet in monte, vitae racemum producente comparat, munus Christi filios tenebrarum appellat, noctu egressum, qui omnes uno momento exurere potuisset, commandum¹⁰⁵). Quemadmodum similia invicem compa-aepe contraria apte sibi opponit, ut eo in loco, quo hunc in modum compellat: χρεοτες οι πηραν μη ας τελουστον ποστα την οικουμενην πληρωσαντες· οις χριστος περιεπη και πανταρχοθεν τους λυκους έδιωξατε· ιν δενεφρος χιτω, διλλι βασιλεια παρ' θυμων ένεδυθη· ουκ ήν ούποδημαστι διπλα, διλλα την γην μεν τοις δρο-λευσαπε· οις ουκ ήν άργυρος έν τη ζωνη ούδε χρυσον· βαλαντων, διλλα ποιλα μεν ἐκ της πηρας τοις χωλοις τε¹⁰⁶). Antithesis eiusmodi crebrae, imagines innu-gnomae praeterea non paucae, nonnullae quoque pa-erationem nostri distingunt et ingenii eius uberta-sagacitatem testantur.

Uod vero evenire solet saepe hominibus ingeniosis, ut, ipsis placentes atque indulgentes, venentar similia et inanem aut similitudinis aut dissimilitudinis speciem t, et ingenii magis demonstrandi quam rerum illustrant et exornandarum causa antitheses atque imagines fre-nt, idem Ephraem evenit. Saepe abripi se passus vanos ingenii lusus. Memorabile exemplum locus su-datus praebet, quo comparationem inter Christum et ritam, apte satis inchoatam, ita persequitur, ut in me-um abeat. Margarita, inquit, non concharum connu-sed fulgoris et aquae commixtione nascitur. Sic Chri-sti spiritu sancto et ex Mariae massa, absque libidine, na-st. Margarita re vera (ειν ουστας) nascitur; alium ve-pidem non gignit; sic non aliis est Christus praeter quem Pater genuit et Maria peperit. Duplices naturae

Parthenos ad monachos, Praen. XLII. p. 156. Tom. II. graec. et lat. — Sermo in predictam et vivificantem crucem, p. 249. l. I. — Sermo de passione Salvatoris, Tom. III. graec. et lat. p. 244. — Encomium in Petrum et Paulum, etc. p. 463. Tom. III. graec. et lat.

particeps est margarita; qua re Christum, Dei λόγον et hominem ex Maria natum, duplēcēm habere naturam innuitur¹⁰⁷). Simili modo comparat saepe invicem, quae non componi debebant, eamque ob caussam imaginibus parum aptis utitur. E. gr. Basilium, magistrum et amicum, arietem appellat pulchra pelle indutum et cornubus rationalibus et divinitus loquentibus instructum, et plectrum beryllum citharae mysticae, quod angelorum chorūm delectet; Apostolos cepisse ait pisces, quos rex coenans in coelis in deliciis habeat; Christum uvam dicit, quae expressa liquore suo salutis nostrae calicem impleverit¹⁰⁸). Ut similitudines, ita antitheses bene multae oratorem ludentem saepe suoque indulgentem ingenio produnt; ex quarum antithesium parum aptarum numero ea est, qua Christus is describitur, qui silentio suo caussam nostram peroraverit, somno suo homines, funesto sopore mersos, excitaverit, suoque morbo languentes relevaverit¹⁰⁹). Quid quod integrī Ephraemi sermones meritus ingenii iudicandi sunt. Merus ingenii lusus is est sermo, quo, de annis triginta, quos Christus his in terris vixit, verba faciens, res singulas, singulos annos laudantes, ita commemorat, ut primum annum a Cherubis, secundum a Seraphis, tertium a Michaëlis agminibus, quartum a terra, quintum a sole, sextum ab aere, septimum a nubibus et ventis, reliquos ab aliis rebus creatis celebrari dicat¹¹⁰). Merus ingenii lusus ea quoque est paraenesis, quam orum pracepta, ad ordinem alphabeticum revocata, propomit¹¹¹); ludit enim, qui artem affectat.

Homines ingeniosi subtilest esse solent et arguti, raro vero in sublimia surgunt et ore grandi loquuntur. Ephraemus autem, ut sagax erat et ingeniosus, ita animum gerebat in sublimia erectum, et intimo pectore movebatur, eamque ol-

107) *Adversus Haereticos*, p. 263.

108) *Encomium in Basilium*, p. 289. 290. — *Encomium in Petrum et Paulum*, p. 463. — *Sermones de nativitate Domini*, *Serm. II.* p. 404

109) *Sermones de nativitate Christi*, *Serm. II.* p. 405.

110) Est *Serm. XLIII.* ex iis, quos de nativitate Christi habuit, p. 432 sqq.

111) Legitur tom. II. græc. et lat. p. 356.

sermone utebatur, qui et ipse moveret audientes et nia raperet. Itaque iis annumerandus est oratoris grandiloquos appellare licet. Ore enim grandi loco, dum res divinas vividis coloribus ita pingebat, ut is cernere tibi videaris; nunc gloriosum Domini ad eiusque nuntiam, crucem, sole splendidiorem, in coepiciendam; nunc Angelorum et Sanctorum, Dei laudantium, chorum; nunc Daerhonum, luporum rapacium monachorum cellas obeuntium et ianuam apertam tiuum, insultus; nunc Christum, Inferni voracis ventramφαγον του ἄδον γαστερα) crncis armatura frangere¹¹²). Ore grandi loquebatur, dum imagines a rebus et sublimibus ductas usurpabat, ut iis in locis, in quicunque Christi filios tenebrarum, ad mundi solem intendendum egressos, appellabat, et fratres, sacris iis adventus Domini memoriam celebrantes, siderum iam imitari, et noctem, tenebrarum expertem, somno vacuam exigere, iubebat¹¹³). Grandi ore loquebatur, istud: οἴμοι, οἴμοι, vae, vae, aut in istud: μακαριος, ille, saepe erumpebat, et crebris apostrophis ad Deum, um, Angelos, Sanctos, atque audientes convertebatur. iam humi serpit Ephraemus, sursum evolat semper, et, endit, rapit secum audientes. Admirationem nunc iis et stuporem, nunc spem et laetitiam, omnium maximo metum et tremorem, ut eo in loco, quo de rebus is dicens, οἴμοι, οἴμοι, exclamat, οία φοβερα τυγχανει α του θανατου, δτε χωριζεται η ψυχη απο του σωματος οντο πατηρ συνοδευει νιφ, ον μητηρ θυγατρι, ονδρι, ονκι άδελφος άδελφω, ει, μη έκαστον αι πραξεις, α επραξεν, είτε άγαθον είτε φαυλον¹¹⁴).

Quemadmodum in moribus, sic in arte vitia contigua virtutibus. Oratio grandis tumescit facile et inflatur, maxime, quod cum res tum affectus ultra modum augentur. In hoc vitium Ephraemus, frequentans hyperbolas, quae

) Sermo in pretiosam et vivificam crucem, Tom II. p. 249.

) Sermones de nativitate Christi, Serm. I. p. 401.

) Paraenes, XLI. p. 151 sq. tom II.

laudare vellet, plenis buccis praedicans, atque ita lamentans et exsultans, ut simulare videretur affectum, saepenumero incidit. Quis non tumorem reprehendat eo in loco, quo, martyres loquentes inducens, eos Praefectis acclamasce dicit: „ignis vester frigidus est, tormenta vestra non torquent, percussores vestri imbecilles, et gladii vestri ligna marcida sunt“¹¹⁵). Pariter encomium, quo crucem ornat, hunc in modum verba faciens: Οὗτος (δ σταυρος) των εἰδώλων τη πλανῆν κατηργησεν, οὗτος την οἰκουμενὴν πασαὶ ἐφωτισεν, οὗτος το σκοτος ἡφανισεν, καὶ τα φως ἐπαγηγάγεν. Οὗτος τα ἁθη συναγων ἀπὸ δυσμῶν, καὶ βορρᾶ, καὶ θαλασσῆς, καὶ ἔφασ, εἰς μιαν ἐκκλησιαν, καὶ πιστὸν, καὶ ἐν βαπτισμα, ἐν ἀγαπῃ συνεδησεν. Ω ποιον στομα ἡ ποταπη γλωσσα ἐγκαμιασει ἀξιως το ἀκαταμαχητον των δρθοδοξων τειχος, το νηκηφορον δπλον του μεγαλου βασιλεως Χριστου. Σταυρος νεκρων ἀναστασις, σταυρος Χριστιανων ἐλπις, σταυρος χωλω βακτηρια, σταυρος πενητων παραμυθια, σταυρος πλουσιω χαλινος, ὑπερηφανων καθαιρεσις, σταυρος τροπαιον κατα δαιμονων, νεων παιδαγωγος, σταυρος ἐμπορων ἐμπορια, ἀπελπισμενων ἐλπις, πλεοντων κυβερνησις, σταυρος χειμαζομενω λιμην, πολεμουμενων τειχος, σταυρος πατηρ δρφατων, δικαιω συμβουλος, σταυρος θλιβομενων παρακλησις, τητιων φυλαξ ἀνδρων κεφαλη, πρεσβυτερων στεφανος, σταυρος φως των ἀσκοτει καθημενων, σταυρος βασιλεων μεγαλοπρεπεια, βαρβαρων φιλοσοφια, σταυρος δουλων ἐλευθερια, ἀπαιδεντων σοφια, σταυρος προφητων κηρυγμα, ἀποστολων συνδρομος, μαρτυρων καυχημα, σταυρος παρθενων σωφροσυνη, ιερεων καρο σταυρος ἐκκλησιας θεμελιος, οἰκουμενης ἀσφαλεια, σταυρον ειων εἰδώλων καθαιρεσις, Ιουδαιων σκανδαλον, σταυρος ἀδιντων δυναμις, νοσουντων ιατρος, σταυρος λεπρων καθαρου παραλυτικων ἀνορθωσις, σταυρος πεινοντων ἀρτος, διψατη πηγη, σταυρος μοναχοτων θαρσος, γυμνητευοντων σκεπη¹¹⁶ hoc, inquam, encomium oratorem prodit exaggerantem

115) Encomium in gloriosos Martyres, p. 307. tom. II. graec. et lat.

116) Sermo de charitate et eleemosyna, p. 249.. tom. II. Similia multa sunt apud nostrum, e. g. Paraenes. XXXVI. tom. II. p. 1 et Encom. in Apost. tom. III. p. 462 sqq.

et veluti tintinnabula pulsantem. Peccat, qui res ultra modum auget; magis autem is reprehendendus est, qui ita loquitur, ut, quoniam nimius est sive in lamentando sive in exultando, affectus simulare videatur. Hanc quoque noster culpam contraxit, ut eius loci exemplo docetur, quo, de redditu Christi loquens, haec in verba erumpit: „ταῦτα ἐνθυμουμένος, φοβώ συνεχονται μου τα μελη, και παραλελυμαι παντοθεν, οἱ διρθαλμοι μον δακρυνονται, η φωνη μον ἔκλειπει, χειλη μον πεπηγασιν (comprimuntur labia), η γλωσσα μον φριττει, και οι λογισμοι σφωπην μελετωσιν¹¹⁷). —

Orator ingeniosus et grandiloquus idem esse solet copiosus. Grandis enim non esse potest oratio sine rerum et verborum, torrentis instar profluentium, copia, nec parcum facile is adhibebit ornatum, qui pro ingenii ubertate sententiis atque imaginibus abundat. Itaque mirum esse non potest, Ephraemum, ingeniosum illum et grandiloquum, eundem, variantem quippe orationem multis modis, amplificantem, exornantem et expedita quadam et profluente loquendi celeritate utentem, rerum et verborum copia commendari. De rebus iisdem saepius dicens eadem tamen non recoquit, nodo hanc modo illam in argumentando viam ingreditur, propriis tropica et grandibus acute dicta miscet, atque exclamationibus crebris, interrogationibus et apostrophis utens ion unum semper orationis tenorem servat. Sio variare notat orationem. Pariter amplificat eam semper, nunc similius invicem comparandis, nunc contrarius sibi opponendis, nunc exemplis commemorandis, eamque frequentibus troporum luminibus exornat. Neque unquam desunt ei verba, sed oratio eius currit et veleti impetu concitatori effunditur.

Quod autem divitibus accidere solet, ut, aut indulgentia sibi, aut domus magnificentia et epularum sumtu glorio- m captantes, in luxuriem vertantur, idem ingenio abundantibus haud raro evenit. Ingenij ubertas gignit saepe oratio- is luxuriem, eiusque copia in nimiam facile abit redundan- am. Difficile est, opibus, difficilius forsitan, ingenii facultate

7) Sermo in secundum adventum Domini, tom. II. p. 192.

semper modeste uti, atque in rebus exornandis modum iustum servare. Ephraemus, saeculo vivens, quod orationis luxurie delectabatur, inani saepe sumtu copias suas profudit. Nimis frequentavit imagines, tres pluresve easque audaces et longe arcessitas, ubi una sufficiebat, crebro usurpans. Nimis exornavit saepe et imagines et antitheses. Idem amplificavit orationem ultra modum exemplis undique congerendis, ut (quem unum ex innumeris commemorare placet) eo in loco, quo Basilius cum omnibus Sanctis comparat, compellans eum hunc in modum: Ὡ πιστε Βασιλειε, ὡς Ἀβελ προσεδεκθῆς, ὡς Νωε διεσωθῆς, ὡς Ἀβρααμ φιλος θεου ἐκληθῆς, ὡς Ἰσαακ θυσια τῷ θεῷ προστηνέκθης, ὡς Ἰακωβ περασμοντο γενναιως ὑπεμεινας, και καθως Ἰωσηφ μεγαλως ἐδοξασθης, ὡς Μωϋσης τον δευτερον Φαραω ἐβυθισας τη ἡβδῳ του σταυρου, Θαλασσαν παθων τεμων, ὡς Ἀαρων κυριου ἀρχιερευς ἀνεδεικθῆς, ὡς ὁ Ἰησους ὁ του Ναυη τους. ἐκθρονις ἐπροπωσω, ὡς Φινεες ζηλωσας χαριτος ἡξιαθης, ὡς Ἡσαϊας πυρι νοητω ἐκαθαρισθης, ὡς Ἱεζεκιηλ τον ἐπι των Χερουβιμ καθημενον ἐθεωρησας, ὡς Δανιηλ στοματα λεωτων ἐφιμωσας, και ὡς περ οι τρεις παιδες των ἐναντιων την φλογα καλως κατεπατησας, ὡς Πετρος ἐκηρυξας, ὡς Παυλος ἐδιδαξας, ὡς Θωμας τον παθοντα θεον ὀμολογησας, ὡς Ματθαιος και Μαρκος και Λουκας και Ἰωαννης συ ἐθεολογησας, και ὡς οι Ἀποστολοι ἀνομους ἐδιδαξας, ἀσεβεις ἐπεστρεψας, θεωρ ενύρεσησας 118). Est quoque in locis Ephraemi non paucis inani verborum turba, quae strepitum magis quam concentum faciunt, et non animos, sed aures modo, audientium afficiunt.

Caussae vero cum virtutum tum vitiorum Ephraem praecipuae in eo quaerendas sunt, quod poëtico ingenio natura instructus erat, atque Orientem patriam habebat.

Quemadmodum orator, ita poëta inclinuit; tradit enim Sozomenus, hymnos ab eo, Bardesanis et Harmonii, primorum in Syria hymnologorum, imitatore, compositos i agendis sacrorum solemnibus a Syria usurpari 119). Poëtic

118) Encomium in Magnum Basilium, p. 296. tom. II.

119) H. E. L. III. c. 16. Augustus Hahn in libello: Bardesanes gnostic Syrorum primus hymnologus, Lips. 1819. p. 32 sqq. nonnulla Ephr

erat ingenio, eamque ob caussam ita oratoris parut in poëseos confinia haud raro evagaretur. Poëtore tropos audaces, quorum exempla supra dedita-
quentavit. Poëtarum more res gestas exornavit, ut nem de peccatrice, Christi pedes ungente, quam in traduxit. Describit enim hanc foemina ut etat-
ecam, pulchram et delicatam, suisque artibus ama-
etientem; sistit eam, nuntio de Domini adventu ac-
erculsam, atque accessum ad eum meditantem; enar-
cum pharmacopolo, qui quaerere eam amasii regii unguentum pretiosum existimaverit, colloquium, at-
os eius sermones, quibus Christum ut Deum, humana indutum, salutaverit et peccatorum veniam ab eo pe-
exponit¹²⁰). Poëtarum eorumque dramaticorum more as loquentes inducit. Sic Mariam, Christum enixam, voces erupisse dicit: „Ecce acceptum referam, quod erim simplicem et multiplicem, parvum et magnum, hic totum et ubique totum? Quo die Gabriel ad hu- tem meam venit, ex ancilla dominam fecit, et, quae divinitatis tuae famula, repente mater evasi humanitiae, Domine et fili; ancilla, extemplo facta sum relia; tu me fecisti, qui es filius regis. Inter omnes Da- posteros elegisti puellam humilem, terraeque filiam invexisti, qui es coelestis. Papae quid video! Video item mundo antiquorem, coelo suspensum tenet ocu- , clausum os; eius tamen silentium, ut appareat, cum sermo est. Nemo tamen vidit uspiam parvulum sic via circumspicientem; adspectus iste indicat, hunc esse, us providentia mundus administratur, et superum infe- nque rebus consulitur; talem enim habere decet oculum, i imperat et cuncta gubernat. Quorsum igitur tibi fontes sis aperiam, qui rerum fons es et caput, aut quorsum si cibum porrigam, cuius mensa mundo alimenta ministrat,

mi scripta, rhetorica adhuc habita, ad hymnos retulit et de metro eorum ingeniose disputavit. Verane an falsa eius sit sententia, viri literarum syriacarum gnari iudicent.

¹²⁰ Sermo in mulierem peccatricem, p. 297 — 306. tom. II.

aut quo pacto attingam fascias circumfuso te lumine amictum involventes? Praeterea, quo te appellam nomine, non video, filii viventiis; nec enim ausim, vocare te filium Iosephi, horret ad vocem auris, nec vero sanguis eius es. At nec tutum mihi, eius, cui sum desponeata, nomen suppressum. Quare, licet unus tuus sit pater, parentes tibi dejnde plures adsciscam. Et sane nec decies millies nomina te explicant, ex quo filius Dei etiam hominis factus es filius, filius Iosephi, filius Davidis et Dominus Mariae. Iam quis fecit elinguem dominum linguarum? Quin ergo, Sancte, non loqueris pro matre, postquam maligni homines quidam mihi ex tuo purissimo conceptu struxere calumniam? quin obtrectatoribus ostentum opponis, unde cognoscant tuae conceptionis auctorem? Tui caussa, qui omnes amas, in odium multorum incidi; infestor et exagitor, quod conceperim et pererim reparatorem mundo, Adae consolatorem ob redditam paradisi clavem. Ecce autem turbatur insurgitque mare, et matrem tuam petit, ut olim Ionam. Eccum Herodes, saevus fluctus, suffocare molitur matris dominum suae. Mihi tamen sedet animo fixum, extorrem tecum errare; certa quippe ubique, te duce, paratur salus¹²¹⁾. Sic Mariam locutam esse fingit. Nec praeterita modo, verum etiam futura oculis auribusque suorum admovet, ut eo in loco, quo damnatos Christi sententia in scenam producit, hunc in modum lamentantes atque eiulantibus: „Ω ποσον καιρὸν ἀπολεσαμεν ἐν ἀμελειᾳ; ὡς πως ἐνεπαιχθημεν; ὡς πως των γραφων ἀκονοτες ἐχλευαζομεν; Ἐκει ὁ Θεος ἐλαλει δια των γραφων, και οὐ προσειχομεν. Ωδε ἡμεις βοωμεν, και αὐτος το προσωπον αὐτου ἀποστρεψει ἀφ' ἡμων. Τι ὥφελησαν ἡμιν τα περατα του κοσμου; Που ὁ πατηρ ὁ γενησας; Που μητηρ ἡ τεκνουσα; Που ἀδελφοι; Που τεκνα; Που οι φιλοι; Που ὁ πλουτος; Που τα ὑπαρχοντα; Που οι θορυβοι; Που τα ἀριστα; Που ὁ πολυς και ἀκαρπος δρομος; Που οι βασιλεις και οι δυνασται; Πως ἐκ παντων τουτων οὐδεις ἡμας σωσαι δυναται, ούτε δε ἔαντοις δυναμηθα βοηθησαι; Άλλα παντελως ἐγκατε-

121) Sermones de nativitate Domini, Serm. IV. p. 415 sq. tom. II. syriac. et lat.

λειφθημεν και ἀπο του Θεου και ἀπο των ἁγιων. Τι ποιησω-
ιεν; οὐκ ἔτι καιρος μετανοιας, οὐκ ἔτι ισχυει παρακλη-
ησ, οὐκ ἔτι των δακρυων ὄφελος, οὐκ ἔτι φαινονται οι του
λαιου πωλουντες πτωχοι και πενητες, ἐλυθη γαρ η πανηγυ-
νης. Ὁτε εἰχομεν καιρον και δυναμιν, και οι πωλουντες μετα
λακρυων ἐκραζον: ἀγαρασατε, τα ἀτα ἡμων κλεισατες οὐκ
κουσαμεν, οὐδε ηγορασαμεν. Νυν οὖν ἡμεις ζητουμεν, και οὐκ
ὑρισκομεν. Ὁντις ἔτι ἀναδόνσις ἡμων των ἐλεεινων, οὐκ ετι
λεινος τυγχανομεν, οὐδε γαρ ἐσμεν ἀξιοι. Δικαια η κρισις
ον Θεου, οὐκ ἔτι ὄψιμεθα ταγματα των ἁγιων, σύν ἔτι θεα-
σιμεθα το φως το ἀληθινον, ἀπισθανισθημεν ἀπο παντων.
Ιαι λοιπον, τι εἰπωμεν; Σωζεσθε, παντες οι δικαιοι, σωζεσθε
ποστολοι και προφηται και μαρτυρες, σωζου ὁ χορος των
απριαρχων, σωζου το ταγμα των μοναχοντων, σωζου τιμε
και ζωοποιε σταυρος, σωζου η βασιλεια των οὐρανων, σωζου
ἀνω Ιερουνταλημ, η μητηρ των πρωτοτοκων, σωζου ὁ πα-
ταδεισος της τρυφης, σωζου και συ, Δευτονα θεοτοκε, η μη-
τηρ τον φιλανθρωπον Θεου, σωζεσθε πατερες και μητερες,
ιοι και θυγατερες, οὐκ ἔτι ὄψιμεθα τινα ἐξ ὑμων¹²²⁾.
uid quod dialogi nonnulli in sermonibus Ephraemi legun-
r. Nunc enim cohortationes eius in colloquia abeunt¹²³⁾,
ιν τον Ἐχθρον, ad peccandum sollicitantem, atque mona-
chum, ei respondentem, inducit¹²⁴⁾, nunc foeminam, a Sa-
na adornatam, ad monachi cellam accedere fingit, et, qui-
is sermonibus, ut hospitio excipiatur ab incauto, impetrat,
arrat¹²⁵⁾.

Quae poetae, eadem hominis in Oriente nati atque
lucati, ingenium produnt. Solent enim, qui Orientem ver-
s habitant, sermone uti fervente, tropis iisque audacibus
sequente, homines adeoque res, vita carentes, loquentes
ducente, ad rhythmi legem composito, et sic ad carminum
nitudinem prope accedente. Talis quum sit Ephraemi
mo, nemo non agnoscat eum hominem in Oriente natum

) Sermo in secundum Domini adventum, p. 201. tom. II.

) e. g. Paraenesi XXXVIII. p. 136. tom. II.

) Paraenesi XLV. p. 166 sq.

) Paraenesi XLII. p. 154 sq.

et educatum, et orientalium scriptorum exemplum eo maxime sequentem, quod γνωμαῖς frequentibus orationem distinguit, et nonnunquam parabolis, aut suopte ingenio excogitatis aut aliunde acceptis, usus res divinas et morum praecepta tradit.

Integri Ephraemi libelli gnomici sunt. Quae enim composuit περὶ ὁρῶν βιον κεφαλαια Xc. et περὶ πνευματικον βιον κεφαλαια XCVI, item μακαρισμον, denique libelli κατα μημησιν των παροιμιων et πως κταται τις την ταπεινοφροσύνην inscripti, ea omnia ad hoc genus pertinent. Sententiis autem, quas Graeci γνωμας appellant, aut ob brevitatem, aut ob acumen, aut ob concinnitatem, aut ob exempla apte electa, placentibus, Orientales maxime ipsumque Dominum, morem eorum hac in re secutum, res divinas et morum praecepta tradidisse, omnes norunt. Itaque Ephraemum, non modo scribebent libellos gnomicos, sed frequentanter etiam γνωμας in orationibus suis, Orientales imitatum, aut potius, natum quippe inter eos atque educatum, secutum esse, iure nostro defendimus. Inveniuntur autem apud eum sententiae eiusmodi ubivis locorum. Ex multis, quas notavimus, sequentes tantum coinmemorare placet: κατω το δύμα ἔχει, ἀνω δε την ψυχήν· θεος θεμελιον ισχυρον, ίνα ἀναβη τῷ ἐργον εἰς ὑψος· δοξαζε τον θεον, ίνα και αὐτος δοξαση σε· κτησαι σεαυτῳ ταπεινόφροσύνην, ήτις ἐστι μητηρ ὑπακοης· προ μεν της ἡδονης ἐπιθυμια, μετα δε την ἡδονην λυπη· ἐαν ὑβρισθεις ἀνθυβρισης, δυσσως ἔαυτον ὑβρισας, πρωτον μεν, δτι ὑβρισθεις οὐκ ἡνεγκας μακροθυμος, δευτερον δε, δτι ἀναιδως χησαμενος ἀντελοιδορησας· παρεικαζε την ἄγγειαν τιφ φοινικι (palmae), δι γαρ φοινιξ ἔχει την μεν καρδιαν λευκην, περιξ δε σκολοπω γεμει· δι κανυχομενος ἐπ' ιδιᾳ δυναμει, ἀποθειται ἐφ' ἔαυτον την βοηθειαν θεον. Haec aliaque innumera aut ad γνωμας pertinent aut ad Gnomicorum rationem prope accedunt.

Quemamodum γνωμαις, ita παραβολαις ex Orientalium more nonnunquam utitur noster, sive res divinas sive morum praecepta traditurus. Una earum, quam exempli caussa subiicere placet, ita se habet: „Πλουσιος τις ἦν χωρὶ τινι, και ἡγορασεν ἔαυτῳ κτησιν περαν του ποταμου, και προς καλεσαμενος τους ιδιους δουλους ἀπεδημησεν εὐθεως, δια-

ύτοις Την κτησιν, παρασκων ἐκαστῳ, καθως αὐτος
 Και εἰπεν αὐτοις: ἀπελθετε ἐκαστος ὑμων εἰς την
 τιου, και ἐργασασθε ἐν αὐτῃ, ἡως ἀνελθων δψομαι
 ἐργασιαν. Και τινες ἐξ αὐτων, εὑρεθεντες εὐγνω-
 φιλοδεσποτοι, οὐ παρηκουσαν τη διαταγη του δε-
 ὑτων· ἔτεροι δε αὐτων, ἀνηκοοι ὄντες και σκληρο-
 , ἀντειπον τῷ κυριῳ αὐτων, λεγοντες: ήμεις της φω-
 ούκ ἀκουσομεθα, και τον ποταμον οὐ διαπερωμεν,
 η κτησει σου οὐ κοπιωμεν. Και ἐν πασι τοντοις οὐκ
 δ Κυριος αὐτων. Τοτε παρασκευαζει δ πλουσιος πο-
 ἑσαντον παισι, και μεθυσας τους ἀνηκοους δουλους
 ξεν ἔτεροις παισι, και διαπερασαντες αὐτους τον πο-
 ἑθηκαν ἐκαστον αὐτων ἐν τῃ μεριδι, η ἐδωκεν αὐτοις
 οις εἰντων. Και μετα ταυτα ἀνατηψας τις ἐξ αὐτων,
 ι ἔαυτον περαν του ποταμου κειμενον εἰς την μεριδα,
 κεν αὐτῳ δ Κυριος αὐτον. Και ἐξεστη δ δουλος ἐκει-
 ι τοντοις, και εἰπεν ἐν ἐαυτῳ: εὶ οὐτως ἡγαπησε με δ
 ; μου· ἀπειδησαντος γαρ μου αὐτῳ, οὐκ ὠργισθη, ἀλλ
 μακροθυμως, και τον μεγαν ποταμον τοντον και βιαιον,
 ὀνειρου, διεβιβασε με, και ἐν τῃ μεριδι μου τεθεικε
 οιγασουν κάρω κοπιασω καλως ἐν τῃ κτησει αὐτου, μι-
 ομενος των εὐεργεσιων αὐτουν. Και ἡρξατο δ δουλος
 ις ἐργαζεοθαι ἀπιμελωσ, ώστε καταλαβειν αὐτον τους
 ναρξαμενους. Μετα ταυτα διυπνισθεις και δ δευτερος
 οι, εὑρεν ἔαυτον εἰς το περαν του ποταμου ἐν τῃ κτησει
 Κυριου αὐτου, πονηρος δε ὑπαρχων και σκληρος εἰπεν
 αυτῳ: ίδον, φησιν, τον ποταμον τουτον του μεγαν και
 ον διεβιβασε με ως δι' ὀνειρου, ἐγω δε ἀφησω χερσον
 ἀγρον αὐτον, και δψομαι, δ μελλει μοι ποιειν. Και πα-
 ἀνακλινας ἔαυτον δ ὀκνηρος δουλος ἐκοιμηθη· και ἐν τῳ
 θευδειν αὐτον, ἀνεβησαν αἱ ἀκανθαι και αἱ ἄγραια βοτα-
 , και κατεκαλυψαν αὐτον. Μετα δε πολυν χρονον ἥλθεν
 Κυριος των δουλων ἐκεινων, ἐπιθεασασθαι ἐκαστον το ἐρ-
 ον, και ίδων την ἐργασιαν των προεναρξαμενων, εὐλογησεν
 θησας. Είτα παλιν ἐρχεται προς τον δουλον, δν αὐτος διε-
 φεσε τον ποταμον ως δι' ὀνειρου, και ίδων αὐτου την κα-
 πρ ἐργασιαν, εὐφρανθη ἐπ' αὐτῳ, και εὐλογησεν αὐτον. Με-
 τα ταυτα ἐρχεται ίδειν τον ὀκνηρον δουλον και την ἐργασιαν

αὐτον, και παραγενομένος εὐρισκει αὐτον Καθευδοντα, και ὑπο των ἀκανθῶν παι ἀγριωτ βοτανων συγκαλυπτομενον. Και φωνησας αὐτον δ̄ Κυριος αὐτον, εἰπε μετ' ἀπειλης προς αὐτον: δουλε πονηρε και ὀκνηρε, διατι χερσον ἀφηκας τον ἄγρον; η οὐκ οίδας, πως σε διεβιβασα ὡς δι' ὀνειρον τον ποταμον, και δι' αὐτη τη μεριδη, η σοι κατεμερισα, τεθεικα σε, και οὐκ ἐμησουκάκησα σοι ἐπι τη προτερα φου ἀπειδθιψ; οὐκ ἔδει και σε μιμησασθαι τοι συνδουλον σου, ὃν τροπον και αὐτον διεπερασα τον ποταμον; Τοτε οὐδεμιαν ἀπολογησεν δονος ἐκεινος ἐν τη ἡμερᾳ τη φοβερᾳ. Τοτε δ̄ Κυριος αὐτων ἐκοιησε μετ' αὐτων κατα την ἐκαστον πραξιν.

Λεγω δε εἰναι τον πλουσιον τον δεσποτην Χριστον, κησιν δε την πιστιν, την δε μεθην την περιστασιν, τον δε βιαιον ποταμον την ἀπατην και τον πλουτον τον αἰωνος τουτου, τους δε προθαμους δουλους τους δικαιους, τον δε ἐκ μεθης ἀνανηψαντα και ἐργασαμενον ἀνδρα ἀμαρτωλον, και περιστασεως αὐτῳ γενομενης, και δι' αὐτης ἐπιγνοντος τας εὐεργεσιας τον Κυριον, και ἀνανηψας ἐκ πολλων ἀμαρτηματων προς δικαιοσυνην, ἐργαζομενος το Θελημα τον Θεον· δ̄ δε ὀκνηρος δουλος ἐστι ἀνθρωπος ἀθεσησας την χαριν τον Κυριον, και ἀμελησας της ἑαυτον σωτηριας¹²⁶⁾. Sic Ephraemus parabolis quoque usurpandi Orientem patriam prodidit.

Is igitur erat noster, orator ingeniosus, grandiloquus et copiosus. Vitia eius, tumor orationis nimiaque redundantia, eo, quo florebat, saeculo virtutes habebantur, ut mirum esse non possit, orationes eius, Orientalium ingenium redolentes, ecclesiae veteri, literas orientales literis graecis miscenti, admodum placuisse. Magna erat fama eloquentiae eius et existimatio, ita ut multis multorum elogiis ornaretur et ab admiratoribus Syrorum propheta ipsaque spiritu sancti cithara appellaretur.

126) Vid. Paraenes. XXI. p. 98 — 100. tom. II. Alia parabola Paraenes. XXVIII. p. 116. legitur.

IX.

GRAECI ET ROMANI SCRIPTORES CUR RERUM CHRISTIANARUM RARO MEMINERINT.

raecos et romanos scriptores, Apostolis aequales, nec de talibus Domini et rebus ab eo gestis, nec de ecclesiarum christianarum primordiis, quidquam memoriae prodidisse, mini mirum videri potest. Hierosolyma enim Graeci et Romani non adire solebant, ut hi Athenas, illi Romam prouiscebantur; in Palaestinam, remotissimam imperii romani oram, omnibus, quae aut doctos aut dissolutos homines alicere possent, destitutam, praeter milites, magistratus portidores, pauci admodum veniebant; et quod Pontium atum de Iesu Christo, sua auctoritate e medio sublatu, Tiberium retulisse credibile est, id pauci comperiebant, que ab iis, qui comperissent, inauditum quid et memoria magnopere dignum iudicabatur¹⁾). Contemnebant Graeci Romani Iudeos ut populum superstitosum et a literarum tu alienum, eamque ob caussam nec libros eorum sacros, quae, qua scripti sunt, ignari, legebant, nec res inter eos tas multum curabant. Itaque non mirum est, scriptores ecos et romanos, Apostolis aequales, aut ignorasse res christianas aut de iis siluisse.

Libelli, qui hodie Actorum Pilati nomine circumferuntur, spuri sunt, nec quisquam facile credat, Pilatum ad imperatorem ea scriptisse, quae ab eo scripta esse Tertullianus finxit. At Pilatum de causa Iesu Christi ad Tiberium retulisse, admodum credibile est, quoniam erat procuratorum, de rebus eiusmodi referre. Cfr. Henk's De Pontii Pilati Actis in causa Iesu Christi ad Imp. Tiberium missis Proibita, in eiusd. Opusc. Acad. p. 199 sqq.

Qui autem factum est, ut ii etiam, qui Domitiano, Traiano, Hadriano et Antoninis regnantibus libros scripserunt, Christianorum, late sparsorum per orbem romanum, raro admodum mentionem iniicerent? Num ecclesiae christianaes per integrum saeculum (nam Domitianus a. LXXXI. regnum adeptus et Marcus Aurelius a. CLXXX. extinctus est) in angulis latebant ita, ut ignorarentur? Nonne oculi hominum in eos converti debebant, in quos aliquoties a magistratibus animadversum, a multitudine, Deorum contemtoribus irascente, saepius saevitum esset? Num, qui silent de Christianis, ignorarunt eos? aut quas demum silendi caussas habuerunt? — Id utique quaeri potest; eaque quaestio quum nuper denuo mota et a viro, ad cuius vocem aures nostras arrigere solemus, examine subtiliore digna iudicata fuerit, hanc ipsam rem, iis ab literis, quibus cumprimis delectamur, non alienam, paucis explicare placet²).

Pertinet vero quaestio, quam nobis solvendam sumsimus, ad eos tantum scriptores graecos et romanos, qui inde a Domitiani tempore usque ad finem saeculi Antoniniani flouerunt. Nam inde ab exitu huius saeculi Christiani, veluti ex umbra in lacem publicam hominumque conspectum educti, ut patronos, ita adversarios bene multos nacti sunt, et saeculo tertio celeberrimi Neoplatonicorum, qui fere soli philosophiam et graecas literas colebant, non modo commemorarunt eos, verum etiam caussam eorum et sententiam impugnarunt. Ab iis autem, qui Domitiano, Traiano, Hadriano et Antoninis regnantibus scripserunt, rara utique Christianorum mentio facta est, plurimis plane de iis silentibus, nonnullis breviter et veluti aliud agendo eos commemorantibus, paucis contra eos disputantibus³).

2) Est hic vir doctus *Eichstadius*, qui in *Acroasi: Lucianus* num scriptis suis adiuvarer voluerit religionem christianam, Ienae 1822. p. 29. se dudum in votis habere ait, ut haec res accuratius retractetur.

3) Id tamen non a vero abhorre videtur, in uno forsitan altero ope rum, quae temporis iniuria perierunt, mentionem eorum factam fuisse. Nec magnopere repugnabimur, si quis opinetur, manus hominum superstitiosorum delevisse passim in libris manuscriptis aut omisisse quae contumeliose de Christianis dicta esse viderentur. Factum hoc esse interdum, non sine aliqua probabilitatis specie inde colligi pot-

Plane silent de Christianis e Graecis Dio Chrysostomus, Plutarchus, Oenomaus; qui Hadriani tempore diis ridebris Luciano praelusit, Maximus Tyrins, et Pausanias. Apud Plutarchum quidem reperisse sibi visi sunt nonnulli Christianorum mentionem in eo Convivialium Disputationum loco, ubi philosophos commemorat, qui, quoniam docuerint, συνεκτικωτατορ είναι τον βιον το ἐλπιζειν (nulla re magis quam spe vitam contineri), et ἀπονοσης ἐλπιδος οὐδ' ἡδονοσης οὐκ ἀνεκτον είναι τον βιον (si spes absit nec condit vitam, esse eam intolerabilem), ἐλπιστικοι appellati sint. Quum autem nihil huic loco insit, quod de spe ad res coelestes pertinente, qualem Christiani fovebant, cogitare nos iubeat, et Christiani, quo Plutarchus vixit tempore, neque ipsi philosophos sese appellaverint neque ab aliis ita dicti sint: sub Elpisticorum nomine Christianos latere, admodum incredibile est⁴). Silet Plutarchus de Christianis, ut reliqui scriptores modo memorati; quod utique mirum videri potest in eo, qui nihil humani a se alienum putabat, res sui temporis sacras diligentissime scrutabatur, multa, decretis christianis admodum similia docebat, et Iudeorum res cognitas habebat⁵). Praeter Plutarchum apud Oenomaum potissimum, qui Hadriani tempore sub titulo: φωρα γοντων (detectio praestigiatorum) de oraculorum falsitate scripsit, iudicia de Christianis quaerenda esse videntur. Nam si id agebat, ut superstitionem everteret, consentaneum erat, Christianos, oracula spernentes et praestigiatorum artes averantes, laudare; si autem id ei propositum erat, ut diis ri-

est, quod in plurimis codicibus Luciani dialogus de morte Peregrini, in quo Christiani perstringuntur, non repertus, et in uno manuscrito reg. adscriptum est: ἐνταῦθα παρειδῆ ἔχοντι ὁπερ ἔστι Περεγρινού τελευτῆς λογον, δια το ἐν τοιτο ἀποσκοπευει εἰς τον χριστιανισμόν. Vid. Notam in Opp. Luciani ed. Reitz. tom. III. p. 325.

4) Obvius est hic locus Plutarchi L. IV. Quaest. IV. c. 3. p. 503. tom. III. ed. Wyttensbach. Heumannus in Actis philos. Vol. III. p. 911 sqq. habet Elpisticos Christianos; Bruckerus in Hist. Crit. Philos. tom. III. p. 244. id negat idoneis rationibus ductus. — Programma Leuschneri super Elpisticis, Hirsbergae a. 1750. typis expressum, in manus nostras non venit.

5) Quod e Convivialium Disputationum L. IV. Quaest. V. p. 507. et Quaest. VI. p. 512. intelligitur.

dendis ipsam religionem tolleret, idoneas caussas eorum etiam ridendorum et perstringendorum habebat, a quibus sacra nova colebantur. At plane de Christianis sicut Oenomaus; quod non ex reliquii libri modo memorati, exiguis sane, sed inde colligimus, quod eum Eusebius neque ob laudatos Christianos laudat, neque ob vituperatos vituperat⁶⁾.

Quod apud Graecos, idem est silentium apud plurimos scriptorum latinorum. Lucretius quidem, Silius Italicus, Quintilianus, Martialis, Florus et Curtius Rufus, aut carmina pangeentes, aut dicendi praecepta tradentes, aut res ante sua tempora gestas enarrantes, nullas facile Christianorum commemorandorum caussas habebant. Quod autem apud Iuvenalem quoque, qui totus in notandis saeculi sui moribus versatur, pariterque apud Gellium et Apuleium ne verbum quidem de rebus eorum legitur, id utique mirum videri potest. Crebrat orum memorandorum opportunitas Iuvenali potissimum data erat; ut eo in loco, quo reprehenduntur, qui romanis contemnentes leges,

Judaicum ediebant et servant se metuant ius,
Tradidit arcaeo quodcumque volumine Moses⁷⁾.

Nonne hic in propinquuo erat, Christianos, qui et ipsi, Romanis spretis, peregrina sacra colebant, vituperare? Unde cunque Aulus Gellius res memoratu dignas in Noctes suas Atticas congescit, sacra christiana vero plane praeterit; pariterque Lucius Apuleius neque in Metamorphosis, ubi de sacris etiam et mysteriis sui temporis loquitur, Christianos commemoravit, neque in libellis de deo Socratis et de mundo, in quibus Platonicorum sententiae de rebus divinis expounduntur, contra eos disputavit.

Sic silent plurimi. Alii commemorant quidem Christianos, sed breviter maxumam partem, ita ut non consulto id fecisse, sed casu tantum in mentionem eorum incidisse.

6) Fragmenta Oenomai, de quo in *Fabricii Bibl. graec.* Vol. III. p. 522 sqq. ed. Harles. expositum est, apud Eusebium in *Praeparatione Evangelica* L. V. c. 18. usque ad libri finem, et L. VI. c. 6 et 7. reperiuntur.

7) *Satyra XIV.* v. 100 sqq.

videantur. Ante Traiani tempora nemo eorum meminat; ex iis autem, qui hoc regnante imperatore scripsierunt, Tacitus, Suetonius et Plinius Secundus junior mentionem eorum fecerunt. Tacitus, incendio urbis, quod a Nerone iussum credebatur, memorato, Principem abolendo rumori Christianos reos subdidisse, eosque poenis quaesitissimis affecisse, narrat, hacque oblata opportunitate et nominis Christianorum, quod a Christo habeant, qui imperante Tiberio per procuratorem Pentium Pilatum supplicio affectus sit, caussam explicat, et superstitionem exitiabilem atque odium generis humani in iis reprehendit⁸⁾). De iisdem suppliciis Christianorum, qui genus hominum superstitionis novae et maleficarum appellantur, Suetonius in vita Neronis⁹⁾ loquitur; idemque in vita Claudi¹⁰⁾ *Iudeos, impulsore Chreste assidue tumultuantes*, ab hoc ipso imperatore *Roma expulsi esse* narrat¹¹⁾; quem Chrestum nonnulli non Christum, sed hominem incertum, graecae originis, ad Iudeorum sacra conversum et Romae tumultus excitantem, eam ob caussam haberi voluerunt, quod Suetonius, vel in maxima rerum christianarum ignorantia, de Christo non dicere potuisset, eum Claudio regnante Romae fuisse et tumultus excitasse¹²⁾). Id autem, quo viri docti, ita sentientes, offenduntur, loco laudato non inest. Narrat Suetonius, Claudi¹³⁾ *Iudeos Roma expulsi*, quoniam ei ob assiduos tumultus invisi fuerint, horumque tumultus Christum auctorem iis extitisse patet, quoniam eum, qui rex Iudeorum coli voluisset, suppicio licet effectum, multos tamen sectatores, nomine eius appellatos et adhuc superstites, naustum esse audiverat. At Romae tumultuasse Iudeos, et Christum Romae fuisse Claudi tempore ibique tumultus excitasse, id ab eo non traditur. Itaque nihil impedit, quo minus Suetonium de Christo cogitasse sumamus, quem, una mutata litera, ab aliis etiam Chrestum

8) Reperitur hic locus notissimus Annal. L. XV. c. 44.

9) c. 16.

10) c. 25.

11) Haec fuit sententia Hilscheri in Diss. de Chreste, cuius mentionem Suetonius fecit. At neque hanc neque Heumannii et Wirthii de Chreste Suetonii Dissert. nobis inspicere licuit.

appellatum esse Lactantius testatur¹²). Neque obstat, quod Ernestius contra monuit, *impulsorem* de praesente tantum dici. Quum enim Iudei *assidue* tumultuati esse dicantur, id fieri non potuit auctore praesente.

Bis igitur Suetonius rerum christianarum meminit, sed paucioribus, quam Tacitus, et ita perfuntorie, ut eas fere ignorasse videatur.

Plura non modo, verum etiam certiora et scitu digniora, apud Plinium Secundum reperiuntur in Epistola illa notissima, qua, quum Legatus Praetor Bithyniae praesest, circa a. CIV. ad Traianum Imperatorem de Christianis retulit. Late satis, quod ex hac ipsa Epistola discimus, sparsi erant Christiani per Bithyniam, ita ut hic et illic templa desolata essent et sacra solemnia intermitterentur. Eam ob caussam deferebantur ad Praetorem, qui suum esse putabat, in sacrorum publicorum contemtores inquirere et animadvertere. Id quomodo actum fuerit, accurate satis Imperatori exponit; quae praeterea de Christianis comperta habebat, *quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo, quasi Deo, dicere secum invicem, seque sacramento non in scelus aliquod obstringere, sed ne furta, ne latrocinia, ne adulteria committerent, ne fidem fallerent, ne depositum appellati abnegarent, eidem enarrat; nec commemorare omittit, superstitionis istius* (ita appellat sacra christiana) *contagionem, antequam de ea reprimenda cogitasset; non modo civitates, sed viros etiam atque agros per vagatam fuisse.* Quae Praetorem, ad Imperatorem referentem, scire de Christianis oportebat, ea noverat Plinius. At sententiam eorum de rebus divinis non accuratius scrutatus erat, nec libros eorum sacros evolverat; et, quae de iis scripsit, non ut res eorum memoriae proderentur, sed eo tantum consilio scripta sunt, ut, quid hac in caussa actum esset, Imperator sciret, et, quid fieri porro vellet, decernere posset¹³).

12) Instit. div. L. IV. c. 7: Novissimus Suetonii editor, Baumgarten-Crusius, Vol. II. p. 55. quamquam certi quid definire noluit, nostra tamen sententiae favet.

13) Norunt omnes, esse hanc Epistolam nonagesimam sextam libri decimi

Quae Traiani, eadem Hadriani tempore fuit scriptorum Christianos commemorantium paucitas. Nam praeter hadrianum ipsum, inter scriptores romanos iure ponendum poëmatum et literarum omnium studiosissimus a Spartiano pellatur¹⁴), unus Arrianus eorum meminit. Hadriani idem omnia perierunt, una excepta epistola, ad Serviam scripta, quam Vopiscus, ex libris Phlegontis, liberti adriani, sumtam, Vitae Saturnini inseruit¹⁵). In hac epistola Imperator Aegyptiorum, i. e. Alexandrinorum, mores urpit, esse eos, dicens, genus hominum seditiosissimum, unissimum, iniuriosissimum, hacque data opportunitate de Christianis Alexandrinis his usus verbis oquitur: „Illi, qui Serapini colunt, Christiani sunt; et de illi sunt Serapi, qui Christi episcopos dicunt. Nemo illic archisynagogus Iudeorum, nemo Samarites, nemo Christianorum presbyter, non mathematicus, non aruspex, non aliptes. Ipse ille Patriarcha quum Aegyptum venerit, ab aliis Serapidem adorare, ab aliis cogitur Christum.“ Audiverat Alexandriae, si omnis generis homines confluebant, ut de aliorum saeculorum cultoribus, ita de Christianis nonnulla, presbyterorum etiam et episcoporum nomina. At, ut erat curiosus manus, quam sciendi cupidus, et praeceps ad iudicandum, exanimare audita negligebat, ideoque cum Serapidis cultoris, qui plurimi Alexandrinorum erant, Christianos confundebat, et, quae in aliis sacris novis et peregrinis frequenter, easdem artes divinatorias, invisas quidem et puni-

Epistolarum Plinianarum, quarum editor novissimus, *Gierigius*, tom. II. p. 498 sqq. egregie de ea exposuit eiusque authentiam Haversaato praeceunte (*Verteidigung der Plinischen Briefe über die Christen gegen die Einwendungen des Hrn. D. Semler, Göttingen 1788.*) feliciter contra Semlerum defendit. Haec enim epistola, quae in omnibus libris manuscriptis reperitur, Plinii et Traiani personae egregie convenit, cum iis, quae aliunde de rebus Christianorum scimus, plane conspirat, nullam fraudis suspicionem argumento suo movet, et a Tertulliano, Eusebio et Hieronymo commemoratur, haec, inquam, epistola cum Traiani responsione profecto genuina habenda est, nisi omnia antiquitatis monumenta spuria iudicare omnemque historiae fidem tollere velis.

In vita Hadriani c. 13. p. 12. Scriptorum historiae Augustae ed. Lips. c. 8. p. 435. libri laudati.

tas saepe in Mathematicis, sed quaesitas semper ab ipsis etiam Principibus, a Christianis exerceri putabat. Ita factum esse videtur, ut, quae modo lecta sunt, falsa plane et inepta de Christianis scriberet. Nihil habet Hadrianus, quod ad illustrandam rerum christianarum historiam faciat. Neque Ariano, qui eo regnante floruit, eiusmodi quid debemus. Ex eo enim loco, quo exempli causa Galilaeos commemorat, nihil colligere licet, praeter id unum, Christianos ab Ariano seu Epicteto (si haec magistri verba sunt, non discipuli) horribiles habitos esse, qui furore et assuetudine (*ὑπὸ μανίας καὶ ὑπὸ ἐθοῦς*) ita affecti essent, ut, quod recta ratio sapientem docet, dolorem et mortem contemnerent¹⁶⁾.

Haec, quantum scimus, omnia sunt, quae ad Antoninianum usque saeculum apud scriptores graecos et latinos de rebus Christianorum reperiuntur. —

Antoniniano demum saeculo Christiani, causae sue interpretes doctos et disertos nacti, in lucem publicam hominumque conspectum prodibant. Omnium tamen oculi ne tunc quidem in eos convertebantur; multi, si non ignorabant eos, certe negligebant; et, quam Christiani moliebantur sacrorum publicorum ruinam, nemo praevidebat. Plures vero, quam antea, hoc saeculo, maxime ad finem vergente, oculos animumque ad eos advertebant ita, ut alii paucis verbis eos notarent, alii pluribus persfringerent et contra eos disputarent.

Paucis a Galeno, medico illius temporis celeberrimo, et a Marco Antonino commemorati et reprehensi sunt. Galenus duobus locis eorum meminit. Uno in loco de medicis et philosophis loquitur, animo obstinato sententiae suaee ita adhaerentibus, ut, qui cum iis disputet, nihil nisi nugas lacretur; quos comparans cum lignis tortuosis, quae nunquam

16) Legitur hic locus in Epicteti Dissertationum L. IV. c. 7. p. 618 Tom. I. ed. Schweig. — De alio autem loco, L. II. c. 2. p. 214 sq obvio, num ad Iudeos an ad Christianos pertineat, nihil decerner audemus. Dicuntur quidem Iudei, hic commemorati, *βαπτισται* quod Christianos innuere videtur. At Iudei quoque ita dici potuerunt, sive ob crebras ablutiones, sive ob baptismum, quo proselytos ad sacra sua inaugurate solebant.

corrigantur, et cum arboribus vetustis, quae, etiamsi alio transferantur, tamen non fruticentur, facilius esse addit, aut Mosis aut Christi alumnos in aliam sententiam traducere, quam medicos eiusmodi et philosophos¹⁷⁾. Carpit igitur Christianos ut homines pervicaces et obstinatos, quos qui ad mutandam sententiam movere velit, frustra laboret. Altero loco contra Archigenem quemdam disputat, qui octo esse pulsus quantitates defenderat, eumque, si non certam demonstrationem, idoneam tamen argumentationem apponere debuisse dicit, ne quis, quasi in Mosis aut Christi scholam veniat (*ώς εἰς Μούσου καὶ Χριστού διατριβὴν ἀφιγμένος*), praecepta nullis rationibus demonstrata (*νομοὺς ἀναποδεικτοὺς*) audiat¹⁸⁾. Vituperat igitur Christianos aequaque Iudeos tamquam homines, qui praecepta non demonstrata, omnique ratione destituta, temere sequantur.

Simili modo a Marco Antonino in Commentariis, quos de se ipso ad se ipsum scripsit, Christiani notantur. Quae-rit enim philosophus purpuratus in loco illo notissimo, quo nomen eorum legitur, unde animae, e corpore migraturae, ea nascatur affectio, qua, sive permaneat sive extinguitur, prompta parataque sit ad id, quod instat, subeundum, atque respondet, *το ἔτοιμον τούτῳ*, promptitudinem hanc, *ἀπὸ ἴδιῆς κρισεως*, a iudicio peculiari, eo nimirum, quod sapientis est, venire debere, μη κατα ψιλην παραταξιν, *ώς οἱ Χριστιανοί*, non ex mera obstinatione, ut id fieri soleat in Christianis. Idemque praeterea addit, discedendum esse homini e vita λελογισμενως, considerate, και σεμνως, composite, και δυτε και ἀλλον πεισαι, ita ut aliis etiam hanc animi constantiam suo exemplo suadeat, sed ἀτραγψδως, non tragoe-lorum declamantium more; quae verba eo spectare vi-lentur, quod Christiani, qui ad supplicium ducebantur, saepe ut de spe sua animique hilaritate gloriabantur, aut carmen

17) Reperitur hic locus in libro de pulsuum differentiis, L. III. c. 3. Tom. VIII. p. 68. ed. Chart. Tom. VIII. p. 651. ed. Lipsiensis, a Kuehnio, collega nostro, litterarum graecarum peritissimo viro, nu-per adornatae.

18) l. l. L. II. c. 4. Tom. VIII. p. 43. ed. Chart. Tom. VIII. p. 579. ed. Lips.

Christo dicebant, aut fratres ad constantiam mortisque contemptum cohortabantur. Censebat igitur Marcus Antoninus, Christianos, quorum multi ipso regnante supplicio affecti sunt, homines esse, qui morte, quam nonnulli martyrii honores affectantes quaesivisse perhibentur, contemnenda non sapientiam proderent, sed pervicaciam et obstinationem, quique e vita, tamquam e scena, tragoedorum declamantium instar discederent^{19).}

Hoc uno in loco Marcus Aurelius Christianorum meminit, nec quidquam praeterea, quod ad sententiam eius de rebus eorum accuratius cognoscendam facere possit, adferendum habemus. Nam binas illas epistolas, nomine eius inscriptas, quarum unam ad Senatum Romanum, alteram ad Commune Asiae (*το κοινὸν Ἀσίας, sc. συνεδρίου*), i. e. ad commune civitatum Asianarum concilium, scripsisse fertur, spurias habemus, eoque consilio, ut Imperatoribus sui temporis exemplo laudatissimorum praeteriti aevi Principum indulgentiam erga suos commendarent, a Christianis confictas esse censemus. De prima harum epistolarum, qua Marcus senatui Romano victoriam admirabilem prope Granuam amnem de Marcomannis per legionis fulmineae preces reportatam nuntiat, res plane confecta est. Pro adserenda alterius authentia disputata quidem sunt olim et nuper²⁰⁾ nonnulla a vero non plane aliena. Multae vero remanent dubitandi caussae. Nam, ut taceamus, quae ab initio eius leguntur, ipsorum Deorum esse, contemtores sui numinis punire, non hominum, ea parum convenire personae Imperatoris, qui, ut Pontifex Maximus, sacris publicis praeerat: illud profecto iustum cuivis critico suspicionem movere de-

19) Legitur hic locus in Commentariis, quos Marcus Antoninus ipse sibi scripsit, l. XI. c. 3. Verbum παρατάξως a re bellica ductum est ubi acies aciei, miles militi resistit; quod si temere fit, mera es obstinatio et pervicacia. Simili modo verbum παραστασεσθαι l. VIII c. 48. usurpatur.

20) A Kestnero in libro: *Die Agape oder der geheime Weltbund der Christen*, p. 399. sqq., contra quem Eichstadius in quarta Exercitatione Antoniniarum, et separatis editarum, et nuper Vol. I. Annalium academiae lenensis insertarum, ita disputavit, ut nos in nostra sententia plane confirmatos videremus.

bet, quod neque ab Athenagora, qui *Πρεσβειαν* suam ad eumdem Imperatorem scripsit, et nihil, quod aut in laudem eius cederet aut indulgentiam erga Christianos ei suadere posset, omisit, neque ab Melitone in eo ipso Apologiae sua ad eumdem Principem datae loco, quo edictorum in gratiam Christianorum ab Hadriano et Antonino Pio emissorum meminit²¹), haec epistola commemoratur. Itaque idoneis caussis ducti epistolas Marco Aurelio tributas patermisimus, et unum illum locum in Commentariis, quos ipse sibi scripsit Imperator, obvium laudavimus, quo Christiani commemorantur quidem, sed ita, ut auctor casu magis, quam consilio, mentionem eorum fecisse videatur.

Qui autem, praeter Galenum et Marcum Antoninum ipsum, locuti sunt de Christianis Antoniniano saeculo, non paucis eos notarunt, sed perstrinxerunt pluribus et contra eos disputarunt. Eam ob caussam dicti sunt et recte dici possunt primi Christianorum adversarii; inter quos Crescens, Cynicus, Fronto, rhetor celeberrimus idemque unus e Marci Antonini magistris, Lucianus Samosatensis, denique Celsus, philosophus vel Epicureus vel Platonicus, referendi sunt.

Crescens, qui agmen horum scriptorum dicit, regnante Antonino Pio Romae vixit, ibique Christianos publice reprehendit. Is cum Iustino, Martyris cognomine appellato, disputavit, eidemque ob philosophos acriter ab eo reprehensiones adversatus est et insidias struxit. Tradita nobis haec sunt ab Iustino eiusque discipulo Tatiano, quibus Eusebius sua omnia, quae ad Crescentem pertinent, debet²²). Scriptisse eum contra Christianos, non disertis verbis narrat Iustinus; neque id inde colligere licet, quod eum ἀδημοσιὰ και προς χαριν και ἡδονην των πολλων, publice et ut multitudinem delectaret eiusque gratiam captaret, Christianos ut ἀθεους και ἀσεβεις reprehendisse dicit. Id enim sermoni-

21) Legitur fragmentum Apologiae Melitonis apud *Eusebium* in historia Eccles. L. IV. c. 26.

22) Vid. *Iustini* Apologia II. c. 3. p. 90 sq., *Tatiani* Oratio adversus Graecos, c. 3. p. 260. ed. *Benedict.* et *Eusebii* hist. Eccles. L. IV. c. 16.

bus etiam, sive in schola sive aliis in locis institutis, fieri potuit. Quum autem Iustinus eodem in loco de Quaestionibus a se propositis et de Responsionibus, ad eas a Crescente datis, quas num ad Imperatores perlatae fuerint nec ne sese ignorare ait, loquatur: Crescentem non modo ore, verum etiam literis, contra Christianos disputasse putamus. Eum autem hominem mediocrem et obscurum fuisse, eiusque libellum in paucorum manus venisse, e silentio scriptorum graecorum et romanorum omnium et ex christianorum scriptorum, qui eius meminerant, paucitate probabiliter colligitur.

Crescentem excipit Fronto Cirtensis, rhetor Antoniani saeculi celeberrimus, orationum atque epistolarum laudissimarum auctor, quarum reliquias Angelus Maius nuper invenit et publici iuris feeit. Antoninus Pius eum iussit iuvenes regios, Marcum Aurelium et Lucium Verum, docere eloquentiam romanam, consulatusque eum honoribus ornavit, ut, magnam fuisse famam eius et existimationem, intelligatur. De hoc igitur viro, et literarum laude florente et in loco sublimi posito, Minucius Felix, aequalis eius, in Octavio (quo in libro Christianorum caussa praedeclare peroratur) scripsisse eum in Christianos, eosque conviviorum incestorum accusasse, tradidit. Praeterea nihil de eo habet Minucius; nam Frontonis esse, quae Caecilius, defensoris sacrorum priorum personam in Octavio agens, contra Christianos disputat, mera opinio est, eam ob caussam nonnullis probata, quod Minucius Felix Frontonis eloquentiam imitatus esse videtur. Nec qua data occasione scripserit Fronto, nec quid hac sibi voluerit obiurgatione, aut a Minucio Felice aut ab alio scriptore memoriae proditum est. Assequimur autem forsitan, quod historia silet, coniectura non improbabi, si rhetorem, in aula Marci Aurelii, quo regnante Christiani non pauci homicidii et nefariae libidinis accusati et supplicio affecti sunt, eo consilio contra Christianos scripsisse sumimus, ut Imperatorem ob severius in eos statuta excusaret, nec (quae multorum fuisse videtur sententia) facta crimina in iis punita esse docere studeret. Pauca sane sunt, quae de Frontone comperimus, scitu tamen digna,

quod tamen in ipsa Principis aula adversarios Christianis surrexisse, et Apologetas criminum, quae suis obiiciebantur, diluendorum causas idoneas habuisse, ex iis discitur²³⁾.

Plura, quam de Frontone, de Luciano Samosatensi dicenda habemus.

Nominatim duobus in locis Christianorum meminit; nam *Philopatris*, in quo multa in eos dicuntur, non Lucianum Samosatensem auctorem habet, sed Iuliani demum tempore scriptus est²⁴⁾. Unus horum locorum in libello, qui Alexander seu *Pseudomantis* inscribitur, obvius est, ubi, hunc Alexandrum, novorum sacrorum auctorem et impostorem callidum, imitantem hac in re Eleusiniorum mysteriorum antistites, Christianos pariter ac Epicureos a mysteriis suis arcere solitum fuisse, narratur²⁵⁾. Alter, ex quo Luciani de Christianis sententia cognoscitur, in libello de morte Peregrini, Cynici illius famosi, qui, multis turpiter et nefarie gestis (si vera narrat Lucianus), circa a. CLXVI in multorum hominum conspectu Olympiae sese cremavit, legitur. Narrat hic Lucianus inter alia de hoc Peregrino, qui Proteus dici volebat, eum τὴν θαυμαστὴν σοφίαν τῶν Κριστιανῶν didicisse, atque, prophetam inter eos factum t' praesulem, Dei instar ab iis cultum esse, hocque modo ut homines credulos et a quovis impostore facile deceptos otat Christianos. Idem porro de studiis Christianorum in e'regrinum ob nomen christianum in vincula coniectum onfluentium undique, et liberationem eius tentantium quis modo, captumque, novi Socratis instar cultum, recreandum et consolantium, multis loquitur, eo, ni fallimur, conilio, ut, eos homines factiosos esse, et ad quaeque pro aussa sua audenda paratos, appareat. Praeterea homines

²³⁾ Loca *Minucii Felicis* ad Frontonem pertinentia in Octavio eius c. 9. et c. 31. obvia sunt. De vita et scriptis Frontonis *Angelus Maius* in M. Cornelii Frontonis Opp. editione P. I. p. 1. sqq. docte exposuit.

²⁴⁾ Satie hoc demonstratum est a *Gesnero* in Disputatione de aetate et auctore dialogi Lucianei, qui *Philopatris* inscribitur, quae Opp. Luc. Tom. III. ed. Reiz. p. 708. inserta legitur,

²⁵⁾ c. 38. p. 244. Tom. II. ed. Reiz.

miseros appellat Christianos, qui, se animo et corpore immortales fore sperantes, mortem stulte contemnunt, persuaderique sibi passi sint, se fratres invicem esse, quoniam, relictis Graecorum Diis, Sophistam illum crucifixum colant, et ex legibus eius vivant, atque haec aliaque temere credant, ut mirum non sit, impostorem quemvis, callide rebus uti scientem, facile ditescere inter eos, eorumque imperitiae illudere²⁶). Sic Lucianus ut homines imperitos, credulos et superstitiones, Christianos vituperavit. Nusquam autem sententiam eorum impugnavit et contra Apologetas disputavit, sive quod ignoraret eos, sive, quod proprius ad verum accedere putamus, quod contemnere videri vellet eos, quibus ut novorum sacrorum auctoribus irascebatur. Nam Lucianum, rerum publicarum privatrumque saeculi sui peritissimum, et tum itineribus tum literarum commercio cum hominibus cuiusque generis et loci coniunctissimum, Iustini Martyris, Athenagorae, adeoque Tatiani, popularis sui (erat enim Tatianus Syrus gente) scripta plane ignorasse, parum credibile iudicamus.

Ut hic verbis disertis Lucianus Christianos carpsit, ita eos in libris de recte scribenda historia oblique passim perstrinxisse videtur. Sed factum hoc esse putamus paucis tantummodo in locis; nam, mutata sententia, iis hodie non stipulamus, quae Krebsius hac de re disputavit, quamquam Eichstadius suo nuper ea comprobavit assensu²⁷). Ea omnia enim, quae aut ad Ionam prophetam, in ceti alvo per triduum commorantem, aut ad Christum per mare ambulatem, aut ad pugnam Michaëlis archangeli cum Satana, in Apocalypsi descriptam, pertinere putantur, ita comparantur, ut, aut iocandi aut graecam credulitatem et supersti-

26) Legitur hic locus in libro laudato de morte Peregrini, c. 11 — 1 p. 233 — 338. Tom. III.

27) Vid. *Krebsius* in Diss. de malitioso Luciani consilio, religionem christianam scurrili dicacitate vanam et ridiculam reddendi, in eius Opusc. acad. et scholast. p. 308 sqq. *Eichstadius* in Diss. Lucianum scriptis suis adiuvare religionem christianam voluerit, quae Ianæ 1820 prodiiit. In libro historiae Apologeticae titulo Lips. 18 edito Krebsium secuti fuimus. Hodie autem de locis plurimis hoc viro docto allatis secus nobis videtur.

tionem ridendi caussa, ab homine etiam rerum christianarum plane ignaro, scribi potuerint. Quae Lucianus multis verbis de navigantibus narrat, qui navi sua cetum mille et quingentorum stadiorum magnitudine ingrediuntur, ad insulas et urbes, in alvo eius sitas, appellunt, olera et animalia cuiusvis generis ibi reperiunt, et uno anno et octo menseibus exactis ex alvo bestiae emergunt atque altum denuo petunt, admodum dissimilia iis sunt, quae in libris sacris de Iona propheta traduntur²⁸⁾). Pariter narratio de pugna Endymionis et Selenitarum, lunae incolarum, cum Phaëthonis et Heliotis, solis incolis, ad Michaëlis et Satanae pugnam parum commode trahitur. Hanc enim pugnam, duodecimo Apocalypseos capite narratam, si inquere volebat Lucianus, quae aut ad delatoris personam, quam Satanus agit, aut ad agni, quo vincitur, sanguinem pertinerent, narrationi suae intexere debebat. Praeterea pace, utriusque commoda, Endymionis et Phaëthonis, Michaëlis vero et Satanae pugna Michaëlis, adversarium de coelis deturbantis, victoria finitur²⁹⁾). Haec igitur aliaque minus recte ad res christianas trahi existimamus. Nonnulla tamen ad eas pertinentia, e nostra quoque sententia, Luciani scriptis insunt. Huc, quae de urbe narrat, in beatorum insulis sita, quae tota aurea sit et moenibus smaragdinis septa, referenda esse putamus³⁰⁾). Quum enim de urbe, in beatorum insulis posita, apud Graecos nihil legatur: Hierosolyma coelestia, e Ghiliastarum sententia de lapsura propediem in terras, quae Apocalypseos auctor (cap. XXI. v. 11.) lucere dicit splendore pretiosorum lapidum, Lucianus in mente habuisse videtur. Pariter quae alio loco de fontibus melle et de fluiis lacte plenis narrat³¹⁾), nec non quae de Peregrino moriente, eum suos orphanos relinquere (quibus Domini verba apud Ioannem cap. XIV.

28) Legitur narratio de navi ceti rictum ingressa in libro de vera Historia L. I. c. 30—40. p. 94—101.

29) Legitur narratio de pugna Endymionis et Phaëthonis L. I. c. 10—21. p. 77 — 87.

30) L. I. L. II. c. 11. p. 111.

31) L. I. L. II. c. 13. p. 112.

v. 18: οὐκ ἀφῆσω ἡμᾶς ὀρφανούς, imitari voluisse videtur dicuntur³²), haec pertinere arbitramur.

Sunt autem haec omnia, ut recte iudicavit Eichstadius, sensus magis, quam demonstrationis. Diversae semper erunt de locorum eiusmodi interpretatione virorum doctorum sententiae. Ex iis vero, quae e libro de morte Peregrini allata sunt, Lucianum inique admodum de Christianis sensisse, sat satis intelligitur; quae qui legerit, eum favisse iis eorumque caussam adiuvare voluisse, nunquam sibi persuaderi patientur³³). Vana et fere absurdâ haec est opinio. Risit utique Lucianus Deos Graecorum, & rurumque sacra impugnavit; sed, ut rideret ridenda, et, quae contemnebat, ludibrio exponebat, non ut sacris christianis viam muniret; quorum caussam si adiuvit, id ei profecto non erat propositum. Spernebat enim sacra quaeque, et non modo superstitionem, verum etiam religionem, evertere hominumque animis excutere volebat.

Si Lucianus vituperare Christianos et perstringere sat satis habuit, Celsus, aequalis eius (nam admodum credibile est, Celsum ab Origene refutatum eundem esse, cui Lucianus Pseudomentin dicavit)³⁴), Antoniniano saeculo ad finem vergente, eo consilio contra eos scripsit, ut sacra publica, quibus eos ruinam parare intellexerat, defenderet, sententiam eorum impugnaret, eosque ut homines factiosos, res novas molientes, et reipublicae periculosos, aconsaret. Liber eius, *λόγος φιλαληθῆς* inscriptus, non integer superest. Sed ex reliquiis eius non exignis, ipsis auctoris verbis ab Origene in libris octo, quos contra Celsum scripsit, servatis,

32) De morte Peregrini c. 6. p. 330.

33) Legi merentur, quae hac de re contra Kestnerum Eichstadius in Diss. laudata: Lucianus num scriptis suis adiuvare religionem christianam voluerit, subtiliter disputavit.

34) Colligitur hoc inde, quod *Lucianus* in libello, qui *Pseudomentis* inscribitur, c. 21. p. 229. Tom. II. libros de magia a Celso, cui dictatus est hic libellus, scriptos commemorat, et *Origenes* contra Cels. L. I. p. 53. ed. Spenc. admodum verosimile esse dicit, Celsum, a se refutatum, eundem esse, cuius sub nomine libri de magia circumferebantur.

eum res Christianorum accurate nosse, subtiliter et iucundius seriis miscentem, disputasse, atque nihil, quod aut ad sententiam adversariorum evertendam aut ad invidiam iis conflandam facere posset, omisso, satis intelligitur. Proclus Celsus hoc libro Neoplatonicis sequentiam temporum, sacrorum priorum defensoribus, nisidemque Christianorum adversariis, licet ipse, ex nostra sententia, non Platinicus, sed Epicureus fuerit, et sacra publica non pietate erga Deos motus, sed eam potius ob caussam defenderit, quod, tueri more recepta et lege sancita, novorum et peregrinorum vituperatorem (nam id potissimum reprehendebat in Christians, quod βαρβαρον δογμα et νοιοθεσιαν καινην sequentur,) decere videbatur.

Celso scriptorum, qui inde a Domitiani tempore ad finem usque Antoniniani saeculi Christianos commemorarunt, agmen clauditur. Itaque omnibus, qui huc pertinent, in medium productis, restat, ut, cur graeci et romani scriptores rerum christianarum raro meminerint, exponatur. —

Pauca sane, sive numerare sive ponderare ea velimus, usque ad exitum Antoniniani saeculi, quod anno Christi centesimo et octogesimo clauditur, apud graecos et romanos scriptores de rebus Christianorum reperiuntur. Plurimi enim horum scriptorum, ut ex hactenus dictis patet, plane de Christianis siluerunt, nonnulli breviter eos commemoraverunt et vituperarunt paucis verbis (ne Lucianus quidem admodum multis de iis locutus est), atque Antoniniano demum saeculo Crescens, Fronto et Celsus calamum in eos strinxerunt. Quaeri igitur recte potest, cur graeci et romani scriptores rerum christianarum raro meminerint, et digna profecto est haec quaestio, quae accuratius exoutiatur.

In hac autem solvenda quaesione ante omnia tempora probe distinguenda sunt. Nam quod Antoniniano saeculo facile fieri non potuit, id Domitiano, Trajano et Hadriano etiam regnibus factum esse existimamus, ut multi aut plane ignorarent Christianos, aut nihil de iis praeter nomen audivissent. Habebantur enim Christiani ad Trajani usque tempora pro mera secta seu familia iudaica, et tui tum erant

plerumque, ut Tertullianus ait³⁵⁾), sub umbraculo licitae Iudeorum religionis. Neque id mirum videri potest, quum hoc tempore plurimi Christianorum ex Iudeis essent, atque ecclesiae, sive regiminis formam sive agendorum sacrorum rationem spectaveris, a synagogis parum different. Ut Iudeis, ita Christianis mos erat, sabbati potissimum die ad preces fundendas, legendos libros divinos et carmina sacra canenda convenire; ut Iudei archisynagogos et seniores, ita Christiani presbyteros et episcopos rebus suis praefectos habebant, atque hi pariter atque illi gentium Deos aversabantur, munera publica obire et stipendia facere recusabant, et theatra, pompas et convivia publica fugiebant. Non pauci quidem Syri nati Antiochiae, Aegyptii Alexandriae, Graeci Corinthi et Athenis, Romani Romae ad ecclesias christianas accedebant, et sensim paulatimque *οἱ ἐκ τῆς ἀκροβυστιας* ita aucti sunt, ut multis in locis aut aequarent aut superarent *των ἐκ τῆς περιτομῆς* numerum. At nec hoc impediebat, quo minus Christiani iudaica familia haberentur. Nam nihil novum erat atque inauditum, quod, qui aut Aegyptii aut Graeci aut Romani nati essent, nomen apud synagogam professi, in Iudeorum sacra transibant, atque ex lege eorum vivebant. Nec discordiae Iudeorum et Christianorum obstabant. Nam qui de his simultatibus aliquid comperissent, facile eas pro odiis domestictis et disputationibus variarum in quas Iudei divisi erant, familiarum habere potuerunt; ita qua sententia *ἡ* magistratus romani erant, qui Iudeis, Paulum apostolum laesae legis accusantibus, esse haec ζητηματα περι λογου, και διοματων και τομου, seu ζητηματα περι τη ιδιας διαιδαιμονιας, respondebant³⁶⁾.

Praeterea non erant inter Christianos illius temporis multi aut loco et genere conspicui, aut literarum laude florentes, in quos hominum oculi converterentur. Errant quidem, qui eos omnes ex infimae plebeculae colluvie collecti fuisse existimant, plus, quam par est, Caecilio, in Octavio Mucii Felicis accusatoris Christianorum personam agenti, in

35) In Apologetico c. 21. p. 53. ed. Semler.

36) Vid. Actor. c. XVIII v. 15. c. XXIII v. 29. c. XXV v. 19.

que ipsum iis exprobranti, tribuentes. Dubitari nequit, quin a primis inde temporibus non pauci et fortunati satis et a literarum cultu non plane alieni nomen Christo dederint. Quid enim sibi voluisserunt Paulus et Petrus, monentes mulieres christianas, ne in monilibus, in margaritis, in auro et argento, in pretiosis vestimentis verum ornatum suum ponescent³⁷⁾), nisi fuissent in ecclesiis, qui mundum pretiosum sibi comparare possent? Et Lucianus, quod in loco supra laudato dixit, quemvis impostorem ad Christianos accendentem facile ditescere, num de inopum et mendicorum caterva dicere potuisset? Neque homines rudes et indocti omnes erant Christiani; semper enim inter eos reperiebantur, qui non modo ore, verum etiam literis, sententiam suam explicarent et caussam suam agerent, atque in ecclesiis, si non ut oratores, dicendi artem edociti, dicerent tamen de rebus divinis, atque in libros sacros commentarentur. Atque interdum unus etiam idemque alter, genere et loco nobilis, ad ecclesiam accessisse videtur. Nam Flavium Clementem, consulem, eundemque Domitianus Imperatoris consobrinum, eiusque coniugem Domitillam, Christianos fuisse, admodum credibile est. Nam τα ἡθη των Ιουδαιων, ad quae aberrasse eos tradit Dio Cassius, de christianis pariter ac de iudaicis sacris intelligi possunt; et quod της ἀθεοτητος accusati esse dicuntur, non de his sed de illis cogitare suadet, quoniam hoc crimen Christianis saepe, non facile autem Iudeis, obiiciebatur³⁸⁾). Id vero utique concedendum est, plurimos Christianorum inferioris conditionis homines fuisse, atque ab literis graecis et latinis alienos. Alias enim Caelicius in Octavio Minucii Felicis, quantumvis accusatorem rem auxisse credamus, tamen nec *de ultima faece collectos* eos appellare, nec dicere iis potuisset: *ecce pars vestrum et maior et melior, ut dicitis, egetis, algetis, ope, re, fame laboratis*³⁹⁾). Pariterque Celso non dicere licuisset, eos, qui pueros et mulierculas ad partes Christianorum trahere stu-

37) 1 Timoth. c. II. v. 9. 1 Petr. c. III. v. 3.

38) Dio Cassius' L. LXVII, c. 14. p. 1112. ed. Hamb.

39) c. 8. et c. 12.

deant, ἔριουργοντος εἶναι, καὶ σχυτοτομούσ, καὶ κναφεῖς, ἀπαιδευτούσ καὶ ἀγροικοτοτούσ (lapiſicos esse, sutores, fullones, homines indoctos et rusticos)⁴⁰⁾. Si vero Antoniniano adeo saeculo de Christianis dici potuit, quod Caecilius et Celsus de iis dixere, in ecclesiis antecedentium temporum nemo multos aut literarum graecarum laude florentes aut homines genere et loco conspicuos quaerendos esse putabit. Similes fuisse videntur primorum temporum ecclesiae Mennonitarum et Quakerorum coetibus, ad quos plerumque opifices, artifices et mercatores, probi homines et honesti, iidemque magnam partem non inculti et satis etiam fortunati, sed non facile aut viri docti aut nobiles et opulentii accedere solebant. Ecclesiae autem exiguae, quales primis temporibus erant, ex hominibus in vitae privatae umbra delitescentibus conflatae, celantes magis sua, quam manifestantes, perpetui periculi metu, (quam ob cauſam Christiani a Caecilio *latebrosa et lucifuga natio*, in *publicum muta* appellantur⁴¹⁾), eaeque conditae non in pagis et vicis, ubi privata omnia publica fieri solent, sed in civitatibus frequentibus et late patentibus, ubi facile occultantur, quae hominum oculos fulgunt, multos utique latere potuerunt. Non dubitamus, quin multi hodie Londini vivant, quibus nec de Quakeris nec de Baptists quidquam innotuerit; et civium nostrorum plurimos, esse Lipsiae homines nonnullos, sacra privata fratribus Bohemorum more agentes, nescire, compertum habemus. Similiter tunc plurimos Antiochiensium, Alexandrinorum, Romanorum, Atheniensium, Thessalonicensium aut plane ignorasse Christianos, aut praeter nomen Galilaeorum eorumque originem iudaicam nihil de iis scivisse, putamus. Quae nec splendore hominum oculos perstringunt, nec a magnitudine sua aut atrocitate animos eorum provent, ne lucri spe et voluptatum illecebris capiunt eos et alliciunt diu saepe delitescunt.

Antoniniano autem saeculo non amplius latebant Chri-

40) Vid. *Origenes contra Celsum*, L. III. p. 144. ed. Spenc.

41) Vid. *Minucii Felicis Octavius*, c. 8.

Iraiani inde tempore a Iudeis distincti, sed in conspectum et notitiam veniebant. Differre ecclesias, sacra peculiaria a Christianis agi, coniis Deos a populis cultos, coniunctos eos invicem tiori vinculo, animadversum in eos esse aliquoties itibus et saevitum a multitudine, Deorum contemplata: haec eo tempore omnes, ad res publicas anserentes, scire debebant. At plurimi, haec aliaque entes, nihil memorabile admodum in iis animadib; videbantur, ideoque nec scrutandi eorum memoriae prodendi caussas idoneas habebant. Nam a Christianis conditorum novitas eo tempore, quo ibus magnis et frequentibus, Romae potissimum et Graiae, nunc sacra peregrina, ut Iasiaca et Mithriaca, que allata, celebrabantur, nunc, ut ab Alexandro em Lucianus tamquam Pseudomantin perstrinxit, va (*κατα τελετας*) saepe instituebantur, animos hominum movebat. Neque id mirum videbatur, quod nisi sine templis, aris et Deorum imaginibus numen colebant. Dudum enim Iudei, per orbem romans, sacra eiusmodi ubivis locorum celebraverant. Invectivis Christianorum sermonibus in Deos publice non adeo multum tribuebatur. Nam simili modo conturbant et ridebantur Dii a philosophis bene multis. id memoratu magnopere dignum iudicabatur, quod agistratus in Christianos animadvertebant, nunc mul- in eos saeviebat. Nam nec populi necem Christianos poscentis tumultibus, nec iudicum morte eos damnantientiis, respublica turbabatur, et qui hoc modo per homines obscurari erant, quorum interitum memoriae non operae pretium videbatur.

Huc accedebat, quod multi Graecorum et Romanorum temnebant Christianos tamquam sacrorum iudaicorum es, et cum ob flagitia, quorum suspecti habebantur, in rerum novarum studium iis irascebantur. Notum Graecos et Romanos ut populum barbarum, superationem et ab literarum cultu plane alienum Iudeos desesse, ideoque res eorum neglexisse; Haec caussa fuit

apud multos Christianorum quoque contemnendorum, qui, quoniam a Iudeis originem trahebant, Iesum Christum, inter Iudeos natum, colebant, prophetas Iudeorum ut Dei interpretes suspiciebant, et ecclesias ad synagogae exemplum componebant, sacra iudaica agere et mores Iudeorum imitari putabantur. Ad contemtum odium saepe accedebat et indignatio. Nam irasci Christianis debebant omnes, qui epulorum nefandorum et libidinis incestae suspectos eos habebant; quam suspicionem multorum animis insedisse, ex Apologetis, omnem lapidem moventibus, ut haec crimina, suis obiecta, (*Θνεστεια δειπνα* et *Οἰδιποδειο μηξεις* Graecis dicuntur) diluerent, discitur. Qui autem aut nihil tribuebant incerto vulgi rumori, aut facta haec crimina esse intellexerant, id tamen aegre ferebant, quod Christiani, homines obscuri et indocti, ultra vulgus sapere volebant et lege praescripta negligebant. Solent enim homines, altiori loco positi, quae lege et more receptis contraria sunt, improbare, et, quam sibi sumunt, veniam eorum negligendorum et abiiciendorum aliis negare. Eam ob caussam multi, ipsi licet parci Deorum cultores, Christianos tamen ob sacrorum publicorum contemtum reprehendebant, et, quod constanter recusarent, thura Diis adolere et per Genium Imperatoris iurare, meram pervicaciam iudicabant.

Ita factum esse putamus, ut Antoniniano etiam saeculo plurimi scriptorum graecorum et romanorum aut plane silent de Christianis, aut obiter tantum eos commemorarent et paucis verbis notarent. Nihil scitu et memoratu magnopere dignum in rebus eorum animadvertere sibi videbantur; et quum aut contemnerent eos, ut Iudeorum alumnos, aut succenserent iis, ut criminum nefandorum suspectis et rerum novarum studiosis, non poterant non ab eorum caussa abhorre.

Non omnes autem Graeci et Romani literis culti modo de Christianis senserunt, atque res eorum accuratius cognoscere omiserunt. Qui aut Apologias a Iustino, Melitone, Athenagora aliquique scriptas legerant, (et, quin lect fuerint libelli a Christianis sparsi et bene satis scripti, qui dubitet?) aut Christianorum consuetudine usi fuerant, noi-

minum, quoram accusabantur, insontes eos habere; iam scire debebant, tradi ab iis placita et morum philosophorum laudatissimorum sententias consen- taque quaeri porro potest, cur Christiani inter phi- , ultra vulgus sapientes et meliora de rebus divinis nulos laudatores nacti sint.

enim vero non modo laudatores Christianorum, sed stiani facti sunt multi eorum, qui religionem publi- ciebant quidem, ut meram superstitionem, sed nui- num colere animique pietatem sacris faciendis alere t. Ex horum enim numero Quadratus, Aristides, Iustinus, Tatianus, Athenagoras, Theophilus, Minu- lix et multi alii erant, qui, aut Syri aut Graeci aut ii aut Afri nati, ad sacra christiana transibant, lite- cas et latinas ad ecclesiam transferebant, et, Anto- potissimum saeculo, caussam Christianorum perora- Hi viri omnes, ab religione publica abhorrentes, sed in rerum divinarum meditationem erectum geren- m ob caussam ad ecclesiam christianam accedebant, n ea rerum divinarum institutio, ipsorum sententiae itanea, et historia sacra, divini numinis testis veluti ita, tradebatur, atque ab hominibus fidei communis tui amoris vinculo iunctis sacra, alendae animi pietati a, agebantur. Itaque multi satis, eo adducti a philo- a graeca, ut ultra religionem publicam saperent, sacra iana plane probarunt et amplexi sunt. Sed philosophi, stiani facti, non inter Graecos et Romanos, de quibus ermo est, verum inter scriptores Christianos, ab hoc alienos, referri, debent.

Alii autem iisque plurimi horum virorum, ultra religio- publicam sapientium, secus sentiebant, improbabant sa- christiana, et ab iis abhorrebat, quoniam aut sacra pu- a, quamvis multa in iis reprehendenda essent, tamen, ote lege et more recepta, teneri volebant, aut sacra quae- spernebant.

Ex illorum genere Stoici et Platonici erant, Neoplato- nis καὶ ἐξοχῆς sic dictis praeludentes. Platonici horum uporum, ut Plutarchus, Alcinous, Apuleius, et Stoici,

ut Arrianus et Marcus Antoninus, philosophia duce rectis rerum divinarum notionibus animo conceptis, absurdia multa et Diis pariter atque hominibus indigna mythis inesse intellegebant, mente magis quam sacrificiis numen divinum coli volebant, et εὐσεβεῖαν a δαιμονική probe distinguebant. Apud Plutarchum maxime multa praecclare de rebus divinis disputata leguntur, ut eum eiusque similes ultra religionem publicam sapuisse, et non pauca Christianorum sententiae admodum similia docuisse, intelligatur. Sed tolli sacra publica, et alia in eorum locum substitui, plurimi horum philosophorum nolebant. Nam reverebantur ea, ut lege et more recepta, et metuebant, ne, si domestica peregrinis et antiqua novis cederent, magna rerum perturbatio oriretur. Eam ob caussam aut sapientis esse ducebant, in vita privata philosophiam ducem sequi, in vita publica autem lege praescripta agere et sacra facere more antiquo, aut operam dabant, ut, sive mythos allegorica interpretatione in sensum physicum et moralem traducentes, sive Daemones a Diis distinguentes et his indigna ad illos transferentes, religionem publicam emendarent et ad consensum cum philosophia revocarent. Id autem sentientes agentesque Christianorum caussae non patrocinari, neque eorum laudatores agere potuerunt, qui sacra publica contemnebant, vituperabant, ridicebant, iisque ruinam parabant. Multa quidem a Christianis tradita ut rectae rationi consentanea plane probabantur. At non a Christianis, sed a philosophis domesticis, et subtilitate et facundia multum antecedentibus prophetis ludeorum et apostolis, ecclesiarum christianarum conditoribus, rerum divinarum humanarumque scientiam petendam esse censebant. Sic ne ii quidem philosophi Christianorum caussae favebant, ad quorum sententiam placita christiana prope accedebant.

Alias vero Christianorum aut negligendorum aut vituperandorum caussas ii habebant, a quibus sacra quaevis contemnebantur atque omnis religio superstitione iudicabatur. Ex horum genere Epicurei erant et Cynici; quod non modo e Plutarcho, Epicureos saepe ut ἀθεούς notante, eorumque

: et χλευασμον̄ acriter reprehendente⁴²⁾ , cognoscium etiam Luciani, Epicuream philosophiam secuti, o docetur. Nam Lucianus non modo mythologiam Deos graecos risit, et sacra publica ludibrio experum etiam, in iis potissimum libellis, quorum unus λεγχομενος, alter Ζευς Τραγῳδος inscribitur, contra religionem disputavit, et sententiam de numine direbus humanis prospiciente, everttere studuit⁴³⁾ . Phi- i autem, numen divinum tollentes, non potuerunt non, nia, ita sacra christiana contemnere, et ab iis abhor- quos novae superstitionis sive auctores sive patronos ant. Nec, quae a Christianis contra sacra publica dis- antur, magnopere eos alliciebant. Ipsi enim, praes- bus Evemero aliisque praeteritorum temporum philo- s, quam vana, inepta et absurdā esset mythologia, sa- gnovisse et demonstrasse sibi videbantur.

Satis igitur patet, cur Christiani eo quoque tempore, in hominum notitiam venerant, assecias quidem non os, nullos autem laudatores et patronos inter philoso- nacti sint.

Ii autem horum philosophorum, qui a Christianis ab- rebant, quod sacra publica, lege et more recepta, tur- et everti nolebant, non tam silendi de rebus eorum, m contradicendi eorum sententiae caussas idoneas habuisse entur. Moliebantur enim utique Christiani sacrorum pu- vorum ruinam; canebant eam, Apocalypseos auctore teeunte, poetae christiani Sibyllistarum nomine noti; et iologetae, sacra publica quovis modo impugnantes, id se tare, flagitare atque agere, ut omnes, templis et aris fal- rum Deorum relictis, ad verum Deum converterentur, non labant. Itaque quaeri recte potest, cur nemo praeter Cel- um (Crescens enim et Fronto reprehensorum tantum et accusatorum personam egisse videntur) sententiam Christia- orum refutare et sacra publica contra eos defendere stu-

⁴²⁾ Vid. librum eius de oraculorum defectu, c. 19.

⁴³⁾ Vid. potissimum Ζευς tragoeidus, c. 47 — 49. p. 694 — 698. Tom. II. ed. Reitz.

duerit. Id autem, qui possent, eam ob caussam omisisse videntur, quod parum a Christianis metuendum esse putabant. Saepe sacra peregrina allata et a longo inde tempore iudaica sacra celebrata fuerant absque ullo publicae religio- nis periculo. Christiani, numero exigui, magistratibus suspecti, multitudini exosi, et ne securi quidem lege publica a suppliciorum metu, non ii esse videbantur, qui a patribus accepta, lege munita, et antiquitatis auctoritate sancita, sublaturi essent. Nemo facile tunc temporis augurari potuit, domestica peregrinis, antiqua novis, graeca et romana ex Iudaea ortis cessura esse, et mutatum iri Christianorum studiis hominum sententias, imperii leges, et sacra per orbem romanum celebrata. Exigua erant rerum christianarum initia, et ne Antoniniano quidem saeculo ita aut numero valebant Christiani aut literarum laude florebant, ut, quantumvis ea labefactare studerent, ruinam sacris publicis minarentur. Ense in eos stricto, calamo non opus esse videbatur. Pauci ea erant sagacitate, qua Celsus magnae rerum conversionis caussas in Christianorum studiis latere videbat, sed, externa rei specie decepti, ecclesias eorum tenues et exiguae brevi oppressum iri putabant. Facillime enim tum homines falluntur, quum, quae animi sunt et voluntatis, numero et pondere metiuntur.

Praeterea neque ii, qui sacra publica turbari et everti nolebant, ita iis studuisse existimandi sunt, ut nihil, quod contra diceretur, ferrent. Nec contra Oenomaum, aut Epicureum aut Cynicum, qui Hadriani tempore divinandi artem exagitavit ⁴⁴), nec contra Lucianum, qui Antoniniano saeculo Deos risit et traduxit, sacrorum priorum defensores surrexerunt. Erat etiam res ardua satis, theologiam graecam, diu neglectam, revocare, et religionem, a sensibus profectam et multis in rebus rectae rationi plane contraria, ad consensum cum philosophia traducere. Itaque mirum videri non potest, Antoniniano saeculo neminem, pra-

44) Libellus eius, cuius fragmenta non contemnenda ab Eusebio in Preparatione Evangelica, L. V. cap. 18 sqq. L. VI. c. 6 sq. servat sunt, γωργοντων, detectio praestigiorum, inscribebatur. Cf. Fabricii Bibl. Graec. Vol. III. p. 522 sq. ed. Harles.

m, impugnanda Christianorum sententia publicae
caussam egisse. Quamquam enim Platonici nun-
fuerunt, Neoplatonica tamen philosophia, quae sa-
publicorum defensoribus arma aptissima submini-
terio demum saeculo regnare coepit.

ita disputatis, ad quaestionem propositam satis re-
esse putamus, quam ideo potissimum excussum
minui rerum christianarum fidem eo, quod graeci
scriptores raro earum meminerunt, intelligeretur.
sum assecuti nobis esse videmur. Nam scriptores,
us locuti sumus, aut nullas aut paucas Christianorum
norandorum caussas habuisse, ex hactenus dictis ab-
itere arbitramur.

uo pauciora autem, ad res christianas pertinentia, ex
ptoribus discuntur, eo magis Apostolorum, Patrum
icorum et Apologetarum scripta bene multa servata
sse laetari debemus. Nam his antiquitatis christiana-
entis evolvendis et perscrutandis rerum christiana-
titia et augmenta satis cognoscere licet. Nihil autem
erigit animum in rerum divinarum meditationem,
ecclesiae veteris contemplatio.

X.

DE PERPETUA INTER CATHOLICAM ET
EVANGELICAM ECCLESIAM
DISSENSIONE.

Magna sane est et laus saeculi nostri et felicitas, quod pristina Christianorum, in partes divisorum, odia aut extincta aut sedata, coetus Lutheranorum et Reformatorum non paucos sacris communibus iunctos, atque multis in locis omnibus ecclesiis christianis non modo sacrorum faciendorum potestatem concessam, verum etiam paria cum reliquis iura lege publica decreta videmus. Laetantur ea de re omnes iusti, aequi et publicae salutis studiosi, et nos cum illis laetamur; nam, pacem amantes et concordiam, ii nos non sumus, qui aut dissidiis delectemur, aut, quae nostris optamus, aliis invideamus, aut de discordiis in ecclesiam et rempublicam inducendis cogitemus.

Quod autem fieri solet plerumque, ut homines, vitium et errorem fugientes, in nova vitia novosque errores incident, id eo etiam tempore factum est, quo cordatores qui-que Christianos omnium familiarum ferre discebant et pacem suadebant et concordiam. Non pauci enim, et articulorum fidei, quibus una ecclesia ab altera differt, et rerum ante nos actarum obliiti, ipsum ecclesiarum dissensum in exiguo discrimine ponere cooperunt, atque in eam delati sunt sententiam, ut Protestantes et Catholicos, aequae ac Lutheranos et Reformatos, aut ad ineundam sacrorum communionem, aut certe ad servandam concordiam, nullis tur-

ssidiis, facile adduci posse arbitrarentur. In non-
ignorantia et errore, in aliis ex negligentia et con-
ruen sacrarum nata est haec sententia, quam, quo-
n vanam et noxiam iudicamus, ita refutare decre-
it, dissensionem inter Catholicos et Protestantes per-
futuram esse, doceamus.

In tempus venturum sit, quo, eversa romani ponti-
e sublataque hierarchia, Catholici esse desinant Ca-

Protestantes autem, non habentes amplius, quibus
licant, Protestantium nomen exuant, atque omnes
uni, ad limpidum evangelii fontem reversi, in unam
in evangelicam, non externo legis, sed interno fidei
nisi vinculo iunctam, coalescant, id quaerere non atti-
olumus enim vatem agere atque ex rebus praesentibus
rerum futurarum auguria capere. De Catholicis et
tantibus, sententiam suam tenentibus, loquimur, con-
tra inter eos unquam futurum esse negantes, idque no-
lumus, nonnisi sublata alterutra ecclesia venire eos
in sacram communionem.

Neque id hoc in loco quaeritur, num inter Catholicos
et protestantes, patria, civitate et domo communii utentes,
ardia esse possit. In Germania certe ubivis locorum
os et principes, subditos et magistratus, cives, coniuges
multos, religione divisos, animis, studiis matuoque
e iunctos videmus. A singulis cum in publica tum in
ita vita colli et servari posse concordiam, lubenter con-
nus. At non de singulis, verum de partibus Catholicico-
et Protestantium, nobis sermo est, quas aut iniisse, re-
suis apte compositis omnibusque litigandi caussis e me-
sublatis, pacem satis firmam, aut unquam inituras esse,
ementer negamus.

Duo igitur nobis probanda sumsimus, et dissensum,
tollendum, et dissidium, nunquam sopiendum, inter Ca-
tholicos et Protestantes semper futurum esse, ita ut nec par-
m studium unquam exuere, nec de ineunda sacram
communione cogitare possint. Id est, quod nobis volumus,
um de perpetua inter catholicam et evangelicam ecclesiam
dissensione loquimur.

Divisi erant utique, ut Protestantes et Catholici, ita Lutherani et Reformati diu satis, non modo sententiis, verum etiam odiis mutuis, et nihilominus, sopiae discordiis pristinis, pacem eos fecisse, adeoque nostro tempore, multis in locis, sacra communia instituisse, videmus. Quod Lutherani et Reformati licuit, quidni idem Protestantibus liceat et Catholicis? Quod inter illos actum est, quidni ab his quoque geratur? Num impedimento, nunquam tollendo, Catholici et Protestantes ab ineunda sacrorum communione arcentur? Qui eos dividit sententiarum dissensus, eritne perpetuus? — Erit profecto perpetuus, quoniam dissensus est, non de singulis fidei capitibus et caerimoniis, sed de ipsa religione et ecclesia christiana. Lutherani et Reformati, de singulis dissentientes, consentientes vero de fidei fundamento, ita in unam societatem coire potuerunt, ut, qui fuissent, manerent, neque in sententiam alienam transire cogerentur. At de ipsa religione et ecclesia christiana dissentientibus tum demum communia sacra habere licet, quum altera pars, sua deposita sententia, alterius partis sententiam suscepit. Dissentire autem Catholicos et Protestantes iis de rebus, de quibus sacrorum communionem inituri consentire debent, nemo non videt. Catholici enim ecclesiam societatem inaequalium habent, in qua ὁ κλῆρος, divino mandato, τὸν λαὸν regat et sacris operetur, Evangelici contra societatem aequalium, sua voluntate eos designantem, qui aut potestatem ecclesiasticam exerceant aut sacra faciant. Apud hos antistites sacrorum et verbi divini ministri, apud illos sacerdotes et hierarchae res sacras gerunt. Catholici ex ecclesia, i. e. ex episcoporum, quos Deus ipse rectores Christianorum et rerum divinarum arbitros constituisse putatur, auctoritate, pendent; Evangelici contra, neo synodorum decretis nec romani pontificis legi quidquam tribuentes, solum Iesum Christum eiusque Apostolos Dei interpretes colunt, et literas s. unam fidei regulam sequuntur. Catholici, quae vetus ecclesia sanxit, tuentes, multa, e veterum populorum superstitione in orbem christianum traducta, tenent, adeoque Sanctos, i. e. homines ultra sortem hominum elatos, invocant, et Deum non modo adorandum, verum etiam sa-

crificio oblatu placandum esse arbitrantur; Evangelici contra, omnia, quae non literarum s. auctoritate nituntur, ex institutione christiana et sacris publicis proscribenda esse indicantes, Mariam aliosve Sanctos coli vetant; neque alia, quam quae precibus fundendis et meditandis rebus divinis sunt, sacra institui volunt. Catholici id datum esse existimant sacerdotibus christianis, ut peccantibus, poenitentiam legitime agentibus, peccata remittant, et, Missam agentes, panem, in corpus Domini sua voce mutatum, tamquam sacrificium inoruentum Deo offerant; Evangelici contra tantam potestatem ulli hominum concessam esse vehementer negant, et Missam Catholicorum, ut superstitionem, e sacris paganorum in sacra christiana illatam, damnant. De ipsa igitur ecclesia et religione christiana Catholici et Protestantes dissentient, eamque ob causam dissensus eorum perpetuus erit. Aut Catholici in Evangelicorum aut Evangelici in Catholicorum sententiam concedere debent; alias, quod unam partem ab altera arcet, impedimentum nunquam e medio tolletur.

Ex omni dissensu facile nascuntur dissidia, quoniam rara admodum ea modestia est, quae, quod sibi postulat, aliis concedit, nec, quod aliis negat, sibi arrogat. Hac sola modestia, ne dissensus in dissidium vertatur, caveri potest. Ecclesia catholica autem, quae unam veram ecclesiam, eamque falli nesciam, sese habet, et talis haberi cupit ab omnibus, ab hac modestia ita abhorret, ut omnia, quae ecclesiae sunt, sibi sumat, aliis vero coetibus christianis cum ipso adeo ecclesiae nomine neget. Quae quum sit catholicae ecclesiae arrogantia, Christianos aliarum ecclesiarum ut haereticos et schismaticos damnat, terminos suos quovis modo proferre studet, legibus publicis, Protestantium iura tuentibus, quantum potest, adversatur, aliasque ecclesias non ut orores colit, sed tamquam filias habet parere nolentes. Multi quidem Catholicci, in Germania maxime, sive mitioris ingenii, sive ultra ecclesiam suam sapientes, ab hac arrogantia multum absunt, et non modo ferunt secus sentientes (quod parum est), sed etiam, quae sibi postulant, illis quoque dari volunt. At ipsa ecclesia catholica nec sententiam

mutavit, nec pristinam depositus arrogantium; quod, quae nuper etiam aut pronuntiata aut negata aut postulata sunt hic et illic, quemvis docere possunt. Quid quod ecclesia catholica, quamdiu, quae fuit, esse cupit, sententiam, qua una vera, eaque falli nescia, ecclesia habetur, ne potest quidem mutare, et arrogantiam ex ea natam exuere, quoniam esse desineret ecclesia *catholica*, simulatque, alias esse ecclesias, et ipsas christiano nomine dignas, concederet. Itaque Catholici, ecclesiae suae sententiam strenue tenentes, arrogabunt sibi semper, quae maiores eorum sibi arrogarunt, et negabunt aliis ecclesiis, quamdia poterunt, quae iis debentur, hocque modo Protestantes ad perpetua certamina provocabunt. Manentibus autem dissidiiorum causis nec dissidia cessabunt, sed, sopita aliquamdiu, subinde reviviscent, quod in Germania etiam haud raro eventurum esse, absque divinandi arte praevidere licet, quum neutquam satis pro visum sit discordiis legum publicarum auctoritate. Decretum quidem est sapienter articulo XVI foederis germanici, paria esse debere in posterum iura ecclesiarum christianarum in regnis et civitatibus germanicis. At, quae sit haec iurium aequalitas, quibus finibus regunda quibusque modis instituenda, quum nusquam declaratum sit: ea ipsa lex non potest non novam quaerendi multa, ambigendi, disputandi, litigandi etiam et rixandi materiem praebere. Nullum est regnum germanicum et nulla civitas, ubi res Catholicorum et Protestantium, ita compositae sint, ut neutra pars aut negata postulandi aut de alteri parti concessis conquerendi caussam iustum habere sibi videatur. Quamdia afflictam sese videbat ecclesia catholica, oppressam et episcopis orbata, admodum modeste erga dissentientes sese gerebat, ita ut non paucis nostrorum, nimis profecto credulis, sententiam mutasse videretur. Hodie autem, dum laeta rerum suarum incrementa capit, fautoresque non paucos inter ipsos adeo adversarios, nanciscitur, et concessa sibi videt, quae vix sperare poterat, modestia ista hic illic in arrogantiam vertitur ita ut non neganda pertinaciter recusentur, et non postulanda importunius flagitentur. Sic manent caussae dissidi

uod, quoniam caussae eius nec sublatae sunt nec tolli plane possunt, nunquam cessabit.

Erit igitur perpetua inter catholicam et evangelicam ecclesiam dissensio, dissensus erit non tollendus et dissilium nunquam sopiaendum.

Ea autem de re nec temere, nec irae satisfacturi et iniuriciis, quae procul a nobis absunt, sed eo consilio disputavimus, ut, quae sit vera nostrae ecclesiae ad catholicam ecclesiam ratio, et viros res publicas gerentes, et theologos nō scholis et ecclesiis docentes, moneremus.

Multi eorum, qui hodie, ad virilem aetatem proiecti, res publicas administrant, ita sunt educati et instituti (is enim erat mos saeculi, quo nos adolevimus), ut, rerum ecclesiasticarum parum gnari, ecclesiarum dissensum haud magno in discrimine ponant, et facilitatem erga dissentientes in rebus sacris laudem summam ducant. Qui ita sentiunt, nepe negligunt, quod non negligendum est, et concedunt, quod non debet concedi, atque, cum Catholicis, rerum ecclesiasticarum peritis, providis, circumspectis et suae utilitatis studiosis agentes, facile decipiuntur. Itaque utile nobis videbatur, et causas dissensionis nostram inter et catholicam ecclesiam explicare, et, tolli non posse hanc dissensionem, demonstrare, ut, quantum in nobis esset, careremus, ne quis aut in exiguo discrimine poneret ecclesiasticum dissensum, aut vana pacis, nunquam venturae, spe illud sibi pateretur. Ignorantium rerum ecclesiasticarum ii profecto produnt, qui lege germanici foederis, qua paria iura ecclesiis christianis decernuntur, omnem rem confectam esse existimant, et male ii nobis consulunt, qui aut iura nostra eripi nobis sinunt tacentes, aut, quae suis ambitiose negant, aliis concedunt, sive gratiam quaerant tali facilitate et indulgentia, sive laudem hominum, qui ultra ecclesiam suam sapiant, aucupentur.

Ad quam recentiori tempore multi nostrorum, ad eamdem erga dissentientes nimiam facilitatem non pauci theolorum etiam, sive pacis perpetuae spem inanem foventes, iure moribus saeculi inservientes, et metuentes, ne zelotae-

audirent (sic enim appellabantur saepe ecclesiae suaे causam strenue agentes), convertebantur. Praeterea erant utique inter Catholicos non pauci viri cordati et sapientes, qui pacem et concordiam animo sincero commendabant et sacrorum suorum emendationem meditabantur; et cum reliqui; rebus suis undique afflictis, silerent et modeste se gererent, nostri raras contradicendi et disputandi caussas habebant. Ita factum est, ut polemica, studiose olim culta, e theologorum nostrorum scholis exularet, et raro ea populo traderentur, quibus aut nostrae ecclesiae sententia firmatur et defenditur, aut adversarii erroris arguuntur. At, qui ante hos decem et viginti annos erat, non idem est hodie ecclesiae nostrae status; mutantur hominum sententiae et studia; eriguntur hic et illic, quae collapsa facebant, redeunt, quae e medio sublata esse videbantur; denuo surgunt nobis adversarii, a quibus ad certamina, diu intermissa, provocamur. Itaque polemica, qua aliquamdiu carere nobis licuit, cum in scholas tum in ecclesias nostras revocanda est, ne, ad arma deposita redire omittentes, manus victas dare videamur. Non modo theologi, verum omnes, qui in ecclesiis et schoulis nostris docent, probe tenere debent, quae aut ad causam nostram defendendam aut ad refellendos adversarios pertinent, ut animi nostrorum contra eos muniantur, qui alios quovis modo in suas partes trahere student. Eam ob caussam populo a doctoribus publicis, iis autem, qui populum docent, a theologis plene accurateque tradenda sunt omnia, quibus ecclesiae nostrae sententia confirmatur et defenditur. Itaque polemicen, non quae iram spiret, opprobriis et maledictis petat adversarios, et discordiarum semina spargat, sed quae strenuam veritatis propugnatricem et severam erroris vindicem agat, in scholas et ecclesias nostras revocandam esse censemus; atque eo potissimum consilio hanc de perpetua inter nostram et catholicam ecclesiam dissensione disputationem instituimus, ut, armis eius et munimentis opus nobis esse, intelligatur.

Nam praesidium ecclesiae nostrae in nobis ipsis, qui Evangelici dicimur, situm est. Salva erit, quam diu, bono-

um nostrorum gnari, colemus eam et defendemus. Itaque
ibil praetermittendum est, quo pietas ei debita et reveren-
a in animis nostrorum alatur; eamque ob caussam morem,
maioribus acceptum, quo in memoriam inchoatae, Luthero
actore, sacrorum emendationis Universitatis nostrae no-
nne et auctoritate solemnia publica instituuntur, religiose
ervamus.

XI.

DE CAUSSIS IMPEDITAE IN FRANCO-
GALLIA SACRORUM PUBLICORUM
EMENDATIONIS.

Contemplantes itentidem Francogalliam, similem hodie aequori, sedatis ventis, aestuanti, et repetentes animo rerum hoc in regno gestarum memoriam, caussam praecipuam Francogallorum, in sententias partesque contrarias divisorum, in hierarchia instaurata denuoque firmata et in patronorum eius et satellitum, consiliis et studiis reperire nobis videbamur. Nam ab iis potissimum sparguntur nunc inter Gallos discordiarum semina, qui, salva libertate publica hierarchiam salvam esse non posse probe intelligentes, hanc ipsam libertatem tollere, ingenia opprimere, ipsamque legem imperii fundamentalem evertere student, et, antiqua revocantes, res novas moliuntur. Longe alius profecto esset Francogalliae status, si sacra publica hoc in regno mutata fuissent saeculo decimo sexto. Nam inter populum, ab hierarchiae vinculis liberatum, neque Jesuitae rerum suarum sedem ponunt, neque Bonaldi et Mennaei voces suas extollunt neque legum latores, iuris canonici reverentia ducti, rectificationi et saluti publicae contraria sanciunt. Haec autem aliaque infesta multa evenisse nuper in Francogallia, qui est, qui nesciat? Eheu, Jesuitae regiis edictis proscripti regno, redierunt, neque modo feruntur reversi, verum etiam foventur et coluntur, ita ut seminaria condant, scholas apriant, pompas instituant, eloquentia circulatoria multitudo nem turbent, artibus et consiliis clandestinis proceres etiam et prudentiores regant et illaqueent. Effundere pergunt Be-

naldi isti et Mennaei lingua virulenta opprobria quaevis in philosophos, in Protestantes, in libertatis publica amicos et vindices, impietatis eos accusantes et contumaciae, neque desinunt potestatem, lege solutam, et pontificis et regis, tamquam unicum malorum omnium remedium et tutissimum pacis firmae et salutis publicae fundamentum praedicare. Quid quod legem nuper ferri vidimus, qua res, Catholicis sacras, violentibus non mulcta, ut iniuriam facientibus, sed, ut atrociissimi facinoris, sacrilegii scilicet, reis, supplicium decernitus. Haec mala omnia, et ipsa mala et aliorum malorum semina et prae sagia, quum aut ab ipsa hierarchia, aut ab iis, qui eius ope sua consilia exsequi student, profiscantur, Galliam non invaderent, si, quae Lutherus, Zwinglius et Calvinus docuerunt et suaserunt, hoc in regno lege publica sancita fuissent.

Id animo reputantes, quum argumentum panegyri, qua cives nostri ad memoriam rerum Luthero auctore gestarum pie recolendam invitandi sunt, idoneum circumspiceremus, de caussis impeditae in Francogallia sacrorum publicorum emendationis pauca disserere decrevimus, quoniam haec res et tempori et consilio nostro consentanea est. Nam bona, quibus alii carent, fuent nobis cariora; in rerum prae sentium caussas inquirentes, id, quod tempus monet, agimus.

Si ulla gens, Galli profecto suscipiendae, quam Lutherus et Zwinglius saeculo decimo sexto suadebant, sacrorum publicorum emendationi proni et idonei esse videbantur. Galli enim, libertatis quippe amantes semper, ideoque pontificiam potestatem impatientius ferentes, de ea circumscribenda reformataque ecclesia dudum cogitaverant. Quod eius rei caussa in Conciliis Pisano, Constantensi et Basileensi gerebatur, id Gallis potissimum, Ioanne Gersone, Nicolao de Clemangis, Petro de Alliaco auctoribus gestum fuit; Sanctio Pragmatica, a. MCCCCXXXVIII. proposita, vexationes non paucas, de quibus Germani frustra conqueabantur, ad aliquod certe tempus aut sustulerat aut minuerat; et nonnulli Galliarum reges ita erga pontificem maximum sese gesserant, ut eius pedes quidem osculari, manus vero ligare velle viderentur. Quid quod in Gallia ii exorti

erant, qui primi omnium de hierarchia plane tollenda et de eccl^{esi}a ad apostolicae ecclesiae exemplum componenda cogitabant, Valdenses inquam, per quatuor saecula exagitati quidem semper et misere vexati, sed ineunte saeculo decimo sexto nondum deleti prorsus et extinti. Praeterea Galli nulli populo morum et literarum cultu cedebant, plurimos superabant. Poëtae non contemnendi mature linguam iis vernaculaam locupletaverant; nec deerant, qui, Guilielmum Budaeum imitantes, literas graecas et latinas colerent; adeoque Jacobus Faber Stapulensis, Erasmi exemplum secutus, in theologia a scholastica barbarie repurganda, et in libris sacris in Gallorum idioma transferendis, feliciter satis elaborabat. Ipse rex, Franciscus I., amabat fovebatque literas, nec a consiliis meliora suadentium abhorrebat.

Sic Francogalli probandis et suscipiendis iis omnibus, quae Germanorum et Helvetiorum plurimi, Angli, Batavi aliquique populi amplectebantur, satis praeparati videbantur. Neque rebus in vicinia gestis intacti manebant, sed non aures modo ad vocem, verum animum etiam mentemque ad sententiam meliora de rebus divinis docentium advertebant, ab eo maxime inde tempore, quo Calvinus, Farellius, Theodorus Beza aliquique, Geneva et Lausanna profecti, sacra nova in Gallia propagare, et cathedrae romanae inimicos excitare, summa opera nitebantur. Quemadmodum alios populos, ita spes evangelii recuperandi, et iugi, quod hierarchia Christianis imposuerat, executiendi, Gallos quoque capiebat, movebat, incendebat, ita ut innumeris caussae sacrorum mutationem suadentium faverent iisque plauderent, multi omnis generis homines, nobiles maxime in agris suis degentes, legum periti, medici, mercatores, opifices, Calvini doctrinam et disciplinam adoptarent, adeoque monachi et parochi passim, deposito cucullo, mutataque sententia evangelii pra^econes agerent. Non pauci eorum, qui apud Helvetios de nascente ecclesia reformata bene meruerunt ipse Joannes Calvinus, columen ejus et praesidium, in Galli nati et educati, antequam e patria profugissent, antiquam superstitionem exuerant. Supplicia, quibus mox, nunc regis, nunc magistratum provincialium auctoritate, in novo

cos animadvertebatur, incendebant magis animos, errebant; augebantur in dies res ecclesiarum novat medio saeculo decimo sexto quindecies centena hugonottorum numerabantur¹). Non vana igitur erat ere concepta eorum spes, qui Galliam e pontificis i ditione in libertatem vindicari et ad emendatam um publicorum formulam adduci posse putabant.

At longe secus res cessit, ac sperabatur Genevae, meur Romae; mansit Francogallia hierarchiae obnoxia, erae profecto pretium est, caussas impeditae hoc in sacrorum publicorum emendationis explicare.

Saepe populi reges, saepius reges populos, eo, quo-
uant, inclinarunt. Ex iis autem regibus saeculi decimi
, qui, quo tum populi vertebantur, ire recusantes, po-
m ad suas partes trahebant, Franciscus I. eiusque suc-
ores erant, in quorum sententia et voluntate, a sacro-
publicorum emendatione aversa, praecipua impeditae
is emendationis caussa quaerenda est. Franciscus I.,
generosus, bellicosus, rebus gerendis idoneus, ad quae-
suscipienda audendaque paratus, amabat quidem artes
iteras, dandum esse aliquid ingenio saeculi intelligebat,
ique ob caussam primum de Erasmo, postea de Melanch-
ne Lutetiam arcessendo cogitabat. Idem vero, quae erat
eo ingenii mobilitas, res sacras non facile serio medita-
tur, et, alieno magis, quam suo, utens iudicio, Evangelici
homines esse seditiosos, rem publicam turbantes et
in via sursum deorsum volventes, facile sibi persuaderi pa-
batur²). Hinc odium eius in sacrorum receptorum de-
rtores, quod, cum Protestantibus germanicis agens, dissi-
ulabat quidem interdum, nunquam vero exuebat; hinc

1) Ita certe Lacretellus in libro, qui inscribitur: *Histoire de France pendant les guerres de religion*, tom. II. p. 170 — 179. numerum eorum computavit. Erat autem tum non, quae hodie est, incolarum Galliae frequentia, quorum quippe numerus ex eiusdem scriptoris sententia non ultra centieset quinquagies centena millia adscendebat. Itaque decima Francogallorum pars sacra nova sequebatur.

2) Bene id noverat Calvinus, ut ex epistola, *Institutioni religionis christiana* præfixa, intelligitur, quam, ut has ipsas calumnias dilueret, a. 1536. Regi scripsit.

leges poenis gravissimis carentes, ne miliae fierent privatae
sacrorum caussa coitiones; hinc cverba satis sacrorum li-
bertatem, domi negatam, apud exteros quaerentium, exilia
voluntaria; hinc crudelissima novorum haereticorum suppli-
cia, aut ab ipso rege iussa, aut a senatibus provincialibus,
legum antiquarum tenacissimis, decreta. Quod praeiuxerat
successoribus exemplum Franciscus I., id et Henricus II. et
Franciscus II. sequebantur, ille luxuria et voluptati dedi-
tus, et hastiludia magis, quam negotia curana, hic invenis,
ut corpore imbecillus, ita tardus ingenio. Aversi manebant
a doctrina evangelica ii, penes quos potestas erat, adeoque
magis exacerbabantur animi, quam Reformati, viris loco et
genere insignibus aucti, sacrorum libertatem importunus
flagitarent et iniuste negata passim sibi sumerent. Post mor-
tem Francisci II., quam, Carolo IX. nondum adulto, mater
eius Catharina Medicea rebus publicis praeesset, concede-
batur quidem, Hospitalio cancellario potissimum auctore,
nonnihil Reformatis, adeoque venia caussae suae publice in
colloquio Posiaco peroranda legatis eorum dabatur. Sem-
per autem haerebat et glisebat odium, veluti haereditatis
lege in familia regia propagatum, alebatur continuo cum
per bella civilia, tum per artes Philippi II., Galliae regem in
Protestantibus ubivis terrarum extirpandis socium et adiun-
torem habere cupientis; quoque nefando facinore tandem
eruperit hocce odium, quaque tragoedia, Carolo IX. aut de-
cernente aut consentiente, acta fuerit, omnes norunt. De-
cessit quidem breve post regnum Carolus IX., et Henricus III.,
in locum eius suffectus, pacem cum Hugonottis iniit, et ab
iis ipsis, qui regni et ecclesiae propugnatores videri volebant,
eo sese adactum vidit, ut ad Navarrum, Protestantium ducem,
confugeret eiusque auxilium imploraret. Catholicam autem
ecclesiam nunquam deserebat, neque is erat hic homo cum
levis et dissolutus, tum superstiosus et ignavus, qui suo in
caussa religionis iudicio uteretur.

Omnes Galliae reges a Francisco I. ad Henricum III.
usque a sacris mutandis abhorrebant, et a. **MDLXXXIX.**
demum ad Navarrum, purioris doctrinae cultorem sincerum
et Protestantium defensorem strenuum, regnum haereditatis

volvebatur. Magna autem semper fuit regum, eorum
Iuos populus neque amaret, neque admiraretur, au-
t; ideoque dubitari nequit, quia multi, ad sacra mu-
ropensi, eam tantum ob caussam inhaeserint fidei
iae, quod regem eiusque aulam in ea manere vidissent.
tquam factioes regnum divisorant, et rex eam, quae
ati suae antiquorum sacrorum defensionem prætexe-
cutus erat, haud paucos non modo exemplum, verum
caussa regis a Protestantium communione avocabat.
t esse, aut videri volebant regis defensores, Catholi-
sacra sequi debebant. Praeterea clericis et monachis
e suae agendae, multitudinis movendae et sacrorum
in quovis modo perstringendorum plena potestas da-
Reformatis contra coercitis legum severitate, territis
ciorum pretu, et honorum ac munerum publicorum
lone privatis. Has ob caussas Protestantium numerus
ta in Gallia crescere potuit, ut in Germania creverat,
quantumvis Imperatores a sacris novis abhorserent,
ni Principum tamen et magistratum civitatum libera-
ea amplectebantur. Galliae autem longe alia erat ratio,
Germaniae; nam praeter regem Navarrai nullus pro-
m gallicorum sui iuris erat, verum omnes, ut subdit
stratis, ita regibus parebant.

Ad hoc externum augmentorum novae ecclesiae impe-
ntum, aliud idque internum accedebat, disciplinae mo-
que severitas, quam, ut alii in locis, ita in Gallia po-
num ecclesiae ad Calvini regulam compositae tuebantur.
rinus, ut pudori et sanctimoniae quovis modo provide-
ir, simulque caveretur, ne ecclesia, quam sui iuris esse
ebat, magistratum ope in suis regendis egeret, severioris
disciplinae legi Genevensem ecclesiam adstrinxerat. Haec
veteris ecclesiae exemplo commendata, ad Gallos evan-
dicam doctrinam amplectentes, apud quos maxima erat
lvini auctoritas, propagabatur. Itaque sancitum erat in
rum ecclesiis, ut, qui delinquissent, aut coram consistorio,
e. coram seniorum consessu, aut in concione delictorum
monerentur, si mores non mutassent, aut arcerentur a
dona sacra, aut plane a coetu segregarentur, et, nonnisi

poenitentia acta, ad sacrorum communionem admitterentur, et reciperentur in ecclesiam³⁾). Probabatur autem haec lex et observabatur religiose eam potissimum ob caussam, quod homines, vexati semper et exagitati, ad tristitiam, tristes vero ad severitatem proni esse solent; quodque ii, qui ex Valdensium reliquiis ad reformatam ecclesiam accedebant, simili disciplinae adsueti erant. Quod olim nascentes in romano imperio ecclesiae instituerant et secutae erant, idem fere novae Galliarum ecclesiae sanciebant et sectabantur, imaginem societatis christianaे omnis labis expertem referre, omnemque calumniandi materiem adversariis praecidere studentes, ut mirum esse non possit, has aequae, atque illas, cum severitate disciplinae morum etiam severitatem et acerbitatem p[ro]p[ter]e se tulisse. Licit[er] multa illicita habebantur; nihil humanae imbecillitati indulgebatur; omnia, quae sensus movent, a sacris publicis arcebantur; saepe pietas tristitiae et austерitatis colorem trahebat. Haec autem disciplinae morumque severitas non potuit non incrementis ecclesiarum reformatarum officere. Nam non modo dissolutos et lascivos homines ab earum communione deterrebat, et sacra publica omnibus, quae multitudinem, videndi cupidam, alliciunt, privabat, verum etiam multis honestis et prudentibus, qui laetitiam et hilaritatem a pietate abesse nobebant et sensibus aliquid indulgendum esse putabant, dispicebat. Adversabatur ea quam maxime ingenio populi, eamque ob caussam incrementis novae ecclesiae magno impedimento esse debebat.

Nihilo minus, multa licet obstitissent, res Protestantium, ecclesiis eorum medias inter turbas publicas ad fidei consensum et certam regiminis formam revocatis, satis creverant quum regnum ad Navarrum, ducem eorum et defensorem eumque virum strenuum et prudentem, haereditatis legatum, caussae eorum plenam victoriam portendere vide

3) cf. *Histoire ecclésiastique des églises réformées au Royaume de France* (prodiit hic liber, cuius auctor Theodorus Beza habetur, Genevae 1580.), tom. I. p. 185 — 190, ubi leges, quas hae ecclesiae sibi scripserant, expositae leguntur.

ur. Id ipsum autem, quod Protestantes in spem laetiam erigebat, hunc habuit eventum, ut progressus novaelesiae sisterentur, et, quae serius ei acciderunt, mala repararentur. Nam Navarrus, Henrici IV. nomine Gallic rex factus, paucos post obitum Henrici III. annos sacra holica amplectebatur, et sic, quantumvis Protestantium nos per edictum Nannetense prospiceret, non modo spem cum frustrabat, verum etiam cum auctoritate sua, tumitate tranquillanda et componenda, ecclesiam catholicam nro firmabat. Caussa autem, quia ductus Henricus IV. ecclesiam reformatam, in cuius salutem et praesidium natus se videbatur, deserebat, in odio Catholicorum, quod non nisi sacris eorum amplectendis placari posse putabat, quænda est. Exstincto Francisco II. morte praematura, quum irolus IX. nondum adolevisset, et Guisii et Borbones regun, quod Catharina Medicea, regis mater, neutri partidere volebat, affectarunt. Hinc factiones, hinc bella ciuilia, quorum auctores, ut socios haberent et adiutores, Catholicorum et Protestantium dissidia in suum commodum illide vertentes, aut antiquorum sacrorum defensores, aut eorum statores videri volebant. Haec inter bella quum ulta utrinque atrociter gererentur, magnum utique erat Protestantium in Catholicos et Catholicorum in Protestantes odium, maius tamen horum, quam illorum, quiam cum pontifex romanus, tum Philippus II., Hispaniae ex, nunc monachos, qui populum moverent, subornantes, nunc legatos, qui procerum iras alerent, mittentes, nunc magistratus et copiarum duces auro corruptentes, discorias quovis modo alere, et Protestantibus invidiam conflare tudebant. Omnia autem maxime post stragem illam neandam, qua Henrici et Margaretha nuptiae Protestantium sanguine polluebantur, animi Catholicorum ira et odio exacerbaverunt; nam ea est hominum perversitas, ut magis obllatas, quam ob toleratas iniurias irascantur, et odii execrationem in ipso odio quaerant. In dies hocco crescebat odium, tandemque per eam hominum perditorum et fanaticorum consociationem, quae Unio Catholica dicebatur,

ita auctum est, ut amplius augeri non posset. Haec ipsa Unio autem, et romani pontificis et regis Hispaniae auxilio freta, regno potita erat, ipsamque Lutetiam cum maxima Galliae parte in sua ditione tenebat, cum Henricus III. necabatur, et, a Navarro, utpote ab haeretico, quem pannifex romanus proscripserat, abhorresset, Borboneum cardinalem regem declarabat. Bellaverat quidem Henricus IV. satis feliciter contra imperii sui detrectatores, sive haereseos odio incensos, sive hispanico auro corruptos, sive de imperio sibi met ipsius vindicando cogitantes, adeoque Lutetiam, sedem Unionis, obsidebat, et erant inter Catholicos quoque, qui partes eius sequerentur. Sed bello fasiendo copiae eius non sufficiebant, et tantum erat tum Catholicorum, Protestantium numerum longe superantium, in haereticos odium, ut regnum diu multumque agitatum, misere laceratum, adeoque in hispanicas dominationis discrimen ad ductum, nonnisi ab rege catholico componi servarique posse videretur. In hac sententia cum aliis Henrici IV. amicis Sullius quoque erat, vir prudens, honestus, regis patriae que amantissimus, qui, quamquam ipse ad vitiae usque finem ecclesiae reformatae addictus manere decreverat, ipse tamen regem haesitantem ad catholicam fidem, amplectendam suo consilio impellebat ⁴⁾). Itaque Henricus IV., de regno servando confirmandoque desperans, ad ecclesiam catholicam transibat, et fatendum est, si, quod fecit, unquam facere licet, ei id licuisse; nec vituperandus est rex, si eo ex medulo, quo talia metiri solent homines, eum metimur. Nos vero utilitatem communem legem supremam non habemus, quoniam non, quod utile, sed quod honestum est, semper liquet, et saepe obsunt, quae prodesse videntur.

4) Legi meretur colloquium, hac de re inter Sullium et regem habitum, quod libro: Mémoires ou oecconomies royales d'estat, domestiques, politiques et militaires de Henri le Grand, par Maximilian de Bethune Duc de Sully, Partic. I. p. 351 sqq. insertum reperitur. Assecuratur hic liber rarus in bibliotheca Senatus Li paensis.

Sic Gallia, quae matura satis videbat prosacerdotum purum mutationi et amplectenda Protestantium causam. Eius arbitrium sibi vindicare potuisse, in romani pontificis et antiquorum sacerdotum religione mansit. Henricus ipse, bene licet per edictum Nanuetense Protestantes rebus prospiceret, eum tamen, qui aut videri volebat, actus erat sensim paulatimque, sese gerebat; eiusque et nepos, Ludovici XIII. et XIV., fidem catholicam tue tuebantur et Protestantes cõercere, opprimere, tanque delere studebant. At, immutata manente ecclesia icana, ingenium et mores Gallorum mutabantur, et eo tempore, quo lites Jansonistiae agitabantur, multos in Gallos esse patuit, qui pontifici romano caecam obetiam negarent et ad mores regendos religionem referri erent. Aucto indies eorum numero, qui ultra maiores erant, apertum tandem illud inter catholicos et philosophos dissidium ortum est, quod, regno concusso et turbato, in ecclesiae gallicanae ruinam vertebatur. Tollere uisset hoc dissidium funestum, et magno Galliam malo raro, is, qui nuper Europae arbitrium sibi vindicaverat.

At non sustulit, quoniam, qui erat in eo hominum itemtus, quae ipse spernebat, populum, si iussisset, de amplexurum esse, nullus dubitabat. Itaque immutata vocavit sacra antiqua, et Galliam denuo hierarchiae legistrinxit, id modo cavens, ne suae auctoritati pontificia testas officeret. Immutata autem manente ecclesia catholica, mansit dissidium inter amicos eius apertos et adversarios clandestinos, inter catholicos et philosophos, manente ad hunc usque diem, et studiis eorum et consiliis, qui alliam in superstitionem et servitutem detrudere volunt, totidie augetur. Eiusmodi vero dissidium, quale hodie alios dividit et agit in contrarias partes, malum profecto insendum est, quamquam sperare licet, fore, ut, philosophis a contemtu rerum sacrarum ad seriam meditatem earum conversis, et non de evertenda, sed de emenda ecclesia cogitantibus, hoc quoque ex malo bona tandem proditura sint.

Ad contemplandam autem Galliam, sententiis et studiis confrariis divisam, ideo Vos, Optimi Cives, hac oratione convertimus, ut, in cauissas malorum, quae cum hoc tum Hispanicum regnum, factionibus scissem et cibilibus bellis exagitatum, invaserunt, inquirentes, quid maiorum nostrorum sapientiae et constantiae debeat, intelligeretis.

XII.

E RELIGIONIS CHRISTIANAE PER PHILOSOPHIAM GRAECAM PROPAGATIONE.

COMMENTATIO PRIMA.

od Clemens Alexandrinus, philosophiam graecam ὑποθαν τῆς κατα τον Χριστον φιλοσοφιας dicens, scabellum gradum, per quem homines aequae ac per legem Moralem ad doctrinam christianam adducti sint¹), aliique pri- rum saeculorum patres similiter dictis innuerunt saepe, ac philosophiam sacris christianis viam munivisse eorum propagationem adiuuisse, id a nobis, caussam religio- christiana actam videntibus, clarius quam ab illis, agen- sis eam et veluti in re media positis, cognoscitur. Neque tam manifesta que inquam latere potuit, verum omnes, si historiam doctrinae christiana per orbem romanum propagatae scrutati sunt, caussam eius a philosophia graeca ultis modis promotam esse intellexerunt. Nihilo minus an ipsam rem denuo tractare placet, quoniam nonnullas, quae ab aliis disputata sunt, addenda in promptu nos abere putamus, et caussarum susceptae doctrinae christia- ae investigatione quam maxime delectamur. Nec quid- uam profecto magis dignum est meditatione repetita, quam illa rerum conversio, qua, sacris veterum populorum con- cussis, labefactis, tandemque eversis, religio christiana re- gnare coepit.

¹⁾ Stromatum L. VI. p. 773. ed. Pott.

Omnia autem, quae hac de re disputanda habemus, ad tria capita revocabuntur. Primum enim, sacrorum lege et consuetudine receptorum religionem per philosophiam graecam imminutam et Deorum reverentiam multorum animis excussam esse, docendum est. Nam si religionis disciplina eadem, quae antiquo tempore cum Athenis tum Romae fuit, mansisset, neque Judaeis neque Christianis sacra sua facere et propagare licuisset. Itaque, antiqui temporis severitatem per philosophiam graecam maxime, dum de mythorum a majoribus acceptorum veritate dubitare et ultra sacra usitata sapere docebat, in mitiorem sententiam versam esse, ante omnia demonstrandum esse videtur. At non modo veterem superstitionem multorum animis haecce philosophia exemit, verum etiam, sive investiganda honesta natura, sive demonstranda rerum omnium, ad ordinem et consensum revocatam, cohaerentia, sive sententia illa, qua omnis vera religio militat: ὁ νοῦς ἐστι πρὸκλεψίς θραύση τε καὶ γῆς, pronuncianda et explicanda, rectiora de rebus divinis sentire docuit. Haec hominum sententiam mutant, eoque effecti, ut multi religioni, quae in rerum extra sensus positarum meditationem animum erigit vitamque honesti praeceptis regit, probandas et amplectendas promi et idonei fierent; quod ab ipsis Neoplatonicis factum est, qui, quamquam Christianis concordiebant, tamen, dum in alienam sententiam religionem patrum traducebant, caussam eorum notentes adiuvabant. Quae haec de re dicenda sunt, caput libelli nostri secundum amplectetur. Denique nec hoc, quod, qui primi causam Christianorum coram Graecis peroravunt, potissimum philosophiae graecae opere cum religionem christianam commendabant et demonstrabant, tum saera gentium impugnabant eorumque defensores refellebant, silentio praetermittere. Nam Apologetae saepissime arma a philosophis usurpata in sacra publica verterunt, doctrinam christianam philosophiam omnia, quae Graecorum sapientissimi docuerint, amplectentem haberi voluerunt, suaque cum philosophorum placitis ita consentire dixerunt, ut quivis arbitretur (sunt haec Minucii Felicis

a²), aut nunc Christianos philosophos esse, aut philosophos fuisse iam tunc Christianos. Nec dubitari potest, haec ratio causae Christianorum utilissima fuerit. — fere sunt, quae uberior explicare decrevimus, ut, quan- ad praeparandam sacrorum antiquorum ruinam et ad gionem christianam per orbem romanum propagandam osophia graeca fecerit, intelligatur.

Ut plerorumque populorum, ita Graecorum quoque *gio mythis* incerta fama propagatis continebatur, ad Deos iana passos pertinebat, atque omnem eorum cultum ad precibus, muneribus, maxime sacrificiis cruentis flecten- placandosque referebat. Fieri non potuit, quin philosophia, in vero a falso discernendo occupata, de honesto et o summo rectae rationi consentanea praincipiens, atque rerum extra sensus positarum meditationem conversa, ita, quae eiusmodi religioni repugnabant, doceret. que cum ipsa philosophia discordia inter eam et religionem publicam, nunquam illa sublata, orta est, in qua (nam laerent invicem multorum saeculorum intervallis disiun-) prima caussa interitus sacrorum a populis antiquis ce- ratorum quaeri debet. Profecto non modo Hierosoly- s, verum etiam Athenis ruina eorum praeparabatur.

Schola Ionica quidem, quae, tota in rerum originibus naturae legibus explicandis occupata, neque de honesto que de numine divino disputabat, religionem publicam tactam sivisse videtur. Credibile est, eos, qui hanc scholan sequebantur, populi sui superstitionem nondum exuisse. Pythagoras iam, qui hominem virtuti natum esse resque nes divino numine contineri atque ad consensum ordinemque aptum revocari intellexerat, ultra vulgus sapiebat, quamquam pleraque lege recepta et consensu hominum robata non reprehendisse videtur, tamen hostias cruentas iis offerri nolebat, et mythos nonnullos in alienum sensum tra- ucebat, ut quum Ἐρμην Πομπεα eum esse diceret, a quo ani- mae corporibus immitterentur, purgatae in excelsum duce-

2) Vid. Octavius eius, c. 20.

rentur, impurae vero Furiis vinciendae traderentur ³⁾). Longe plura vero communi sententiae contraria Xenophanes, aequalis Pythagorae, Eleaticae scholae auctor, in carmine περὶ φυσεῶς protulit; quod ex reliquiis huius carminis, quantumvis exiguis, satis patet ⁴⁾). Nam non modo Homerum atque Hesiodum ob adulteria, furtarum, aliaque indignarum in deos translata reprehendebat ⁵⁾), verum etiam sententiam de diis, humana forma induitis, qua Graecorum sacra tamquam fundamento suo nitebantur, hisce versibus impugnabat atque ridebat:

Ἄλλα βροτοί δοκενούσι θεούς γεννασθαι —
 Καὶ σφετερην ἐσθητά τ' ἔχειν φωνὴν τε δεμας τε.
 Ἄλλ' εἰ τοι χειρας γ' εἶχον βοες ἡε λεοντες,
 Ἡ γραψαι χειρεσσιν και ἐργα τελειν, ἀπερ ἀνδρες,
 Ἰπποι μεν θ' ἵπποισι, βοες δε τε βουσιν ὅμοιας,
 Καὶ κε θεων ἴδεας ἐγραφον και σωματ' ἐποιουν
 Τοιανδ', οίον περ καντοι δεμας εἶχον ὅμοιον ⁶⁾).

Praeterea illud etiam, quod apud Stobaeum legitur ⁷⁾:

Οὐτοι ἀπ' ἀρχης παντα θεοι θητοις παρεδειξαν,
 Ἄλλα χρονῳ ζητουντες ἐφευρισκουσιν ἀμεινον,

philosophum ultra vulgus sapientem prodit. Similia Parmenides, discipulus eius, sensisse haud temere creditur: atque Heraclitum, eodem fere tempore philosophantem iconolatriam Graecis usitatam improbasse, inde patet, quod dixisse fertur, eum, qui ad res vita carentes, tamquam ad

3) Vid. *Diogenes Laërtius*, L. III. c. 1. n. 19.

4) Fragmenta huius carminis, apud Sextum Empiricum, Stobaeum, Clementem Alexandrinum atque Eusebium obvia, in *Füllebornii Symbolis ad historiam philosophiae*, Vol. II. Part. VII. p. 1 sqq. et in libro: *Commentationum Eleaticarum pars prima; Xenophanis, Parmenidis et Melissi doctrina e propriis philosophorum reliquiis veterumque auctorum testimoniis exposita a Christ. Augusto Brandi*. Altonae 1813, congesta reperiuntur.

5) Vid. *Sextus Empiricus* adv. Physicps, L. IX. p. 593.

6) Leguntur hi versus cum apud Clementem Alexandrinum, Strom. L. V. p. 715. ed. Pott., tum apud Eusebium, in *Præparatione Evang.* L. XIII. c. 13. p. 678.

7) Eclog. I. p. 224. ed. Heeren.

, accederet, perinde facere, ac si quis cum parieti-confabularetur^{8).}

Sic philosophia mature satis iis, quae communi sensia probabantur, contradicere coepit. Multo magis vero ea religioni publicae adversata est, quum, sedem permanentiam ibi positura, Athenas migraverat. Erant quidem tenienses superstitionis admodum deorum cultores; ned fieret, quo sacra publica violarentur, cum Eumolpium tum Areopagi auctoritate cavebatur; et, dum poëta, ut omnia, ita ipsos deos ridere licebat, philosophis aminandae religionis publicae libertas negabatur^{9).} At eo quidem tempore, quo maxima erat deorum reverentia, atque legibus, tuendorum sacrorum caussa latis, auctoritas sua integra manebat, ne contraria religioni publicae cerentur; caveri potuit. Id enim cum ab iis, qui, ipsi umen divinum colentes, non tollere religionem, sed memoria rebus divinis homines docere volebant, tum ab iis, qui, numen divinum tollentes, religionem superstitionem habebant et evertere studebant, factum est. Diversam unctionem utique secuti sunt philosophi de rebus divinis loquentes, aliis, deos esse, aperte negantibus et disputatiōem in contumeliam interdum trahentibus, aliis sententias erversas in rectas traducentibus, et, quae sibi displicuerint in sacrorum publicorum disciplina, modeste vituperantibus. At communi de rebus divinis sententiae contraria cum ab his tum ab illis prolata et sparsa sunt.

Pertinent autem ad philosophos, qui, quamquam neque erant & θεοι neque haberi volebant deorum contemtores, communi tamen sententiae contradixerunt, Anaxagoras, Socrates, Plato, Aristoteles, et Zeno, ipsi igitur principes philosophorum graecorum et scholarum nobilissimarum conditores. De Anaxagora Clazomenio quidem, Socratis et Platonis praecursore et primo inter Graecos theologiae

8) Legitur hoc eius dictum apud Origenem contra Celsum, L. I. c. 5. p. 324. Tom. I. ed. Ruse.

9) Cfr. quae hac de re Fridericus Guilelmus Tittmannus in libro: *Darstell. der Griechischen Staatsverfassungen*, p. 27—29. monuit.

rationi consentaneae auctore, quid de diis a Graecis cultis senserit et docuerit, memoriae non proditum est. Eum vero lege et consuetudine recepta improbasse et reprehendisse, inde, quod ipse Pericles, qui tunc maxima Athenis auctoritate pollebat, amico et magistro, cui lis ob impie dicta intendebatur, relinquendae urbis auctor erat, recte colligitur. Credibile est, magistrum Euripidis, quem et superstitionem odisse, et pia mente numen divinum coluisse, tragoeiae eius testantur, non eo tantum, quod sollem ferrum candens et igneum, Peloponnesi maius, esse dixerat, pias Atheniensium aures offendisse¹⁰). Quae autem Socratis de rebus divinis sententia fuerit, e Xenophontis scriptis satis cognoscitur. Nihil profecto simulabat hic vir honestus et ab omni fraude alienus, de rebus divinis loquens; esse credebat et rebus humanis prospicere eos ipsos deos, qui ab Atheniensibus colebantur; precebatur eos animo integro et pio; non dubitabat, quin μαρτυρητης ars esset, res futuras, a diis hominibus manifestatas, cognoscendi, et, non modo ut legi satis ficeret, verum etiam ut aleret et declararet animi pietatem, sacrificia more consueto offerebat. Itaque et ab ipso et a discipulis, eum sacra publica turbare et novos deos in civitatem inferre voluisse, iure negabatur. At sententia eius de horum deorum natura a communi sententia valde diversa erat, quod multa a Xenophonte tradita docent¹¹). Nam deos oculis cernendos, humana passos, et muneribus oblatis flectendos, in deos sensibus non attingendos, ab ira et cupiditate alienos, instos semper et sanctos, non sacrificii sed sacrificantis pietate gaudentes traduxerat. Haec autem de diis sententia utique religioni, ad deos humana forma induitos, saepe visos ab hominibus a se delectis, eosdemque muneribus flectendos placandoque pertinenti, contraria erat; nec sine causa ob deos novos in rempu-

10) Vid. *Diogenes Laërtius*, L. II. c. III. n. 4. et *Plutarchus in vita Periclis*, c. 32.

11) Omnia optime Socratis theologia ex egregia illa de nature deorum disputatione cognoscitur, quam *Memorabilium* L. IV. cap. 3. legimus.

am illatos is accusabatur, qui, licet eos usitatis nominis appellaret et modo consueto coleret, longe alia tamen, quam populo Athenensi videbantur, de iis decebat. Terterea samere licet, disseruisse Socratem non pauca, ne discipuli eius, ne aut accusatoribus magistri sui aliud concedere viderentur, aut suae ipsorum famae male asulerent, silentio premenda esse putarunt. Plato porro, i., quod Socrates non attigerat, assequebatur, ut, plane posita populi sui superstitione, theologiam apte cohaerentem et rectae rationi prorsus consentaneam traderet, debus ad sacra publica pertinentibus, sive magistri exemplo territus, sive iis, quae sancta habentur a multitudine, irrendum esse ratus, caute admodum loquebatur. Quid igit mythos haud raro in rea suam trahebat, et nonnulla ius, ut illud: ἀδυνατον οὐν θεων παισιν ἀποδεξεων λεγουσιν¹²⁾, ad vertendam impietatis suspicionem scripta esse videntur. Ibi hilo minus excidere sibi passus est interdum, quas veniam animi sententiam proderent. Sic ob iniurias, punas, aliaque turpiora etiam in deos translata τονς μυθολογικης diserte vituperavit, et, qui talia commisissent, deos leorumque filios haberi posse negavit¹³⁾. Pariter sententiam de gratia deorum, muneribus offerendis promerenda impugnauit, quia a pessimo quoque dona splendidissima offerri posse moneret, et apud deos, quos foeneratores, muneribus corrumpendos, habere impium esset, aequo, atque apud homines sapientes, nihil magis quam iustitiam et sapientiam in honore esse doceret¹⁴⁾. Pauca Plato de rebus ad religionem publicam pertinentibus, nihil Aristoteles scripsit. Neque ipsi nos quidquam, quod huc trahi possit, legere apud eum meminimus neque ab aliis observatum vidiimus. Silendum esse putavit de rebus, quas probare non posset, vituperare nollet. Hoc ipso autem silen-

12) Reperiuntur haec in Timaeo, Vol. IX. p. 324. ed. Bipont.

13) Vid. Euthyphro, Vol. I. p. 11 — 13. De legg. L. XII. Vol. IX. p. 176. sq.

14) Vid. Alcibiades II. Vol. V. p. 97 — 100.

tio animi sententiam satis prodidit, nec, quae scribens, eadem loquens intacta sivisse videtur. Quum enim traditum sit, eum, postquam, Alexandri aula relicta, Athenas venerat ibique per tredecim annos docuerat, impietatis accusatum ab Eurymedonte, sacrorum antistite, Athenis relictus Chalcidem concessisse¹⁵⁾): dicta ab eo esse coram amicis et discipulis usu et lege receptis contraria, eo magis probabile est, quo certius est, philosophiam eius, nihil indulgentem phantasiae, omnia ad demonstrationis subtilitatem revocantem, nihilque, praeter primam motus caussam, ad Deum referentem, a publicae religionis sententia quam longissime abhorruisse. Multo proprius Stoicorum doctrina, miscens vim divinam cum rerum natura, ad eam accedebat, ideoque ii, qui in Graecia antiqua deorum canssam agebant et divinationem defendebant; Stoici erant¹⁶⁾). Nihilo minus ipse Zeno pariterque Chrysippus, mythis in physiologiam traducendis, cum magna mythologiae parte usitatas deorum cognitiones tollebant, ac Perseus adeo, Zenonis auditor, Euhemero praeludens, eos, a quibus magna utilitas ad vitae cultum esset inventa, deos habitos esse dicebat¹⁷⁾). Quid quod illud Zenonis, quod Origenes servavit¹⁸⁾: ἵερα τε οἰκοδομεῖν οὐδὲν δεησει, ἵερον γαρ οὐδὲν χρη νομιζεῖν, οὐδὲ πολλον ἀξιον και ἀγιον, οἰκοδομων ἔργον και βανανσων, philosophum, non modo in templis, manu factis, Deum habitare negantem, verum etiam omnem externum deorum cultum vilipendentem, prodere videtur.

Si plerique Socraticorum et Stoicorum sacra publica, quae non tollere, sed mutare modo volebant, modeste vituperarunt: ii contra philosophi, qui, sive in meros ingenii lusus veri inveniendi studium traducentes, sive sensibus non attingenda vana somnia iudicantes, divinum numen tollebant, audacius ea impugnarunt. Id primum a

15) Vid. *Diogenes Laertius*, L. V. c. I. n. 7.

16) Vid. *Cicero de divinatione*, L. II. c. 49. 52. 57.

17) Vid. *Cicero de nat. deor.* L. I. c. 14-15. *Minuc. Felix in Octav.* c. 21.

18) *Contra Cels.* L. I. c. 5. p. 324.

gora, Melio, Democriti discipulo, ab omnibus, qui eius ainerunt, inter τοὺς ἀρεούς relato, factum est, cui Athenses ita succensuerunt, ut, quum poenarum, sacrorum atoribus deoretarum, metu urbe profugisset, ei, qui in eum reduxisset, duorum talentorum praemium prorarent¹⁹⁾. Similia sophistarum nonnulli protulisse narratur, Protagoras maxime et Prodicus, quibus Critias, & illorum, quos Athenienses triginta tyrannos appellavit, & discipulo Socratis adversarius eius factus, adnubari potest, quoniam, quamquam inter ipsos sophistas refertur, sententiam tamen eorum et rationem sequetur. Protagorae quidem nihil commemoratur, praeter initia libri, quo dixerat: „de diis, neque ut sint, neque ut non habeo dicere, quoniam multa id impediunt, rei obscuritas vitae humanae brevitas.“ Quum autem tradatur, Athenenses ita hac re offensos esse, ut hunc librum in conne comburi, Protagoram vero urbe et agro excedere pererent, ita eum disputasse putamus, ut rei obscuritatem bitationi praetenderet, et, dum dubitare modo velle viretur, deos esse negaret. Et profecto, qui quidquam natura Dei cognosci posse negat, numen divinum tollit; nam non sunt, quae non cognoscuntur²⁰⁾. Id vero eodius probabile est, quum Prodicum, Cetum, discipulum sis, deos plane sustulisse sciamus. Hic enim res, quae tae hominum prodessent (solem, lunam, fluvios, fontes), hominibus antiquorum temporum in deorum numero

¹⁹⁾ Commemorarunt Diagoram *Sextus Empiricus* adv. Physic. L. IX p. 561. Hyp. pyrrh. L. III. p. 182. *Diodorus Siculus* Bibl. hist. L. XIII. c. 6. *Plutarchus* de placitis philos. L. I. c. 7. *Cicero* de natura deor. L. I. c. 1. 23. L. III. c. 27. *Josephus* contra Apion. L. II. c. 37. *Lactantius* de ira Dei, c. 9. et institutt. div. L. I. c. 2. *Suidas* sub voce Ιαγωός.

²⁰⁾ Vid. de Protagora *Plato* in Theaet. Voh II. p. 92. *Sextus Empiricus* adv. Phys. L. IX. p. 564. ubi etiam locus εἰλλοις Timonis Phliasii, sceptici, caussam Protagorae versibus enarrantis, legitur; *Cicero* de nat. deor. L. I. c. 12. c. 23. *Diogenes Laërtius* L. IX. c. VIII. n. 3. *Hercynius* sub v. Πλωταγόρας. Nos Protagorae verba, in quibus laudandis variant scriptores veteres, ita, ut apud Diogenem Laërtium leguntur, postimur. Alii sic eum loquentem inducant, ut, quales dii sint, alii sic, ut, utrum sint an non sint, alii sic, ut utramque se ignorare dixerit.

positas esse dicebat, ideoque την Δημητραν, τον Διονυσον, τον Ποσειθωνα, τον Ἡφαιστον, deos, ab hominibus, res in personas mutantibus, inventos, haberi volebat²¹). In sententia simili Critias erat, qui deos, scelerum vindices, ab legumlatoribus confictos, iisque in coelis, unde tonitrua audiuntur et fulgura micant, ideo sedem suam datam esse putabat, ut eo maior metus hominum animis iniicetur²²). Horum sophistarum vestigia nonnulli Cyrenaicae scholae philosophi secuti sunt. Ipse quidem Aristippus, huius scholae auctor, quid de diis senserit, non traditur. Certum autem est, in eius pariter atque in Epicuri doctrina nullum theologiae locum fuisse; nam Epicurus quoque, sive deos esse crediderit (qua de re valde dubitatum est²³), sive credere simulaverit, religionem sustulit, quoniam deorum, qui non curant res humanas, nulla esse potest religio. Epicuri doctrinae simillima erat Aristippi sententia, ideoque hunc aequa atque illum a deorum cultu abhorrente oportebat. Quod Aristippus ipse aut tacuit, aut, si non tacuit, edisseruit nobis nescientibus, id Theodorus et Euhererus, ambo Cyrenaici, iidemque atheorum nomine κατ' ἐξοχην appellati, et manifesti deorum contemtores habiti, declararunt. Theodorum enim, qui in Ptolomaei Lagi aula vivebat, legatus Athenas missus impietatis accusationem aegre effugiebat, serius Cyrenen, quae patria eius fuisse videtur, proficiscebatur ibique vitam finiebat, in libro περὶ θεῶν cum diis, quos Graeci colebant, ipsum numen divinum sustulisse, non modo traditur, verum etiam inde, quod idem honestum ab inhonesto natura sua differre negabat, nec sapientis esse putabat, aut amicitiam

21) Vid. *Sextus Empiricus* l. l. p. 552. 561. et *Cicero de nat. deor.* L. I. c. 42.

22) Vid. *Sextus Empiricus* l. l. p. 562—564. Qui hic Critiae, iidem versus, auctoris sententiam plane satis declarantes, a Pseudoplutarcho de plac. philos. L. I. c. 7. Euripidi tribuuntur. At, δῆστιν eorum ab Euripide scribendi colore diversam esse, idoneus eius rei arbiter, *Valckenarius*, in Diatribe in Euripidis perditorum dramatum reliquias, p. 16. et p. 217. iudicavit.

23) Cf. *Cicero de nat. deor.* L. I. c. 30. et *Sextus Empiricus*. adv. Phys. L. IX. p. 565.

aut pro patria mori, recte colligitur²⁴⁾). Qua ratione theologiam impugnauerit, ignoratur. Euhemerus autem id in libro *ἱερας ἀναγνωρης* (historiae satitulo inscripto ita eisisce scimus, ut deos omnes es fuisse, aut sua ambitione aut aliorum superstitione humanam conditionem elatos, commemorandis potissimum templorum et sepulcrorum inscriptionibus, deorum et sepulturas monstrantibus, doceret. Id enim eius situm fuisse, ipsae libri eius reliquiae demonstrant, ue interdum in ludibrium et irrisionem deorum sermonem traxisse, inde patere putamus, quod Venerem armereticiam instituisse et mulieribus in Cypro, ut quaestum corpore facerent, auctorem extitisse, ne impudica et virorum appetens videretur, dixit. Credest ei apud scriptores antiquos mentio²⁵⁾; quum concionem Borystheniten, qui et ipse Theodori discipulus fuisse et similia de diis sensisse fertur, nemo, quanscimus, praeter Diogenem Laërtium²⁶⁾ commemorat, ut Euhemerus libro, multorum et aequalium et posteriorum manibus trito, sententiam suam late sparsisse eatur.

Ex his hactenus dictis, cum ipsa philosophia discordem inter eam et religionem publicam ortam esse, satis est. Neque ea unquam sublata est. Erant quidem interuentum temporum philosophos, qui deorum caussam erent; longe plurimi vero aut eos sustulerunt aut contra intentiam communem disputatione, quod ab iis ipsis fa-

24) Vid. *Sextus Empiricus* adv. Mathem. L. IX. p. 561. *Diogenes Laërtius* L. II. c. 8. n. 14 — 18. *Cicero* de nat. deor. L. I. c. 1. 23. *Plutarchus* adv. Stoicos, Opp. Vol. X. p. 431. ed. Reisk.

25) Vid. *Sextus Empiricus* L. IX. p. 552. 561. *Plutarchus* de Iside et Osiri, Opp. Tom. VII. p. 420 sqq. De placitis philos. L. I. c. 7. *Cicero* de nat. deor. L. I. c. 42. *Lactantius* Instit. div. L. I. c. 1f. 13. 14. et de ira Dei c. 11. Fragmentum non contempendum ab Eusebio servatum in eius Praeparatione Evang. L. II. c. 2. p. 59 — 61. reperitur. Alia Euhemeri fragmenta in Enni, qui eum latine interpretatus erat, reliquis leguntur in libro: Enni fragm. ab Hieron. Culmen conquisita (Amstel. 1707.), p. 315 — 326.

26) IV. c. 7.

340 DE RELIG. CHRIST. PER PHILOSOPE. GRAEC. PROPAGATIONE.

ctum est, qui sacrorum publicorum defensores aut esse
aut videri volebant. De his autem senioris aetatis philo-
sophis, qui, aut accepta a nobilissimarum scholarum con-
ditoribus propagantes, aut nova etiam excogitantes, ab
maxime inde tempore, quo, postquam Romani rebus p-
titi erant, philosophia graeca late per terrarum orbem di-
fundebatur, ut imminueretur sacrorum religio, et deorum
reverentia multorum animis excuteretur, disputationib-
suis effecerunt, alio tempore dicetur.

